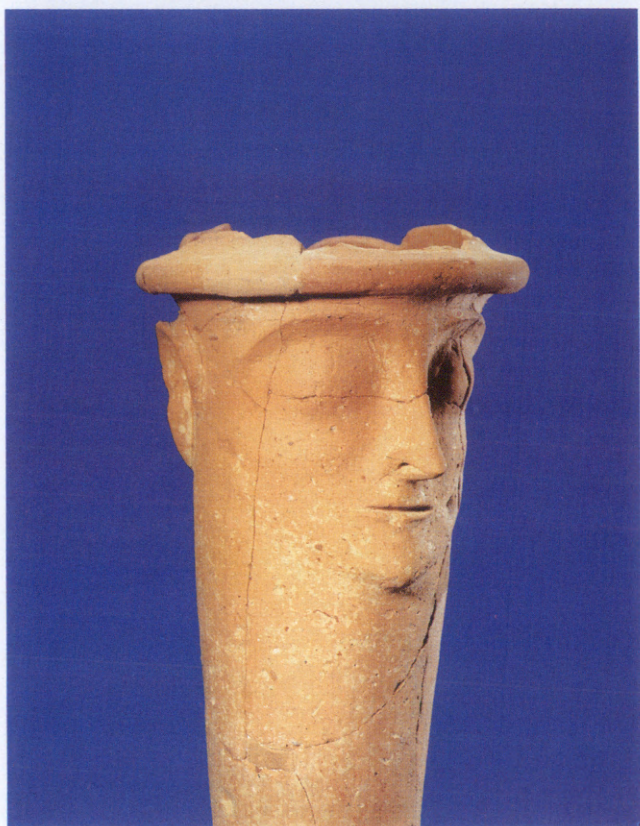

ΑΝΘΡΩΠΟΜΟΡΦΙΚΗ ΠΗΛΟΠΛΑΣΤΙΚΗ
ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

ΑΠΟ ΤΗ ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΕΩΣ ΤΗΝ ΥΠΟΜΙΝΩΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Ρυτό από τις Μοῖρες

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡΙΘ. 174

ΓΙΩΡΓΟΥ ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗ

ΑΝΘΡΩΠΟΜΟΡΦΙΚΗ ΠΗΛΟΠΛΑΣΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

ΑΠΟ ΤΗ ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΕΩΣ ΤΗΝ ΥΠΟΜΙΝΩΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

ΑΘΗΝΑ 1998

Στοὺς γονεῖς μου

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία
Πανεπιστημίου 22, Ἀθήναι 106 72
Fax (01) 3644996

ISSN 1105-7785
ISBN 960-7036-76-X

Εἰκόνα ἐξωφύλλου: Ἑλλιπὲς πρόσωπο εἰδώλου ἢ
πλαστικοῦ ἀγγείου ἀπὸ τὸ Ψυχρό (βλ. πίν. 23).

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης
Ἑλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

Περιεχόμενα

Πρόλογος	9
Συντομογραφίες	11
Εισαγωγικά	13
I. Κατάλογος ειδωλίων και ειδώλων	19
Α. Ἀνατολική Κρήτη	19
Β. Βόρεια Κεντρική Κρήτη	23
Γ. Νότια Κεντρική Κρήτη	30
Δ. Δυτική Κρήτη	43
II. Στυλιστικά Χαρακτηριστικά - Χρονολόγηση	49
Ἀπὸ τῆ νεολιθικῆ ἕως τὶς ἀρχὲς τῆς νεοανακτορικῆς	49
Ἡ ἐποχὴ τῆς φυσιοκρατίας	53
Ἡ πρόωμη φάση τῆς Μετανακτορικῆς Πλαστικῆς	61
Ἡ μέση φάση τῆς Μετανακτορικῆς Πλαστικῆς	69
Ἡ ὕστερη φάση τῆς Μετανακτορικῆς Πλαστικῆς	75
Ὑπομινωικὴ πλαστικὴ	87
Μυκηναϊκὰ ειδώλια στὴν Κρήτη	95
Μινωικὰ ειδώλια ἐκτὸς Κρήτης	99
III. Μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ	107
1. Τὸ ἔνδυμα τῶν ειδωλίων	107
2. Κοσμήματα	117
3. Κομμώσεις	120 ⁷
4. Χειρονομίες	125
IV. Ἡ τεχνικὴ κατασκευῆς ειδωλίων καὶ ειδώλων	129
V. Ζητήματα ρυθμοῦ	135
VI. Ζητήματα ἐρμηνείας	143
Προσθήκη	163
Summary	165
Εὐρετήρια ειδωλίων καὶ ειδώλων	177
Γενικὸ Εὐρετήριο	183
ΠΙΝΑΚΕΣ	
ΕΙΚΟΝΕΣ	

Πρόλογος

Σκοπὸς τῆς μελέτης αὐτῆς εἶναι ἡ ἀναλυτικὴ παρουσίαση καὶ συζήτηση θεμάτων ρυθμοῦ, μορφολογίας καὶ ἐρμηνείας τῶν μινωικῶν πήλινων εἰδωλίων καὶ εἰδώλων μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὰ ἔργα τῆς νεοανακτορικῆς καὶ μετανακτορικῆς περιόδου.

Ἡ συνεχὴς ἐπὶ δεκαετία ἀπασχόλησή μου, ὡς ἐπιμελητὴ Ἀρχαιοτήτων, στὴν ΚΓ' Ἐφορεία Ἡρακλείου μοῦ ἔδωσε τὴ δυνατότητα συνεχοῦς καὶ ἀπρόσκοπτης πρόσβασης στὰ μεγάλα σύνολα εἰδωλίων, ποὺ φυλάσσονται στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου, τὴ δυνατότητα ἀντλησης πληροφοριῶν σχετικὰ μὲ τὶς συνθήκες εὔρεσης καθὼς καὶ συζητήσεων καὶ ἀνταλλαγῆς ἀπόψεων μὲ συναδέλφους ποὺ μελετοῦν στὴν Κρήτη παρόμοιο ὕλικό.

Διευκρινίζεται ὅτι ἡ παρούσα μελέτη δὲν ἀποτελεῖ ἀναλυτικὴ δημοσίευση, ἐπομένως καὶ ὁ κατάλογος ποὺ ἀκολουθεῖ δὲν περιλαμβάνει τὸ σύνολο τοῦ ὑπάρχοντος ὕλικου, πράγμα ἄλλωστε ἀνέφικτο λόγῳ τοῦ ὄγκου του: εἶναι μιὰ πραγματεία πάνω σὲ συγκεκριμένα θέματα καὶ ζητήματα τῆς μινωικῆς πλαστικῆς καὶ γι' αὐτὸ ὁ σχολιασμός στηρίζεται σὲ ἐπιλεγμένα ἔργα, ἀντιπροσωπευτικὰ τῶν τάσεων ποὺ διαμορφώνονται στὴ διάρκεια ἐξέλιξης τοῦ ρυθμοῦ, ἢ πρόσφορα γιὰ τὴν προσέγγιση ἐρμηνευτικῶν θεμάτων. Τὸ κείμενο διαιρέθηκε γιὰ λόγους πρακτικοὺς σὲ ἑξι κεφάλαια, ποὺ συνοδεύονται ἀπὸ τὴν ἀπαραίτητη φωτογραφικὴ καὶ σχεδιαστικὴ τεκμηρίωση.

Ἡ ἐργασία ὑποβλήθηκε ὡς διδακτορικὴ διατριβὴ στὸ Πανεπιστήμιο Ρεθύμνου μὲ εἰσηγητὴ τὸν καθηγητὴ κ. Πέτρο Θέμελη, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ θέματος καὶ γιὰ τὴν οὐσιαστικὴ του βοήθεια σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς μελέτης. Ἡ τριμελὴς πανεπιστημιακὴ Ἐπιτροπὴ συγκροτήθηκε ἀπὸ τοὺς καθηγητὲς Π. Θέμελη, Ἀθ. Καλπαξῆ καὶ Ν. Φαράκλα, ποὺ συνέβαλαν ἀποφασιστικὰ στὴν ἀρτιότερη δυνατὴ παρουσίασή της μὲ καίριες παρατηρήσεις καὶ ὑποδείξεις. Ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ ὑποστηρίχθηκε τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1991 ἐνώπιον πενταμελοῦς Ἐπιτροπῆς ἀπὸ τοὺς καθηγητὲς Π. Θέμελη, Χρ. Ντούμα, Ἀ. Πιλάλη - Παπαστερίου, Ν. Φαράκλα καὶ τὸν δρ. Χρ. Μπουλώτη, τοὺς ὁποίους εὐχαριστῶ γιὰ τὸν γόνιμο διάλογο κατὰ τὴ φάση τῆς ὑποστήριξης.

Ἡ δρ. Ἀγγελικὴ Λεμπέση διέθεσε πρόθυμα ἀρκετὸ χρόνο γιὰ συζήτηση οὐσιαστικῶν θεμάτων αὐτῆς τῆς ἐργασίας. Οἱ ἀπόψεις καὶ οἱ προτάσεις της στάθηκαν πολὺτιμες γιὰ τὴν ὀριστικὴ διαμόρφωση τῶν θέσεών μου.

Εὐχαριστίες ὀφείλω στὸν καθηγητὴ Νικόλαο Πλάτωνα (†) γιὰ τὴν παραχώρηση ἄδειας δημοσίευσης εὐρημάτων ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς στὸν Κόφινα, τὸν Τσοῦτσουρο καὶ τὰ Δικαστήρια Χανίων καθὼς καὶ στὴν δρ. Ann Brown, Διευθύντρια τῆς Προϊστορικῆς Συλλογῆς τοῦ Ashmolean Museum, γιὰ τὴν παραχώρηση ἄδειας δημοσίευσης ὕλικου τῆς Συλλογῆς. Εὐχαριστίες ἐπίσης ὀφείλονται στὶς συναδέλφους Ε. Γραμματικᾶκη καὶ Μ. Ἐγγλέζου γιὰ τὴν ἄδεια δημοσίευσης εἰδωλίων ἀπὸ τὴν Κνωσὸ καὶ τοὺς Ἀστρακοὺς.

Τὸν Ἔφορο Ἀρχαιοτήτων, τέως προϊστάμενο τῆς ΚΓ' Ἐφορείας Γιάννη Σακελλαράκη, εὐχαριστῶ γιὰ τὴ διευκόλυνση στὴ μελέτη τοῦ ὑλικοῦ ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου.

Ὅφειλω νὰ εὐχαριστήσω ἀκόμα τοὺς παρακάτω Ἕλληνες καὶ ξένους συναδέφλους γιὰ τὴ βοήθεια ποὺ μοῦ πρόσφεραν σὲ διάφορες φάσεις τῆς μελέτης μὲ συζητήσεις, ὑποδείξεις, διευκόλυνση μελέτης καὶ ἐπίδειξη ἀδημοσίευτου ὑλικοῦ: τὸν καθηγητὴ *H.G. Buchholz*, τὴν δρ. Ἀθ. Κάντα, τοὺς ἀνασκαφεῖς Καβουσίου Μεραμπέλου δρ. *W. Coulson*, *L. Day* καὶ *G. Gessel*, τὸν Διευθυντὴ τῆς ἀνασκαφῆς Παλαικάστρου δρ. *A. Mac Guilivray*, τὸν δρ. Χρ. Μπουλώτη, τὴν καθηγήτρια *N. Μποζάνα-Κούρου*, τὴν *B. Νινιού-Κινδελεῇ* καὶ τὸν συλλέκτη *N. Μεταξᾶ*.

Σημαντικὴ ὑπῆρξε τέλος ἡ βοήθεια τοῦ ἀρχαιοφύλακα Ἀντώνη Παπαδάκη στὴν ταύτιση παλαιοῦ καὶ πολλὰς φορές ξεχασμένου ὑλικοῦ ἀπὸ παλιὰς ἀνασκαφὰς καὶ παραδόσεις καὶ τοῦ συντηρητῆ Γιώργου Ἡλιάκη, ποὺ ἀνέλαβε πρόθυμα τὴ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση ἀρκετῶν εἰδωλίων. Ἡ γραπτὴ τους διακόσμηση ἀποκαταστάθηκε σχεδιαστικὰ ἀπὸ τὶς σχεδιάστριες Καίτη Ἀστρινάκη, Πέπη Στεφανάκη καὶ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἀπὸ τὸν γράφοντα. Οἱ περισσότερες φωτογραφίες ὀφείλονται στὸν φωτογράφο Γιώργο Ξυλούρη καὶ ἀρκετές, κυρίως τῶν μικρῶν εἰδωλίων, στὸν γράφοντα. Τὰ δύο εἰδώλια *A.M.X. 1311* καὶ *1312* τοῦ Μουσείου Χανίων φωτογραφήθηκαν ἀπὸ τὸν φωτογράφο Στέφανο Ἀλεξάνδρου. Τὸ κείμενο τῆς περίληψης μετέφρασε στὰ ἀγγλικά ἡ μεταπτυχιακὴ φοιτήτρια τοῦ Τμήματος Κλασικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ *Bristol* Μαρίκα Ζεῖμπέκη.

Στὸν Γενικὸ Γραμματέα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κ. Βασίλειο Πετράκο ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες γιὰ τὴν εἰσήγησή του πρὸς τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας νὰ περιληφθεῖ ἡ παρούσα μελέτη μεταξὺ τῶν δημοσιευμάτων τῆς σειρά «Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας». Ἰδιαίτερες εὐχαριστίες ἐκφράζω στὴν ἐπιμελήτρια δημοσιευμάτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κυρία Ἐλευθερία Κονδυλάκη, ποὺ μὲ ἄριστο τρόπο διεκπεραίωσε τὸ ἐπίπονο ἔργο τῆς ἐπιμέλειας ἑκδόσεως τοῦ παρόντος τόμου, γιὰ τὸ καθημερινό, προσωπικὸ ἐνδιαφέρον τῆς, τὶς καίριες ὑποδείξεις καὶ τὸ φιλικὸ κλίμα συνεργασίας.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

Συντομογραφίες

<i>Arkades</i>	D. LEVI, <i>Arkades</i> , <i>ASAtene</i> X-XII (1927-9)
L. BANTI	L. BANTI, I culti minoichi e greci di Hagia Triadha, <i>ASAtene</i> III-IV, N. S. 1941-3, 9-74
M. BORDA	M. BORDA, <i>Arte cretese-micenea nel museo Pigorini di Roma</i> (Roma 1946)
M. CASKEY	M. CASKEY, <i>Keos II. The Temple at Ayia Irini. I: The Statues</i> (Princeton N.J. 1986)
CCO	J. BOARDMAN, <i>The Cretan Collection in Oxford</i> (Oxford 1961)
C. DAVARAS	C. DAVARAS, Trois bronze minoens de Skoteino, <i>BCH</i> 93, 1969, 620-650
K. ΔΑΒΑΡΑΣ	K. ΔΑΒΑΡΑΣ, Χάλκινοι μινωικοί λάτρες της Συλλογής Μεταξά, <i>AE</i> 1977, 109-127
K. ΔΑΒΑΡΑΣ, <i>Ὁδηγὸς</i> <i>DPK</i>	K. ΔΑΒΑΡΑΣ, <i>Ὁδηγὸς Μουσείου Ἀγίου Νικολάου</i> M. POPHAM, The Destruction of the Palace at Knossos, <i>SIMA</i> XII (Göteborg 1970)
<i>FMP</i>	R. HÄGG - N. MARINATOS (ἐκδ.), <i>The Function of the Minoan Palaces</i> (Stockholm 1987)
E. FRENCH	E. FRENCH, The Development of Mycenaean Terracotta Figurines, <i>BSA</i> 66, 1971, 101-187
E. FRENCH <i>Diss.</i>	E. FRENCH, <i>The Development of Mycenaean Terracotta Figurines</i> , 1961 (Δακτυλογραφημένη διδακτ. διατρ. Βιβλιοθήκη Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολ. Σχολῆς)
S. HOOD	S. HOOD, <i>The Arts in Prehistoric Greece</i> (1978)
<i>Καλοῦ</i>	N. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ-ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ, Ὑστερομινωικὸ νεκροταφεῖο στὸ μετόχι Καλοῦ Ἡρακλείου, <i>ΑΔ</i> 33, 1978 Μελέτες, 40-109
A. KANTA	A. KANTA, The Late Minoan III period in Crete. A Survey of Sites, Pottery and their Distribution, <i>SIMA</i> LVIII (Göteborg 1980)
I. KILIAN-DIRLMEIER	I. KILIAN-DIRLMEIER, Zum Halsschmuck mykenischer Idole, <i>Jahr. Inst. Vorg. Univ. Frankfurt a.M.</i> 1978-9, 29-43
C. LAVIOSA	C. LAVIOSA, Sull'origine degli idoletti fittili micenei, <i>ASAtene</i> XLI-II, N.S. XXV-I, 1963-4
A. ΛΕΜΠΕΣΗ, <i>XKT</i>	A. ΛΕΜΠΕΣΗ, <i>Χάλκινα Κρητικὰ Τορεύματα</i> (Ἀθῆναι 1985)

CH. LONG	CH. LONG, <i>The Ayia Triadha Sarcophagus</i> , SIMA XLI (Göteborg 1974)
ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ	ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Αἱ μινωικαὶ θεαὶ τοῦ Γάζι, <i>AE</i> 1937, 278-291
S. MARINATOS	S. MARINATOS, Kleidung - Haar - Barttracht, <i>Arch Hom I</i>
F. MATZ, <i>Götter- erscheinung</i>	F. MATZ, <i>Göttererscheinung und Kultbild im minoischen Kreta</i> (Wiesbaden 1958)
<i>Μινωικὴ θεὰ</i>	Στ. ΑΛΕΞΙΟΥ, Ἡ μινωικὴ θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, <i>ΚρητΧρον. IB</i> , 1958, 179-299
MMR	M. NILSSON, <i>The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion</i> , 1950 ²
MP	A. FURUMARK, <i>Mycenaean Pottery 1. Analysis and Classification</i>
MP Chron.	A. FURUMARK, <i>Mycenaean Pottery 2. Chronology</i> (Stockholm 1972)
MUMK	M. POPHAM κ.ᾶ., <i>The Minoan Unexplored Mansion at Knossos</i> , BSA Suppl. 17 (Oxford 1984)
U. NAUMAN	U. NAUMAN, <i>Subminoische und protogeometrische Bronzeplastik auf Kreta</i> (Berlin 1976)
R. V. NICHOLLS	R. V. NICHOLLS, <i>Greek Votive Statuettes and Religious Continuity c. 1200-700 B.C.</i> , Auckland Classical Essay presented to E. M. Blailock (New-Zealand 1970) 1-39
W. D. NIEMEIER	W. D. NIEMEIER, <i>Der palaststil Keramik von Knossos</i> (Berlin 1985)
A. ΠΙΛΑΛΗ-ΠΑΠΑΣΤΕΡΙΟΥ	A. ΠΙΛΑΛΗ-ΠΑΠΑΣΤΕΡΙΟΥ, <i>Μινωικὰ πήλινα εἰδώλια τῆς Συλλογῆς Μεταξά. Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῆς μινωικῆς πλαστικῆς</i> (Θεσσαλονίκη 1990)
PM I-IV	A. EVANS, <i>The Palace of Minos at Knossos I-IV</i> (London 1921-1935)
C. RENFREW	C. RENFREW κ.ᾶ., <i>The Archaeology of Cult. The Sanctuary of Phylakopi</i> , BSA Suppl. 18 (Oxford 1985)
B. RUTKOWSKI, <i>Cult Places</i> 1972	B. RUTKOWSKI, <i>Cult Places in the Aegean World</i> (Warsawa 1972)
B. RUTKOWSKI, <i>FGK</i>	B. RUTKOWSKI, <i>Frühgriechische Kultdarstellungen</i> (Berlin 1981)
B. RUTKOWSKI, <i>Cult Places</i> 1986	B. RUTKOWSKI, <i>The Cult Places of the Aegean</i> (1986)
<i>Santuario Gortina</i>	G. RIZZA - S. M. SCRINARI, <i>Il Santuario sull'Acropoli di Gortina</i> (Roma 1968)
SCABA	R. HÄGG - N. MARINATOS (ἐκδ.), <i>Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age</i> (Stockholm 1981)
C. VERLINDEN	C. VERLINDEN, <i>Statuettes anthropomorphes crétoises en Bronze et en Plomb du IIIe millenaire au VIIIe siècle A.C.</i> (Providence 1984)
A. WACE	A. WACE, <i>A Cretan Statuette in the Fitzwilliam Museum. A Study in Minoan Costume</i> (Cambridge 1927)
<i>Ζῶμα</i>	Ε. ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, <i>Μινωικὸν Ζῶμα</i> (Ἀθῆναι 1971)

Εἰσαγωγικά

Ἡ προσπάθεια σφαιρικῆς θεώρησης τῆς μινωικῆς πηλοπλαστικῆς – θέματα ρυθμοῦ μορφολογίας καὶ λειτουργικότητας στὴ λατρεία – συναντᾷ τὸ σοβαρότατο πρόβλημα τῆς πολυδιάσπασης τοῦ ὑλικοῦ σὲ ἀρκετές, ἀλλὰ ἄνισες σὲ βαρύτητα δημοσιεύσεις καὶ κυρίως τοῦ μεγάλου ὄγκου ἀδημοσίευτου ὑλικοῦ. Στους λόγους αὐτοὺς ἄλλωστε ὀφείλεται ἡ ἀπουσία μιᾶς ἀνάλογης συνθετικῆς προσέγγισης ἂν καὶ ἔχουν ἐμφανισθεῖ κατὰ καιροὺς ἀντίστοιχες μελέτες γιὰ τὰ χάλκινα εἰδώλια¹. Μεγάλα καὶ σημαντικά σύνολα, ὅπως τῆς Ἀγίας Τριάδας, τοῦ σπηλαίου Ἑρμοῦ Κραναίου στὴν Πατσό, τοῦ Πρινιᾶ κλπ. παραμένουν οὐσιαστικά ἀδημοσίευτα, ἀφοῦ ἐλάχιστα ἀντικείμενα ἀπεικονίσθηκαν καὶ σχολιάστηκαν ἐπιλεκτικά κατὰ καιροὺς, ἐνῶ ἄλλα δημοσιεύθηκαν μὲ μορφὴ καταλόγου χωρὶς τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ἐρμηνεία στοιχεῖα τῆς ἀνασκαφικῆς συνάφειας («context»)².

Συστηματικὲς γιὰ τὴν ἐποχὴ τους δημοσιεύσεις ἐμφανίζονται στὴν πρώτη δεκαετία τοῦ αἰῶνα, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν διεξοδικῶν ἀνασκαφικῶν ἀναφορῶν τοῦ Α. Evans. Πρόκειται γιὰ τὸ μεγάλο σύνολο τῶν εἰδωλίων ἀπὸ τὸ ἱερὸ κορυφῆς Πετσοφᾶ, ἡ τεκμηρίωση τοῦ ὁποίου συνδυάζει γιὰ πρώτη φορὰ παρατηρήσεις καὶ σχόλια πάνω στὸν ρυθμὸ, τὴ μορφὴ καὶ τὴν τεχνικὴ κατασκευῆς, καθὼς καὶ γιὰ εὐρήματα σὲ ἱερὰ τῶν οἰκισμῶν στὰ Γουρνιά, στὸ Καβούσι καὶ στὸ Βρόκαστρο καὶ βέβαια στὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ. Στὸ θεμελιῶδες ἔργο τοῦ Α. Evans περιέχονται ἀκόμα πολλὰ σχόλια καὶ ἐρμηνευτικὲς κυρίως παρατηρήσεις, ποὺ ἀφοροῦν τὸ σύνολο τοῦ μέχρι τότε γνωστοῦ ὑλικοῦ³.

Πάντως ὅλες οἱ ἕως τὸν Evans εἰδήσεις γιὰ τὰ πήλινα εἰδῶλα καὶ εἰδώλια, δηλαδὴ τὰ μεγάλου καὶ μικροῦ μεγέθους πλαστικά ἔργα, περιλαμβάνονται ἀποκλειστικά στὶς δημοσιεύσεις εὐρύτερων συνόλων κι ἔτσι εἶναι ἀναγκαστικά περιληπτικὲς καὶ ἀποσπασματικὲς χωρὶς τὴν ἀναγκαίαν ἐμβάθυνση στὰ σύνθετα προβλήματα ρυθμοῦ καὶ ἐρμηνείας τῆς μινωικῆς πλαστικῆς. Τὸ κενὸ αὐτὸ καλύπτει ἐν μέρει ἡ συνθετικὴ πραγματεία τοῦ V. Müller γιὰ τὴν πρῶμην πλαστικὴ στὸ Αἰγαῖο καὶ τὴν Ἑγγὺς Ἀνατολή⁴. Ἀποδεικνύεται μὲ συγκεκριμένα παραδείγματα ἡ διαχρονικὴ συνέχεια τῆς

1. C. DAVARAS - U. NAUMAN - C. VERLINDEN. Ὑπὸ δημοσ. πραγματεία τῆς Ἑ. Σακελλαράκη γιὰ τὰ μινωικά χάλκινα εἰδώλια στὸ *PBF*.

2. Π.χ. ἀπὸ τὸ σπήλαιο Ψυχροῦ: CCO καὶ τὴν Ἀγία Τριάδα: L. BANTI καὶ M. BORDA.

3. Γενικά J. PENDLEBURY, *The Archaeology of Crete* (1939) μὲ σχετ. βιβλιογραφία. Γιὰ τὴν Κνωσοὶ εἰδικότερα: PM Index A. *Figurines*. Περισσότερα στοιχεῖα καὶ βιβλιογραφία στὸ κεφ. II.

4. V. MÜLLER, *Frühe Plastik* (Köln 1929).

μινωικής δομής και περιγράφονται τα στάδια της εξέλιξης από τη γένεση ως την ακμή και την παρακμή και γίνεται λόγος για ρυθμούς με την έννοια των έννοιων όμοειδων χαρακτήρων που απαντούν σε σύγχρονα έργα. Η μέθοδος αυτή ανάλυσης των δομικών και των στυλιστικών, των σταθερών, δηλαδή, και των εξελισσόμενων χαρακτήρων της μινωικής πλαστικής, κινείται στο πνεύμα των νεοδαρβινικών θεωριών της εποχής που επηρέασαν σοβαρά και το έργο του Evans⁵, αλλά παρουσιάζει το βασικό μειονέκτημα ότι αγνοεί τον παράγοντα της συνάφειας («context») και υπερτονίζει τη σημασία του ρυθμού, συμπιέζοντας έτσι την πολυσήμαντη και πολύπλοκη διαδικασία της εξέλιξης σε ένα άκαμπτο και δύσχρηστο σήμερα τριμερές σχήμα⁶.

Λίγο αργότερα, η δημοσίευση των ειδώλων από το Γάζι⁷ αποσαφηνίζει το θέμα της χρονολόγησης των πήλινων ειδώλων, ενώ θέτει πολλά ερμηνευτικά ζητήματα, στα όποια επιχειρεί να δώσει απάντηση ο Στ. Άλεξίου στη συνθετική μελέτη του για τη μινωική θεά⁸. Στην ειδική αυτή πραγματεία εξαντλείται με τα έως τότε γνωστά στοιχεία το ζήτημα της ερμηνείας των ειδώλων που σχετίζεται με το πρόβλημα των υποστάσεων της θεάς, αλλά θίγονται περιπτώσιακά και θέματα ρυθμού και τεχνοτροπίας της μετανακτορικής πλαστικής, αν και ο Στ. Άλεξίου φαίνεται μάλλον απαισιόδοξος, όπως άλλωστε και ο Σ. Μαρινάτος, ως προς τη δυνατότητα χρονολόγησης με βάση τον ρυθμό και την εξέλιξή του⁹.

Σημαντικό ενδιαφέρον, για την εμφάνιση κυρίως νέου υλικού, παρουσιάζουν οι δημοσιεύσεις μεγάλων ομάδων ειδωλίων από τα ιερά κορυφής από τον Ν. Πλάτωνα¹⁰, τα ιερά της Αγίας Τριάδας από την L. Banti¹¹, ή όποια προχωρεί και σε μία πρώτη προσπάθεια ταξινόμησης του πολυσήμαντου αλλά ερμηνευτικά προβληματικού υλικού της «Piazzale dei Sacelli», καθώς και η πρόσφατη αναλυτική παρουσίαση, από την Ά. Πιλάλη-Παπαστερίου, των μεσομινωικών ειδωλίων της Συλλογής Μεταξά σε συνάρτηση με θέματα της σύγχρονης με αυτά ηγελοπλαστικής¹². Σποραδικά επίσης εμφανίζεται υλικό σε ειδικά άρθρα, ευρύτερες δημοσιεύσεις και ανασκαφικές εκθέσεις¹³. Παράλληλα δημοσιεύθηκαν και σχολιάστηκαν αναλυτικά τα μινωικά χάλκινα ειδώλια από την U. Nauman και την C. Verlinden¹⁴. Χάλκινα και πήλινα ειδώλια απεικονίσθη-

5. R. A. MCNEAL, The Legacy of Arthur Evans, *California Studies in Classical Antiquities* 6, 1974.

6. L. H. LANGDON, *Bronze Anthropomorphic Votive Figurines* (Un. Micr.) (1984).

7. *AE* 1937, 278-291.

8. *ΚρητΧρον.* IB', 1958, 179-299.

9. *Μινωική Θεά*, 183 σημ. 8. *AE* 1937, 290.

10. *ΚρητΧρον.* Ε', 1951, 96-160.

11. L. BANTI.

12. Α. ΠΙΛΑΛΗ-ΠΑΠΑΣΤΕΡΙΟΥ.

13. Φαιστός: CL. LAVIOSA, *Πεπρ. Β' Κρητολ. Συνεδρίου*, Αθήναι 1968, 374-382 και C. LAVIOSA. Γόρτυνα: *Santuario Gortina*. Ιερά κορυφής κεντρικής και ανατολικής Κρήτης: Ν. ΠΛΑΤΩΝ, ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ, *ΑΔ*, Χρονικά 1960 κέ. (σύντομες ανασκαφικές αναφορές), *Ζώμα*, Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ (Όδηγός). Γιούχτας: Α. ΚΑΡΕΤΣΟΥ, *ΠΑΕ* 1974 κέ. Σύμη: Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, *ΠΑΕ* 1972 κέ. Κνωσός: *MUMK*, 197-202.

14. U. NAUMAN, C. VERLINDEN *ό.π.* (σημ. 1).

καν ακόμα στους καταλόγους Μουσείων, κυρίως του Ashmolean Museum και του Museo Pigorini¹⁵. Σε θέματα σχέσεων εξάλλου της μυκηναϊκής - αιγαιακής και της μινωικής πλαστικής αναφέρεται περιπτώσιακά ή πραγματεία της E. French για τα μυκηναϊκά ειδώλια¹⁶ και της M. Caskey για τα ειδώλα του ιεροῦ της Κέας¹⁷. Τέλος μεθοδολογικά ζητήματα ἑρμηνείας τοῦ ὑλικοῦ τῶν ἱερῶν ἀναπτύσσονται στὸ συνθετικὸ ἔργο τοῦ C. Renfrew γιὰ τὴν «Ἀρχαιολογία τῆς λατρείας καὶ τὸ ἱερὸ τῆς Φυλακωπῆς»¹⁸.

Μὲ δεδομένη λοιπὸν τὴν παραπάνω εἰκόνα προκύπτει ἀμέσως ἡ ἀνάγκη γιὰ μία νέα προσέγγιση τοῦ ὑλικοῦ μὲ βάση καὶ τοὺς νέους προβληματισμοὺς πάνω στὴν ἀνασύνθεση τῶν λατρευτικῶν πράξεων ἀλλὰ ταυτόχρονα προδιαγράφονται οἱ δυνατότητες καὶ προσδιορίζονται τὰ ὅρια, τὰ ὁποῖα δὲν μπορεῖ ἀντικειμενικὰ νὰ ὑπερβεῖ ἡ παρούσα ἔρευνα. Σημαντικότερο ἐμπόδιο εἶναι, ὅπως προαναφέρθηκε, τὸ τεῖχος τοῦ ἀδημοσίευτου ὑλικοῦ. Ἡ ἐξέταση ἰδιαίτερα τῆς παλαιοανακτορικῆς πηλοπλαστικῆς συναντᾷ ἀνυπέρβλητες δυσκολίες ἀφοῦ ἐλάχιστα, σὲ σχέση μὲ τὸν συνολικὸ ἀριθμὸ, ειδώλια ἔχουν μέχρι σήμερα δημοσιευθεῖ μὲ ἐπαρκὴ τεκμηρίωση, ἐνῶ παράλληλα ἡ πολυμορφία τῆς πλαστικῆς μαρτυρεῖ τὴν ὑπαρξὴ πολλῶν ἐργαστηρίων, γιὰ τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ προηγηθεῖ ἀναλυτικὴ ἔρευνα (κατὰ ἐργαστήριον χωριστὰ ἢ κατὰ ὁμάδες ἐργαστηρίων μὲ συναφὴ χαρακτηριστικά). Ἔτσι περιοριζόμαστε ἀναγκαστικά (κεφ. II σ. 50-53) σὲ δυσανάλογα σύντομη καὶ σκιαγραφικὴ ἀναφορὰ σὲ σύγκριση μὲ τὴ σημασία τῆς παλαιοανακτορικῆς πηλοπλαστικῆς καὶ τὸν ὄγκο τοῦ ὑπάρχοντος, ἀδημοσίετου κυρίως, ὑλικοῦ.

Ἀντίθετα τὸ ὑλικὸ τῆς νεοανακτορικῆς καὶ μετανακτορικῆς περιόδου παρουσιάζει ὁμοιογένεια καὶ σὲ αὐτὸ συνέτεινε ἡ ἐξειδίκευση τῆς τεχνικῆς τῆς κατασκευῆς, ἡ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργαστηρίων καὶ ἡ ἐπέκταση τοῦ χώρου δραστηριότητάς τους. Ἔτσι οἱ ἐπιρροὲς ποὺ ἀσκοῦνται ἀπὸ ἄλλους τομεῖς τέχνης (π.χ. ἐλεφαντουργία καὶ χαλκοπλαστική), γίνονται ἀμέσως ὁρατὲς καὶ ἀνιχνεύονται τόσο σὲ εὐρύτερες περιοχὲς ὅσο καὶ σὲ ἀπομακρυσμένα σύνολα. Ἡ ὁμοιογένεια αὐτὴ ἀποτελεῖ ἀκριβῶς τὴν οὐσιαστικὴ προϋπόθεση γιὰ μία προσπάθεια περιγραφῆς τῆς ἐξέλιξης τοῦ ρυθμοῦ καὶ τὸν καθορισμὸ στυλιστικῶν φάσεων. Στὸ κεφάλαιο II (σ. 49-106) λοιπὸν τῆς παρούσας μελέτης ἐξετάζονται καὶ ἀναλύονται τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ ἀφενὸς τοῦ νεοανακτορικοῦ ρυθμοῦ, ποὺ σφραγίζεται ἀπὸ ἔντονα φυσιοκρατικὴ διάθεση σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς τέχνης, καὶ ἀφετέρου τοῦ μετανακτορικοῦ ρυθμοῦ, ποὺ κυριαρχεῖται ἀπὸ τάσεις γιὰ σχηματοποίηση καὶ ἐκγεωμετρισμό.

Ἡ ἀνάλυση αὐτὴ στηρίζεται σὲ ἓνα χρονολογικὸ πλαίσιο ἐξέλιξης τοῦ ρυθμοῦ ποὺ δὲν δεσμεύεται ἀναγκαστικά ἀπὸ τὸ χρονολογικὸ σύστημα τοῦ A. Evans, δηλαδὴ δὲν προσαρμόζεται ἀπόλυτα στὶς κεραμικὲς χρονολογικὲς φάσεις. Ὡς περίγραμμα-ὁδηγὸς

15. CCO, M. BORDA ὁ.π. (σημ. 2).

16. E. FRENCH.

17. Keos II.

18. C. RENFREW, ἰδιαίτερα 393 κέ.

χρησιμοποιείται τὸ σύστημα Ν. Πλάτωνος¹⁹, ποὺ βασίζεται στὴ διαδοχὴ τῶν μεγάλων ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων τῶν ἀνακτόρων καὶ ποὺ περικλείει σὲ γενικὲς γραμμὲς τὲς ἱστορικὲς καὶ κοινωνικὲς ἐξελίξεις, οἱ ὁποῖες προκαλοῦν ἀντίστοιχες μεταλλαγὲς στὸν χώρο τῆς τέχνης.

Ἡ χρονολόγηση τῶν εἰδωλίων, ποὺ προκύπτει κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ τὸν ρυθμὸ, βοηθεῖται κατὰ περίπτωσιν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ συνάφεια καὶ τὴ γραπτὴ διακόσμηση ποὺ ἀντιγράφει συχνὰ χρονολογήσιμα μοτίβα τῆς ἀγγειογραφίας (κεφ. ΙΙ). Ἡ ἀνάγκη πλήρους τεκμηρίωσης τοῦ ὑλικοῦ ἐπέβαλε τὴν ἀναδημοσίευση πολλῶν παλαιῶν εὐρημάτων μὲ νέες φωτογραφικὲς λήψεις στὲς ὁποῖες ἀποτυπώνονται οἱ πλάγιες καὶ ἡ ὀπίσθια ὄψη, σχεδιαστικὲς ἀποκαταστάσεις τῆς γραπτῆς διακόσμησης μετὰ ἀπὸ νέο μηχανικὸ καθάρισμὸ στὰ ἐργαστήρια τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου καὶ τέλος σύντομο περιγραφικὸ κατάλογο μὲ ἰδιαίτερη ἀναφορὰ στὴν κατάστασιν διατήρησης καὶ τὰ τεχνικὰ στοιχεῖα κατασκευῆς (κεφ. Ι).

Προκειμένου ἐπίσης νὰ ἀποσαφηνισθεῖ ἡ ἔκτασις καὶ τὸ βάθος τῆς μυκηναϊκῆς ἐπιρροῆς στὴν κρητικὴ πλαστικὴ καὶ ἀντίστοιχα τῆς μινωικῆς πλαστικῆς στὸ Αἰγαῖο καὶ τὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα κρίθηκε σκόπιμο νὰ ἐξετασθεῖ τὸ θέμα ἀναλυτικὰ σὲ εἰδικὰ ὑποκεφάλαια τοῦ κεφαλαίου ΙΙ, σὲ σύγκρισιν μάλιστα μὲ τὰ συμπεράσματα ἀντίστοιχων εἰδικῶν μελετῶν τῆς E. French καὶ M. Caskey γιὰ τὰ μυκηναϊκὰ εἰδώλια καὶ τὴ μινωίζουσα μεγάλη πλαστικὴ τῆς Κέας.

Ἀκολουθεῖ ἀναλυτικὴ περιγραφὴ καὶ τυπολογικὴ κατάταξις μορφολογικῶν καὶ εἰκονογραφικῶν στοιχείων τῶν εἰδωλίων καὶ εἰδῶλων, δηλαδὴ τῶν ἐνδυμάτων, κομμώσεων, κοσμημάτων καὶ χειρονομιῶν. Ἔτσι ἔρχονται στὸ φῶς νέες πληροφορίες γιὰ τὸν καθημερινὸ βίον ἀλλὰ καὶ τὲς αἰσθητικὲς, κοινωνικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις, ἐνῶ παράλληλα ὑποβοηθεῖται ἡ χρονολόγηση πλαστικῶν ἔργων ποὺ παρουσιάζουν ὁμοειδῆ μορφολογικὰ καὶ εἰκονογραφικὰ χαρακτηριστικὰ (κεφ. ΙΙΙ).

Ἡ τεχνικὴ κατασκευῆς τῶν εἰδωλίων καὶ εἰδῶλων παρουσιάζει ἀξιοσημείωτη ἐξέλιξις ἀπὸ τὴν παλαιονακτορικὴ ἕως τὸ τέλος τῆς μετανακτορικῆς. Ἰδιαίτερα ἐξετάζεται ἡ ἐπίδρασις τῆς τεχνικῆς στὴ διάπλασιν τῶν εἰδωλίων καὶ κυρίως στὴ διαμόρφωσιν καὶ κρυστάλλωσιν τοῦ τύπου τῶν μετανακτορικῶν εἰδῶλων (κεφ. ΙV).

Ζητήματα ρυθμοῦ ἐξετάζονται στὸ κεφ. V. Ἀναλύονται τὰ κύρια, ἀναγνωριστικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ρυθμοῦ τῆς φυσιοκρατίας καὶ τοῦ μετανακτορικοῦ ρυθμοῦ σύμφωνα μὲ τὸν διαχωρισμὸ σὲ στυλιστικὲς φάσεις τοῦ κεφ. ΙΙ. Ἐξηγεῖται, μὲ συγκρίσεις καὶ ἀντιπαραβολὰς πλαστικῶν ἔργων ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα καὶ τὴν Κρήτη, ἡ ἐπίδρασις τῆς μυκηναϊκῆς δομῆς στὴ διαμόρφωσιν τοῦ ἰδιαίτερου ὅφους τῆς κρητικῆς πλαστικῆς στὴ μετανακτορικὴ περίοδο. Ἐπιχειρεῖται νέα προσέγγισις καὶ ἐρμηνεία στὸ φαινόμενο τῶν ἐπιβιώσεων μινωικῶν μορφολογικῶν καὶ δομικῶν χαρακτήρων ἕως τὰ ἀρχαῖα χρόνια.

---

19. Περρ. Α' Κρητολ. Συνεδρ. (Κρητ.Χρον. ΙΕ'-ΙΣΤ', 1961-2, τ. Α', 127-136) καὶ ΑΕ 1968, 1-58.

Στὸ κεφ. VI θίγονται ζητήματα ἑρμηνείας τῶν εἰδωλίων καὶ εἰδώλων, ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴ λειτουργικὴ τους συνάρτηση μὲ τὴ λατρεία καὶ τὴ νοηματικὴ συνάφεια μὲ τὸν σύγχρονό τους εὐρὺ κύκλο τῆς θρησκευτικῆς εἰκονογραφίας. Ἡ θεωρητικὴ βάση αὐτῆς τῆς ἑρμηνευτικῆς προσέγγισης στηρίζεται στὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἡ συνάφεια («context») εἶναι ποὺ καθορίζει τὸ περιεχόμενο τῆς λατρείας καὶ ἐπομένως καὶ τὴ λειτουργικότητα τῶν εἰδωλίων μέσα σὲ ἓνα σύστημα θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων²⁰.

Κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα ἀναδύονται ἐπιμέρους θεματικὲς ἐνότητες μέσα σὲ κάθε θρησκευτικὸ κύκλο, οἱ ὁποῖες ἀνιχνεύονται ἀφενδὸς στὴν ἀφηγηματικὴ εἰκονογραφία καὶ ἀφετέρου στὴ λειτουργικὴ σκευὴ τῶν ἱερῶν. Μέσα σὲ αὐτὲς τὲς θεματικὲς ἐνότητες, ποὺ οὐσιαστικὰ περιλαμβάνουν ὅλη τὴ μινωικὴ εἰκονογραφία μὲ θρησκευτικὸ περιεχόμενο, γίνεται προσπάθεια νὰ ἐνταχθοῦν τὰ εἰδώλια καὶ τὰ εἴδωλα, ὅσα τοῦλάχιστον συνάπτονται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα μὲ κάποια πράξη λατρείας. Ἡ ἀνάγκη σαφέστερων καὶ εἰδικότερων ἑρμηνευτικῶν συσχετισμῶν μέσα στὸ καθορισμένο αὐτὸ διάγραμμα κατέληξε στὴ δημιουργία ἐνὸς πλαισίου μέσα στὸ ὁποῖο ὅλο τὸ ὑλικὸ κατανεμήθηκε σὲ κλειστὲς ἐνότητες ποὺ σχετίζονται μὲ τοὺς ἐξῆς κύκλους λατρείας: τῶν ἱερῶν κορυφῆς, τὸν ἀνακτορικό - οἰκιακό, τὸν κοινοτικό - δημόσιο καὶ τὴν ὑπαίθρια λατρεία τοῦ τέλους τῶν μινωικῶν χρόνων.

---

20. E. FRENCH, *SCABA*, 73. Ὁ θετικισμὸς τοῦ Nilsson καὶ τοῦ Furumark ἀπέκτησε πρόσφατα καὶ θεωρητικὴ πλαισίωση στὸ ἔργο κυρίως τοῦ C. Renfrew (*SCABA*, 27-33 καὶ C. RENFREW).

Ι. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΔΩΛΙΩΝ ΚΑΙ ΕΙΔΩΛΩΝ

Α. ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Παλαίκαστρο

1. *A.M.H. 3903* (εἰκ. 20, 21, 22, 23, 99).

Σύμπλεγμα τεσσάρων ειδωλίων σὲ χορευτικὴ κίνηση.

α. Εἰδώλιο μὲ κωδωνόσχημη φούστα καὶ χέρια στὴν ἔκταση. Συμπαγὲς κυματοειδὲς κόσμημα καὶ γραμμίδια στὴ φούστα, παρυφὴ περικορμίου, διάγραμμα ζώνη καὶ κυματοειδεῖς ταινίες στὴ ράχη, γραπτὰ τονισμένα χαρακτηριστικὰ ἀπὸ καστανὸ ἀπολεπιζόμενο πάνω σὲ ὑποκίτρινο ἐπίχρισμα. Τροχήλατη ἢ φούστα, συμπαγὲς ὁ κορμός. Συγκολλήθηκε ἀπὸ δύο κομμάτια. Πηλὸς καστανοκόκκινος, σχεδὸν καθαρὸς. Ὑψ.: 0.127. Διάμ. βάσ.: 0.056 μ.

β. Ὅμοιο εἰδώλιο. Στὴ ράχη ζώνη μὲ τεθλασμένη ταινία καὶ κυματοειδὴ. Συγκολλήθηκε ἀπὸ δύο κομμάτια. Ὑψ.: 0.13. Διάμ. βάσ.: 0.054 μ.

γ. Ὅμοιο μὲ τὸ πρῶτο εἰδώλιο. Συγκολλημένο ἀπὸ ἄρκετὰ κομμάτια, καὶ συμπληρωμένο ἐν μέρει. Ὑψ.: 0.119. Διάμ. βάσ.: 0.052 μ.

δ. Ὅμοιο εἰδώλιο ποὺ κρατεῖ λύρα. Γραπτὰ δηλώνονται δύο περιδέραια. Συγκολλημένο ἀπὸ ἄρκετὰ κομμάτια καὶ συμπληρωμένο στὴ φούστα. Ὑψ.: 0.129. Διάμ. βάσ.: 0.058 μ.

R. M. DAWKINS, *Palaikastro* III, *BSA* X, 1903 - 4, 217-9. *PM* III, 72-3.

2. *A.M.H. 3904* (πίν. 33α, β, γ).

Ἀνδρικό εἰδώλιο μὲ περιζῶμα ἀπὸ καστανὸ πηλὸ, ὀλόβαφο μὲ καφεκόκκινη στίλβουσα βαφή. Ὑψ.: 0.19 μ.

R. BOSANQUET-R. DAWKINS, *BSA Suppl.* 1, 1923, 132.

3. *A.M.H. 4890* (Πετσοφάς) (εἰκ. 81).

Πάνω μισὸ γυναικεῖου εἰδωλίου. Γραπτὰ δηλώνονται τὸ περιδέραιο, τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὰ δάκτυλα. Συμπαγὲς. Λεῖπει τὸ δεξιὸ χέρι καὶ τμῆμα τῆς κεφαλῆς. Ὑψ.: 0.07 μ.

4. Ἀκατάγραφο (εἰκ. 10).

Ἀκέφαλος κορμὸς γυναικεῖου εἰδωλίου, ποὺ ἀπολήγει σὲ ἔμβολο. Μὲ ἐξίτηλο καστανό-μαυρο ἀποδίδονται σπειροειδεῖς ταινίες συμμετρικὰ στὴ ράχη καὶ περιδέραιο. Πλαστικὸ ἄκρο φιδιοῦ (;) στὸν ἀριστερὸ ὦμο. Λεῖπουν τὰ χέρια. Πηλὸς καστανοκόκκινος. Ὑψ.: 0.086 μ.

5. Ἀκατάγραφο (εἰκ. 104).

Κυνοκέφαλη γυναικεία μορφή με κοντή τριγωνική φούστα. Συμπιεσμένη με ἴχνη συγκόλλησης στὴν πίσω πλευρὰ τῆς φούστας. Υπόλευκο ἀπολεπιζόμενο ἐπίχρισμα, ἴχνη καστανοκόκκινης βαφῆς στὴ φούστα. Λεῖπει τὸ ἀριστερὸ χέρι. Ὑψ.: 0.06. Πλ. φούστας: 0.04 μ.

Τὰ δύο τελευταῖα βρίσκονται στὴν «Ἐπιστημονικὴ Συλλογὴ» τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου σὲ δίσκο μαζί με ἄλλες μινωικὲς καὶ ἐλληνικὲς τερρακόττες ἀπὸ τὸ Παλαῖκα-στρο. Πιθανῶς παλαιὰ περισυλλογή.

Γουρνιὰ

6. A.M.H. 1934 (πίν. 30 - 31α, β, εἰκ. 46, 101).

Εἶδωλο με κυλινδρική φούστα καὶ διάτρητη βάση. Ταινία στὴ φούστα καὶ ἐνάλληλες γωνίες καὶ περιδέραια στὸν κορμὸ ἀπὸ ἐξίτηλο καστανοκόκκινο. Τροχήλατη ἡ φούστα, ὁ κορμὸς συμπληρώθηκε ἐσωτερικά με γύψο. Συγκολλημένο ἀπὸ ἑννέα κομμάτια με μικροσυμπληρώσεις. Πηλὸς καστανός, ἀκάθαρτος. Ὑψ.: 0.36. Διάμ. βάσ.: 0.135 μ.

R.E. WILLIAMS, *Gournia* (1908) πίν. XI: 1. *Μινωικὴ θεά*, πίν. Ε' εἰκ. 1.

7. Ἀκατάγραφο (πίν. 29γ-δ, εἰκ. 47).

Κεφαλὴ ὅμοιου εἰδώλου, κοίλου ἐσωτερικά. Διάγραμμα ζώνη στὸν λαιμὸ ἀπὸ ἐξίτηλο καστανόμαυρο. Γραπὰ τονίζονται μάτια καὶ φρύδια. Πηλὸς καστανός, ἀκάθαρτος. Ὑψ.: 0.092 μ.

Gournia, πίν. XI: 2.

8. Ἀκατάγραφο (πίν. 32α, β).

Κεφαλὴ εἰδώλου κοίλου ἐσωτερικά. Τρεῖς ταινίες ἀπὸ ἐξίτηλο καστανόμαυρο στὸν λαιμό, ὁλόβαφη ἡ κεφαλὴ καὶ τὸ πρόσωπο. Πηλὸς καστανός, συγκολλημένο ἀπὸ τέσσερα κομμάτια, ἐλλειπὲς στὴν πίσω πλευρά. Ὑψ.: 0.15 μ.

Gournia, πίν. XI: 5.

9. Ἀκατάγραφο (πίν. 22α-δ).

α) Τμήμα ἀπὸ τὸν συμπαγὲς κορμὸ εἰδωλίου με τρεῖς γραπτὲς παράλληλες κυματοειδεῖς ταινίες στὴ ράχη. Πηλὸς κιτρινωπός, καθαρός. Ὑψ.: 0.019 μ.

β) Τὸ πάνω μισὸ γυναικεῖου εἰδωλίου. Ἰχνη ἐξίτηλης καστανόμαυρης βαφῆς στὸ σῶμα, τὰ μάτια, αὐτιά καὶ κόμη. Πηλὸς ὅμοιος. Ὑψ.: 0.042 μ.

10. A.M.H. 2841 (πίν. 32γ-δ).

Ρυτὸ σὲ σχῆμα γυναίκας τίκτουσας. Γραπτὲς ὀριζόντιες καὶ θαλαστὴ ταινία στὴ ράχη. Δικτυωτὸ στὸ στήθος, τρία περιδέραια, γραπὰ τονισμένα χαρακτηριστικὰ με ἐξίτηλο καστανόμαυρο. Συγκολλήθηκε ἀπὸ πολλὰ κομμάτια καὶ συμπληρώθηκε ἐν μέρει. Πηλὸς καστανός, καθαρός. Ὑψ.: 0.155 μ.

Gournia, 46 πίν. X: 11.

Βρόκαστρο

11. A.M.H. 6651 (πίν. 75γ, δ).

Κεφαλή χονδροειδοῦς εἰδώλου ἀπὸ ἀκάθαρτο κοκκινωπὸ πηλό. Μὲ καστανόμαυρο ἐξίτηλο τονίζονται τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου. Ὑψ.: 0.13 μ.

E. HALL, *Vrokastro*, εἰκ. 63.

12. A.M.H. 6652 (πίν. 75ε).

Θραῦσμα προσώπου εἰδώλου ἢ ἀνθρωπόμορφου ἀγγείου, ἀπὸ καθαρὸ καστανοκίτρινο πηλό. Μὲ καστανόμαυρη βαφὴ τονίζονται τὰ χαρακτηριστικὰ. Ἰχνη λευκῶν ταινιῶν κάτω ἀπὸ τὸ στόμα. Ὑψ.: 0.10 μ.

E. HALL, *Vrokastro*, εἰκ. 55B.

13. A.M.H. 653.

Κεφαλή μὲ ψηλὸ λαιμὸ χονδροειδοῦς εἰδώλου. Μὲ πορτοκαλοκόκκινη βαφὴ τονίζονται τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου. Βαμμένη μὲ λευκὸ μὲ κυματοειδῆ παρυφὴ ἢ πίσω πλευρά. Στὰ δεξιὰ καμπυλούμενη ταινία ἀπὸ λευκὸ ἐξίτηλο.

Τεράπετρα. Συλλογὴ Γιαμαλάκη

14. Ἀρ. Συλλ. Γιαμαλάκη 1/134 (Ἅγιος Ἰωάννης) (πίν. 17α, β).

Διπλὸ ἀγγεῖο μὲ τοξωτὴ λαβή. Στὸ σημεῖο σύμφυσης τῆς λαβῆς συγκολλᾶται τὸ πάνω μισὸ εἰδωλίου μὲ τονισμένα χαρακτηριστικὰ καὶ δηλωμένη κόμη καὶ περιδέραια μὲ ἐξίτηλο καστανόμαυρο. Πάπυροι σχηματικοὶ στὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου. Πηλὸς κιτρινωπός, καθαρός. Συγκολλήθηκε καὶ συμπληρώθηκε τοπικά. Ὑψ.: 0.135 μ.

Στὸν Κατάλογο τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη σημειώνεται: «εὐρέθη ἐντὸς τάφου κατεστραμμένου, παλαιόθεν ὅμως καὶ εἰς τεμάχια».

S. MARINATOS - H. HIRMER, *Kreta, Thera und das Mykenische Hellas*, εἰκ. 89.

Ψυχρὸ

15. A.M.H. 2180 (πίν. 57ς').

Πόδι μεγάλου ἀνδρικοῦ εἰδώλου ποῦ συνδέεται μὲ τένοντα μὲ τὴν κνήμη. Μὲ διάγραμμα ἐπάλληλες ταινίες ἀπὸ καστανόμαυρο δηλώνεται τὸ ὑπόδημα. Πηλὸς κιτρινωπός, σχεδὸν καθαρός. Μῆκ: 0.118. Πλ.: 0.049 μ.

16. A.M.H. 2181 (πίν. 23α, β).

Ἑλλίπες πρόσωπο εἰδώλου ἢ πλαστικοῦ ἀγγείου. Μὲ καστανόμαυρο τονίζονται τὰ φυσιογνωμικὰ χαρακτηριστικὰ. Συμπληρώθηκε στὸν λαιμό. Ὑψ.: 0.10 μ.

CH. ZERVOS, *L'Art de la Crète* (1956), 749.

Καρφι

17. A.M.H. 11041 (πίν. 52 - 53α, β).

Εἶδωλο μὲ κυλινδρική φούστα. Ταινίες ἀπὸ λευκὸ ἐλίσσονται γύρω ἀπὸ τὸν κορμὸ τὰ χέρια καὶ τὸν λαιμό. Συγκολλημένο ἀπὸ πολλὰ κομμάτια καὶ συμπληρωμένο κυρίως στὸ πρόσωπο. Πηλὸς κιτρινωπός, ἀκάθαρτος. Ύψ.: 0.615. Διάμ. βάσ.: 0.19 μ.

Μινωικὴ θεά, πίν. ΣΤ' εἰκ. 1.

18. A.M.H. 11042, 11043 (πίν. 59 - 63, εἰκ. 57).

Δύο ὅμοια εἶδωλα μὲ κυλινδρική φούστα. Ἐξίτηλες ταινίες ἀπὸ λευκὸ ἐλίσσονται γύρω ἀπὸ τὸν κορμό, τὰ χέρια καὶ τὸ πρόσωπο. Καταλειβάδες ἀπὸ λευκὸ στῆ φούστα τοῦ ὑπ' ἀρ. 11043. Συγκολλήθηκαν ἀπὸ πολλὰ κομμάτια καὶ συμπληρώθηκαν ἀρκετά. Πηλὸς καστανοκίτρινος, ἀκάθαρτος. Ύψ.: 0.87/0.86. Διάμ. βάσ.: 0.195/0.21 μ.

J. PENDLEBURY, *BSA XXXVIII*, 1937-8, πίν. XXXI. *Μινωικὴ θεά*, πίν. ΣΤ' εἰκ. 1.

19. A.M.H. 11044 (πίν. 48 - 49α, β).

Εἶδωλο μὲ κυλινδρική φούστα. Διακοσμητικὰ θέματα ἀπὸ ἐξίτηλο καστανόμαυρο: διάχωρο μὲ ρόμβους μὲ γλωσσοειδῆ καὶ φολιδωτὸ στὴν πρόσθια ὄψη τῆς φούστας (εἰκ. 56), πυκνὸ διχτυωτὸ στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ, δεξιὰ καὶ στὴν πάνω πλευρὰ τοῦ δεξιοῦ βραχίονα, «ἐξηρημένο» γλωσσοειδὲς στὴ ζώνη ἀριστερά. Ταινίες ἀπὸ λευκὸ ἐλίσσονται γύρω ἀπὸ τὸν κορμό, τὰ χέρια καὶ τὸν λαιμό. Συγκολλημένο μὲ ἐκτεταμένες συμπληρώσεις. Πηλὸς καστανοκίτρινος, ἀκάθαρτος. Ύψ.: 0.665. Διάμ. βάσ.: 0.195 μ.

Μινωικὴ θεά, πίν. ΣΤ' εἰκ. 1.

20. A.M.H. 11045 (πίν. 50 - 51α, β).

Εἶδωλο μὲ κυλινδρική φούστα. Ταινίες ἀπὸ λευκὸ ἐλίσσονται γύρω ἀπὸ τὸν κορμό καὶ τὰ χέρια. Συγκολλήθηκε ἀπὸ πολλὰ κομμάτια. Ἐκτεταμένες συμπληρώσεις. Πηλὸς καστανοκίτρινος, ἀκάθαρτος. Ύψ.: 0.53. Διάμ. βάσ.: 0.19 μ.

Μινωικὴ θεά, πίν. ΣΤ' εἰκ. 1.

21. A.M.H. 11046 (πίν. 64-65).

Ρυτὸ σὲ συνοπτικὸ σχῆμα τρίτροχης βοϊδάμαζας μὲ ἀναβάτη, ἢ κεφαλὴ τοῦ ὁποίου ἀπολήγει σὲ χεῖλος γραπτὰ τονισμένο. Γραπτὰ ἐπίσης τονίζονται τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου. Τὸ ἄρμα ὁλόβαφο μὲ ἀπολεπιζόμενο καστανόμαυρο. Συγκολλημένο ἀπὸ πολλὰ κομμάτια, μὲ ἐκτεταμένες συμπληρώσεις. Πηλὸς κιτρινωπός. Ύψ.: 0.50 μ.

J. PENDLEBURY, *BSA* 38, 1937-38, πίν. XXXV: 4, 5. M. SEIRADAKI, *BSA* 55, 1960, πίν. 13.

22. A.M.H. 11050 (εἰκ. 50).

Ἀνθρωπόμορφο ρυτὸ μὲ τρεῖς λαβές. Γραπτὰ, μὲ ἀπολεπιζόμενο καστανόμαυρο, τονίζονται τὰ φυσιογνομικὰ χαρακτηριστικὰ. Δυσδιάγνωστα διακοσμητικὰ θέματα πυκνοῦ ρυθμοῦ στὸ σῶμα. Συγκολλημένο ἀπὸ ἀρκετὰ κομμάτια, μὲ ἐκτεταμένες συμπληρώσεις. Πηλὸς τεφρός, καθαρός. Ύψ.: 0.28 μ.

J. PENDLEBURY, *ὁ.π.* πίν. XXXV: 2, 3.

Γάζι

23. A.M.H. 9305 (πίν. 37α, β -39, εικ. 52).

Ἀκέραιο εἶδωλο με ψηλὴ κυλινδρική φούστα, ἀπὸ κιτρινωπὸ ἀκάθαρτο πηλό. Ταινίες ἀπὸ λευκὸ ἐλίσσονται γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα, τὰ χέρια καὶ τὴν κεφαλὴ. Ὑψ.: 0.79. Διάμ. βάσ.: 0.25 μ.

ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, εικ. 1: 1, 7. *Μινωικὴ θεά*, πίν. Ε', εικ. 3.

24. A.M.H. 9306 (πίν. 40α, β, 41α).

Εἶδωλο με εὐρεία κυλινδρική φούστα ἀπὸ κιτρινωπὸ ἀκάθαρτο πηλό. Ὀλόβαφο με πορτοκαλοκόκκινη βαφή. Συγκολλημένο καὶ συμπληρωμένο στὰ δάκτυλα. Ὑψ.: 0.053. Διάμ. βάσ.: 0.235 μ.

ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, εικ. 1: 2, 8. *Μινωικὴ θεά*, πίν. Ε', εικ. 3.

25. A.M.H. 9307 (πίν. 41β - 43α, β, εικ. 53).

Εἶδωλο με ψηλὴ κυλινδρική φούστα, ἀπὸ κιτρινωπὸ ἀκάθαρτο πηλό. Ταινίες ἀπὸ λευκὸ ἐλίσσονται γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα, τὰ χέρια καὶ τὴν κεφαλὴ. Συγκολλημένο ἀπὸ ἀρκετὰ κομμάτια καὶ συμπληρωμένο τοπικά. Ὑψ.: 0.63. Διάμ. βάσ.: 0.21 μ.

ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, εικ. 1: 3, 9. *Μινωικὴ θεά*, πίν. Ε', εικ. 3.

26. A.M.H. 9308 (πίν. 44 - 45α, β).

Εἶδωλο με ψηλὴ κυλινδρική φούστα, ἀπὸ ἀκάθαρτο κοκκινωπὸ πηλό. Ἰχνη λευκῶν ταινιῶν γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὰ χέρια. Συγκολλήθηκε ἀπὸ πολλὰ κομμάτια καὶ συμπληρώθηκε τοπικά. Ὑψ.: 0.58. Διάμ. βάσ.: 0.195 μ.

ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, εικ. 1: 5, 10. *Μινωικὴ θεά*, πίν. Ε', εικ. 3.

27. A.M.H. 9309.

Ἀκέφαλο εἶδωλο ἀπὸ κοκκινωπὸ ἀκάθαρτο πηλό. Ταινίες ἀπὸ λευκὸ γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὰ χέρια. Συγκολλήθηκε ἀπὸ πολλὰ κομμάτια καὶ συμπληρώθηκε τοπικά. Ὑψ.: 0.475 (χωρὶς κεφάλι). Διάμ. βάσ.: 0.20 μ.

ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, εικ. 1: 4. *Μινωικὴ θεά*, πίν. Ε', εικ. 3.

Τύλιος

28. A.M.H. 7082 (πίν. 80β-γ, εικ. 76).

Γυναικεῖο εἰδῶλιο με κυλινδρικό κορμὸ εὐρυνόμενο πρὸς τὴν ἐλαφρὰ κοίλη βάση. Γραπτά, με ἐξίτηλο καστανόμαυρο δηλώνεται τὸ ἔνδυμα, ἡ κόμη καὶ τὰ χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου. Πηλὸς κιτρινωπὸς καθαρὸς. Σπασμένα τὰ χέρια. Ὑψ.: 0.093. Διάμ. βάσ.: 0.027 μ.

Α. ΚΑΝΤΑ, εικ. 2: 5, 6.

29. *A.M.H. 7283* (εἰκ. 78).

Πάνω μισὸς κορμὸς σχηματικοῦ εἰδωλίου. Γραπτὰ μὲ ἐξίτηλο καστανόμαυρο δηλώνεται τὸ περικόρμιο, τὸ περιδέριο, τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ἡ κόμη. Σπασμένα τὰ χέρια. Πηλὸς καστανός, καθαρός. Ὑψ.: 0.089 μ.

A. KANTA, εἰκ. 1: 5, 6.

30. *A.M.H. 7284* (εἰκ. 79).

Ἀκέφαλος κορμὸς εἰδωλίου. Μὲ ταινίες, γραμμίδια καὶ κυματοειδῆ ἀπὸ ἐξίτηλο κοκκινωπὸ δηλώνονται τὸ ἔνδυμα καὶ ἡ κόμη. Σπασμένα τὰ χέρια. Πηλὸς καστανὸς μὲ λίγες προσμίξεις. Ὑψ.: 0.07 μ.

A. KANTA, εἰκ. 1: 8, 9.

31. *A.M.H. 7285* (εἰκ. 77).

Κεφαλὴ εἰδωλίου. Γραπτὰ δηλώνονται τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ἡ κόμη. Τεθλασμένη καὶ στιγμὲς στὸν λαιμό. Πηλὸς καστανοκίτρινος σχεδὸν καθαρός. Ὑψ.: 0.054 μ.

A. KANTA, εἰκ. 2: 7-9.

Κρουσώνας

32. *A.M.H. 26419* (Κοῦπος) (πίν. 57γ-δ).

Ἀκέφαλο, σχηματικὸ ἀνδρικό εἰδῶλο, μὲ αἰδοιοθύλακα. Πηλὸς καστανὸς καθαρός. Ὑψ.: 0.05. Πλ.: 0.036 μ.

Πρινιὰς

33. *A.M.H. 1938* (πίν. 66-68).

Εἰδῶλο μὲ κυλινδρική φούστα. Λεῖπουν τὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ τμήμα τοῦ δεξιοῦ. Πολὺ φθαρμένο στὸ πρόσωπο. Συμπληρώθηκε τὸ ἀριστερὸ χέρι. Πηλὸς κιτρινωπός, ἀκάθαρτος. Ὑψ.: 0.62. Διάμ. βάσ.: 0.175 μ.

S. WIDE, *AM* 26, 1901, 247-8 εἰκ. 1-3 πίν. XII. L. MILANI, *Studi e Materiali* III (1905) 118-121 εἰκ. 519, 523a. *Μινωικὴ θεά*, πίν. Ε' εἰκ. 1.

34. *A.M.H. 1946* (πίν. 69α, β).

Τμήμα ἀπὸ τὴν κεφαλὴ καὶ τὸν ἀριστερὸ ὦμο εἰδῶλου. Συγκόλληση ἐσωτερικὰ στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ. Πηλὸς κιτρινοκόκκινος, ἀκάθαρτος. Ὑψ.: 0.19 μ.

35. *A.M.H. 1934, 1943, 1944, 1945, 1946-9* (πίν. 70α, β).

Τρεῖς ἐλλιπεῖς κορμοὶ μὲ κυλινδρική φούστα εἰδῶλων καὶ μέλη εἰδῶλων ἀπὸ κιτρινωπὸ ἀκάθαρτο πηλό (ἄδημ.).

L. MILANI, *ὁ.π.* (ἀρ. 33) εἰκ. 518 (εἰκονίζεται ὁ κορμὸς ὑπ' ἀρ. 1947 σὲ λανθασμένη σύνθεση μὲ κυλινδρική φούστα ἄλλου εἰδῶλου).

36. *A.M.H. 24818* (Πατέλα) (πίν. 78ε).

Ἀκέφαλο καὶ ἑλλιπὲς εἰδῶλιο μὲ κυλινδρική φούστα, εὐρυνόμενη πρὸς τὴν ἐλαφρὰ κοίλη βάση, σφαιρικό πιεσμένο κορμό, φερόμενα στὸ στήθος χέρια. Πηλὸς κιτρινωπός, καθαρός. Ὑψ.: 0.065 μ.

37. *A.M.H. 26289* (Ξυλόπορτα) (πίν. 77δ-ε).

Κεφαλὴ εἰδωλίου ἀπὸ κοκκινωπὸ ἀκάθαρτο πηλό. Ἰχνη καστανόμαυρης βαφῆς. Συμπαγής. Ὑψ.: 0.055 μ.

38. *A.M.H. 21459* (Λειβάδια) (πίν. 57ε).

Πάνω μισὸ σχηματικοῦ εἰδωλίου μὲ τὰ χέρια στὸ στήθος. Στὸ ἀριστερὸ κρατεῖ ταινιόσχημο ἀντικείμενο, ποὺ κάμπτεται φερόμενο πρὸς τὴ ράχη. Πηλὸς καστανός, σχεδὸν καθαρός. Ὑψ.: 0.061 μ.

ΑΔ 30, 1975, Χρονικά Β2, 341 εἰκ. 248α.

Ἀμνισὸς

39. *A.M.H. 15273*.

Ἄνω μισὸ κορμοῦ γυναικείου εἰδωλίου ποὺ κρατεῖ λεκανίδα.

ΑΔ 19, 1964, Χρονικά Β3, 439-440. ST. ALEXIOU, J. SCHÄFER, *Amnisos* (Berlin 1992) Textband, 187, Tafelband, πίν. 42, 1.

40. *A.M.H. 16998* (εἰκ. 45).

Τμήμα ἀπὸ τὸ στέρνο γυναικείου εἰδώλου. Γραπτὲς ταινίες ἀνάμεσα στοὺς μαστοὺς δηλώνουν τὶς παρυφές τοῦ περικορμίου (ἀδημ. Ἐπιστ. Συλλ. Μ.Η.).

Κνωσὸς

41. *A.M.H. 2477* (εἰκ. 85).

Ἀκέφαλο, ἑλλιπὲς εἰδῶλιο μὲ κωδωνόσχημη φούστα. Μὲ ἐξίτηλη καστανόμαυρη βαφὴ δηλώνεται τὸ ἄνοιγμα τοῦ περικορμίου. Τροχήλατο, κοῖλο ἐσωτερικά. Σώζεται ἡ ἀπόληξη τοῦ ἐμβόλου τῆς κεφαλῆς. Συμπληρώθηκε ἡ φούστα καὶ τὰ χέρια. Πηλὸς καστανός. Ὑψ.: 0.08 μ. (συμπληρ.: 0.095).

42. *A.M.H. 3861* (εἰκ. 28).

Εἶδωλο μὲ κυλινδρική φούστα καὶ ἐπίπεδη διάτρητη βάση. Διακοσμητικὰ θέματα, περιδέραια, ψέλια, φυσιογνωμικὰ χαρακτηριστικὰ ἀπὸ καστανόμαυρο. Συγκολλημένο ἀπὸ ἑπτὰ κομμάτια. Πηλὸς κιτρινωπός, καθαρός. Ὑψ.: 0.22. Διάμ. βάσ.: 0.065 μ.

PM II, 1 εἰκ. 193a1, a2. *Μινωικὴ θεά*, πίν. Θ' εἰκ. 1.

43. *A.M.H. 3862* (εἰκ. 29, 98).

Εἶδωλο μὲ κυλινδρική φούστα. Διακοσμητικὰ θέματα, περιδέραιο, φυσιογνωμικὰ χαρακτηριστικὰ ἀπὸ καστανοκόκκινο. Τροχήλατη ἢ φούστα, συμπαγῆς ὁ κορμός. Ἀκέραιο μὲ δακτυλιόσχημη βάση. Πηλὸς κιτρινωπὸς, καθαρὸς. Ὑψ.: 0.175. Διάμ. βάσ.: 0.75 μ.

PM II, 1 εἰκ. 193c.

44. *A.M.H. 3863* (εἰκ. 30).

Ἀκέφαλο εἶδωλο μὲ κυλινδρική φούστα. Ταινίες ὀριζόντιες καὶ πλέγμα ταινιῶν. Τροχήλατη φούστα, συμπαγῆς κορμός, δακτυλιόσχημη βάση. Συγκολλημένο ἀπὸ πολλὰ κομμάτια μὲ συμπληρώσεις. Πηλὸς κιτρινωπὸς καθαρὸς. Ὑψ.: 0.145. Διάμ. βάσ.: 0.075 μ.

PM II, 1 εἰκ. 193a (λείπει σήμερα τὸ κεφάλι).

45. *A.M.H. 3864* (εἰκ. 31).

Ἀνδρικό εἰδῶλιο πάνω σὲ πλινθοειδῆ βάση. Καστανόμαυρη βαφή γιὰ ἀπόδοση ἐνδυμάτων, ὑποδημάτων καὶ φυσιογνωμικῶν χαρακτηριστικῶν. Πηλὸς κιτρινωπὸς καθαρὸς. Συμπαγές. Ὑψ.: 0.13 μ.

PM II, 1 εἰκ. 192.

46. *A.M.H. 4446* («Spring Chamber») (εἰκ. 82).

Ἐπιπεδικὸ γυναικεῖο εἰδῶλιο μὲ τριγωνική φούστα διάστικτη ἀπὸ ἀκίδα. Ὀλόβαφο μπροστὰ ἐκτὸς ἀπὸ «ἐξηρημένη» ταινία στὴ φούστα, ἀπὸ ἀπολεπιζόμενη κοκκινωπὴ βαφή. Ἀδρὴ ἢ πίσω ἐμφάνεια. Πηλὸς καστανός, ἀκάθαρτος. Ὑψ.: 0.11. Πλ.: 0.057 μ.

47. *A.M.H. 4449* (πίν. 21ε, ζ', εἰκ. 41).

Τὸ πάνω μισὸ εἰδῶλιου. Μὲ ἐξίτηλο καστανοκόκκινο ἀποδίδονται τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου καὶ οἱ λεπτομέρειες τοῦ ἐνδύματος. Λείπει τὸ δεξιὸ χέρι. Πηλὸς τεφρὸς, ὅμοιο ἐπίχρυσμα. Ὑψ.: 0.051 μ.

48. *A.M.H. 4450* (πίν. 21γ, δ, εἰκ. 40).

Τὸ πάνω μισὸ γυναικεῖο εἰδῶλιου. Ἀνοιγμα περικορμίου, γραμμῖδια καὶ κυματοειδεῖς γραμμὲς ἀπὸ καστανόμαυρο. Πηλὸς καστανοκίτρινος, καθαρὸς. Ὑψ.: 0.035 μ.

49. *A.M.H. 4451* (πίν. 79ε-ζ', εἰκ. 80).

Τὸ πάνω μισὸ ἀκέφαλου κορμοῦ γυναικεῖο εἰδῶλιου. Ἀκανόνιστες ἐνάλληλες γωνίες καὶ τόξα, γραμμῖδια, γραπτὸ περιδέραιο ἀπὸ καστανοκόκκινο ἐξίτηλο. Λείπει τὸ δεξιὸ χέρι. Πηλὸς καστανός, ὅμοιο ἐπίχρυσμα. Ὑψ.: 0.046 μ.

50. *A.M.H. 4452* (πίν. 21α, β).

Τὸ πάνω μισὸ σχηματικοῦ εἰδῶλιου. Κυματοειδεῖς ταινίες, γραπτὸ περιδέραιο ἀπὸ ἐξίτηλο καστανόμαυρο. Πηλὸς κιτρινωπὸς, καθαρὸς. Ὑψ.: 0.46 μ.

51. *A.M.H. 4454* (πίν. 79γ-δ, εικ. 74).

Ἀκέφαλο σῶμα γυναικείου ειδωλίου, με κυλινδρικό κορμό, πού καταλήγει σὲ δακτυλιό-
σχημη βάση. Κατακόρυφες καὶ ὀριζόντιες ταινίες ἀποδίδουν τὸ ἔνδυμα, κυματοειδεῖς τὴν
κόμη ἀπὸ καστανόμαυρο. Σπασμένα τὰ χέρια. Πηλὸς καστανοκίτρινος. Ὑψ.: 0.64 μ.

52. *A.M.H. 4456* (πίν. 20γ, εικ. 34).

Κεφαλή ειδωλίου. Γραπτὰ ἀποδίδονται τὰ φυσιογνωμικὰ χαρακτηριστικά, ἡ κόμη καὶ τὸ
περιδέραιο με καστανόμαυρο. Πηλὸς κιτρινωπός. Ὑψ.: 0.037 μ.

53. Ἀκατάγραφο (πίν. 81α, β, εικ. 36).

Τὸ πάνω μισὸ ἀκέφαλου κορμοῦ. Διάγραμμα γωνιούμενες ζῶνες, γραμμίδια, περιδέραιο
ἀπὸ καστανόμαυρο. Σπασμένο τὸ ἀριστερὸ χέρι. Πηλὸς καστανοκίτρινος, καθαρός.
Ὑψ.: 0.037 μ.

54. *A.M.H. 20257* (Ἑλληνικά) (εικ. 17).

Καθιστό, ἀκέφαλο γυναικεῖο ειδώλιο. Ὀλόβαφο τὸ κάτω μισό, τοξοειδὴ στὴ ράχη ἀπὸ ἐξί-
τηλο καστανόμαυρο. Σπασμένες οἱ ἄκρες τῶν χειρῶν. Πηλὸς κιτρινωπός, καθαρός. Ὑψ.:
0.07 μ.

ΑΔ 30, 1975, Χρονικά Β2, 343 πίν. 249δ.

55. *A.M.H. 8345* (Μαυρόσπηλιο) (πίν. 14δ, 15α, β, εικ. 12, 97).

Σύμπλεγμα γυναικείου με κυλινδρική φούστα καὶ μικρότερου ἀνδρικοῦ ειδωλίου. Κυμα-
τοειδῆ, ἐνάλληλες γωνίες, ἄνθη ἱριδας καὶ κρόκου, στιγμές, γραπτὰ δηλωμένα φυσιογνω-
μικὰ χαρακτηριστικά ἀπὸ ἀπολεπιζόμενο καστανόμαυρο. Με ζωνρὸ πορτοκαλοκόκκινο
τονίζεται τὸ στόμα, ἡ παρυφὴ τῆς κόμης καὶ ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῶν χειρῶν καὶ τῶν δύο
ειδωλίων. Τροχήλατος κορμός, συμπαγὴ χέρια καὶ κεφαλή. Συγκολλήθηκε ἀπὸ ἑξὶ κομ-
μάτια. Πηλὸς κιτρινωπός, καθαρός. Ὑψ.: 0.10. Διάμ. βάσ.: 0.048 μ.

Ε. J. FORSDYKE, *BSA* XXVIII, 1926-7, 290-1 πίν. XXI.

56. *A.M.H. 8346*. (Μαυρόσπηλιο) (πίν. 14ε, 15γ-δ, εικ. 13, 100).

Γυναικεῖο ειδώλιο με εὐρεία κυλινδρική φούστα. Με καστανόμαυρη - καστανοκόκκινη
βαφὴ δηλώνονται λεπτομέρειες τοῦ ἐνδύματος καὶ ἀποδίδονται τὰ χαρακτηριστικά τοῦ
προσώπου καὶ ἡ κόμη. Τροχήλατη φούστα, συμπαγῆς κορμός. Σπασμένο τὸ ἀριστερὸ χέρι.
Πηλὸς κιτρινωπός, καθαρός. Ὑψ.: 0.083 μ.

Ε. J. FORSDYKE, *ὁ.π.* (ἀρ. 55) 291 εικ. 43.

57. *A.M.H. 9472* (ΒΔ. οἰκίας Hogarth, ἀγρὸς Δανέλλη) (εικ. 11).

Ἀνώτερος κορμὸς γυναικείου ειδωλίου. Με ἐξίτηλη καστανόμαυρη βαφὴ δηλώνονται
λεπτομέρειες τοῦ ἐνδύματος. Ἰχνη βαφῆς στὸ πρόσωπο. Συμπαγῆς κορμός. Σπασμένα καὶ
τὰ δύο χέρια. Πηλὸς κιτρινωπός με προσμίξεις. Ὑψ.: 0.065 μ.

JHS 70, 1950, 9.

58. *A.M.H. 27240* (Περιοχή της τοιχογραφίας του ταυροκαθάπτη) (εἰκ. 15).

Μιστὴ κωνικὴ φούστα καὶ ἀρχὴ τοῦ κορμοῦ γυναικείου εἰδωλίου. Σύμπλεγμα ρόμβων καὶ ἱρίδων τύπου Α στο ἐσωτερικὸ δικτυωτοῦ πλέγματος ἀπὸ καστανόμαυρο ὡς καστανοκόκκινο. Ταινιωτὴ βάση, ἀνοικτὸς πυθμένας. Τροχήλατο, κοῖλο ἐσωτερικά. Πηλὸς ὠχρὸς, καθαρὸς, ἐπίχρῖσμα κιτρινωπό. Ὑψ.: 0.087. Διάμ. βάσ.: 0.07 μ.

(Παρατήρηση: Βρισκόταν σὲ δίσκο στὴν Ἀνατολικὴ Ἀποθήκη τοῦ Μουσείου μαζὶ μὲ ἄλλα μικροαντικείμενα μὲ τὴ γενικὴ ἔνδειξη «Ακατάγραφα Μαρινάτου». Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὑπάρχει σημείωση μὲ μολύβι «Area of the Cowboy».)

59. *A.M.H. 27241* (Οἰκόπεδο Καλαθάκη) (πίν. 20α, β, εἰκ. 33).

Κεφαλὴ εἰδωλίου. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου, ἡ κόμμωση καὶ τὸ περιδέραιο δηλώνονται μὲ κοκκινωπὴ βαφὴ. Πηλὸς καστανὸς μὲ προσμίξεις, ἐπίχρῖσμα ὠχρὸ. Ἀπόκρουση στὸ ἀριστερὸ τμήμα τοῦ προσώπου. Ὑψ.: 0.045 μ.

Ἀνασκαφὴ Ἐφορείας 1989.

60. *A.M. Ashmolean 1924. 32* (εἰκ. 32).

Γυναικεῖο εἰδῶλιο μὲ ὑψωμένα χέρια. Μὲ ἐξίτηλη καστανόμαυρη βαφὴ δηλώνονται λεπτομέρειες τοῦ ἐνδύματος, τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου καὶ τῆς κόμμωσης. Τροχήλατὴ φούστα, συμπαγὴς κορμός. Σπασμένα τὰ χέρια, συγκολλημένο στὴ μέση. Πηλὸς καστανός - πορτοκαλοκόκκινος, καθαρὸς. Ὑψ.: 0.171. Διάμ. βάσ.: 0.070 μ.

(Παρατήρηση: Στὸν κατάλογο τοῦ Ashmolean σημειώνεται: «Δωρεὰ τοῦ Sir A. Evans καὶ τῆς Ἑλληνικῆς κυβέρνησης».)

61. *A.M. Ashmolean 1924. 315a* («ΝΔ γωνία Ἀνακτόρου»*) (εἰκ. 37).

Ἀνώτερος κορμὸς γυναικείου εἰδωλίου. Μὲ καστανόμαυρη βαφὴ δηλώνονται λεπτομέρειες τοῦ ἐνδύματος, περιδέραιο, ψέλιο καὶ ἡ κόμη. Συμπαγές. Πηλὸς καστανὸς καθαρὸς, ἐπίχρῖσμα κιτρινωπό. Ὑψ.: 0.02 μ.

(* Σημείωση μὲ μολύβι πάνω στὸ εἰδῶλιο).

62. *A.M. Ashmolean 1924. 315a* («ΝΔ γωνία Ἀνακτόρου»*) (εἰκ. 38).

Ἀνώτερος κορμὸς γυναικείου εἰδωλίου. Μὲ ἐξίτηλη καστανόμαυρη βαφὴ δηλώνονται λεπτομέρειες τοῦ ἐνδύματος. Κοῖλο, τροχήλατο. Τμήμα ἀπὸ τὸν τένοντα τῆς κεφαλῆς στὴν ὑποδοχὴ τοῦ λαιμοῦ. Πηλὸς καστανὸς καθαρὸς, ἐπίχρῖσμα κιτρινωπό. Ὑψ.: 0.032 μ.

(* Σημείωση μὲ μολύβι πάνω στὸ εἰδῶλιο).

63. *A.M. Ashmolean 1938. 499* (εἰκ. 14).

Ἀνώτερος κορμὸς γυναικείου εἰδωλίου. Μὲ καστανόμαυρη βαφὴ δηλώνονται λεπτομέρειες τοῦ ἐνδύματος, τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου, τὰ περιδέραια καὶ ἡ κόμμωση. Συμπαγές. Πηλὸς καστανός, καθαρὸς, ἐπίχρῖσμα κιτρινωπό. Ὑψ.: 0.055 μ.

64. *A.M. Ashmolean 1938. 500* (εἰκ. 39).

Ἀνώτερος κορμὸς γυναικείου εἰδωλίου. Μὲ καστανόμαυρη βαφὴ δηλώνονται λεπτομέ-

ρειες τοῦ ἐνδύματος, τὰ περιδέραια, τὰ ψέλια καὶ ἡ κόμμωση. Κοῖλο ἐσωτερικά. Πηλὸς καστανός, καθαρός, ἐπίχρσμα κιτρινωπό. Ὑψ.: 0.041 μ.

Ἀρχάνες

65. *A.M.H. 21743* (Τροῦλλος) (πίν. 22ε, ς')

Πάνω μισὸ ἀκέφαλου εἰδωλίου. Ταινίες ἀπὸ καστανόμαυρο καὶ ἐνάλληλοι ρόμβοι στὴ ράχη. Πηλὸς καστανοκίτρινος καθαρός. Ὑψ.: 0.037 μ.

ΑΔ 31, 1976, Χρον. Β2, 350 πίν. 273γ.

Χουδέτσι

66. *A.M.H. 25450* ("Οξω Πέτρες).

Συμπαγῆς πρισματικὴ κεφαλὴ μεγάλου εἰδωλίου. Ἐγχάρακτα δηλώνεται ἡ μύτη καὶ τὸ ἀμυγδαλόσχημο μάτι. Λείπει μεγάλο τμήμα ἀπὸ τὴν πάνω καὶ πίσω πλευρά. Πηλὸς κιτρινωπός, καθαρός. Ὑψ.: 0.06 μ.

Κανλὶ Καστέλλι

67. Ἀκατάγραφο (εἰκ. 105).

Γυναικεῖο εἰδώλιο μὲ κωνικὴ φούστα. Ἴχνη ἀπὸ κόκκινη βαφὴ τοπικά. Συμπαγές. Μικροαποκρούσεις στὴ βάση. Πηλὸς κιτρινωπός. Ὑψ.: 0.075. Διάμ. βάσ.: 0.038 μ.

ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *ΠΑΕ* 1955, 309.

Μάλια

68. *A.M.H. 17101* (πίν. 29α-β).

Διαμορφωμένο σὲ σχῆμα ἀνθρώπινης κεφαλῆς ἄκρο δοκοῦ σαμαρωτοῦ πώματος σαρκοφάγου. Ἴχνη ἐξίτηλης καστανόμαυρης βαφῆς στὸ πρόσωπο. Καστανὸς ἀκάθαρτος πηλός. Μῆκ.: 0.153. Ὑψ.: 0.095 μ.

Ν. ΠΛΑΤΩΝ, *ΚρητΧρον.* Η', 1954, Χρονικά, 516.

Καλὸ Χωριὸ

69. *A.M.H. 803* (πίν. 74α-γ).

Κεφαλὴ μεγάλου εἰδώλου. Πηλὸς καστανὸς μὲ λίγες προσμίξεις. Ἐπιφάνεια ἀδρὴ μὲ τοπικὲς ἀποξέσεις. Ὑψ.: 0.27 μ.

Arkades, 619 εἰκ. 650α. *Μινωικὴ θεά*, 14 πίν. Γ' εἰκ. 3.

Ἀστρακοὶ

70. *A.M.H. 27242* ("Ἅγιος Ἰωάννης) (εἰκ. 48).

Ἀνδρικό εἰδώλιο, ἐλλειπὲς στὸ κατώτερο τμήμα. Μὲ ἀραιὴ καστανόμαυρη βαφὴ δηλώνεται

ή κόμμωση, τὰ χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου καὶ τὸ τριγωνικὸ ἐπινώτιο. Πηλὸς ὠχρὸς, καθαρὸς. Σπασμένα τὰ πόδια καὶ τὰ χέρια. Ὑψ.: 0.065 μ.

Ἀνασκαφὴ Ἐφορείας 1989.

Καρδουλιανὸς

71. A.M.H. 27243 (Μαμαλούκω) (πίν. 14α-β).

Ἀνδρικό εἰδῶλιο ἀκέφαλο μὲ σπασμένα ἄκρα. Πηλὸς κοκκινωπὸς, ἀκάθαρτος, ἐπιφάνεια φθαρμένη. Ὑψ.: 0.11 μ.

Γ. ΝΟΤΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Ἀγία Τριάδα

72. A.M.H. 1804. Δυτικὴ Αὐλὴ (πίν. 8α).

Καθιστὸ γυναικεῖο εἰδῶλιο. Μὲ καστανόμαυρη βαφὴ δηλώνονται τὰ μάτια, τὸ περιδέριο καὶ ἡ κόμμωση. Συμπαγές. Λεῖπουν οἱ κνήμες. Συγκολλημένο στὴ μέση. Πηλὸς καστανὸς ἀκάθαρτος. Ὑψ.: 0.108 μ.

MonAnt 13, 1903, εἰκ. 55b, 72-3 πίν. XI: 1. L. BANTI, 20 εἰκ. 6.

73. A.M.H. 1805. Δυτικὴ Αὐλὴ (πίν. 8β-γ, εἰκ. 96).

Γυναικεῖο εἰδῶλιο μὲ κωνικὴ φούστα ποὺ καταλήγει σὲ δακτυλιόσχημη παρυφή. Λευκὸ ἀπολεπιζόμενο ἐπίχρισμα καὶ ἴχνη καστανοκόκκινης βαφῆς τοπικά. Πηλὸς ἀκάθαρτος. Συγκολλήθηκε τὸ κεφάλι. Λεῖπει τὸ ἀριστερὸ χέρι. Ὑψ.: 0.083. Διάμ. βάσ.: 0.04 μ.

MonAnt 13, 1903, 72 εἰκ. 55a. L. BANTI, 20 εἰκ. 8b.

74. A.M.H. 1806. Δυτικὴ Αὐλὴ (εἰκ. 4).

Γυναικεῖο εἰδῶλιο μὲ κωνικὴ φούστα ποὺ ἀπολήγει σὲ δακτυλιόσχημη παρυφή. Λευκὸ ἀπολεπιζόμενο ἐπίχρισμα καὶ γραπτὴ διακόσμηση ἀπὸ καστανοκόκκινο ποὺ ἀποδίδει λεπτομέρειες τοῦ ἐνδύματος, τὸ περιδέριο καὶ τὴν κόμμωση. Πηλὸς καστανὸς μὲ λίγες προσμίξεις. Συγκολλημένο τὸ δεξιὸ χέρι. Ὑψ.: 0.062. Διάμ. βάσ.: 0.034 μ.

RendLinc 12, 1903, 233. L. BANTI, 20 εἰκ. 8a.

75. A.M.H. 1807. Δυτικὴ Αὐλὴ (πίν. 8δ-ε).

Γυναικεῖο εἰδῶλιο μὲ κωνικὴ φούστα ποὺ σχηματίζει δακτυλιόσχημη παρυφή. Λευκὸ ἀπολεπιζόμενο ἐπίχρισμα, ἴχνη καστανῆς βαφῆς. Πηλὸς καστανός. Συγκολλήθηκε ἀπὸ δύο κομμάτια καὶ συμπληρώθηκε ἐν μέρει στὴ φούστα. Ὑψ.: 0.078. Διάμ. βάσ.: 0.039 μ.

MonAnt 13, 1903, 72 πίν. XI: 2. 1. L. BANTI, 20 εἰκ. 8c.

76. *A.M.H. 1808.* Δυτική Αύλη.

Γυναικειό ειδώλιο με κυλινδρική φούστα και επίπεδη βάση. Λευκό απολεπιζόμενο επίχρισμα, ίχνη καστανοκόκκινης βαφής στο σώμα. Γραπτά δηλώνονται τα μάτια και η κόμη. Συγκολλήθηκαν τα χέρια και το κεφάλι. Τροχήλατο, μάλλον κοίλο εσωτερικά. Λείπει το δεξιό χέρι. Πηλός καστανός καθαρός. Ύψ.: 0.097. Διάμ. βάσ.: 0.043 μ.

L. BANTI, 20 με σημ. 4.

77. *A.M.H. 1809.* Δυτική Αύλη (πίν. 10α, εικ. 8).

Γυναικειό ειδώλιο με ογκώδη κυλινδρική φούστα. Βάση επίπεδη, διάτρητη. Λευκό απολεπιζόμενο επίχρισμα, επάλληλες ζώνες με τρέχουσες σπειρές καστανοκόκκινου χρώματος στη φούστα και ίχνη όμοιας βαφής στον κορμό. Πηλός καστανός ακάθαρτος. Ύψ.: 0.087 μ.

MonAnt 13, 1903, 72 εικ 55c. L. BANTI, 20 εικ. 7.

78. *A.M.H. 1812, 3103a, HTR437.* Πλατεία Ίερών (πίν. 54, 58, εικ. 55).

Κεφάλι και δύο πόδια ανθρωπόμορφου όντος. Υπόλευκο - τεφρό απολεπιζόμενο επίχρισμα. Καστανόμαυρη βαφή για τον τονισμό των χαρακτηριστικών, την απόδοση λεπτομερειών του ένδυματος, των υποδημάτων και των κνημίδων. Τεθλασμένες ταινίες στο μέτωπο και το ένδυμα. Πηλός τεφρός, καθαρός. Ύψ.: κεφ.: 0.13. Ύψ. κνήμης: 0.15 μ.

3103a: L. BANTI, 57 εικ. 61a.

79. *A.M.H. 1813* (πίν. 75, εικ. 68).

Πρόσωπο ειδωλίου ή ανθρωπόμορφου αγγείου. Υπόλευκο επίχρισμα. Χρήση κοκκινωπής βαφής για τον τονισμό των χαρακτηριστικών. Πηλός καστανοκόκκινος ακάθαρτος. Ύψ.: 0.08 μ.

Arkades, 616 εικ. 647c.

80. *A.M.H. 3034.* Νεκρόπολη.

Άκεφαλο είδωλο με κυλινδρικό κορμό που φέρει πλαστικές αποφύσεις. Τροχήλατο. Συγκολλημένο από πολλά κομμάτια και συμπληρωμένο τοπικά. Πηλός καστανός, επίχρισμα λευκό. Ύψ.: 0.365 μ.

MonAnt 14, 1904, 724-5 εικ. 24.

81. *A.M.H. 3035.* Νεκρόπολη (πίν. 9γ-δ, εικ. 6, 87).

Γυναικειό ειδώλιο με κυλινδρική φούστα. Λευκό απολεπιζόμενο επίχρισμα. Ζώνες ενάλληλων γωνιών στη φούστα και ίχνη βαφής στο σώμα και το κεφάλι. Τροχήλατο, κοίλο εσωτερικά. Το κεφάλι από χωριστό κομμάτι απολήγει σε έμβολο. Αποκρούσεις στο πρόσωπο. Συγκολλήθηκε από τρία κομμάτια. Πηλός καστανός, ακάθαρτος. Ύψ.: 0.014. Διάμ. βάσ.: 0.05 μ.

MonAnt 14, 1904, 740 εικ. 37, 38.

82. *A.M.H. 3036.* Νεκρόπολη (πίν. 9α-β, εικ. 5).

Γυναικειό ειδώλιο με κυλινδρική-κωνική φούστα. Λευκό απολεπιζόμενο επίχρισμα.

Ζώνες με τρέχοντα σιγμοειδή και στιγμές από καστανοκόκκινο στη φούστα. Τροχήλατο, κοίλο έσωτερικά, διάτρητη βάση. Συγκολλήθηκε τὸ κεφάλι. Πηλὸς καστανός. Ύψ.: 0.101. Διάμ. βάσ.: 0.042 μ.

MonAnt 14, 1904, 740 εἰκ. 38, 39.

83. *A.M.H. 3037.* Νεκρόπολη (εἰκ. 88).

Γυναικεῖο εἰδῶλιο με κωνικὴ φούστα ποὺ ἀπολήγει σὲ δακτυλιόσχημη παρυφή. Λευκὸ ἀπολεπιζόμενο ἐπίχρισμα. Ἐλάχιστα ἴχνη καστανοκόκκινη βαφῆς. Τροχήλατο, κοίλο έσωτερικά. Ἡ κεφαλὴ συμπαγής, ἀπὸ χωριστὸ κομμάτι. Λεῖπουν τὰ χέρια, συγκολλήθηκε στὴ μέση. Πηλὸς καστανός, καθαρός. Ύψ.: 0.106. Διάμ. βάσ.: 0.05 μ.

84. *A.M.H. 3038.* Νεκρόπολη (πίν. 10β-γ, εἰκ. 9).

Γυναικεῖο ἀκέφαλο εἰδῶλιο με κυλινδρική φούστα καὶ ἐπίπεδη βάση. Λευκὸ ἀπολεπιζόμενο ἐπίχρισμα. Στιγμορρόδακες στὴ φούστα καὶ γραμμικὴ συμβατικὴ διακόσμηση στὸν κορμὸ ἀπὸ καστανοκόκκινο. Τροχήλατο, μάλλον κοίλο έσωτερικά, χέρια καὶ κεφάλι ἀπὸ χωριστὰ κομμάτια. Συγκολλημένο ἀπὸ τέσσερα κομμάτια καὶ συμπληρωμένο τοπικά. Πηλὸς καστανός, τεφρός. Ύψ.: 0.067. Διάμ. βάσ.: 0.048 μ.

85. *A.M.H. 3039, 3133, 3134.* Νεκρόπολη.

Αἰωρούμενο ἀνάμεσα σὲ δύο στύλους γυναικεῖο ἀκέφαλο εἰδῶλιο. Λευκὸ ἀπολεπιζόμενο ἐπίχρισμα. Ζώνες ἐνάλληλων γωνιῶν στὴ φούστα καὶ γραμμικὴ συμβατικὴ διακόσμηση στὸν κορμὸ καὶ τοὺς στύλους ἀπὸ καστανόμαυρο. Πηλὸς καστανός. Συμπληρώσεις στοὺς στύλους.

MonAnt 14, 1904, 745-6 εἰκ. 42.

86. *A.M.H. 3044.* Νεκρόπολη.

Γυναικεῖο εἰδῶλιο με κωνικὴ φούστα ποὺ ἀπολήγει σὲ δακτυλιόσχημη παρυφή. Λευκὸ ἀπολεπιζόμενο ἐπίχρισμα καὶ συμβατικὴ ἐξίτηλη γραμμικὴ διακόσμηση ἀπὸ καστανόμαυρο. Συμπαγές. Σπασμένα τὰ χέρια, τοπικὲς μικροαποκρούσεις. Πηλὸς καστανός, ἀκάθαρτος. Ύψ.: 0.08. Διάμ. βάσ.: 0.038 μ.

87. *A.M.H. 3054.* Πλατεία Ἱερῶν (εἰκ. 75).

Ἐλλιπὲς εἰδῶλιο με χλαίνη. Γραπτὰ, με καστανόμαυρο τονίζονται τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου. Ἡ χλαίνη διακοσμεῖται με ζατρικιοειδὲς μοτίβο. Πηλὸς καστανός, καθαρός. Συμπαγές. Ύψ.: 0.07 μ.

L. BANTI, 56 εἰκ. 50.

88. *A.M.H. 3081* (πίν. 72α-β, εἰκ. 60).

Κεφάλι εἰδωλίου. Κοίλο έσωτερικά. Πηλὸς καστανότεφρος, καθαρός. Ύψ.: 0.075 μ.

L. BANTI, 56 εἰκ. 47.

89. *A.M.H. 3082.* Πλατεία Ἱερῶν.

Κεφάλι ἀνθρωπόμορφου ὄντος. Τὰ χαρακτηριστικὰ τονίζονται γραπτὰ με ἐξίτηλο καστα-

νοκόκκινο. Κυκλικές ενθέσεις από φαγεντιανή στο πηγούνι, το μέτωπο και τα μάτια. Πηλός καστανός, ακάθαρτος. Ύψ.: 0.084 μ.

90. *A.M.H. 3084*. Πλατεία Ίερων (πίν. 71α-β, εικ. 66).

Προσωπείο, θραῦσμα ἴσως πλαστικοῦ ἀγγείου. Γραπτά με ἐξίτηλο καστανόμαυρο τονίζονται τὰ χαρακτηριστικά. Συμβατική γραμμική διακόσμηση στὸν λαιμό. Πηλός καστανοκίτρινος με λίγες προσμίξεις. Συμπληρώθηκε ἡ ἄκρη τῆς μύτης. Ύψ.: 0.131. Πλάτ.: 0.103 μ. L. BANTI, 57 εικ. 54a, 55a.

91. *A.M.H. 3085*. Πλατεία Ίερων (πίν. 36α, εικ. 51).

Θραῦσμα ἀνθρωπόμορφου πλαστικοῦ ἀγγείου με γραπτά τονισμένο χεῖλος. Με ζωηρὸ καστανόμαυρο τονίζονται τὰ χαρακτηριστικά. Πηλός καστανός, ἐπίχρισμα κιτρινωπό. Ύψ.: 0.094 μ.

L. BANTI, 57 εικ. 54b, 55b.

92. *A.M.H. 3086* (πίν. 72ε, εικ. 65).

Κεφάλι ἀνθρωπόμορφου ὄντος. Με καστανόμαυρη βαφή τονίζονται τὰ χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου. Ὁ λαιμός διακοσμείται με τεθλασμένες ταινίες. Πηλός καστανότεφρος σχεδὸν καθαρός. Ύψ.: 0.105 μ.

93. *A.M.H. 3099*. Πλατεία Ίερων (πίν. 36β).

Θραῦσμα ἀνθρωπόμορφου πλαστικοῦ ἀγγείου ποὺ ἀπολήγει σὲ χεῖλος. Πηλός καστανός, σχεδὸν καθαρός, ἐπίχρισμα κιτρινωπό. Συγκολλήθηκε ἀπὸ δύο κομμάτια. Ύψ.: 0.06 μ.

L. BANTI, 62 εικ. 64.

94. *A.M.H. 3099* (πίν. 36ζ).

Θραῦσμα ἀνθρωπόμορφου πλαστικοῦ ἀγγείου ποὺ ἀπολήγει σὲ χεῖλος. Γραπτά τονίζονται τὰ χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου καὶ τὸ χεῖλος. Πηλός καστανός, ἐπίχρισμα κιτρινωπό. Ύψ.: 0.064 μ.

95. *A.M.H. 3099β*.

Κεφάλι με μακρὸ λαιμὸ ἀνθρωπόμορφου ὄντος. Πηλός καστανός, καθαρός, ὅμοιο ἐπίχρισμα. Ύψ.: 0.076 μ.

96. *A.M.H. 3099δ* (εικ. 61).

Κεφάλι εἰδωλίου ἢ ἀνθρωπόμορφου ὄντος. Γραπτά με ἐξίτηλο καστανόμαυρο τονίζονται τὰ χαρακτηριστικά. Τεθλασμένη ταινία στὸ μέτωπο. Πηλός καστανός ακάθαρτος, ἐπίχρισμα κιτρινωπό. Ύψ.: 0.059 μ.

97. *A.M.H. 3099η* (πίν. 72γ-δ, εικ. 62).

Κεφάλι εἰδωλίου ἢ ἀνθρωπόμορφου ὄντος. Γραπτά με ἐξίτηλο καστανοκόκκινο τονίζον-

ται τὰ χαρακτηριστικά. Ἐνάλληλες γωνίες στὸν λαιμό. Πηλὸς καστανὸς καθαρὸς. Ὑψ.: 0.068 μ.

98. *A.M.H. 3100* (πίν. 73α-β, εἰκ. 64).

Κεφάλι μὲ μακρὺ λαιμὸ ἀνθρωπόμορφου ὄντος. Γραπτὰ μὲ καστανόμαυρη βαφὴ τονίζονται τὰ χαρακτηριστικά. Τεθλασμένη ταινία στὸ μέτωπο καὶ ἐνάλληλες γωνίες στὸν λαιμό. Κοῖλο ἐσωτερικά. Πηλὸς καστανός, σχεδὸν καθαρὸς. Ὑψ.: 0.127 μ.

99. *A.M.H. 3101* (εἰκ. 63).

Θραῦσμα ἀπὸ τὸ κεφάλι μὲ ἀρχὴ τοῦ ραχιαίου τμήματος ἀνθρωπόμορφου ὄντος. Γραπτὰ μὲ καστανόμαυρο τονίζονται τὰ χαρακτηριστικά. Ἐνάλληλες διάγραμματες ζῶνες στὸν λαιμό. Τροχήλατο. Πηλὸς καστανοκόκκινος μὲ λίγες προσμίξεις, ἐπίχρισμα κιτρινωπό. Ὑψ.: 0.018 μ.

100. *A.M.H. 3145*. Πλατεία ἱερῶν (εἰκ. 59).

Μεγάλο, τροχήλατο ἀνθρωπόμορφο ὄν. Γραπτὰ μὲ ἐξίτηλη κοκκινωπὴ βαφὴ τονίζονται τὰ χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου. Γραμμικὴ διακόσμηση στὸ διάδημα (ἐντελῶς ἐξίτηλη) καὶ στὸ σῶμα. Διάγραμμα τὸ στέρνο. Πηλὸς καστανός ἀκάθαρτος. Λείπουν τὰ πόδια. Ὑψ.: 0.27. Μῆκ: 0.27 μ.

MonAnt 13, 1903, 74 πίν. XI: 3. L. BANTI, 54-6.

101. *A.M.H. 9320*. Παράδοση ἀπὸ τὸν φύλακα (πίν. 11α, β).

Σχηματικὸ ἀνδρικό εἰδῶλιο μὲ ἴχνη καστανοκόκκινης βαφῆς στὴ ράχη καὶ τὴν κόμη. Πηλὸς ἀκάθαρτος. Λεῖπει ἡ δεξιὰ κνήμη καὶ τὸ ἀριστερὸ χέρι. Συγκολλήθηκε ἀπὸ δύο κομμάτια. Ὑψ.: 0.127 μ.

102. *A.M.H. 18643*.

Σχηματικὸ ἀνδρικό εἰδῶλιο μὲ πιεσμένο κυλινδρικό κορμὸ καὶ συρρικνωμένα μέλη. Δηλώνονται πλαστικά τὰ γεννητικὰ ὄργανα. Πηλὸς ἀκάθαρτος. Λεῖπει τὸ ἄκρο τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ καὶ τὰ δύο πόδια. Συγκολλήθηκε ἀπὸ δύο κομμάτια. Ὑψ.: 0.091 μ.

103. *A.M.H. 18646*.

Ἀκέφαλο ἀνδρικό εἰδῶλιο μὲ περίζωμα καὶ αἰδοιοθύλακα, συγκολλημένο σὲ κατακόρυφο τριγωνικὸ πλακίδιο μὲ σπασμένη ἐπίπεδη βάση. Ἰχνη ἀπολεπιζόμενης καστανοκόκκινης βαφῆς στὰ γυμνὰ μέρη. Πηλὸς καστανός, ἀκάθαρτος. Ὑψ.: 0.12 μ.

104. *A.M.H. 18647* (πίν. 57β).

Σχηματικὸ ἀνδρικό εἰδῶλιο μὲ πιεσμένο κυλινδρικό κορμὸ καὶ συρρικνωμένα μέλη. Δηλώνονται πλαστικά τὰ γεννητικὰ ὄργανα. Ἰχνη ἀπὸ καστανοκόκκινη βαφὴ. Λεῖπουν τὰ πόδια. Πηλὸς ἀκάθαρτος. Ὑψ.: 0.117 μ.

105. *A.M.H. 18648*.

Κορμὸς γυναικείου φυσιοκρατικοῦ εἰδωλίου μὲ σπασμένα χέρια ἀπὸ τὰ ὅποια τὸ δεξιὸ

φερόταν πρὸς τὰ ἄνω καὶ τὸ ἀριστερὸ πρὸς τὰ κάτω. Λευκὸ ἀπολεπιζόμενο ἐπίχρισμα, ἴχνη ἀπὸ καστανοκόκκινη βαφή. Πηλὸς καστανὸς καθαρὸς. Συμπληρωμένο στὴ ράχη. Ὑψ.: 0.13 μ.

106. *A.M.H. 18649* (πίν. 12α-β).

Ἀνδρικό ἀκέφαλο εἰδῶλιο ποὺ φέρει περίζωμα καὶ αἰδοιοθύλακα. Ὀλόβαφα τὰ γυμνὰ μέλη μὲ ἐξίτηλο καστανοκόκκινο καὶ τὸ περίζωμα μὲ λευκὸ. Μὲ λευκὸ δηλώνονται ὑποδήματα-μπότες. Πηλὸς καστανός, μὲ λίγες προσμίξεις. Λεῖπουν τὸ κεφάλι καὶ τὸ δεξιὸ χέρι. Συγκολλήθηκαν τὰ πόδια. Ὑψ.: 0.147 μ.

107. *A.M.H. 19060.*

Τμήμα ἀπὸ τὸν κορμὸ γυναικείου φυσιοκρατικοῦ εἰδωλίου. Λευκὸ ἀπολεπιζόμενο ἐπίχρισμα, ἴχνη κοκκινωπῆς βαφῆς. Κοῖλο ἐσωτερικά, ἡ κεφαλὴ συμπαγῆς ἀπὸ χωριστὸ κομμάτι. Πηλὸς καστανός, καθαρός. Ὑψ.: 0.069 μ.

108. *A.M.H. 19062* (πίν. 7γ).

Κορμὸς εἰδωλίου. Κοῖλο ἐσωτερικά, συμπαγῆς κεφαλὴ, ποὺ ἀπολήγει σὲ ἔμβολο. Πηλὸς καστανός, καθαρός.

109. *A.M.H. 19063* (πίν. 7δ-ς').

Κορμὸς γυναικείου φυσιοκρατικοῦ εἰδωλίου. Λευκὸ ἐπίχρισμα, ὀλόβαφο μὲ ἐξίτηλο καστανόμαυρο. Κοῖλο ἐσωτερικά, ἡ κεφαλὴ συμπαγῆς ἀπὸ χωριστὸ κομμάτι. Συγκολλήθηκε τὸ ἀριστερὸ χέρι. Πηλὸς κιτρινωπός. Ὑψ.: 0.055 μ.

110. *A.M.H. 19073* (πίν. 13α).

Χονδροειδές, ἀκέφαλο ἀνδρικό εἰδῶλιο μὲ πλαστικὸ περίζωμα. Ὀλόβαφο μὲ ἀπολεπιζόμενο κοκκινωπό. Πηλὸς καθαρός, καστανός. Σπασμένα τὰ χέρια. Ὑψ.: 0.086 μ.

111. *A.M.H. 19075* (πίν. 57α).

Σχηματικὸ ἀνδρικό εἰδῶλιο, μὲ πιεσμένο κυλινδρικό κορμὸ καὶ συρρικνωμένα μέλη. Φέρει αἰδοιοθύλακα. Πηλὸς πολὺ ἀκάθαρτος, ἐπιφάνεια φθαρμένη. Συγκολλήθηκε ἀπὸ ὀκτὼ κομμάτια. Ὑψ.: 0.145 μ.

112. *A.M.H. 19086* (πίν. 81ς').

Κατώτερος μισὸς κορμὸς ἀνδρικοῦ εἰδωλίου μὲ περίζωμα, συγκολλημένος σὲ πῆλινο πλακίδιο μὲ βάση καὶ χαμηλὰ πλευρικά τοιχώματα. Ἰχνη ἀπὸ καστανοκόκκινη βαφή. Πηλὸς κοκκινωπός, ἀκάθαρτος. Ὑψ.: 0.09 μ.

113. *A.M.H. 2234* (εἰκ. 7, 90).

Γυναικεῖο εἰδῶλιο μὲ κωδωνόσχημη φούστα. Λευκὸ ἀπολεπιζόμενο ἐπίχρισμα καὶ ἐξίτηλη γραπτὴ διακόσμηση ἀπὸ ταινίες καὶ ἐνἄλληλες γωνίες στὴ φούστα. Κοῖλο, τροχήλατο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κεφάλι καὶ τὰ χέρια ποὺ πλάσθηκαν χωριστά. Συγκολλήθηκε ἀπὸ τρία κομμάτια. Πηλὸς καστανός, σχεδὸν καθαρός. Ὑψ.: 0.095 μ.

114. A.M.H. 22347 (πίν. 7α-β, εικ. 91).

Ἀκέφαλος κορμός γυναικείου φυσιοκρατικοῦ εἰδωλίου. Ἰχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Κοῖλο ἐσωτερικά, τὸ κεφάλι συμπαγὲς ἀπὸ χωριστὸ κομμάτι. Πηλὸς καστανός, καθαρός. Ὑψ.: 0.042 μ.

115. A.M.H. 22369.

Ἀκέφαλος κορμός γυναικείου εἰδωλίου. Κοῖλος κορμός, συμπαγὲς κεφαλή. Πηλὸς καστανός, καθαρός. Ὑψ.: 0.05 μ.

116. A.M.H. 22374 (πίν. 20δ-ε, εικ. 25).

Κορμός σχηματικοῦ γυναικείου εἰδωλίου τύπου Ψ. Μὲ ἀπολεπιζόμενο καστανοκόκκινο τονίζονται τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ δηλώνεται τὸ περικόρμιο καὶ τὸ περιδέριο. Ἐνάλλαλα τόξα στὴ ράχη. Πηλὸς κιτρινωπὸς καθαρός. Σπασμένα τὰ χέρια. Ὑψ.: 0.036 μ.

A. KANTA, εικ. 38: 7, 9.

117. A.M.H. 22375 (πίν. 20ς'-ζ, εικ. 35).

Τμήμα κορμοῦ καὶ ἡ κεφαλὴ γυναικείου εἰδωλίου. Μὲ ἐξίτηλο καστανόμαυρο τονίζονται τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ δηλώνεται ἡ παρυφὴ τοῦ περικορμίου καὶ τὸ ἐπινώτιο. Πηλὸς κιτρινωπός, καθαρός. Ὑψ.: 0.037 μ.

Καμηλάρης

118. A.M.H. 15072

Κυκλικὸ ὁμοίωμα ἱεροῦ μὲ ἐπίπεδη βάση, πουλιὰ καὶ κέρατα στὸ περιχεῖλωμα, θύρα, τράπεζα στὸ κέντρο καὶ τρεῖς ἑλλειπτεῖς μορφές —οἱ δύο δίπλα στὴν τράπεζα καὶ ἡ τρίτη στὴ θύρα ἐξωτερικά. Ὑπόλευκο ἀπολεπιζόμενο ἐπίχρισμα, γραμμικὴ ἐξίτηλη διακόσμηση ἀπὸ καστανόμαυρο καὶ κοκκινωπὸ γύρω ἀπὸ τὴ βάση καὶ τὸ ἀνώφλι. Συγκολλήθηκε ἀπὸ ἀρκετὰ κομμάτια. Πηλὸς καστανός, ἀκάθαρτος. Ὑψ.: 0.13. Πλ.: 0.07 μ.

D. LEVI, *ASAtene* XXXIX-XL (N. S. XXIII-XXIV 1961-2) 145-7 εικ. 177a-c.

119. A.M.H. 15073.

Κυκλικὸ ὁμοίωμα χοροστασίου μὲ κέρατα στὴν περιφέρεια καὶ τέσσερις μορφές σὲ κυκλικὴ χορευτικὴ κίνηση. Συγκολλήθηκε ἀπὸ ἀρκετὰ κομμάτια καὶ συμπληρώθηκε τοπικά. Πηλὸς κιτρινωπός, ἀκάθαρτος. Ὑψ.: 0.18. Διάμ. βάσ.: 0.143 μ.

D. LEVI, *ὁ.π.* (ἀρ. 118), 139-145 εικ. 174a-b.

120. A.M.H. 15074.

Ὅμοιωμα ὀρθογώνιου ἱεροῦ μὲ ἐπίπεδη βάση, δύο κίονες καὶ τοῖχο μὲ παράθυρα. Μέσα σὲ αὐτὸ καθιστὲς μορφές δέχονται προσφορὰς πάνω σὲ τράπεζες, ἀπὸ μικρότερες ὀρθιες. Ἰχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Συγκολλήθηκε ἀπὸ ἀρκετὰ κομμάτια καὶ συμπληρώθηκε τοπικά. Πηλὸς καστανός, ἀκάθαρτος. Ὑψ.: 0.10 μ. Διάμ. βάσ.: 0.10 x 0.10 μ.

D. LEVI, *ὁ.π.* (ἀρ. 118), 122-139 εικ. 170c-f.

Φαιστός

121. A.M.H. 1773 (εἰκ. 86).

Ἀκέραιο γυναικεῖο εἰδῶλιο. Ἰχνη υπόλευκου ἐπιχρίσματος, ὀλόβαφη μὲ καστανόμαυρο ἢ πρόσθια πλευρὰ τῆς φούστας. Τροχήλατο, συμπαγῆς ἢ κεφαλὴ. Πηλὸς κιτρινωπός. Ὑψ.: 0.165 μ.

MonAnt 12, 1902, 122 εἰκ. 53. L. PERNIER-L. BANTI, *Festos* II (1951), 114 εἰκ. 62a.

122. A.M.H. 1775 (πίν. 1α-β, εἰκ. 1).

Ἀκέφαλο γυναικεῖο καθιστὸ εἰδῶλιο. Λευκὸ πολὺ ἀπολεπιζόμενο ἐπίχρισμα. Ὀλόβαφο τὸ ἀνώτερο καὶ κατώτερο τμήμα τοῦ κορμοῦ μὲ ἀπολεπιζόμενο καστανόμαυρο, διπλὸ τοξοειδὲς στὸ ἐνδιάμεσο πίσω. Σπασμένα τὰ πόδια. Πηλὸς τεφρός, ἀκάθαρτος. Ὑψ.: 0.074 μ.

MonAnt 12, 1902, 121 εἰκ. 51.

123. A.M.H. 1776 (πίν. 1γ, εἰκ. 2).

Ἑλλιπὲς γυναικεῖο εἰδῶλιο μὲ κοίλη ἐσωτερικὰ κωνικὴ φούστα. Λευκὸ ἀπολεπιζόμενο ἐπίχρισμα, ἴχνη γραμμικῆς διακόσμησης στὸν κορμό, ὀλόβαφο ἢ φούστα ἀπὸ ἐξίτηλο καστανόμαυρο. Σπασμένο τὸ κάτω τμήμα τῆς φούστας καὶ τὰ χέρια. Πηλὸς τεφρός, ἀκάθαρτος. Ὑψ.: 0.076 μ.

MonAnt ὅ.π. (ἀρ. 122).

124. A.M.H. 1779 (πίν. 1δ-ε).

Κορμὸς γυναικείου εἰδωλίου. Ὀλόβαφο τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ κορμοῦ μὲ ἀπολεπιζόμενο καστανόμαυρο. Μὲ ὅμοια βαφὴ τονίζονται τὰ μάτια καὶ ἡ κόμη. Πηλὸς ἀκάθαρτος κιτρινωπός. Ὑψ.: 0.061 μ.

MonAnt ὅ.π. (ἀρ. 122).

125. A.M.H. 1780 (πίν. 78γ-δ, εἰκ. 71).

Κορμὸς εἰδωλίου τύπου Ψ. Ὀλόβαφος ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τριγωνικὸ ἄνοιγμα τοῦ περικορμίου. Γραπτὰ δηλώνονται τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ἡ κόμη. Ταινίες στὸν λαιμὸ μὲ ἐξίτηλο καστανόμαυρο. Σπασμένες οἱ ἄκρες τῶν χειρῶν. Πηλὸς κιτρινωπός, καθαρός. Ὑψ.: 0.056 μ.

MonAnt 12, 1902, εἰκ. 52: 1, 2.

126. A.M.H. 1781.

Κορμὸς εἰδωλίου τύπου Ψ μὲ γραμμικὴ διακόσμηση ἀπὸ καστανοκόκκινο. Συμπληρώθηκε τὸ κυλινδρικὸ τμήμα. Πηλὸς κιτρινωπός, καθαρός. Ὑψ.: 0.05 μ.

127. A.M.H. 1782 (πίν. 78ς-ζ, εἰκ. 72).

Πάνω μισὸ εἰδωλίου τύπου Ψ μὲ γραμμικὴ διακόσμηση. Συμπληρώθηκε – ἀδόκιμα – τὸ κάτω μισό. Ὑψ.: 0.041 μ.

MonAnt ὅ.π. (ἀρ. 125).

128. *A.M.H. 1786* (πίν. 3α).

Κεφαλή ειδώλιου με δίλοβη κόμμωση από έλισσόμενο πλόκαμο πηλού. Συμπαγής ταινία στον λαιμό με κοκκινωπό έξιτηλο. Πηλός καστανός άνοικτός ακάθαρτος. Ύψ.: 0.062 μ.

129. *A.M.H. 1791* (πίν. 79α, β, εικ. 73).

Άκέφαλο γυναικείο ειδώλιο με κυλινδρικό, εϋρυνόμενο προς την επίπεδη βάση, κορμό. Γραπτή ταινιωτή και στικτή διακόσμηση αποδίδει λεπτομέρειες του ενδύματος. Αποκρούσεις στην περιφέρεια της βάσης και στα χέρια. Πηλός καστανός, καθαρός. Ύψ.: 0.075. Διάμ. βάσ.: 0.035 μ.

MonAnt 12, 1902, 121 εικ. 52: 4.

130. *A.M.H. 1792* (εικ. 16).

Συμπαγής ρομβοειδής συμπίεσμένος άκέφαλος κορμός γυναικείου ειδώλιου. Με γραπτό φολιδωτό πλέγμα και ταινίες στη ράχη αποδίδεται επνώτιο. Σπασμένα τα χέρια. Πηλός καστανοκίτρινος με λίγες προσμίξεις. Ύψ.: 0.064 μ.

MonAnt 12, 1902, 121 εικ. 52: 3a, b.

131. *A.M.H. 1793*.

Άκέφαλο, ακρωτηριασμένο γυναικείο ειδώλιο. Λευκό απολεπιζόμενο επίχρισμα. Πλατιά ζώνη με λοξά γραμμίδα στην κάτω παρυφή της φούστας, ταινιωτή παρυφή περικορμίου στο στήθος από απολεπιζόμενο καστανοκόκκινο. Τροχήλατο, κοίλο έσωτερικά με επίπεδη βάση. Πηλός καστανότεφρος, σχεδόν καθαρός. Ύψ.: 0.081. Διάμ. βάσ.: 0.038 μ.

132. *A.M.H. 1794* (πίν. 2α-β).

Κεφαλή ειδώλιου με τοξωτά υπερυψόμενο τόν κεντρικό από τούς πέντε βοστρύχους της κόμμωσης. Λευκό απολεπιζόμενο επίχρισμα και ίχνη βαφής. Πηλός τεφρός, λίγο ακάθαρτος. Ύψ.: 0.041 μ.

133. *A.M.H. 1803*.

Ειδώλιο με κυλινδρικό, εϋρυνόμενο προς την επίπεδη βάση, κορμό. Γραμμική διακόσμηση από καστανόμαυρο, μεγάλη γραπτή τριγωνική ψήφος στο στέρνο. Πηλός κιτρινωπός, καθαρός. Ύψ.: 0.10 μ.

MonAnt 12, 1902, 121-2 εικ. 52: 5. *Μινωική θεά*, πίν. Θ', εικ. 2.

134. *A.M.H. 3554* (πίν. 78α-β, εικ. 70).

Έλλιπές, άκέφαλο ειδώλιο τύπου Ψ. Όριζόντιες και κάθετες ταινίες στη φούστα, λοξές ταινίες στον κορμό από έξιτηλο καστανόμαυρο. Πηλός κιτρινωπός καθαρός. Ύψ.: 0.055 μ.

MonAnt 12, 1902, 121 εικ. 52: 1.

135. *A.M.H. 5831* (πίν. 35γ-δ).

Άνθρωπόμορφο άγγείο με δισκοειδή βάση και κυλινδρικό πόδι, με τρύπες στην επίπεδη κορυφή της κεφαλής και στη βάση. Με καστανοκόκκινη βαφή αποδίδονται και τονίζονται

τὰ φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά, ἡ κόμη καὶ τὸ γένι. Τροχήλατο, ἀκέραιο μὲ μικροαποκρούσεις. Πηλὸς κιτρινωπός. Ὑψ: 0.145 μ.

L. PERNIER-L. BANTI, *Festos* II (1951) 506-512 εἰκ. 288 καὶ ἔγχρ. πίν.

Σίβας Μεσαρᾶς

136. *A.M.H. 22177* (Ἁγία Μαρίνα) (πίν. 13β).

Ἀκέφαλος κορμὸς γυναικείου εἰδωλίου μὲ ὑψωμένα χέρια. Τοπικὲς ἀποκρούσεις, σπασμένα τὰ χέρια. Πηλὸς κοκκινωπὸς ἀκάθαρτος, ἐπιφάνεια φθαρμένη. Ὑψ.: 0.045 μ.

Μοῖρες

137. *A.M.H. 22038* (Τάχερη) (πίν. 34α-δ, εἰκ. 49).

Κωνικὸ ρυτὸ μὲ πλαστικὰ διαμορφωμένο ἀνθρώπινο πρόσωπο. Μὲ ἐξίτηλο κοκκινωπὸ ἀποδίδονται γεωμετρικὰ θέματα καὶ σχηματοποιημένοι ἀργοναῦτες. Συγκολλήθηκε καὶ συμπληρώθηκε τοπικά. Πηλὸς κοκκινωπός, σχεδὸν καθαρός. Ὑψ.: 0.35. Διάμ. χεῖλ.: 0.067 μ.

ΑΔ 32, 1977, Χρονικά Β2, 315-6 πίν. 188α-β.

Γόρτυς

138. *A.M.H. 15111* (πίν. 24-25, εἰκ. 42).

Εἶδωλο μὲ κυλινδρική φούστα καὶ διάτρητο πυθμένα. Μὲ ταινίες ἀπὸ ἐξίτηλο πορτοκαλὶ ἀποδίδεται συμβατικὰ τὸ περικόρμιο, μὲ γραμμίδια τὸ περιδέραιο καὶ γραπτὰ τονίζονται χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου. Τροχήλατο μὲ κοιλότητα στὸ ἐσωτερικὸ τῶν χειρῶν. Λεῖπουν οἱ παλάμες. Συγκολλήθηκε ἀπὸ ἀρκετὰ κομμάτια καὶ συμπληρώθηκε τοπικά. Πηλὸς πορτοκαλοκίτρινος, ἀκάθαρτος. Ὑψ.: 0.53. Διάμ. βάσ.: 0.185 μ.

D. LEVI, *BdA* 44, 1959, εἰκ. 14, 34b. *Μινωικὴ θεά*, πίν. ΣΤ', εἰκ. 2.

139. *A.M.H. 15113* (πίν. 28α-β, εἰκ. 44).

Ἀκέφαλο ἀνδρικό εἶδωλο πάνω σὲ βαθμιδωτὴ βάση. Ταινίες ἀπὸ πορτοκαλόχρωμο στὸ σῶμα καὶ στὰ πόδια. Τροχήλατο μὲ κοιλότητα στὸ ἐσωτερικὸ τῶν χειρῶν. Λεῖπουν τὰ ἄκρα τῶν χειρῶν. Συγκολλήθηκε ἀπὸ ἀρκετὰ κομμάτια καὶ συμπληρώθηκε τυπικά. Πηλὸς κιτρινωπός, ἀκάθαρτος. Ὑψ.: 0.39 μ. Διάμ. βάσ.: 0.125 x 0.085 μ.

D. LEVI, *ὁ.π.* (ἀρ. 138) εἰκ. 16b.

140. *A.M.H. 15115* (πίν. 26γ-δ).

Μικρὸ εἶδωλο μὲ λαβὴ στὴ ράχη καὶ πυθμένα. Μὲ ἐξίτηλες ταινίες δηλώνονται οἱ παρυφὲς τοῦ περικορμίου ἀνάμεσα στοὺς μαστοὺς. Τροχήλατο. Δὲν ἐπικοινωνεῖ ἡ κοιλότητα τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ κορμοῦ. Συγκολλήθηκε ἀπὸ ἑξὶ κομμάτια καὶ συμπληρώθηκε τοπικά. Πηλὸς κιτρινωπός, ἀκάθαρτος. Ὑψ.: 0.22. Διάμ. βάσ.: 0.093 μ.

D. LEVI, *ὁ.π.* (ἀρ. 138) εἰκ. 14, 35a. *Μινωικὴ θεά*, πίν. Ζ', εἰκ. 1, 2.

141. *A.M.H. 15116* (εἰκ. 43).

Εἶδωλο μὲ κυλινδρική φούστα καὶ ἐπικολλημένα πλαστικά φίδια καὶ πουλιά. Γραπὰ μὲ ἀπολεπιζόμενο καστανόμαυρο καὶ πορτοκαλὶ τονίζονται τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου καὶ ἀποδίδεται τὸ περικόρμιο. Στὴ φούστα διάχωρα μὲ τρίγωνα. Τροχήλατο, χωρὶς πυθμένα. Συγκολλημένο ἀπὸ ἄρκετὰ κομμάτια καὶ μὲ ἐκτεταμένες συμπληρώσεις. Πηλὸς κιτρινωπὸς, ἀκάθαρος. Ὑψ.: 0.34. Διάμ. βάσ.: 0.097 μ.

D. LEVI, *ὁ.π.* (ἀρ. 138) εἰκ. 14, 35a. *Μινωικὴ θεά*, πίν. Ζ', εἰκ. 1, 2.

142. *A.M.H. 15117* (πίν. 27α-β).

Εἶδωλο μὲ κυλινδρική-κωνική φούστα καὶ διάτρητο πυθμένα. Τροχήλατο. Συγκολλημένο ἀπὸ ἄρκετὰ κομμάτια καὶ συμπληρωμένο τοπικά. Πηλὸς κιτρινωπὸς ἀκάθαρος, ἐπιφάνεια φθαρμένη. Ὑψ.: 0.32. Διάμ. βάσ.: 0.11 μ.

D. LEVI, *ὁ.π.* (ἀρ. 138) εἰκ. 14, 35b. *Μινωικὴ θεά*, πίν. Ζ', εἰκ. 1, 2.

143. *A.M.H. 15130* (πίν. 26α-β).

Κορμὸς καὶ τμήμα ἀπὸ τὴν κωδωνόσχημη φούστα ἀκέφαλου εἰδωλίου. Λευκὸ ἐπίχρismo καὶ πάνω σὲ αὐτὸ ἀπολεπιζόμενη καστανόμαυρη βαφή. Τροχήλατος κορμὸς, συμπαγῆς κεφαλὴ ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται ἡ ἀπόληξη. Πηλὸς καστανός, ἀκάθαρος. Ὑψ.: 0.116. Διάμ. φούστας: 0.10 μ.

144. *A.M.H. 15131* (εἰκ. 92).

Κωδωνόσχημη φούστα μὲ δακτυλιόσχημη παρυφὴ καὶ τμήμα ἀπὸ τὸν κορμὸ εἰδωλίου. Τὰ σπασμένα χέρια φέρονταν πρὸς τὴν κοιλιὰ. Δηλώνεται ἡ μασχαλιαία κοιλότητα. Ἰχνη κοκκινωπῆς βαφῆς τοπικά. Κοῖλο ἐσωτερικά, χειροποίητο. Πηλὸς κιτρινωπὸς. Ὑψ.: 0.075. Διάμ. βάσ.: 0.057 μ.

145. *A.M.H. 15132* (πίν. 3β, γ, εἰκ. 93).

Ἄνω μισὸ κορμοῦ εἰδωλίου. Ὑπόλευκο ἐπίχρismo. Κοῖλο ἐσωτερικά, χειροποίητο, ἰσχυρὰ τοιχώματα. Πηλὸς τεφρὸς, ἀκάθαρος. Ὑψ.: 0.069 μ.

D. LEVI, *ὁ.π.* (ἀρ. 138) εἰκ. 31g.

146. *A.M.H. 15133+15140* (πίν. 6α-β).

Ἄνω μισὸ κορμοῦ γυναικείου εἰδωλίου ποὺ κρατεῖ καλαθόσχημο ἀγγεῖο. Λευκὸ ἐπίχρismo. Ὀλόβαφο μὲ ἀπολεπιζόμενο καστανόμαυρο. Κοῖλο ἐσωτερικά μέχρι τὸ στέρνο. Συγκολληθεῖ ἀπὸ δύο κομμάτια. Λεῖπει τὸ δεξιὸ χέρι. Πηλὸς καστανός, καθαρός. Ὑψ.: 0.089 μ.

D. LEVI, *ὁ.π.* (ἀρ. 138) εἰκ. 31d (15133).

147. *A.M.H. 15136* (πίν. 6δ).

Ἄνω μισὸ κορμοῦ γυναικείου εἰδωλίου. Ἰχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Κοῖλος, χειροποίητος ὁ κορμὸς, συμπαγῆς ἡ κεφαλὴ ἀπολήγει σὲ μακρὸ ἔμβολο. Λεῖπουν τὰ χέρια. Πηλὸς καστανός. Ὑψ.: 0.067 μ.

D. LEVI, *ὁ.π.* (ἀρ. 138) εἰκ. 14, 31f.

148. *A.M.H. 15141* (πίν. 4α-β, εικ. 94).

Κορμός γυναικείου ειδωλίου, τροχήλατος με λευκό επίχρυσμα. Λείπουν τὰ χέρια. Πηλός καστανός. Ύψ.: 0.082 μ.

D. LEVI, *ὁ.π.* (ἀρ. 138) εικ. 32c.

149. *A.M.H. 15145* (πίν. 5α-γ, εικ. 95).

Γυναικεῖο ειδώλιο με κωδωνόσχημη φούστα καὶ διάτρητη βάση. Ὀλόβαφο με καστανό-μαυρο ἀπολεπζόμενο. Κοῖλο ἐσωτερικὰ μέχρι τὸ στέρνο, χειροποίητο. Συγκολλήθηκε ἀπὸ δύο κομμάτια. Λεῖπει τὸ δεξιὸ χέρι. Πηλός ὠχρός, σχεδὸν καθαρός. Ύψ.: 0.118. Διάμ. βάσ.: 0.059 μ.

D. LEVI, *ὁ.π.* (ἀρ. 138) εικ. 31a.

150. *A.M.H. 15146* (πίν. 2γ, δ, εικ. 3).

Ἄνω μισὸ κορμοῦ γυναικείου ειδωλίου. Ἡ γραπτὴ διακόσμηση ἀπὸ καστανόμαυρο ἀποδίδει λεπτομέρειες τοῦ ἐνδύματος. Κοῖλος ἐσωτερικὰ ὁ κορμός, συμπαγῆς ἢ κεφαλὴ. Λεῖπει τὸ δεξιὸ χέρι. Συγκολλήθηκε ἀπὸ δύο κομμάτια. Πηλός κιτρινωπός. Ύψ.: 0.069 μ.

D. LEVI, *ὁ.π.* (ἀρ. 138) εικ. 31e.

151. *A.M.H. 15147* (πίν. 6γ).

Συμπαγῆς κεφαλὴ μεγάλου ειδωλίου ποῦ ἀπολήγει σὲ ἔμβολο. Ἰχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος καὶ κοκκινωπῆς βαφῆς. Πηλός καστανός, ἀκάθαρτος. Ύψ.: 0.108. Πλ.: 0.07 μ.

D. LEVI, *ὁ.π.* (ἀρ. 138) εικ. 31b.

152. *A.M.H. 15172* (πίν. 35α-β).

Ἀνθρωπόμορφο ἀγγεῖο με πόδι, δισκοειδὴ βάση καὶ πτυχωτὸ χεῖλος. Ἐπίχρυσμα ὑπόλευκο, πηλός καστανός ἀκάθαρτος. Συγκολλήθηκε ἀπὸ ἑπτὰ κομμάτια. Λεῖπει μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴ δεξιὰ πλευρά. Ύψ.: 0.101. Διάμ. βάσ.: 0.05 μ.

G. GESELL, *Town, Palace and House-Cult, SIMA 67*, 1985, εικ. 173.

153. *A.M.H. 15192* (εικ. 106).

Μισὸ ἀμφίγλυφο «ὄφιοειδὲς πλαίσιο» («snake frame») ἀπὸ τρία συμφυῆ τόξα. Σώζεται ἡ συγκόλληση τῆς κεφαλῆς τοῦ ειδώλου καὶ τὸ ἄκρο τοῦ χεριοῦ με ἐγγήρακτα δάκτυλα. Πηλός καστανός, ἀκάθαρτος. Μῆκ. (σωζόμε.): 0.25 μ.

Βασιλικά Ἀνώγεια

154. *A.M.H. 854*. Κατασχέθηκε (πίν. 80α).

Γυναικεῖο ειδώλιο με κυλινδρικό κορμὸ εὐρυνόμενο πρὸς τὴν ἐλαφρὰ κοίλη βάση. Ἰχνη γραπτῆς διακόσμησης ἀπὸ κοκκινωπό. Συγκολλήθηκαν τὸ κεφάλι καὶ τὰ χέρια. Πηλός καστανοκίτρινος, καθαρός, ἐπιφάνεια φθαρμένη. Ύψ.: 0.143. Διάμ. βάσ.: 0.039 μ.

Μινωικὴ θεά, 277, πίν. ΙΓ' εικ. 1.

Γουρνιά Μονοφατίου. Συλλογή Μεταξᾶ

155. *Ἀρ. Συλλ. Μεταξᾶ 632.*

Τὸ πάνω μισὸ κορμοῦ γυναικείου εἰδώλου, κοίλου ἐσωτερικά. Συγκολλήθηκε ἀπὸ δύο κομμάτια. Ὑψ.: 0.140 μ.

Α. ΚΑΝΤΑ, εἰκ. 12: 3, 5, 6.

156. *Ἀρ. Συλλ. Μεταξᾶ 634 (εἰκ. 27).*

Τμήμα ἀκέφαλου κορμοῦ εἰδώλου. Ταινίες, διάγραμματες ζῶνες, ἐνάλληλες γωνίες, τεθλασμένες, ἀπὸ ἐξίτηλο καστανόμαυρο. Τροχήλατο, συγκολλήθηκε ἀπὸ ἄρκετὰ κομμάτια. Ὑψ.: 0.130 μ.

Α. ΚΑΝΤΑ, εἰκ. 12: 2, 4.

Ροτάσι

157. *Α.Μ.Η. 12067.*

Γυναικεῖο εἶδωλο με κυλινδρικό κορμό καὶ λοξὰ καμπτόμενα πρὸς τὰ ἄνω χέρια.

Ν. ΠΛΑΤΩΝ, *ΚρητΧρον.* Η', 1954, Χρονικά, 516.

Κόφινες

158. *Α.Μ.Η. 14202 (πίν. 13γ, δ).*

Τὸ πάνω μισὸ ἀκέφαλου κορμοῦ ἀνδρικοῦ εἰδωλίου. Λείπουν τὰ χέρια. Πηλὸς καστανοκόκκινος, ἀκάθατος, ἐπιφάνεια φθαρμένη. Ὑψ.: 0.105 μ.

ΑΔ 17, 1961-2, 287-8, *ΚρητΧρον.* ΙΖ', 1963, 384.

159. *Α.Μ.Η. 14236 (πίν. 13ε, ς').*

Τὸ πάνω μισὸ ἀκέφαλου κορμοῦ ἀνδρικοῦ εἰδωλίου. Λείπουν τὰ χέρια. Πηλὸς καστανοκόκκινος ἀκάθατος, ἐπιφάνεια φθαρμένη. Ὑψ.: 0.10 μ.

ΑΔ ὅ.π., *ΚρητΧρον.* ὅ.π. (ἀρ. 158).

Τσούτσουρος. Σπήλαιο Εἰλειθυίας

160. *Α.Μ.Η. 13298 (πίν. 81γ, δ).*

Κεφαλὴ εἰδωλίου. Γραπτὰ με καστανόμαυρο τονίζονται τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ἀποδίδονται λοξὲς ταινίες στὸν λαιμὸ καὶ τεθλασμένη στὸ μέτωπο. Πηλὸς τεφρὸς. Ὑψ.: 0.075 μ.

ΑΔ 1962, Χρονικά, 398· 1963, 310-1.

161. *Α.Μ.Η. 15043 (πίν. 56γ-δ).*

Κεφαλὴ εἰδωλίου με κωνικὸ πῖλο ἀπὸ ἐπάλληλους δακτυλίους. Ἰχνη καστανόμαυρης βαφῆς. Πηλὸς καστανός, καθαρός. Ὑψ.: 0.08 μ.

ΑΔ 1962, 1963 ὅ.π. (ἀρ. 160).

Ἄρβη

162. *A.M.H. 6381* (πίν. 14γ).

Ἄνω μισὸ γυναικείου εἰδωλίου. Πηλὸς κοκκινωπὸς πολὺ ἀκάθαρτος, ἐπιφάνεια φθαρμένη. Ὑψ.: 0.057 μ.

Σύμη

163. *A.M.H. 20018*.

Ἀνθρωπόμορφο κωνικὸ ρυτὸ ἐλλιπὲς πρὸς τὸ μειούμενο ἄκρο, μὲ τοξωτὴ κάθετη στὸ χεῖλος λαβῇ καὶ συμφυὲς στὴν πίσω πλευρὰ χέρι εἰδώλου. Μὲ ἐξίτηλη καστανόμαυρη βαφή τονίζονται τὰ χαρακτηριστικά. Δύο παράλληλες ταινίες στὸν λαιμό. Συγκολλημένο καὶ συμπληρωμένο τοπικά. Πηλὸς κιτρινοκόκκινος, ἀκάθαρτος. Ὑψ.: 0.114 μ.

Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, *ΠΑΕ* 1972, 198 πίν. 187β.

164. *A.M.H. 20034*.

Πάνω μισὸ ἀκέφαλου κορμοῦ ἀνδρικοῦ φυσιοκρατικοῦ εἰδωλίου, μὲ ὑψωμένο δεξιὸ χέρι. Λεῖπουν τὰ χέρια. Πηλὸς καστανὸς ἀκάθαρτος, ἐπιφάνεια φθαρμένη. Ὑψ.: 0.101 μ.

165. *A.M.H. 21351*.

Κεφαλὴ εἰδώλου μὲ κωνικὸ πῖλο. Κοῖλο ἐσωτερικά. Πηλὸς κοκκινωπὸς ἀκάθαρτος. Ὑψ.: 0.92 μ.

Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, *ΠΑΕ* 1975, 322 πίν. 257β.

Δ. ΔΥΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Ἀἷμονας. Παράδοση Κ. Γαϊτάνου 23-10-64

Πιθανότερη προέλευση ἡ Ἀξός. Σύνοτρη ἀναφορὰ στὸ *ΑΔ* 19, 1964, Β3, 447.

166. *A.M.H. 26485* (πίν. 76δ).

Ἐλλιπὲς γυναικεῖο εἰδώλιο. Κορμὸς κυλινδρικός, συμπαγής, εὐρυνόμενος πρὸς τὴν ἐλαφρὰ κοίλη βάση. Λεῖπουν τὰ χέρια καὶ ἡ κεφαλὴ. Πηλὸς καστανός, ἐπιφάνεια φθαρμένη. Ὑψ.: 0.073. Διάμ. βάσ.: 0.035 μ.

167. *A.M.H. 26486* (πίν. 76α).

Ἐλλιπὲς γυναικεῖο εἰδώλιο. Κορμὸς κυλινδρικός, συμπαγής, εὐρυνόμενος πρὸς τὴν ἐλαφρὰ κοίλη βάση. Λεῖπουν τὰ χέρια καὶ ἡ κεφαλὴ. Πηλὸς καστανὸς καθαρός, ἐπιφάνεια πολὺ φθαρμένη. Ὑψ.: 0.065. Διάμ. βάσ.: 0.041 μ.

168. *A.M.H. 26487* (πίν. 76ς').

Ἑλλιπὲς γυναικεῖο εἰδῶλιο. Κορμὸς κυλινδρικός, συμπαγής, εὐρυνόμενος πρὸς τὴν ἐλαφρὰ κοίλη βάση. Ὀλόβαφο μὲ καστανόμαυρη ἀπολεπιζόμενη βαφή. Λεῖπουν τὰ χέρια καὶ ἡ κεφαλή. Πηλὸς καστανός, ἐπιφάνεια φθαρμένη. Ὑψ.: 0.072. Διάμ. βάσ.: 0.03 μ.

169. *A.M.H. 26488* (πίν. 76β).

Ἑλλιπὲς γυναικεῖο εἰδῶλιο. Κορμὸς κυλινδρικός, συμπαγής, εὐρυνόμενος πρὸς τὴν ἐλαφρὰ κοίλη βάση. Λεῖπει ἡ κεφαλή. Πηλὸς καστανοκίτρινος καθαρός, ἐπιφάνεια φθαρμένη. Ὑψ.: 0.052. Διάμ. βάσ.: 0.031 μ.

170. *A.M.H. 26489* (πίν. 76γ).

Ἑλλιπὲς γυναικεῖο εἰδῶλιο. Κορμὸς κυλινδρικός, συμπαγής, εὐρυνόμενος πρὸς τὴν πλατιά, ἐλαφρὰ κοίλη βάση. Λεῖπουν τὰ χέρια καὶ τὸ κεφάλι. Πηλὸς καστανὸς ἀκάθατος, ἐπιφάνεια φθαρμένη. Ὑψ.: 0.074. Διάμ. βάσ.: 0.046 μ.

171. *A.M.H. 26490* (πίν. 76ε).

Ἑλλιπὲς γυναικεῖο εἰδῶλιο. Κορμὸς κυλινδρικός, ψηλός, συμπαγής, εὐρυνόμενος πρὸς τὴν ἐλαφρὰ κοίλη βάση. Λεῖπουν τὰ χέρια καὶ τὸ κεφάλι. Πηλὸς καστανοκόκκινος ἀκάθατος, ἐπιφάνεια φθαρμένη. Ὑψ.: 0.074. Διάμ. βάσ.: 0.028 μ.

172. *A.M.H. 26491* (πίν. 77γ).

Ἑλλιπὲς γυναικεῖο εἰδῶλιο. Κυλινδρική φούστα, σφαιρικός κορμός. Ὀλόβαφος μὲ ἐξίτηλο καστανόμαυρο ὁ κορμός, πλατιά ταινία στὴ φούστα. Κυλινδρική κατακόρυφη κοιλότητα στὸ ἐσωτερικό. Ἀκέφαλο μὲ τοπικὲς ἀποκρούσεις. Πηλὸς κιτρινωπός, καθαρός. Ὑψ.: 0.099. Διάμ. βάσ.: 0.032 μ.

173. *A.M.H. 26492* (πίν. 81ε).

Ἑλλιπὲς ἀνδρικό εἰδῶλιο. Κυλινδρικός πιεσμένος κορμός, συρρικνωμένα ἄκρα. Ἰχνη ἐξίτηλης καστανόμαυρης βαφῆς. Ἀκέφαλο. Σπασμένα τὰ χέρια καὶ οἱ ἄκρες τῶν ποδιῶν. Πηλὸς κιτρινωπὸς ἀκάθατος, ἐπιφάνεια φθαρμένη. Ὑψ.: 0.09 μ.

174. *A.M.H. 26493* (πίν. 77α).

Ἑλλιπὲς καθιστὸ εἰδῶλιο. Κορμὸς κυλινδρικός συμπαγής, ἐπίπεδη ἐπιφάνεια ἔδρασης. Ἀκέφαλο. Σπασμένα τὰ χέρια καὶ τὰ πόδια. Πηλὸς κιτρινωπὸς ἀκάθατος, ἐπιφάνεια φθαρμένη. Ὑψ.: 0.097 μ.

175. *A.M.H. 26494* (πίν. 77β).

Ἑλλιπὲς κάθισμα. Λεῖπει τὸ πρόσθιο τμήμα καὶ μέρος ἀπὸ τὸ ἐρεισίνωτο. Πηλὸς κιτρινωπός, ἀκάθατος. Ὑψ.: 0.08. Μῆκ.: 0.054. Πλ.: 0.08 μ.

176. *A.M.H. 26495*.

Ἀριστερό, συμπαγές, καμπτόμενο πρὸς τὰ κάτω χέρι καὶ τμήμα ἀπὸ τὸ κοῖλο σῶμα μεγάλου εἰδωλίου. Πηλὸς καστανὸς ἀκάθατος. Μῆκ.: 0.06 μ.

177. *A.M.H. 26496.*

Φθαρμένη κεφαλή ειδώλιου από τεφρό πηλό. Ύψ.: 0.038 μ.

178. *A.M.H. 26497 (πίν. 36ς').*

Τμήμα από κυλινδρικό ανθρωπόμορφο αγγείο. Πηλός καστανός. Ύψ.: 0.053 μ.

179. *A.M.H. 26498 (πίν. 36γ).*

Τμήμα από τον λαιμό και το πρόσωπο κυλινδρικού ανθρωπόμορφου αγγείου με υπερτονισμένα πλαστικά χαρακτηριστικά και ταινιωτό χεῖλος. Όλόβαφο εξωτερικά, ταινία έσωτερικά στο χεῖλος από απολεπιζόμενο καστανόμαυρο. Πηλός κιτρινωπός, επιφάνεια φθαρμένη. Ύψ.: 0.06 μ.

180. *A.M.H. 26499 (πίν. 36δ).*

Τμήμα από το πρόσωπο όμοιου ανθρωπόμορφου αγγείου. Πηλός κιτρινωπός καθαρός. Ύψ.: 0.044 μ.

181. *A.M.H. 26500 (πίν. 36ε).*

Μικρό τμήμα από το πρόσωπο όμοιου ανθρωπόμορφου αγγείου. Πηλός καστανός ακάθαρτος, επιφάνεια πολύ φθαρμένη. Ύψ.: 0.035 μ.

182. *A.M.H. 26501.*

Δύο κεφαλές ειδωλίων με πτηνόμορφο πρόσωπο. Πηλός καστανότεφρος, επιφάνεια φθαρμένη. Ύψ.: 0.04/0.03 μ.

Άμარი. Συλλογή Γιαμαλάκη

183. *Άρ. Συλλ. Γιαμαλάκη 3/495 (πίν. 16γ, δ, εικ. 18).*

Γυναικείο ειδώλιο με κυλινδρική φούστα. Γραπτά, με εξίτηλο πορτοκαλοκόκκινο αποδίδονται τα χαρακτηριστικά του προσώπου, λεπτομέρειες του ένδύματος, και ταινίες στη φούστα. Συμπαγής κορμός, κοίλη τροχήλατη φούστα, επίπεδη διάτρητη βάση. Συγκολλήθηκε από τρία κομμάτια και συμπληρώθηκε τμηματικά. Πηλός καστανός. Ύψ: 0.123. Διάμ. βάσ.: 0.05 μ.

Μινωική θεά, 215.

184. *Άρ. Συλλ. Γιαμαλάκη 3/496 (πίν. 16α, β, εικ. 19).*

Γυναικείο ειδώλιο με κυλινδρική φούστα. Γραπτά με πολύ εξίτηλη βαφή δηλώνονται τα χαρακτηριστικά του προσώπου και λεπτομέρειες του ένδύματος. Συμπαγής κορμός, κοίλη τροχήλατη φούστα. Συμπληρώθηκε στη φούστα. Πηλός καστανός. Ύψ.: 0.12 (ύπολογ.).

Μινωική θεά, 215.

185. *Άρ. Συλλ. Γιαμαλάκη 493 (πίν. 55γ, δ).*

Κεφαλή ειδώλου με ψηλό κωνικό πίο με ανάγλυφους επάλληλους δακτυλίους. Ίχνη

καστανόμαυρης βαφής, που καλύπτεται από ισχυρή όξειδωση. Κοίλο έσωτερικά συμπληρωμένο με γύψο. Ύψ.: 0.13 μ.

Μινωική θεά, 215 πίν. Γ' εικ. 1.

186. Άρ. Συλλ. *Γιαμαλάκη* 494 (πίν. 55α, β).

Κεφαλή ειδώλου με τοξωτούς βοστρύχους. Ίχνη εξέτηλης καστανόμαυρης βαφής κάτω από κρούστα αλάτων. Κοίλο έσωτερικά, συμπληρωμένο με γύψο. Ύψ.: 0.11 μ.

Μινωική θεά, 215 πίν. Γ' εικ. 1.

Πατσός

187. *A.M.H. 1102* (πίν. 73γ-δ, εικ. 67).

Κεφαλή ειδώλου ή ανθρωπόμορφου όντος. Με καστανόμαυρη βαφή τονίζονται τὰ χαρακτηριστικά. Συστήματα γραμμίδων στον λαιμό. Τροχήλατο. Πηλός καστανός. Ύψ.: 0.08 μ.

F. HALBHERR, *MusItal* II (1888) 916 πίν. XIV: a-b. *Arkades*, 616 εικ. 649c.

Χανιά

188. *A.M. Χανίων 1311* (Μαζαλη-Δικαστήριο) (πίν. 19α-γ, εικ. 26).

Γυναικείο ειδώλιο με κωνική, κοίλη έσωτερικά φούστα και δακτυλιόσχημη βάση. Με κοκκινωπή βαφή αποδίδονται λεπτομέρειες του ένδύματος. Άκέραιο χειροποίητο. Πηλός καστανοκόκκινος με λίγες προσμίξεις. Ύψ.: 0.115. Διάμ. βάσ.: 0.46 μ.

ΚρητΧρον. Ζ', 1953, 490-1. *ΚρητΧρον.* ΙΔ', 1960, 515. *ΑΔ* 16, 1960, Χρονικά, 272.

189. *A.M.X. 1312* (Μαζαλη-Δικαστήρια) (πίν. 18α-γ).

Γυναικείο ειδώλιο με κωνική, κοίλη έσωτερικά φούστα. Γραπτά με καστανόμαυρο αποδίδεται τὸ ένδυμα, τὰ χαρακτηριστικά του προσώπου και ή κόμμωση. Χειροποίητο, συγκολληθήκε από δύο κομμάτια. Πηλός κιτρινωπός. Ύψ.: 0.126. Διάμ. βάσ.: 0.045 μ.

ΚρητΧρον., *ΑΔ* ό.π. (άρ. 188).

Λασιόθι ή Γάζι. Συλλογή Γιαμαλάκη

190. Άρ. Συλλ. *Γιαμαλάκη* 1/318 (πίν. 47α, β)

Τμήμα κορμού και κεφαλή ειδώλου κοίλου έσωτερικά με όπη στο κέντρο της κεφαλής. Λείπουν οι άκρες των χειρών. Πηλός καστανός, ακάθαρτος. Ύψ.: 0.21 μ.

Μινωική θεά, πίν. Γ' εικ.1.

Σύμφωνα με τον Στ. Άλεξίου (*Μινωική θεά*, 216) προέρχεται από τὸ Γάζι. Ό κατάλογος όμως της Συλλογής αναφέρει ως προέλευση τὸ Λασιόθι.

Χωρίς ένδειξη προέλευσης

- 191.** *A.M.H. 800* («Δῶρον Παρασυράκη») (πίν. 56α-β, εικ. 58).

Κορμός γυναικείου ειδώλιου. Ἐξίτηλη ταινιωτὴ διακόσμηση ἀπὸ καστανόμαυρο. Λεῖπουν τὰ χέρια. Πηλὸς καστανὸς ἀκάθατος. Ὑψ.: 0.13 μ.

MonAnt 6, 1895, 176 εικ. 9.

- 192.** *A.M.H. 19850* (Κατάσχεση Γαϊτάνου-29/7/61) (πίν. 46γ).

Κορμάτι ἀπὸ τὸν τροχήλατο κορμὸ γυναικείου ειδώλου. Συμπαγὴς ὁ βραχίονας μὲ ὑποδοχὴ γιὰ τὴ στερέωση τοῦ ἐμβόλου τοῦ πήχυ. Συγκολλήθηκε ἀπὸ δύο κομμάτια. Πηλὸς καστανοκόκκινος ἀκάθατος. Ὑψ.: 0.11. Πλ.: 0.22 μ.

- 193.** *A.M.H. 19851* (Κατάσχεση Γαϊτάνου) (πίν. 46α).

Κορμὸς τροχήλατου γυναικείου ειδώλου. Σῶζεται τὸ ἄκρο πλαστικοῦ βοστρύχου. Συγκολλήθηκε ἀπὸ ἄρκετὰ κομμάτια. Πηλὸς καστανός, ἀκάθατος. Ὑψ.: 0.14. Πλ.: 0.17 μ.

- 194.** *A.M.H. 19852* (Κατάσχεση Γαϊτάνου) (πίν. 46β).

Τμῆμα κορμοῦ τροχήλατου γυναικείου ειδώλου. Συγκολλήθηκε ἀπὸ δύο κομμάτια. Πηλὸς καστανός, ἀκάθατος. Ὑψ.: 0.085 μ.

- 195.** *A.M.H. 19853* (Κατάσχεση Γαϊτάνου) (πίν. 46δ).

Κορμὸς τροχήλατου ειδώλου. Τὸ σωζόμενο συμπαγὲς δεξιὸ χέρι φέρεται ὀριζόντια μπροστά. Ἰχνη ἀποκόλλησης ἀντικειμένου στὴν ἀνοικτὴ πρὸς τὰ ἄνω παλάμη. Συγκολλήθηκε ἀπὸ τρία κομμάτια καὶ συμπληρώθηκε τμηματικά. Πηλὸς καστανός, καθαρός. Ὑψ.: 0.12. Πλ.: 0.21 μ.

- 196.** *A.M.H. 19854* (Κατάσχεση Γαϊτάνου) (πίν. 46η).

Τμῆμα χεριοῦ ειδώλιου, κοίλου ἐσωτερικά. Πηλὸς καστανοκόκκινος, ἀκάθατος.

- 197.** *A.M.H. 19855* (Κατάσχεση Γαϊτάνου) (πίν. 46ς').

Συμπαγὲς ἀριστερὸ χέρι, ποὺ φέρεται πρὸς τὴν κοιλιά καὶ μικρὸ τμῆμα ἀπὸ τὸ σῶμα ειδώλιου. Συγκολλήθηκε ἀπὸ δύο κομμάτια. Πηλὸς καστανός, ἀκάθατος.

- 198.** *A.M.H. 19856* (Κατάσχεση Γαϊτάνου) (πίν. 46ε).

Τμῆμα κόμης ειδώλιου ἀπὸ ἐλισσόμενους πυκνοὺς βοστρύχους ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ δακτύλιο. Ἰχνη κοκκινωπῆς βαφῆς. Πηλὸς καστανός, καθαρός.

- 199.** *A.M.H. 19857* (Κατάσχεση Γαϊτάνου) (πίν. 46ζ).

Κορμάτι ἀπὸ τὸ συμπαγὲς ἀριστερὸ χέρι καὶ μικρὸ τμῆμα ἀπὸ τὸν τροχήλατο κορμὸ ειδώλιου. Πηλὸς καστανός, ἀκάθατος. Μῆκ.: 0.10 μ.

- 200.** *A.M.H. 26418* («Ἀπὸ Πραισὸ ἢ Ἰτανο ἢ Γουλά ἢ Ἑργανο ἢ Ἀδρομύλους») (πίν. 47γ-δ).

Τροχήλατη κεφαλὴ ειδώλου. Διάτρητη ἢ θόλος, γενέσεις τριῶν συμβόλων στὴν ἄνω

παρυφή του ταινιωτού διαδήματος. Με εξίτηλη καστανόμαυρη βαφή τονίζονται τα χαρακτηριστικά του προσώπου και η βοστρυχωτή κόμμωση. Συγκολλήθηκε από δύο κομμάτια. Πηλός καστανός, ακάθαρτος, κιτρινωπό επίχρυσμα. Ύψ.: 0.155. Διάμ. διαδ.: 0.125 μ.

Βρισκόταν στη Δυτική Αποθήκη του Μουσείου Ήρακλείου σε δίσκο μαζί με πήλινο κυλινδρικό σκεύος, θραύσματα ζωδίων, αρχαϊκή προτομή και δύο ΠΓ αγγεία και με πινακίδα που ανέφερε όλες τις παραπάνω θέσεις ως πιθανό χώρο προέλευσης.

201. *A.M. Ashmolean 1968.780* (Πιθανώς από την περιοχή Φαιστοῦ) (εἰκ. 24).

Γυναικεῖο εἰδῶλιο. Με εξίτηλο καστανόμαυρο δηλώνεται ἡ ζώνη. Ἰχνη τοπικά. Κοίλη, χειροποίητη ἢ φούστα, συμπαγῆς ὁ κορμός. Συγκκολλημένο στὴ μέση. Πηλὸς κιτρινωπός. Ύψ.: 0.077. Διάμ. βάσ.: 0.039 μ.

Στὸν κατάλογο τοῦ Ashmolean σημειώνεται ὡς προέλευση: «Κρήτη. Λέγεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχή τῆς Φαιστοῦ».

202. *A.M. Ashmolean 1971.843*. Προηγουμένως στὴ Συλλογὴ J. Bomford (A.K. 143) (εἰκ. 54).

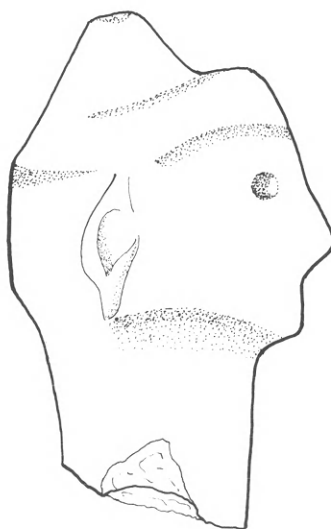
Κεφαλὴ εἰδῶλου. Πηλὸς καστανοκίτρινος με χοντρή ἄμμο. Ύψ.: 0.127 μ. Πλ.: 0.079 μ.

Antiquities from the Bomford Collections (1966), n. 304, p. 61, pl. XXVI. *Ancient Life in Miniature* (Birmingham 1968) n. 10, pl. I.

203. *Μ. Ήρακλείου. Ἀκατάγραφο*. (Πιθανὸς ἀπὸ τὸ Πυράθι Μονοφατίσιου) (πίν. 84δ-ς).

Γυναικεῖο καθιστὸ εἰδῶλιο. Ἰχνη κοκκινωπῆς βαφῆς τοπικά. Συγκολλήθηκε τὸ δεξιὸ χέρι. Πηλὸς κιτρινωπός. Ύψ.: 0.075 μ.

Βρισκόταν στὴ Δυτικὴ Αποθήκη τοῦ Μουσείου Ήρακλείου μαζί με διάφορα μικροαντικείμενα μέσα σὲ δίσκο με τὴν ἔνδειξη «Πυράθι Μονοφατίσιου». Με μελάνι ἔχει σημειωθεῖ πάνω στὸ εἰδῶλιο: «Σερμιντζή 5-4-60».

II. ΣΤΥΛΙΣΤΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ – ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Ἀπὸ τῆ νεολιθικῆ ἕως τὴς ἀρχῆς τῆς νεοανακτορικῆς

Τὰ κρητικὰ νεολιθικὰ εἰδώλια ἀποδίδουν κατὰ κανόνα μὲ γενικὸ καὶ ἀφηρημένο τρόπο τὴ μορφή τοῦ ἀνθρώπινου σώματος χωρὶς ἰδιαίτερη φροντίδα γιὰ τὴν ἀποτύπωση ἀνατομικῶν λεπτομερειῶν καὶ στοιχείων προσδιοριστικῶν τοῦ φύλου καὶ τῆς ιδιότητος τοῦ εἰκονιζομένου. Ὅμως παρὰ τὴ σχηματικότητα ἐμφανίζουν μεγάλη πολυμορφία καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ εἶναι δύσκολη ἡ κατάταξη τοῦ ὑλικοῦ σὲ συγκεκριμένους τύπους²¹. Παράλληλα ἐκδηλώνεται μία τάση ρεαλισμοῦ²², ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὴ σχετικὰ φροντισμένη ἀπόδοση χαρακτηριστικῶν τοῦ φύλου καὶ τοῦ ἐνδύματος σὲ ὀρισμένα εἰδώλια.

Στὴ νεολιθικὴ ἐποχὴ τὸ κύριο ὑλικὸ κατασκευῆς τῶν εἰδωλίων εἶναι ὁ πηλός, ἐνῶ στὴν πρωτομινωικὴ χρησιμοποιεῖται περισσότερο ὁ λίθος. Κύριο χαρακτηριστικὸ τῶν εἰδωλίων τῆς πρωτομινωικῆς περιόδου εἶναι ἡ ἰσχυρὴ σχηματοποίηση ποὺ σὲ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ φθάνει ἕως τὴ μετατροπὴ τοῦ κορμοῦ σὲ ἀπλὸ ἔμβολο ἢ ἀκανόνιστα κυκλικὸ ἢ ἐλλειπτικὸ σχῆμα. Ὁ τύπος αὐτὸς θεωρήθηκε παλαιότερα «λιβυκός»²³, ὅμως εἶναι πιθανότατα αἰγαιακός, ἀφοῦ παράλληλα ἐμφανίζονται στὴν Κρήτη καὶ ἄλλοι τύποι κυκλαδικῶν ἢ κυκλαδιζόντων εἰδωλίων²⁴.

Λίγα «φυσιοκρατικά» εἰδώλια εἶναι γνωστά, τὰ περισσότερα πρὸς τὸ τέλος τῆς περιόδου. Γνώρισμά τους ἡ ρεαλιστικὴ ἀντίληψη ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση τοῦ σώματος, ὅπως στὰ ἀντίστοιχά τους τῆς νεολιθικῆς περιόδου²⁵. Στὴν τελευταία αὐτὴ κατηγορία μπορεῖ νὰ προστεθεῖ καὶ μία ὁμάδα ΠΜ - πρώιμων ΜΜ πλαστικῶν ἀνθρωπόμορφων ἀγγείων,

21. P. UCKO, *Anthropomorphic Figurines* (London 1968) 203-342. R. TREUIL, *La Néolithique et le Bronze Ancien Egéens* (Paris 1983) 410 κέ.

22. Μάλλον παρὰ «νατουραλισμοῦ». Γιὰ τὰ προβλήματα χρήσης τῶν ὄρων αὐτῶν βλ. P. UCKO ὁ.π. (σημ. 21) 340, R. TREUIL ὁ.π. (σημ. 21) 410 κέ., 418 σημ. 65.

23. PM II, 32.

24. Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, *ΑΕ* 1983, 47-74 μὲ πλήρη κατάλογο τῶν σχηματικῶν εἰδωλίων καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

25. K. BRANIGAN, *The Foundations of Palatial Crete* (London 1969). Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ ὁ.π. (σημ. 24) 58, 61. S. HOOD, 90.

στά όποια συνδυάζεται ή ανθρώπινη μορφή μέ τό σχήμα καί τή λειτουργικότητα τοῦ ἀγγείου²⁶.

Τά πρώιμα αὐτά πλαστικά ἔργα τῆς νεολιθικῆς καί πρωτομινωικῆς περιόδου χαρακτηρίζονται ἀπό μία «πρωτόγονη» ἀντίληψη τῶν μορφῶν τοῦ ὁρατοῦ κόσμου. Ἄλλοτε ἐπικρατεῖ τό σχήμα, τό ἐνοποιημένο δηλαδή μέ συνεχή γραμμή ἐκγεωμετρισμένο περίγραμμα τῆς μορφῆς καί ἄλλοτε τονίζονται στοιχεῖα τοῦ ἀνθρώπινου σώματος πού μεταφέρουν κάποιο μαγικό, θρησκευτικό ἢ κοινωνικό μήνυμα, στά πλαίσια τῆς γνωστῆς καί ἀπό ἄλλους πολιτισμούς σέ ἀρχέγονα στάδια τέχνης διηγηματικῆς μορφοποιητικῆς ἀντίληψης. Τέτοια σύμβολα εἶναι οἱ γυναικεῖοι γλουτοί, τό ἀνδρικό γεννητικό ὄργανο, ή χειρονομία καί τό ἔνδυμα²⁷. Ὁ ἰσχυρά ἰδεολογικός-συμβολικός χαρακτήρας τῆς πρώιμης τέχνης ἐκφράζει τή συλλογική καί ὄχι τήν ἀτομική συνείδηση. Πυρήνας τῆς κοινωνικῆς δραστηριότητος εἶναι ή οἰκογένεια καί τό γένος, καί ἔτσι ή τέχνη, ἰδιαίτερα μάλιστα ή εἰκονιστική, ὀφείλει νά ὑπηρετεῖ τίς ἀνάγκες διατήρησης τῆς συνοχῆς καί ἀνανέωσης τῆς ομάδας. Οἱ ἰσχυρά σχηματοποιημένες μορφές ὑλοποιοῦν μέ γενικό τρόπο ἰδέες καί σύμβολα κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς καί δέν ἀποδίδουν πραγματικά, ὑπαρκτά πρόσωπα ἢ πράγματα²⁸. Τά σπάνια νατουραλιστικά ἔργα ἐκφράζουν ἴσως μία προσωπική ὀρθολογική-διαλεκτική στάση τοῦ δημιουργοῦ τους ἀπέναντι στά ἀντικείμενα τοῦ ὁρατοῦ κόσμου, ἀπό τά όποια ἀντλεῖ ἔμπνευση.

Ὅμως οἱ κοινωνικές καί οἰκονομικές ἀλλαγές πού πραγματοποιήθηκαν σταδιακά στό τέλος τῆς προανακτορικῆς καί κυρίως στή διάρκεια τῆς πρώιμης παλαιοανακτορικῆς²⁹ δέν ἄφησαν ἀνεπηρέαστη τή σύγχρονη τέχνη. Ἐτσι ἀναπτύχθηκε ἐξελικτικά μία τέχνη ρεαλιστική-διηγηματική πού περιγράφει τόν ἄνθρωπο καί τό φυσικό περιβάλλον του³⁰. Ἡ εἰκονογραφία τῆς ἐποχῆς, πού μᾶς εἶναι γνωστή κυρίως ἀπό τή σφραγιδογλυφία, ἐμπλουτίζεται μέ πολλά νέα θέματα καί συνθέσεις, πού ἀναφέρονται στίς καθημερινές δραστηριότητες τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως τό ψάρεμα καί τό κυνήγι ἢ ὑπαινίσσονται ἐξειδικευμένα ἐπαγγέλματα καί τεχνικές, ὅπως τοῦ ἐμπορίου, τοῦ ἀγγειοπλάστη, τοῦ ξυλουργοῦ³¹.

26. P. WARREN, *Ant. Cret. I, Chron. di Arch.* 12, 1973 (*Studi in onore di Doro Levi*) 137-147.

27. Γιά τήν ἐρμηνεία τῶν νεολιθικῶν εἰδωλίων τῆς Κρήτης P. UCKO ὁ.π. (σημ. 21) 434-7.

28. R. TREUIL ὁ.π. (σημ. 21) 418. Διαφορετικός εἶναι ὁ χαρακτήρας τῆς ἀφαίρεσης στή μινωική τέχνη (Ι. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, *Τά σφραγίσματα τῶν Χανίων*, Ἀθήναι 1977, 112 κέ.). Ἡ ἀφαίρεση στήν τέχνη προϋποθέτει τήν ὑπαρξη νατουραλισμοῦ. Γιά νατουραλιστική τέχνη ὅμως γίνεται λόγος μόνο στή νεοανακτορική περίοδο, ἐνῶ στή νεολιθική καί πρωτομινωική εἶναι ἀσαφῆς ή διάκριση ἀνάμεσα στό φυσιοκρατικό καί τό σχηματικό.

29. Γενικά γιά τό θέμα βλ. J. CHERRY στό C. RENFREW-J. CHERRY (ἐκδ.), *Peer Polity Interaction and Socio-Political Change* (Cambridge 1986) 19-45.

30. Γιά τή σχέση λατρείας καί πολιτικοῦ συστήματος στήν περίοδο τῶν πρώτων ἀνακτόρων βλ. B. RUTKOWSKI, *Cult Places* 1973, 314. Ἡ ἐνταση τῆς λατρείας σχετίζεται πιθανότατα μέ τήν κοινωνική ἀναταραχή: J. CHERRY στό D. GREEN, C. HASELGROVE, M. SPRIGGS (ἐκδ.), *Social Organization and Settlement*, (*BAR Intern. Ser.* 47) (Oxford 1978) 411-437.

31. Γενικά γιά τό θεματολόγιο τῶν παλαιοανακτορικῶν σφραγίδων: F. MATZ, *Die frühkretischen Siegel* (Berlin-Leipzig 1928). P. YULE, *Early Cretan Seals* (Mainz am Rhein 1981).

Στὸν χῶρο τῶν δραστηριοτήτων τοῦ ἀνθρώπου κινεῖται ἀπὸ θεματικὴ ἄποψη καὶ ἡ σύγχρονη πλαστικὴ, ποὺ καλλιεργεῖται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὸν πηλό. Τὰ χιλιάδες εἰδῶλια καὶ ζῶδια τῶν ἱερῶν κορυφῆς ἀποτελοῦν ἀναθήματα γεωργῶν καὶ ποιμένων. Ἡ ἀνάθεση αὐτὴ σχετίζεται πιθανὸν μὲ πράξεις συμπαθητικῆς μαγείας προκειμένου νὰ ἐξασφαλισθεῖ μὲ τὴ θεϊκὴ μεσολάβηση ἡ ἀσφάλεια τοῦ φυτικοῦ καὶ ζωικοῦ κεφαλαίου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐξαρτᾶται ὁ ἐφοδιασμὸς τῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων, ἀλλὰ καὶ τῶν νέων παλαιοανακτορικῶν ἀστικῶν ἐγκαταστάσεων³². Δὲν εἶναι ἄλλωστε τυχαῖο ὅτι ἡ ἀνάπτυξη καὶ πύκνωση τοῦ δικτύου τῶν ἱερῶν κορυφῆς συνοδεύεται ἀπὸ αὐξησὶν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀγροτικῶν ἐγκαταστάσεων καὶ ἐπομένως καὶ τοῦ ἀντίστοιχου πληθυσμοῦ, ὅπως ἔχουν βεβαιώσει πρόσφατες ἐπιφανειακὲς ἔρευνες σὲ πεδινὲς περιοχὲς τῆς Κρήτης³³.

Τὸ θεματικὸ λοιπὸν καὶ ὥς ἓνα βαθμὸ καὶ ἰδεολογικὸ περιεχόμενο τῆς εἰκονογραφικῆς πλούσιας παλαιοανακτορικῆς τέχνης ἀντανakλᾷ ἅμεσα τὶς ἐξελίξεις ποὺ ὀδήγησαν στὴν παγίωση τοῦ νέου οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ συστήματος, τὸ ὁποῖο βασίστηκε στὶς ἐξειδικευμένες ἀπασχολήσεις καὶ ἐπαγγέλματα³⁴. Εἰδικότερα ἡ φύση τῶν ἀναθημάτων τῶν ἱερῶν κορυφῆς καὶ ἰδιαίτερα τῶν εἰδωλίων καὶ ζωδίων φανερώνει τὴν προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐξευμενίσῃ τὶς φυσικὲς δυνάμεις, ποὺ ἐπηρέαζαν τὴ γονιμότητα τῶν ζώων καὶ τὴν παραγωγικότητα τῆς γῆς. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ μέσα ἀπὸ τὴν τέχνη τῶν ἱερῶν κορυφῆς προβάλλει ἐμφατικὰ ἡ μορφή τοῦ ἱκέτη, δεόμενου μπροστὰ στὴ θεότητα. Μὲ τὸ ἰδεολογικὸ περιεχόμενο τῆς συγκεκριμένης αὐτῆς μορφῆς τέχνης συνδέεται πιθανότατα καὶ μία νέα μορφοπλαστικὴ ἀντίληψη: τὸ αὐστηρὸ γεωμετρικὸ σχῆμα ὑποχωρεῖ σταδιακά, ἐνῶ παράλληλα ἀναπτύσσονται καὶ μορφοποιοῦνται ὀργανικοὶ ὄγκοι. Μὲ τὴ στροφὴ αὐτὴ σὲ ρεαλιστικὲς ἀπεικονίσεις τονίζεται τὸ στοιχεῖο τῆς δράσης καὶ ἡ ἀνθρώπινη προσωπικότητα. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ ἀπὸ τὴ σχηματικὴ ἕως τὴ φυσιοκρατικὴ μορφή περνᾷ μέσα ἀπὸ διάφορα στάδια ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἕως τὸ τέλος τῆς παλαιοανακτορικῆς περιόδου. Στὰ πρωιμότερα παλαιοανακτορικὰ εἰδῶλια ἀπὸ τὸ Χαμαίζι, τὸν Πετσοφὰ καὶ τὸ Μαζὰ εἶναι φανερὲς οἱ ἐπιδράσεις τῶν σχηματικῶν προανακτορικῶν καὶ τῶν κυκλαδικῶν. Ὁ κορμὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ σύνθεση γεωμετρικῶν σχημάτων, τριγώνων, κυλίνδρων καὶ κώνων, ἡ μέση εἶναι πολὺ ἀδύνατη καὶ τὰ μέλη ἄσαρκα καὶ ραβδόσχημα. Τὰ πόδια τῶν ἀνδρικῶν εἰδωλίων κάμπτονται τοξωτὰ πρὸς τὰ ἔξω. Τὸ πρόσωπο σχηματίζεται μὲ ἀπλὴ πίεση τοῦ ὤμοῦ πηλοῦ μὲ τὰ δάκτυλα. Οἱ ἐπιφάνειες τοῦ σώματος εἶναι ἀδρανεῖς, κυρτὲς ἢ ἐπίπεδες χωρὶς μυικὸ ὄγκο. Τὴ γενικὴ ἐπιπεδικότητα δὲν διασπᾷ οὔτε ἡ χειρονομία, ἀφοῦ τὰ χέρια εἴτε ἀκουμποῦν στὸ στῆθος εἴτε ἀπομακρύνονται ἐλάχιστα ἀπὸ τὸ σῶμα. Ἀνόργανα δηλώνονται καὶ τὰ δευτερεύοντα μορφολογικὰ χαρακτηριστικά, δηλαδὴ τὰ μάτια, τὰ αὐτιά καὶ οἱ μαστοὶ

32. B. RUTKOWSKI ὁ.π. (σημ. 30) 185.

33. Μεσαρά: ἐπιφανειακὲς ἔρευνες ἀπὸ ἐλληνοαμερικανικὴ ὁμάδα (ὑπὸ δημοσ.). Πεδιάδα: ἐπιφανειακὴ ἔρευνα ἀπὸ τὸν ἀρχαιολόγο Ν. Παναγιωτάκη (Διδ. Διατριβὴ ὑπὸ δημοσ.). Γ. ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ, *Πετρ. Στ'. Κρητολ. Συν.* Α2, 241-8. Λασιθί L. V. WATROUS, *Lasithi (Hesperia Suppl.* 18, 1982) 12-13.

34. J. CHERRY ὁ.π. (σημ. 30) καὶ G. CADOGAN στὸ E. FRENCH - K. WARDLE, *Problems in Greek Prehistory* (Bristol 1988) 95-99.

που αποτελούνται από δισκοειδή ἐπιθήματα καὶ ἀποφύσεις. Τὸ ἔνδυμα καὶ οἱ κομμώσεις δηλώνονται πλαστικά καὶ γραπτά³⁵.

Στὴν τυποποιημένη πλαστικὴ τῶν ἱερῶν κορυφῆς δύσκολα καταγράφονται οἱ ἐξελικτικὲς βαθμίδες πρὸς τὴ φυσιοκρατία³⁶. Ἡ ἐξέλιξη εἶναι πάντως ἐμφανὲς σὲ ὀρισμένα ὕστερα παλαιοανακτορικὰ εἰδῶλια, τὰ ὁποῖα ἀπὸ ἄποψη ρυθμοῦ προσεγγίζουν περισσότερο τὰ νεοανακτορικὰ φυσιοκρατικά παρὰ τὰ παλαιοανακτορικὰ σχηματικά εἰδῶλια. Βρίσκονται ἔτσι τυπολογικὰ στὸ μεταβατικὸ στάδιο ἐξέλιξης ἀπὸ τὴ σχηματικότητα στὸν νατουραλισμὸ καὶ ρυθμολογικὰ εἶναι πρῶιμα νατουραλιστικά.

Χαρακτηριστικὸ καὶ καλὰ χρονολογημένο δείγμα τῆς ὁμάδας αὐτῆς εἶναι ἓνα ἀκέραιο γυναικεῖο εἰδῶλιο ἀπὸ τὴ Φαιστό πού χρονολογεῖται στὴ μεταβατικὴ ἀνάμεσα στὴν παλαιοανακτορικὴ καὶ νεοανακτορικὴ περίοδο³⁷. Τὰ σκληρά, γωνιώδη περιγράμματα καὶ οἱ ἐνιαῖες, ἐπίπεδες ἐπιφάνειες τῆς πρωιμότερης παλαιοανακτορικῆς πλαστικῆς ἔχουν παραχωρήσει τὴ θέση τους στὶς ρευστὲς συνεχεῖς καμπύλες καὶ τοὺς σφαιρικοὺς πλαστικοὺς ὄγκους. Ἄλλο χαρακτηριστικὸ νέο στοιχεῖο εἶναι ἡ σιγμοειδὴς κίνηση τοῦ κορμοῦ καὶ τῶν χεριῶν, πού ἀπομακρύνονται πλέον ἀρκετὰ ἀπὸ τὸ σῶμα παρέχοντας ἔτσι μία πρώτη αἴσθηση τῆς τρίτης διάστασης. Πάντως ἡ ἐπιμήκυνση τῆς φούστας καὶ ἡ συνακόλουθη μὴ φυσικὴ σχέση ὕψους ἀνάμεσα στὸν κατώτερο καὶ ἀνώτερο κορμό, φανερώνει στάδιο πειραματισμῶν πρὸς τὴν ἀναζήτησι τῆς ἰσορροπίας καὶ τῆς ἰδανικῆς σχέσης ἀνάμεσα στὰ συστατικὰ μέρη τῆς μορφῆς. Παρόμοιες δυσαναλογίες παρουσιάζουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ εἰδῶλιο τῆς Φαιστοῦ, καὶ μερικὰ γυναικεῖα εἰδῶλια ἀπὸ ἱερὰ κορυφῆς³⁸.

Ἀντίστοιχοι ἐξάλλου ὑπερτονισμοὶ καὶ συρρικνώσεις μελῶν διαπιστώνονται καὶ στὰ σύγχρονα ἀνδρικὰ εἰδῶλια. Μὲ ἰδιαίτερη φροντίδα καὶ λεπτομέρεια ἀποδίδονται οἱ γλουτοί, οἱ μηροὶ καὶ οἱ κνήμες ὀρισμένων εἰδωλίων ἀπὸ τὸ Πισκοκέφαλο καὶ τὸν Πετσοφά³⁹. Μὲ ρεαλισμὸ καὶ ἔντονο ἀνάγλυφο δηλώνεται τὸ μυικὸ σύστημα, ἡ προεξέχουσα κνήμη, ἀκόμη καὶ ἡ ἐπιγονατίδα. Ἀντίθετα ὁ ἀνώτερος κορμὸς εἶναι μᾶλλον χαλαρὸς χωρὶς ἰδιαίτερη πλαστικότητα. Παρατηρεῖται δηλαδὴ καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ στὰ νεολιθικὰ εἰδῶλια, ἐπιλεκτικὸς τονισμὸς μερῶν τοῦ σώματος, ἴσως αὐτῶν πού μεταδίδουν κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ καλλιτέχνη καὶ τοῦ κοινωνικοῦ - φυλετικοῦ του περίγυρου, κάποιο ἰδιαίτερο μαγικοθρησκευτικὸ μήνυμα, ἢ ἀπλῶς ἐκφράζουν τὸ αἰσθητικὸ ἰδεῶδες τῆς ἐποχῆς.

35. Παραδείγματα: ΣΤ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, *ΑΕ* 1906, 135-143. J. MYRES, *Palaikastro II* (BSA 9, 1902-3) 356 κέ. Ν. ΠΛΑΤΩΝ, *ΚρητΧρον.* Ε', 1951, 96 κέ. Γενικὰ V. MÜLLER, *Frühe Plastik in Griechenland und Vorderasien* (Köln 1929) 38-9, 47.

36. Σαφέστερη ἐξέλιξη τῶν μοτίβων καταγράφεται στὸ θεματολόγιο τῆς σφραγιδογλυφίας. Πλησιέστερα πρὸς τὸ κλίμα τῆς πρώιμης φυσιοκρατίας βρίσκονται τὰ θέματα τοῦ «ἀποθέτη τῶν ἱερογλυφικῶν» τῆς Κνωσοῦ καὶ τὰ σφραγίσματα τῆς Φαιστοῦ. Γενικὰ P. YULE ὁ.π. (σημ. 31).

37. D. LEVI, *Festos (Inc Gr LX*, Roma 1976) Tav. I*, 221 (φάση III). Στὸν ἴδιο πίνακα καὶ τὸ 2679.

38. Ἀπὸ τὸν Πετσοφά: BSA IX, 1902-3, πίν. XI: 21. CH. ZERVOS, *L'art de la Crète* (Paris 1956), εἰκ. 228 καὶ τὸν Κόφινα.

39. Ν. ΠΛΑΤΩΝ ὁ.π. (σημ. 35) 129-130. Παρόμοιος ἀδημοσίευτος κορμὸς καὶ ἀπὸ τὸν Πετσοφά.

Ἀξία συμβόλου ἢ διασήμου κοινωνικῆς τάξεως ἔχει πιθανότατα καὶ ἡ κόμμωση μερικῶν γυναικείων εἰδωλίων ἀπὸ τὸ Πισκοκέφαλο, τὴ Φαιστό καὶ τὸν Πετσοφά⁴⁰, ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ περίτεχνους κυλίνδρους καὶ κώνους ἀπὸ ἐλισσόμενους βοστρύχους. Ἀντίθετα, ἐντελῶς συνοπτικά καὶ μὲ ταπεινὸ ἀνάγλυφο ἀποδίδονται τὰ φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά στὰ περισσότερα ἀνδρικά καὶ γυναικεῖα εἰδώλια. Σὲ ἐλάχιστα ἡ διάπλαση εἶναι πρὸ λεπτομερῆς μὲ τονισμένα πλαστικά καὶ γραπτὰ τὰ μορφολογικά χαρακτηριστικά⁴¹.

Κύρια χαρακτηριστικά τῆς παλαιοανακτορικῆς πλαστικῆς εἶναι ἡ ποικιλία τῶν τύπων, ἡ ἀνισότητά ὡς πρὸς τὴν ποιότητα καὶ σὲ μερικὲς περιπτώσεις ὁ ἐκλεκτισμός. Οἱ δημιουργοὶ τῆς ἄν καὶ λαϊκοὶ τεχνίτες ποὺ παράγουν μαζικά εὐτελῆ ἔργα, δὲν στεροῦνται συχνὰ φαντασίας καὶ πρωτοτυπίας. Ἡ σταδιακὴ παρακμὴ καὶ ἐγκατάλειψη τῶν περισσότερων ἱερῶν κορυφῆς στὸ τέλος τῆς παλαιοανακτορικῆς - ἀρχῆς νεοανακτορικῆς⁴², ἐπιφέρει σοβαρὴ κάμψη στὴν παραγωγὴ πηλίνων εἰδωλίων, ἀφοῦ αὐτὰ προορίζονταν κυρίως γιὰ χρῆσιν στὸν χώρο λατρείας τῶν ἱερῶν κορυφῆς. Κατὰ τὴ νεοανακτορικὴ θὰ ἀναπτυχθεῖ παράλληλα ἡ πλαστικὴ στὸν χαλκὸ καὶ τὸ ἐλεφαντόδοντο στὸ περιβάλλον τῶν ἀνακτόρων καὶ τῶν ἀστικῶν κέντρων. Ἡ πηλοπλαστικὴ ποὺ ὡς τέχνη ἀποκόπτεται ἀπὸ τὸν κύκλο λατρείας καὶ τὸν κοινωνικὸν χώρον ποὺ τὴν καλλιέργησε συνεχῶς ἐπὶ ἑκατονταετίες, χάνει τὴ δημιουργικὴ τῆς πνοὴ καὶ θὰ βρεθεῖ γιὰ ἀρκετὸ καιρὸ στὴ σκιά ἄλλων δυναμικῶν τεχνῶν, μιμούμενη καὶ ἀντιγράφοντας πρότυπα τοῦ συρμοῦ ἢ συνεχίζοντας χαλαρὰ τὴν παλαιοανακτορικὴ παράδοση.

Ἡ ἐποχὴ τῆς φυσιοκρατίας

Ἡ τέχνη τῆς περιόδου αὐτῆς, ποὺ ἀντιστοιχεῖ χρονικὰ μὲ τὴ νεοανακτορικὴ περίοδο, στρέφεται ἀποφασιστικά πρὸς τὴ φύσιν, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλεῖ θέματα καὶ ἐμπνεύσεις. Πάντως οἱ καλλιτέχνες δὲν ἀντιγράφουν πιστὰ τὴ φύσιν, ἀλλὰ μεταπλάθουν ἐλεύθερα τὰ πρότυπά τους χαρίζοντας στὰ ἔργα τους νέα αἴσθησι ζωῆς. Ἐμφαση δίνεται στὴν ἀπόδοση τῆς κίνησης στὸν χώρον, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐσωτερικὴ κίνηση τῶν μορφῶν, ἐνῶ ὑποβαθμίζονται οἱ στερεομετρικοὶ ὄγκοι καὶ τὰ τεκτονικὰ στοιχεῖα⁴³. Οἱ κορμοὶ καὶ τὰ μέλη ἐνισχύονται μὲ πλούσιο μυικὸ ὄγκον, ἀλλὰ οἱ ἰσχυρὲς κάμψεις τοῦ κορμοῦ καὶ τῶν ἄκρων διαταράσσουν τὴν ὀργανικὴν ἰσορροπία. Διαγνωστικὰ ἐξάλλου

40. Γιὰ τὰ εἰδώλια Πισκοκεφάλου καὶ Φαιστοῦ βλ. Ν. ΠΛΑΤΩΝΑ, *ὁ.π.* 130-6, CH. ZERVOS, εἰκ. 397-406, D. LEVI *ὁ.π.* Γιὰ τὰ εἰδώλια τοῦ Πετσοφά: Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ, *Ὁδηγὸς* ἀρ. 28, 37. Παρόμοια κόμμωση φέρεται καὶ ἓνα πῆλινο ἀπὸ τὸν Τραόσταλο C. DAVARAS, *Guide to Cretan Antiquities* (New Jersey 1976) εἰκ. 52 καὶ ἓνα χάλκινο ποὺ προέρχεται πιθανὸν ἀπὸ τὸ σπήλαιο Τραπεζας Μαλεβιζίου C. VERLINDEN, 75 ἀρ. 13.

41. Π.Χ. δύο κεφάλια ἀπὸ τὴ Φαιστό L. PERNIER, *Il palazzo minoico di Festos I* (1935) 141 πίν. XV. D. LEVI, Festos, Tav. I**, LXIX, c (φάση Ib).

42. Γιὰ τὰ πιθανὰ αἷτια βλ. B. RUTKOWSKI, *Atti e Memorie di 1 Congr. Ist. di Micenologia* (Roma 1967) 163-8. A. PEATFIELD, *BSA* 78, 1983, 277-9. Πάντως σὲ ὀρισμένα ἱερὰ ἡ λατρεία συνεχίστηκε μὲ ἄλλη ὅμως μορφή: A. PEATFIELD, *FMP* 89-93 καὶ B. RUTKOWSKI.

43. Βλ. H. GROENEWEGEN-FRANKFORT, *Arrest and Movement* (London 1951) 188-216.

σημεῖα τῶν νατουραλιστικῶν εἰδωλίων εἶναι τὸ ἀνεπτυγμένο στῆθος στὰ γυναικεῖα, τὰ μυῶδη ἄκρα στὰ ἀνδρικά, τὰ ἄφθονα κοσμήματα, οἱ πλούσιες κορμώσεις, οἱ σπειροειδεῖς χειρονομίες καὶ κυρίως ἡ ὕψωση τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ πρὸς τὸ μέτωπο καθὼς καὶ ἡ συνοπτικὴ διατύπωση τῶν φυσιογνωμικῶν χαρακτηριστικῶν⁴⁴. Οἱ τύποι αὐτοὶ κρυσταλλώνονται γρήγορα καὶ ὕστερα ἀπὸ σύντομη σχετικὰ περίοδο ἀκμῆς ὁδηγοῦνται στὴν τυποποίηση καὶ ἐξάντληση. Ἀρκετὰ χάλκινα κυρίως εἰδῶλια τοῦ τέλους τῆς νεοανακτορικῆς φανερώνουν τὴν κόπωση τοῦ ρυθμοῦ, ποὺ ἐκδηλώνεται μὲ τὴν ἐπάνοδο σὲ πρὸ σχηματικὲς φόρμες, τὴν ἀπολίθωση καὶ συρρίκνωση ἢ τὴ συνοπτικὴ διατύπωση ποὺ φθάνει ἕως καὶ τὴν ὁλοκληρωτικὴ ἀπάλειψη μερῶν τῆς μορφῆς⁴⁵.

Πήλινα εἰδῶλια τῆς περιόδου αὐτῆς προέρχονται κυρίως ἀπὸ τρεῖς θέσεις στὴν πεδιάδα τῆς Μεσαρᾶς, τὴ Φαιστό, τὰ Κανιὰ Γόρτυνας καὶ τὴν Ἀγία Τριάδα ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ὀρισμένα ἱερὰ κορυφῆς, στὰ ὁποῖα συνεχίστηκε ἡ λατρεία καὶ κατὰ τὴ νεοανακτορικὴ περίοδο.

Τὸ γνωστότερο παράδειγμα πηλοπλαστικῆς εἶναι τὸ ἀκέραιο γυναικεῖο εἰδῶλιο ἀπὸ τὴ Φαιστό⁴⁶, ποὺ βρίσκεται ἀπὸ ἄποψη ρυθμοῦ κοντὰ στὴν παλαιοανακτορικὴ παράδοση τῶν σχηματικῶν εἰδωλίων. Ὁ ἀνώτερος κορμὸς εἶναι κυλινδρικός μὲ συνεχῆ κυρτὴ ἐπιφάνεια καὶ ὁ κατώτερος κωνικός. Τὸ πρόσωπό του εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ ὅλα τὰ πήλινα εἰδῶλια τῆς Μεσαρᾶς, μὲ συρρικνωμένες, ἐπίπεδες παρειές καὶ ἔντονα προεξέχουσα μύτη καὶ πηγούνι. Στοιχεῖο ἀπὸ τὴ φυσιοκρατικὴ πλαστικὴ εἶναι τὸ μεγάλο στῆθος ποὺ θυμίζει τὰ σύγχρονά του χάλκινα εἰδῶλια. Βρέθηκε στὸ δωμάτιο 10 τοῦ νέου ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ μαζὶ μὲ «τέσσερα ἢ πέντε κομμάτια παρόμοιων εἰδωλίων». Τὰ εἰδῶλια αὐτὰ δὲν περιγράφονται ἀναλυτικὰ στὴ δημοσίευση. Πιθανότατα ὅμως εἶναι τὸ ἀκέφαλο καθιστὸ **122** (πίν. 1α-β, εἰκ. 1)⁴⁷ καὶ τὰ δύο ἐλλιπῆ **123** (πίν. 1γ, εἰκ. 2) καὶ **124** (πίν. 1δ-ε), ἐπειδὴ παρουσιάζουν ὁμοιότητες στὸ πρόσωπο καὶ τὸ σῶμα μὲ τὸ προαναφερθὲν ἀκέραιο εἰδῶλιο. Εἶναι πάντως σχηματικότερα μὲ χονδροειδῆ κυλινδρικά χέρια καὶ μικρὰ στήθη. Πιθανὸν στὸ ἴδιο σύνολο ἀνήκουν τὰ κεφάλια **132** καὶ **128** (πίν. 2α-β, 3α), ποὺ παρουσιάζουν ἐπίσης ὁμοιότητες καὶ ἓνα ἀκέφαλο (**131**) μὲ ψηλὴ κωδωνόσχημη φούστα ποὺ φέρει γραμμικὰ μοτίβα ἀπὸ πορτοκαλόχρωμη βαφὴ πάνω σὲ λευκὸ ἐπίχρισμα, ὅπως τὰ νεοανακτορικὰ γυναικεῖα εἰδῶλια τῆς Ἀγίας Τριάδας ποὺ θὰ ἐξετασθοῦν πρὸ κάτω. Τὴ χρονολόγηση τῆς παρα-

44. Γιὰ τὸ ζήτημα C. DAVARAS, 650.

45. C. VERLINDEN, 112-139 μὲ σχετικὰ παραδείγματα. Στὸ σύνολο αὐτὸ ἀνήκουν ἄρκετὰ εἰδῶλια ποὺ συγκεντρώνουν τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ περιγράφηκαν. Ἀπὸ τὰ ἀνεπαρκῆ ὅμως στοιχεῖα γιὰ τὴν προέλευση καὶ ἀκριβῆ χρονολόγησή τους δὲν ἀποσαφηνίζεται ἂν ἀποτελοῦν δείγματα συγκεκριμένης τεχντροπίας ἢ ἂν, τὸ πιθανότερο, ἐκφράζουν τὴ γενικὴ παρακμὴ τοῦ φυσιοκρατικοῦ ρυθμοῦ. Στὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωση εἶναι βέβαια χωρὶς νόημα ἡ ἀναζήτησις στυλιστικῶν τάσεων. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ δὲν εἶναι, πιστεύω, πειστικὴ ἡ κατάταξις τῶν εἰδωλίων αὐτῶν σὲ στυλιστικὲς ομάδες, ποὺ ἐπιχειρεῖ ἡ C. Verlinden, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχουν σαφῆ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀναγνώριση ρυθμοῦ ἢ τεχντροπιῶν.

46. L. PERNIER, *MonAnt* 12, 1902, 122 εἰκ. 53. L. PERNIER - L. BANTI, *Il palazzo minoico di Festos* II (1951) 114 εἰκ. 62 α. C. LAVIOSA, *Περ. Β' Κρητολ. Συνεδρ.* (Ἀθῆναι 1968) 379 πίν. ΡΚΕ': 3, ΡΛ: 2.

47. L. PERNIER, *MonAnt* 12, 1902, 121 εἰκ. 51.

πάνω ομάδας στο τέλος της νεοανακτορικής (YM IB) επαληθεύει ή κόσμηση του κατώτερου τμήματος της ράχης του καθιστού ειδωλίου **122** με διακοσμητικό θέμα από σύστημα τριπλών συνεχών τόξων που προέρχεται από τη σύγχρονη αγγειογραφία⁴⁸. Παρόμοια ειδώλια βρέθηκαν και στις νεώτερες ανασκαφές της Φαιστοῦ⁴⁹.

Ὅμοιότητες με τὰ ειδώλια της Φαιστοῦ παρουσιάζουν τὰ μικρὰ ειδώλια ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τῆς μινωικῆς ἔπαυλης στὰ Κανιά τῆς Γόρτυνας, ποὺ χρονολογήθηκαν ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα στὸ τέλος τῆς YM I, δηλαδὴ στὴ φάση καταστροφῆς τοῦ κτιρίου. Τὰ ειδώλια αὐτά, ὅπως δέχεται καὶ ὁ Στ. Ἀλεξίου, ἀνήκουν στὴ νεοανακτορικὴ περίοδο, ἐνῶ τὰ μεγάλα γνωστὰ ειδώλια μετὰ τὰ ὑψωμένα χέρια προέρχονται ἀπὸ μετανακτορικὸ ἱερὸ ποὺ ἐγκαταστάθηκε στὸν ἴδιο χώρῳ⁵⁰. Μεταξὺ τῆς YM IB καὶ YM ΠΙΑ2-B δὲν ὑπάρχει κανένα στοιχεῖο δραστηριότητος στὸν χώρῳ τῆς ἔπαυλης καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ τὰ μικρὰ ειδώλια δὲν ὑπερβαίνουν χρονικὰ τὴν YM IB. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ αὐτὴ τὴ χρονολόγηση βάσει ἀνασκαφικῶν στοιχείων ὑπάρχουν καὶ στοιχεῖα τεχνοτροπίας καὶ ρυθμοῦ ποὺ ὁδηγοῦν στὸ ἴδιο συμπέρασμα. Ἡ διακόσμηση τοῦ ειδωλίου **150** (πίν. 2γ-δ, εἰκ. 3) εἶναι τοῦ τύπου «σκοτεινὸ σὲ ἀνοικτὸ» (dark on light), ὅπως στὴ σύγχρονη YM I αγγειογραφία. Τὸ πρόσωπο ἐπίσης ὁρισμένων ειδωλίων (**145**, πίν. 3β, γ, **148**, πίν. 4α-β, **149**, πίν. 5α-γ, **146** (15133+15140), πίν. 6α-β· τὰ δύο τελευταῖα συγκολληθήκαν πρόσφατα) μετὰ συρρικνωμένες παρειές, ἔντονα προεξέχουσα μύτη καὶ πηγούνι, ἐγχάρακτο στόμα καὶ πτερυγίσχημα αὐτιά, θυμίζουν τὰ σύγχρονά τους YM IB ειδώλια τῆς Φαιστοῦ ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω.

Συγκερασμὸς ἐξάλλου στοιχείων ἀπὸ τὴ φυσιοκρατικὴ καὶ τὴ σχηματικὴ πλαστικὴ, ὅπως στὸ ἀκέραιο ειδώλιο τῆς Φαιστοῦ, διαπιστώνεται στὸ ειδώλιο **149** (πίν. 5α-γ). Τὸ δεξιὸ χερὶ φέρεται πρὸς τὸ μέτωπο σύμφωνα μετὰ τὸν τύπο τῆς γνωστῆς χειρονομίας τῶν φυσιοκρατικῶν χάλκινων ειδωλίων, ἐνῶ μετὰ αἴσθησις πλαστικότητος ἀποδίδεται τὸ στῆθος καὶ ὁ ἀνώτερος κορμός. Ὅμως τὸ σχῆμα τῆς φούστας τείνει πρὸς τὸν κύλινδρο καὶ τὸ πρόσωπο εἶναι σχηματικὸ ὅπως καὶ τῶν ὑπολοίπων ειδωλίων τῆς ομάδας.

Ξηρότητα, γραμμικότητα καὶ ἐκγεωμετρισμὸς χαρακτηρίζουν τὸ πρόσωπο τῆς μεγάλης κεφαλῆς **151** (πίν. 6γ). Οἱ ἐπίπεδες καὶ ἄσαρκες παρειές ἀπογυμνώνουν καὶ ἐξαίρουν τὸν ὄγκο τῆς μύτης. Τὸ πρόσωπο γίνεται διεδρικὸ μετὰ κορυφὴ τῆς διέδρης γωνίας τὸν ἄξονα μύτης-πηγουνιοῦ⁵¹. Γραμμικὰ ἐπίσης ἀποδίδεται τὸ μισάνοιχτο στόμα καὶ τὰ μάτια. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ φανερώνουν ὅπως εἶπαμε τὸν συντηρητισμὸ τῆς νεοανακτορικῆς πηλοπλαστικῆς καὶ τὴν ἐμμονὴ τῆς στὴν παλαιοανακτορικὴ παράδοση. Στὴν ἴδια ἐπίσης παράδοση ἀνήκει καὶ ὁ τρόπος δήλωσης τῶν ματιῶν τῶν ειδωλίων **145** (πίν. 3β, γ), **146** (πίν. 6α-β), **147** (πίν. 6δ) μετὰ ἐπίθετα πλαστικὰ δισκάρια.

48. PH. BETANCOURT, *The History of Minoan Pottery* (New Jersey 1985) 147 εἰκ. 105P καὶ πίν. 22. W. D. NIEMEIER, 106-8 εἰκ. 46: 3.

49. D. LEVI, *Festos*, τ. 1**, 591 εἰκ. 955.

50. D. LEVI, *BdA* 44, 1959, 251-3 εἰκ. 31, 32 βλ. καὶ *Μινωικὴ θεά*, 188-9. Βλ. σχετ. καὶ στὴν ἐξέταση τῶν YM ΠΙΒ ειδωλίων ἀπὸ τὸν ἴδιο χώρῳ.

51. Παρόμοια κεφαλὴ (**66**) βρέθηκε τυχαῖα στὴ θέσις Ὁξω Πέτρες Χουδετσίου, ὅπου ἐντοπίστηκε ἐκτεταμένη νεοανακτορικὴ ἐγκατάσταση.

Ἀντίθετα στὸν φυσιοκρατικὸ ρυθμὸ ἀνήκει τὸ σφαιρικὸ κεφάλι τοῦ Δωματίου 1⁵², μὲ τὸ γεμάτο εὐπλαστὴ μάζα πρόσωπο⁵³. Δεῖγμα φυσιοκρατικοῦ ρεαλισμοῦ ἀποτελεῖ ἀκόμα ἡ δῆλωση τῆς μασχαλικῆς κοιλότητος στὸ κατὰ τὰ ἄλλα τραχὺ εἰδῶλιο 144 (εἰκ. 92).

Ἀπὸ τὴν ἔπαυλη τῆς Ἀγίας Τριάδας προέρχεται τὸ μεγαλύτερο, ἀλλὰ καὶ τὸ προβληματικότερο ὡς πρὸς τὴ χρονολογικὴ καὶ στυλιστικὴ του ἀξιολόγηση σύνολο εἰδωλίων, ἀφοῦ σὲ πολλὰς περιπτώσεις οὔτε ἡ στρωματογραφικὴ συνάφεια οὔτε ἡ ἀκριβὴς προέλευση εἶναι δυνατόν νὰ προσδιοριστοῦν. Ἀκόμα τὰ περισσότερα πῆλινα γυναικεῖα εἰδῶλια εἶναι σχηματικὰ κι ἔτσι ὁ ρυθμὸς τους δύσκολα ἀναγνωρίζεται. Ὅμως ὑπάρχουν καὶ μερικὰ κομμάτια ἐξαιρετικῆς ποιότητος, ὅπως ὁ ρωμαλέος κορμὸς 105, ποὺ ἀνήκει σὲ τροχήλατο εἰδῶλιο ὕψους ἄνω τῶν 30 ἐκ.⁵⁴ Τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι ἀναμφίβολα ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα δείγματα τοῦ φυσιοκρατικοῦ ρυθμοῦ ὃχι μόνο ἀνάμεσα στὰ πῆλινα, ἀλλὰ καὶ στὰ χάλκινα εἰδῶλια, μὲ ἔντονη πλαστικότητα καὶ ρεαλισμό, εἰδικὰ ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση τοῦ γυμνοῦ ὑπερτροφικοῦ στήθους. Ἀνάλογης ποιότητος, ἀλλὰ μικρὸς σὲ μέγεθος εἶναι ὁ κορμὸς 114 (πίν. 7α-β).

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ πῆλινα εἰδῶλια προέρχονται ἀπὸ τὸ λεγόμενο ἱερὸ τῆς Δυτικῆς Αὐλῆς τῆς ἔπαυλης. Βρέθηκαν σὲ ἓνα δωμάτιο τῆς δυτικῆς πτέρυγας καὶ σύμφωνα μὲ τὴν L. Banti σχετίζονται μὲ κάποια «τοπικὴ» λατρεία τοῦ προσωπικοῦ τῆς Δυτικῆς Αὐλῆς⁵⁵. Τὰ «εἰδῶλια τῆς νεκρόπολης» βρέθηκαν μέσα σὲ ἓνα YM I σπῖτι καὶ σχετίστηκαν ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα μὲ τὶς ταφές ποὺ ὑπῆρχαν στὸν ἴδιο χῶρο⁵⁶. Ἡ L. Banti ἀντίθετα δὲν δέχεται ὅτι τὰ εἰδῶλια ἔχουν σχέση μὲ τὶς ταφές, οὔτε ὅτι εἶναι σύγχρονα μεταξύ τους, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα⁵⁷. Τὸ μεγαλύτερο, μὲ τὶς μαστοειδεῖς ἀποφύσεις (80) χρονολογήθηκε ἀπὸ τὴν L. Banti στὸ τέλος τῆς YM I (YM II κατὰ τὴν «κνωσιακὴ» χρονολόγηση), στὴν τελευταία δηλαδὴ περίοδο ζωῆς τῆς ἔπαυλης. Στὴν ἴδια περίοδο τοποθετεῖται σύμφωνα μὲ τὴ γραπτὴ διακόσμηση ποὺ φέρει καὶ ἡ γνωστὴ «αἰώρα»⁵⁸ (85). Τὰ ὑπόλοιπα εἰδῶλια ποὺ βρέθηκαν στὸν χῶρο τῆς νεκρόπολης, πάντα κατὰ τὴν L. Banti, χρονολογοῦνται στὴν YM III, ἐπειδὴ ἀνάμεσα στὰ ἄλλα εὐρήματα ὑπάρχει καὶ αἰγυπτιακὸς σκαραβαῖος χρονολογημένος ἀνάμεσα στὰ 1410-1376⁵⁹. Καὶ ὁ Σπ. Μαρινᾶτος χρονολόγησε τὰ εἰδῶλια αὐτὰ στὴν YM III, ἐπειδὴ τὸ κυλινδρικό σχῆμα τῆς φούστας ἀποτελεῖ, κατὰ τὴν ἄποψή του, στοιχεῖο ἐνδεικτικὸ τῆς σχηματοποίησης ποὺ χαρακτηρίζει τὴ μετανακτορικὴ πλαστικὴ⁶⁰. Πάντως εἰδικὰ στὴν

52. D. LEVI, ὁ.π. (σημ. 50) εἰκ. 15b.

53. Πρβ. τὸ κεφάλι τοῦ ἐλεφάντινου καθιστοῦ παιδιοῦ ἀπὸ τὸ Παλαίκαστρο S. MARINATOS-M. HIRMER, *Kreta, Thera und das Mykenische Hellas* (München 1973) εἰκ. 113 κάτω.

54. Ἀδημ.σ. προθ. 93 Μουσείου Ἡρακλείου.

55. L. BANTI, 20 εἰκ. 6-8 (F. HALBHERR, *MonAnt* 13, 1903, 71-2 εἰκ. 55 πίν. XI: 1, 2).

56. R. PARIBENI, *MonAnt* 14, 1904, 719 κέ.

57. L. BANTI, 23-26. Ὁ M. NILSSON (*MMR* 300-3) καὶ ὁ A. EVANS (*PM* IV, 1 24 σημ. 4) δέχονται ὅτι ἴσως τὰ εἰδῶλια ἀνήκουν σὲ οἰκιακὸ ἱερό. Πάντως ἡ L. BANTI θεωρεῖ τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα ἀνεπαρκῆ καὶ πιστεύει ὅτι τὸ σύνολο εἶναι ἐτερόκλητο.

58. L. BANTI, 24 σημ. 4 (R. PARIBENI, *MonAnt* 14, 1904, 745-6 εἰκ. 42).

59. J. PENDLEBURY, *Aegyptiaca* (Cambridge 1930) 9, 10γ.

60. Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, 286, 290.

περίπτωση των ειδωλίων της νεκροπόλεως ή γενίκευση αυτή δεν έχει αξία, αφού το κυλινδρικό κατώτερο τμήμα του ειδωλίου συνδυάζεται με φυσιοκρατικά μορφολογικά χαρακτηριστικά, όπως είναι η χειρονομία, το εϋπλαστο πρόσωπο, αλλά και οι πυκνοί έλισσόμενοι βόστρυχοι. Άνάλογος άλλωστε συγκερασμός στοιχείων από τη φυσιοκρατική και τη σχηματική πλαστική διαπιστώθηκε όπως είδαμε και σε νεοανακτορικά ειδώλια από τη Γόρτυνα και τη Φαιστό. Άλλα και το χαρακτηριστικό σχηματικό πρόσωπο πολλών ειδωλίων που διαμορφώνεται με άπλη συμπίεση είναι κοινό και στα τρία σύνολα ειδωλίων της Μεσαράς (π.χ. **108**, πίν. 7γ, **109**, πίν. 7δ-ς'). Δείγμα επίσης της στενής σχέσης ανάμεσα στα σύνολα της Άγίας Τριάδας και της Φαιστοῦ είναι η κολυροκωνική κόμμωση του καθιστοῦ ειδωλίου **72** της Άγίας Τριάδας (πίν. 8α) και της κεφαλής **128** από τη Φαιστό (πίν. 3α). Τέλος ειδώλια με χαρακτηριστική διακόσμηση από γραμμικά πορτοκαλόχρωμα θέματα πάνω σε λευκό επίχρισμα βρέθηκαν και στις τρεις θέσεις. Τα περισσότερα από αυτά προέρχονται από την Άγία Τριάδα, και μεμονωμένα από τη Φαιστό⁶¹ και τα Κανιά Γόρτυνας⁶². Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη χρονολόγηση των ειδωλίων αυτών και ειδικότερα των παραδειγμάτων της Άγίας Τριάδας, που στερούνται ανασκαφικών δεδομένων, έχει ένα άδημοσίευτο θραῦσμα από τον κορμό ειδωλίου από τα Κανιά Γόρτυνας, με λοξά πρὸς τὰ ἄνω ὑψωμένο τὸ σωζόμενο χέρι, ὅπως τὰ ειδώλια **73** καὶ **75** ἀπὸ τὴν Άγία Τριάδα (πίν. 8β-γ, 8δ-ε), καὶ γραπτὴ διακόσμηση ἀπὸ χιαζόμενα γραμμίδια πάνω στὸ λευκὸ ἐπίχρισμα, ὅμοια μὲ τοῦ ειδωλίου **74** ἀπὸ τὴν Άγία Τριάδα (εἰκ. 4). Τα στοιχεῖα αὐτὰ συσχετίζουν ἅμεσα μέρος τοῦλάχιστον ἀπὸ τὰ σχηματικὰ ειδώλια τῆς Άγίας Τριάδας μὲ τὸν ὀρίζοντα καταστροφῆς τῆς μινωικῆς ἔπαυλης τῆς Γόρτυνας, πὺ χρονολογεῖται στὴν ΥΜ ΙΒ. Ἐνδιαφέρον ἐπίσης παρουσιάζει ἡ πρῶιμη ἐμφάνιση τῆς χειρονομίας τῶν ὑψωμένων χερῶν σὲ πῆλινα ειδώλια τοῦ τέλους τῆς νεοανακτορικῆς⁶³. Ἐνάλογη κόσμηση φέρει τὸ ἑλλιπὲς ειδώλιο **61** ἀπὸ τὴν Κνωσό (εἰκ. 37).

Χρονολόγηση ἐξάλλου στὴν ὄψιμη νεοανακτορικὴ ἢ στὴ χρονικὴ φάση τοῦ λεγόμενου ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ (Palace Style) τεκμηριώνει καὶ ἡ γραπτὴ διακόσμηση πὺ φέρουν στὸ κυλινδρικό τμήμα ὀρισμένα ειδώλια τῆς Άγίας Τριάδας. Γραμμικά θέματα, ὅπως προαναφέρθηκε, κοσμοῦν τὴ φύστα ἀρκετῶν παλαιοανακτορικῶν ειδωλίων, ἐδῶ ὅμως ἡ διακόσμηση συστηματοποιεῖται καὶ ὀργανώνεται σὲ ὀριζόντιες ζῶνες σύμφωνα μὲ τὸν πᾶγιο τρόπο σύνταξης τῶν θεμάτων στὴν ΥΜ Ι ἀγγειογραφία⁶⁴. Τὴ σύνταξη αὐτὴ τῶν θεμάτων εὐνοεῖ καὶ τὸ κυρτὸ σχῆμα τῆς ἐπιφάνειας τοῦ κυλίνδρου, ἐνῶ στὴν κωνικὴ φύστα τὰ θέματα εἶναι κατὰ κανόνα ἀπλούστερα. Τα θέματα πὺ χρησιμοποιοῦνται εἶναι ζῶνες ἀπὸ τρέχοντα σιγμοειδῆ καὶ στιγμές (**82**, πίν. 9α-β, εἰκ.

61. Βλ. προηγ. σ. 54.

62. Τὰ ἀναφερόμενα βασίζονται σὲ προσωπικὲς παρατηρήσεις.

63. Τὸ ἀδημοσίευτο καὶ ἀκατάγραφο ειδώλιο τῆς Γόρτυνας βρίσκεται μέσα σὲ ὀμάδα ὀστράκων μὲ καλαμοειδῆ, πὺ ὑπάρχουν σὲ ἀφθονία σὲ ἀκέραια ΥΜ ΙΒ ἀγγεῖα ἀπὸ τὴν ἔπαυλη. Βλ. D. LEVI ὁ.π. Ἡ ὀμάδα φέρει τὴν ἐνδειξη «stes del settore est».

64. ΜΡ, 151 κέ. ΡΗ. BETANCOURT ὁ.π. (σημ. 38) 128 κέ.

5)⁶⁵, ζῶνες ἀπὸ ἐκφυλισμένα φυλλοειδή (**81**, **113**, πίν. 9γ-δ, εἰκ. 6, 7)⁶⁶, τρέχουσα σπεῖρα (**77**, πίν. 10α, εἰκ. 8), στιγμαορρόδακες (**84**, πίν. 10β-γ, εἰκ. 9)⁶⁷. Οἱ πλαστικές ἀποφύσεις τοῦ εἰδώλου **80** τῆς νεκροπόλεως ἔχουν συσχετισθεῖ ἤδη μὲ ἀνάλογη πλαστικὴ διακόσμηση ἀγγείων τῆς ΥΜ ΙΙ - ΙΙΑ1⁶⁸.

Τὰ γυναικεῖα σχηματικὰ εἰδῶλια ἀπὸ τὴν ἔπαυλη καὶ τὴ νεκρόπολη τῆς Ἀγίας Τριάδας ἀποτελοῦν παρὰ τὶς ἐπιμέρους διαφορὰς ἓνα σύνολο μὲ κοινὰ στυλιστικά καὶ μορφολογικὰ χαρακτηριστικά. Στοιχεῖα συσχετισμοῦ τους εἶναι ἡ παρουσία καὶ τῶν δύο τύπων φούστας, κωνικῆς καὶ κυλινδρικῆς, καὶ στὶς δύο ὁμάδες, οἱ πανομοιότυπες χειρονομίες, ἡ σύνταξη τῶν θεμάτων σὲ ζῶνες, καὶ τέλος ἡ ποιότητα τοῦ πηλοῦ, τῆς βαφῆς καὶ τοῦ ἐπιχρίσματος. Κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῶν περισσοτέρων ἡ προχωρημένη βαθμίδα σχηματοποίησης μὲ ἐκλεκτικούς δανεισμοὺς ἀπὸ τὴ νατουραλιστικὴ πλαστικὴ (π.χ. **81**, **82**, **72**, πίν. 9α-β, 9γ-δ, 8α). Τέλος τὰ εἰδῶλια **105** καὶ **114** (πίν. 7α-β) εἶναι ἐντελῶς φυσιοκρατικά καὶ μάλιστα συγκαταλέγονται ἀνάμεσα στὰ καλύτερα δείγματα τοῦ ρυθμοῦ αὐτοῦ. Ἄν καὶ ὅπως εἶπαμε ὑπάρχουν βάσιμα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀπόδοση ἀρκετῶν σχηματικῶν στὴν ὀψιμη νεοανακτορικῇ, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ ἡ συνέχιση τῆς παραγωγῆς τους καὶ στὴν πρώιμη τοῦλάχιστον μετανακτορικῇ (ἔως τὴν ΙΙΑ), μὰ καὶ ἡ ζωὴ στὸν χώρο τῆς ἔπαυλης συνεχίστηκε χωρὶς διακοπὴ⁶⁹.

Ἀπὸ τὴν ἔπαυλη τῆς Ἀγίας Τριάδας προέρχονται ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γυναικεῖα, καὶ μερικὰ ἀνδρικὰ εἰδῶλια ἀπὸ ἀκάθαρτο πηλόν. Φέρουν ὅλα τὸν ἴδιο τύπο περιζώματος, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ **101** (πίν. 11α-β), ποὺ δὲν φέρει περίζωμα ἢ αἰδοιοθύλακα. Τὸ εἶδῶλιο αὐτὸ διατηρεῖ καὶ τὸ κεφάλι του. Τὸ πρόσωπό του εἶναι σχηματικὸ μὲ πλαστικὰ τονισμένη μύτη καὶ πηγούνι, ὅπως τὰ περισσότερα εἰδῶλια ἀπὸ τὴ Μεσαρά, καὶ ἐπίθετα δισκοειδῆ μάτια. Ἡ τελευταία αὐτὴ λεπτομέρεια, καθὼς καὶ ἡ πλαστικὴ του κόμμωση τὸ συνδέει μὲ τὰ εἰδῶλια ἀπὸ τὴ Γόρτυνα καὶ εἰδικότερα τὸ εἶδῶλιο **145** (πίν. 3β, γ), τοῦ ὁποῖου ἡ κόμμωση ἀποδίδεται ὁμοιότροπα. Τὰ ἀκέφαλα εἰδῶλια **106** καὶ **110** (πίν. 12α-β, 13α) φέρουν τὸ σπασμένο δεξιὸ χερὶ πρὸς τὰ ἄνω ὅπως τὰ φυσιοκρατικά εἰδῶλια. Ὅμως ὁ κορμὸς τους εἶναι ἐπιπεδικὸς καὶ τὰ ἄκρα τους ραβδόσχημα καὶ ἄκαμπτα. Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ εἶναι κοινὰ σὲ πολλὰ χάλκινα εἰδῶλια τοῦ τέλους τῆς νεοανακτορικῆς καὶ τῆς πρώιμης μετανακτορικῆς, καὶ μαρτυροῦν, ὅπως προαναφέραμε, τὴν κόπωση τοῦ φυσιοκρατικοῦ ρυθμοῦ⁷⁰, ἀλλὰ στὰ πῆλινα εἰδῶλια ἐπιβεβαιώνουν ἀπλῶς τὴν περιορισμένη ἀπήχηση τοῦ φυσιοκρατικοῦ ρυθμοῦ καὶ τὴν ἐπιβίωση τῶν μορφολογικῶν ἀντιλήψεων τῆς παλαιοανακτορικῆς περιόδου.

65. ΥΜ ΙΒ-ΙΙΑ: W. D. NIEMEIER, 111 εἰκ. 51. *DPK* εἰκ. 3: 8 πίν. 1ε *MUMK* πίν. 171: 20.

66. W. D. NIEMEIER, 116 εἰκ. 56 (ΥΜ ΙΙ). *DPK*, πίν. 38f, εἰκ. 12: 43 (ΥΜ ΙΙΑ).

67. ΥΜ ΙΑ - ΙΙΑ1: W. D. NIEMEIER, 88 εἰκ. 33. *MUMK*, πίν. 168: 118.

68. L. BANTI, 24. Βλ. καὶ ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, *Υπογεωμνηστικοὶ τάφοι λιμένος Κνωσοῦ (Κατομπᾶ)* (Ἀθῆναι 1967) πίν. 24γ' 5α', β' 6 σ. 59-60.

69. A. KANTA, 102-3. V. LA ROSA, *ASAtene* LVII, N. S. XLI, 1979, 161-3.

70. Πρβ. τὸ χάλκινο εἶδῶλιο ἀπὸ τὰ Γρίβιγλα: C. VERLINDEN, 134 ἀρ. 113: νεοανακτορικὸ μὲ μυκηναϊκὲς ἐπιρροές. U. NAUMAN, 18, 30: μετανακτορικόν.

Στὰ πήλινα νεοανακτορικά ειδώλια τῆς Μεσαρᾶς συγκαταλέγονται καὶ τὰ ειδώλια τῶν ὁμοιωμάτων ἱερῶν καὶ μεμονωμένες κεφαλές ειδωλίων ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τοῦ Καμηλάρη ποὺ χρονολογήθηκαν μεταξὺ τῆς ΜΜ ΙΙΙ καὶ τῆς ΥΜ ΙΙΙ⁷¹. Ἡ ἀμελὴς κατασκευὴ, τὸ ἀδρὸ πλάσιμο τοῦ προσώπου καὶ τῶν ραβδόσχημων χερῶν φανερώνουν τὴ στενὴ σχέση μὲ τὶς ἄλλες ομάδες τῆς Μεσαρᾶς καὶ ἰδίως μὲ τὴν ἀντίστοιχὴ τῆς Φαιστοῦ, ποὺ εἶναι ἡ πλησιέστερη στὸν τάφο μεγάλη μινωικὴ ἐγκατάσταση. Ὑποθέτουμε βρέθηκαν μαζὶ μὲ ἀγγεῖα τῆς τρίτης, κατὰ τὸν D. Levi, παλαιονακτορικῆς φάσης –ΜΜ ΙΙΙ–, ἐνῶ κανένα ἀνασκαφικὸ στοιχεῖο δὲν συνηγορεῖ σὲ χρονολόγησιν μετὰ τὴ νεοανακτορικὴ. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς τὰ ὁμοιώματα θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν στὴ ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι.

Ἀπὸ μινωικὴ ἀγροικία στὸν Σίβα Μεσαρᾶς προέρχεται κορμὸς γυναικείου ειδωλίου (136, πίν. 13β) μὲ ὑψωμένα χέρια, ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα στὴν ΥΜ Ι⁷². Ἔτσι ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ειδώλια τῆς Ἁγίας Τριάδας καὶ τῆς Γόρτυνας ἔχουμε ἓνα ἀκόμα παράδειγμα ειδωλίου μὲ ὑψωμένα χέρια ποὺ χρονολογεῖται μὲ ἀσφάλεια στὴν ΥΜ Ι. Ὁμοιότητες ἐξάλλου μὲ τὰ προαναφερθέντα ειδώλια τῆς Ἁγίας Τριάδας παρουσιάζει στὴ διάπλασιν τοῦ κορμοῦ καὶ τοῦ εὐσαρκοῦ στήθους καθὼς καὶ στὴν ποιότητα τοῦ πηλοῦ.

Ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε ειδώλια νεοανακτορικῆς περιόδου προέρχονται καὶ ἀπὸ ὀρισμένα ἱερὰ κορυφῆς. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ παρουσιάζουν χαρακτηριστικὰ τῆς ὀριμότητος τῆς μινωικῆς φυσιοκρατίας, ποὺ διαπιστώνονται κυρίως σὲ ἔργα ἀπὸ πολὺτιμα ὑλικά. Σὲ αὐτὴ τὴν κατηγορίαν ἀνήκει σειρά κεφαλῶν πήλινων ειδωλίων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἱερὸ κορυφῆς Τραοστάλου⁷³, ἀπὸ τὸν Μόχλο⁷⁴ καὶ ἓνα θραῦσμα ἀπὸ τὸ πρόσωπο μεγάλου ειδωλίου ἀπὸ τὸν Πετσοφά⁷⁵, ποὺ παρουσιάζουν κοινὰ τεχνοτροπικὰ χαρακτηριστικά: ρεαλιστικὸ πλάσιμο μὲ ἰσχυρὸ ἀνάγλυφο, σαρκώδη χεῖλη, μεγάλη μύτη καὶ ἀμυγδαλόσχημα μάτια μὲ πλαστικὰ τονισμένο περίγραμμα, ὅπως ἀκριβῶς στὰ ειδώλια ἀπὸ φαγεντιανὴ τῶν «θησαυροφυλακίων τοῦ ἱεροῦ» τῆς Κνωσοῦ⁷⁶. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι οἱ κατασκευαστὲς τῶν ειδωλίων αὐτῶν εἶχαν ὑπόψιν τοὺς ἔργα ἀπὸ φαγεντιανὴ ἢ ἄλλο παρόμοιο ὑλικὸ ἢ εἶχαν ἐξοικειωθεῖ στὴ χρῆσιν καὶ ἄλλων εὐγενέστερων ὑλικῶν. Τὴν πιθανότητα αὐτὴ ἐνισχύει καὶ ἡ ἐξαίρετὴ ποιότητά τους, ποὺ ἀνακαλεῖ τὰ καλύτερα παραδείγματα τοῦ φυσιοκρατικοῦ ρυθμοῦ.

71. D. LEVI, La tomba a tholos di Kamilarì presso Festos, *ASAtene* 39-40 N.S. 23-4, 1961-2, 56-69, 83-4, 123-148. S. HOOD, 105. I. PINI, *Beiträge zur minoischen Gräberkunde* (Wiesbaden 1968) 64-5.

72. Ἀνασκαφὴ 1978. Ἡμερολόγιο ΚΓ' Ἐφορείας. Βρέθηκε σὲ ἀνασκαφὴ μινωικοῦ κτιρίου μαζὶ μὲ ΜΜ ΙΙΒ - ΥΜ Ι κεραμικὴ.

73. C. DAVARAS, *Guide to Cretan Antiquities*, εἰκ. 46, 50, 137 καθὼς καὶ ἡ κεφαλὴ 16516 τοῦ Μ. Ἡρακλείου (ἀδμ.).

74. R. SEAGER, *Explorations in the island of Mochlos* (Boston-New York 1912) 49 εἰκ. 21.

75. J. MYRES, *BSA* IX (1902-3) 361, 372. Ὁ BOSANQUET τὸ θεωρεῖ «ὕστερότερο» ἀπὸ τὰ ἄλλα ειδώλια τοῦ ἱεροῦ. Ὁ ΠΛΑΤΩΝ ὅμως τὸ χρονολογεῖ, ὅπως καὶ τὸ σύνολο ἐξάλλου τῶν ειδωλίων τῶν ἱερῶν κορυφῆς, στὴ ΜΜ Ι - ΙΙ: *ΚρητΧρον.* Ε', 1951, 121-2 σημ. 61.

76. *PM* I, 500 κέ. S. HOOD, 132-3.

Ἀπὸ τὸ ἱερὸ κορυφῆς τοῦ Κόφινά προέρχονται ἐπίσης ἄρκετοὶ κορμοὶ καὶ μέλη ἀνδρικοῦν εἰδωλίων μεγάλου μεγέθους⁷⁷, μὲ ραδινὲς ἀναλογίες, λεπτὴ μέση καὶ σὲ ἄρκετὲς περιπτώσεις μὲ ἄρκετὰ πειστικὴ ἀπόδοση ἀνατομικῶν λεπτομερειῶν τοῦ σώματος. Σὲ ἄλλους κορμούς τονίζονται περισσότερο τὰ γραμμικὰ στοιχεῖα τοῦ μυικοῦ ὄγκου, ποὺ συνδυάζονται μὲ χαμηλὸ ἀνάγλυφο καὶ σὲ ἄλλους τὰ πλαστικὰ μὲ ἄρκετὸ ἔντονο ἀνάγλυφο κυρίως στὸ στήθος καὶ τὴ στομαχικὴ χώρα (πίν. 13γ-δ, ε-ς')⁷⁸. Ὁ κορμὸς κάμπτεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω καὶ τὸ κεφάλι, ἀντίθετα, πρὸς τὰ ἐμπρός. Ἀνάλογη κίνηση-ἀντικίνηση ἐπαναλαμβάνεται ἀντίρροπα στὰ μυώδη κάτω ἄκρα. Οἱ σιγμοειδεῖς κάμψεις τοῦ κορμοῦ καὶ τῶν ἄκρων, ἡ μυικὴ ἔνταση καὶ ἡ σχετικὰ ἐπιμελημένη σωματικὴ ἀνατομία φανερώνουν μιὰ πρὸ προχωρημένη χρονικὴ καὶ στυλιστικὴ βαθμίδα ἀπὸ τὰ εἰδώλια τοῦ Πισκοκεφάλου. Τὰ τελευταῖα διακρίνονται μὲν γιὰ τὴν ἔντονη πλαστικότητα καὶ ἀνατομικὴ ἀντίληψη κυρίως τῶν κάτω ἄκρων, ἀλλὰ ὁ κορμὸς εἶναι ἄκαμπτος καὶ ἡ ἐσωτερικὴ κίνηση σχεδὸν ἀπουσιάζει. Τὰ εἰδώλια τοῦ Πισκοκεφάλου βρίσκονται ἐπομένως, ἀπὸ ἄποψη ρυθμοῦ, στὸ στάδιο γένεσης τῆς φυσιοκρατίας, ἐνῶ τὰ εἰδώλια τοῦ Κόφινά στὸ στάδιο τῆς ὠριμότητος⁷⁹. Κορμούς εἰδωλίων τοῦ Κόφινά θυμίζει ἓνας κορμὸς εἰδωλίου ἀπὸ τὸ ὑπαίθριο ἱερὸ στὴ θέση Μαμαλοῦκου Καρδουλιανοῦ (71, πίν. 14α, β), τόσο στὴ διάπλαση τοῦ σώματος, ὅσο καὶ στὸν κοκκινωπὸ ἀκάθαρτο πηλὸ⁸⁰.

Ἐνας κορμὸς ἀνδρικοῦ εἰδωλίου ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης Βιάννου (164) μὲ ἔντονη πλαστικότητα καὶ ἰσχυρὴ πρὸς τὰ πίσω κάμψη ἀνακαλεῖ τοὺς κορμούς τῶν εἰδωλίων τοῦ Κόφινά καὶ κυρίως αὐτοὺς μὲ τὴν ἰσχυρὴ ἀναγλυφικὴ δήλωση τοῦ μυικοῦ συστήματος. Ἀκόμα καὶ ἡ χειρονομία τῆς ὕψωσης τοῦ χεριοῦ πρὸς τὸ μέτωπο τὸ συσχετίζει μὲ τὰ φυσιοκρατικὰ εἰδώλια. Παρόμοια χειρονομία διαπιστώνεται καὶ σὲ ἓνα ἐλλιπὲς ἀνδρικὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὸν Γιούχτα ποὺ βρέθηκε σὲ ἐπίχωση τῆς ΜΜ III περιόδου⁸¹.

Τὸ γυναικεῖο ἀκέφαλο εἰδῶλιο 41 ἀπὸ τὴν Κνωσό (εἰκ. 85) εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου τροχήλατο, ὅπως τὸ εἰδῶλιο 105 ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα. Ἡ τεχνικὴ αὐτὴ φαίνεται ὅτι ἐφαρμόστηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ὠριμὴ παλαιοανατολική, ἀλλὰ γενικεύθηκε στὴ νεοανατολική⁸². Ἀλλὰ σταθερὰ δεδομένα ἀκόμα γιὰ τὴ χρονολόγησή του στὴν ἀναφερόμενη περίοδο εἶναι οἱ ἰσορροπημένες σωματικὲς ἀναλογίες, τὰ καμπύλα περιγράμματα

77. Μέχρι καὶ 0.50 μ. ὕψος κατὰ τοὺς ἀνασκαφεῖς: ΑΔ 17, 1961-2, 287-8. *ΚρητΧρον.* ΙΖ', 1963, 384.

78. *Ζῶμα*, 28, πίν. 17γ (14251).

79. Βλ. γιὰ σύγκριση τὸ ΜΜ IIIB ἀνάγλυφο πῆλινο κορμὸ μὲ ἰσχυρὴ μυικὴ διάπλαση καὶ ἔντονη κάμψη τοῦ κορμοῦ, ἀπὸ τὴν «Οἰκία τῆς Βοοθυσίας» ΡΜ II, 753 εἰκ. 487. Στὴ ΜΜ III τὰ χρονολογοῦν καὶ οἱ ἀνασκαφεῖς ΑΔ ὅ.π. (σημ. 77). Ἐπίσης σὲ πρόσφατη σωστικὴ ἀνασκαφὴ στὸ ἱερὸ (Α. ΚΑΡΕΤΣΟΥ-Γ. ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ, ΑΔ 1990) βρέθηκαν πολλὰ τέτοια εἰδώλια σὲ ΜΜ III στρώματα.

80. Δὲν πρόκειται γιὰ ἱερὸ κορυφῆς (*Πεπρ. ΣΤ' Κρητολ. Συνεδρ.* Α2, 241, ὑποσ. 2, σχεδ. 1:2), ἀλλὰ γιὰ ὑπαίθριο ἱερὸ πάνω σὲ χαμηλὸ λόφο, ποὺ σχετίζεται πιθανότατα μὲ τὴν ἐκτεταμένη νεοανατολικὴ ἐγκατάσταση στὸ Καστέλλι Πεδιάδος (*Κρητ. Ἐστία* 2, 1988, 327-8 καὶ 3, 1989-90, 282-3).

81. Α. ΚΑΡΕΤΣΟΥ, *ΠΑΕ* 1974, 234, 235 πίν. 176στ'.

82. Περισσότερα στοιχεῖα στὸ κεφάλαιο περὶ τῆς τεχνικῆς κατασκευῆς τῶν εἰδωλίων καὶ εἰδῶλων (IV).

του κορμού και τὸ σιγμοειδὲς προφίλ τῆς φούστας. Τὰ χαρακτηριστικά αὐτὰ διαπιστώνονται καὶ σὲ ἄρκετὰ χάλκινα εἰδώλια τῆς ἀκμῆς⁸³.

Στὰ καλὰ δείγματα τῆς νεοανακτορικῆς πηλοπλαστικῆς συγκαταλέγεται καὶ ἓνα γυναικεῖο εἰδῶλιο ποὺ βρέθηκε τελευταῖα στὰ Μάλια σὲ ΥΜ ΙΙΒ στρῶμα⁸⁴, ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ στρῶμα τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου. Τὴ χρονολόγησή του πάντως στὴν ἀναφερόμενη περίοδο ἐπαληθεύουν ἡ προσεγμένη ἀνατομία, τὸ μαλακὸ πλάσιμο, ἡ λεπτομερὴς δῆλωση τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου καὶ ἡ χειρονομία τῶν φερόμενων πρὸς τὴν κεφαλὴ χεριῶν.

Ἕνας κορμὸς γυναικείου εἰδωλίου ἀπὸ τὸ Παλαίκαστρο (4, εἰκ. 10) μὲ μαλακὰς ἀρθρώσεις καὶ ἥπια καμπυλόγραμμες ἐπιφάνειες θυμίζει ἄρκετὰ τοὺς κορμούς τῶν εἰδωλίων τοῦ Πισκοκεφάλου. Ἡ διακόσμηση, τοῦ τύπου dark on light, δὲν ἐπιτρέπει χρονολόγηση πρὶν τὴ ΜΜ ΙΙΒ - ΥΜ Ι.

Τὸ σχηματικὸ πρόσωπο ἑνὸς ἀποσπασματικὰ σωζόμενου γυναικείου εἰδωλίου ἀπὸ τὴν Ἄρβη (162, πίν. 14γ) παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ πρόσωπα εἰδωλίων τῆς Μεσαρᾶς καὶ ἰδιαίτερα τῆς Γόρτυνας, ἐνῶ ἡ κωνικὴ του κόμμωση ἀνακαλεῖ τοὺς κωνικοὺς «κρωβύλους» τοῦ καθιστοῦ εἰδωλίου 72 τῆς Ἀγίας Τριάδας καὶ τῆς κεφαλῆς 128 ἀπὸ τὴ Φαιστό, ποὺ χρονολογοῦνται στὴν ΥΜ ΙΒ.

Βοστρυχωτὲς κομμώσεις, ποὺ δηλώνουν χρονολόγηση στὴ νεοανακτορικὴ, φέρουν ὀρισμένα εἰδώλια τῆς Συλλογῆς Μεταξᾶ, ποὺ δὲν διαφέρουν ὡς πρὸς τὸ πλάσιμο καὶ τὴ χειρονομία ἀπὸ τὰ παλαιοανακτορικά εἰδώλια. Τὴ χρονολόγηση τῶν τελευταίων στὴ νεοανακτορικὴ ἐπαληθεύει ἐλλιπὲς εἰδῶλιο μὲ παρόμοια διάπλαση καὶ κόμμωση, ποὺ βρέθηκε πρόσφατα σὲ στρῶμα τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου στὸν Τσοῦτσουρο⁸⁵.

Ἡ ἀσυνήθιστη κόμμωση ἀλλὰ καὶ ὁ ἀκάθαρτος ὠχρὸς πηλός, ποὺ χρησιμοποιεῖται ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς πηλοπλάστες τῆς Μεσαρᾶς, ἀποτελοῦν στοιχεῖα χρονολόγησης τοῦ εἰδωλίου 57 ἀπὸ τὴν Κνωσό (εἰκ. 11) στὴν ἐξεταζόμενη περίοδο ἂν καὶ τὰ πλαστικά του χαρακτηριστικά δὲν διαφέρουν ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα τῶν παλαιοανακτορικῶν εἰδωλίων⁸⁶.

Ἡ Πρώιμη Φάση τῆς Μετανακτορικῆς Πλαστικῆς

Στὴν περίοδο αὐτὴ ἐνισχύονται καὶ ἐπικρατοῦν σταδιακὰ οἱ τάσεις γιὰ ἀνόργανες, ἐπιπεδικὲς μορφὲς καὶ γωνιώδη θλαστὰ περιγράμματα. Ὅπως εἶδαμε, ἀκόμα καὶ στὴν περίοδο ἀκμῆς τῆς φυσιοκρατίας ἡ πηλοπλαστικὴ δὲν ἀκολούθησε τὸ ρεῦμα, ἀφοῦ ἡ προσήλωση στὴν παλαιοανακτορικὴ παράδοση συντήρησε τὴν ἐμμονὴ στὸ σχῆμα σὲ

83. C. VERLINDEN, πίν. 18, 32-5, 50.

84. BCH 114, 1990, 916 εἰκ. 9.

85. Εἰδώλια τῆς Συλλογῆς Μεταξᾶ: Α. ΠΙΛΛΗ-ΠΑΠΑΣΤΕΡΙΟΥ, εἰκ. 18-28. Παρόμοια εἰδώλια χρονολογούμενα στὴ ΜΜ ΙΙΙ βρέθηκαν στὴν πρόσφατη ἀνασκαφὴ (βλ. ὑποσ. 79). Τσοῦτσουρου (θέση Ἀλιόρι): ἀνασκαφὴ ἀπὸ τὴν ἀρχαιολόγο Ε. Ἀντωνάκη (ἀδημ.). Σὲ ἀνασκαφὴ τοῦ 1989 βρέθηκε ἀνώτερος κορμὸς γυναικείου φυσιοκρατικοῦ εἰδωλίου μὲ ὑψωμένο τὸ δεξιὸ χεῖρ πρὸς τὰ πάνω καὶ τὸ ἀριστερὸ πρὸς τὰ κάτω καὶ πίσω, ὅπως στὰ χάλκινα εἰδώλια.

86. Ἀναφέρεται στὸ JHS 70, 1950, 9.

βάρος του οργανικού στοιχείου. Αναγνωρίζονται όμως ακόμη κάποια χαρακτηριστικά της νεοανακτορικής φυσιοκρατικής παράδοσης κυρίως στη διάπλαση του ανώτερου τμήματος του κορμού, στην άδρη και συνοπτική διατύπωση των φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών καθώς και στον τρόπο απόδοσης όρισμένων τύπων κομμώσεων και χειρονομιών. Η φάση λοιπόν αυτή, που καλύπτει χρονικά την ΥΜ ΙΙ - ΙΙΑ αποτελεί μεταβατικό στάδιο ανάμεσα στον ρυθμό της φυσιοκρατίας και τον μετανακτορικό ρυθμό.

Το ειδώλιο της «Κουροτρόφου» από το Μαυρόσπηλιο (55, πίν. 14δ, 15α-β εικ. 12) βρίσκεται στην κορυφή της σειράς των ειδωλίων της περιόδου αυτής, αφού χρονολογείται τώρα με βεβαιότητα στην ΥΜ ΙΙ - ΙΙΑ1. Το ειδώλιο αυτό καθώς και ένα άλλο μικρότερο από το ίδιο νεκροταφείο⁸⁷ (56, πίν. 14ε, 15γ-δ, εικ. 13) χρονολογήθηκαν αρχικά από τον Α. Evans στην ΥΜ ΙΙΒ, όπως τα ειδώλια του Ίεροῦ των Διπλών Πελέκεων⁸⁸. Ο Μ. Nilsson⁸⁹ καθώς και ο Στ. Ἀλεξίου⁹⁰ ακολούθησαν τη χρονολόγηση του Evans. Ο D. Levi πάντως, που συνέκρινε το ειδώλιο της «Κουροτρόφου» με τα όμοιά του θολωτοῦ τάφου του Καμηλάρη, διατύπωσε επιφυλάξεις σχετικά με την ὀρθότητα τόσο ὀψιμης χρονολόγησης ἐπισημαίνοντας ότι στον τάφο ὅπου βρέθηκε το ειδώλιο ὑπῆρχαν καὶ ἀγγεῖα ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ⁹¹. Τὴν ὑψηλὴ χρονολόγηση στὴ ΥΜ ΙΙ - ΙΙΑ1 ἐπιβεβαίωσε τελικὰ καὶ ἡ γραπτὴ του διακόσμηση, που ἀποκαταστάθηκε σχεδιαστικὰ μετὰ ἀπὸ πρόσφατο προσεκτικὸ καθαρισμὸ στὰ ἐργαστήρια τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου. Τὸ περικόρμιο τοῦ ειδωλίου φέρει στὴν κοιλιακὴ χώρα καὶ κάτω ἀπὸ τὴν μασχάλη γραπτὰ ἄνθη ἴριδας καὶ κρόκου, που ἀνήκουν σὲ γνωστοὺς τύπους τῆς ἀνακτορικῆς ἀγγειογραφίας τῆς Κνωσοῦ⁹². Τὸ κατώτερο ἐπίσης κυλινδρικό τμήμα φέρει κυματοειδεῖς ταινίες καὶ συστήματα ἐνάλληλων γωνιῶν που θυμίζουν σχηματοποιημένα καλαμοειδῆ ἢ δέσμες φυλλοειδῶν που χρονολογοῦνται ἐπίσης στὴν ἴδια φάση⁹³.

Τὰ μορφοπλαστικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ειδωλίου προαναγγέλλουν τὸν μετανακτορικὸ ρυθμό. Ὁ κορμὸς του εἶναι τριγωνικὸς καὶ συμπεσμένος κι ἔτσι διακρίνεται με σαφήνεια ἢ πρόσθια ἀπὸ τὴν ὀπίσθια ὄψη. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἶναι σχεδὸν ἄγνωστο στὴν πλαστικὴ τῆς φυσιοκρατίας, ὅπου κυριαρχοῦν οἱ ἐνιαῖες κυρτὲς ἐπιφάνειες. Μόνον σὲ λίγα ὄψιμα νεοανακτορικὰ πολὺ σχηματικὰ ειδώλια ὑπάρχει διαστολὴ τῶν ὀψεων, ποτὲ ὅμως με τέτοια ἔμφαση. Δυσανάλογα μεγάλος ἐπίσης εἶναι ὁ ἀνώτερος κορμὸς σὲ σχέση με τὸν κατώτερο, που ἔχει μετατραπῆ σὲ ἓνα ἀπλὸ χαμηλὸ κύλινδρο. Στὴν ἔνωση τῶν δύο τμημάτων τοῦ κορμοῦ σχηματίζεται γωνίωση, τὴν ὁποία ἀμβλύνει κάπως παρέμ-

87. J. FORSDYKE, *BSA* 28, 1926-7, 263 πίν. XXI καὶ 254 εικ. 43.

88. *PM* II, 2 556-7.

89. *MMR* 300.

90. *Μινωικὴ θεά*, 203 καὶ Στ. ΑΛΕΞΙΟΥ, *Μινωικὸς Πολιτισμὸς*, 73.

91. D. LEVI, *ASAtene* 39-40, N.S. 23-4, 1961-2, 137 σημ. 2.

92. W. D. NIEMEIER, 61-4 εικ. 20: 16, 18 καὶ 21: 15, 18, 19. *MUMK*, πίν. 165: 10-36.

93. W. D. NIEMEIER, 76-8 εικ. 26: 16, 17. *MUMK*, πίν. 151: 8, 153: 2, 155: 8, 165: 37-9: ΥΜ ΙΙ. *DPK*, εικ. 8: 1 πίν. 3d, 42f (ΥΜ ΙΙΑ πρῶμο).

βλητος χαμηλὸς κῶνος. Τὸ πρόσωπο εἶναι πτηνόσχημο, μὲ ἐνιαῖο κυρτὸ προφίλ, ποὺ διαμορφώνεται μὲ ἀπλὴ πίεση τῶν δακτύλων στὰ πλάγια τῆς κεφαλῆς, ὅπως συνηθίζεται ἰδιαίτερα στὰ παλαιοανακτορικά καὶ νεοανακτορικά σχηματικὰ εἰδῶλια.

Τὸ δεῦτερο εἰδῶλιο τοῦ Μαυρόσπηλιου⁹⁴ (56, πίν. 14ε, 15γ-δ, εἰκ. 12) ἀνήκει σὲ ἀνάλογο μὲ τὴν «Κουροτρόφο» τύπο, ἀλλὰ εἶναι σχηματικότερο καὶ γι' αὐτὸ ἴσως κάπως νεώτερο, πάντως μέσα στὰ ὅρια τῆς ΥΜ ΙΙΑ. Τὸ σῶμα εἶναι ἐπίσης τριγωνικὸ ἀλλὰ πιὸ συμπεσμένο καὶ συγκριτικὰ μικρότερο σὲ σχέση μὲ τὸν ὀγκῶδη καὶ εὐρὺ κύλινδρο τῆς φούστας. Ἡ διεύρυνση τοῦ κατώτερου καὶ ἡ περαιτέρω συρρίκνωση τοῦ ἀνώτερου κορμοῦ ἐπιφέρει τὴν πλήρη διάσπαση τῆς μορφῆς σὲ δύο ἀσύνδετα μεταξύ τους τμήματα, γεγονός βέβαια ἀσυμβίβαστο μὲ τὴν τυπικὴ μορφοποιητικὴ ἀντίληψη τῆς φυσιοκρατικῆς πλαστικῆς περὶ ἐνιαίου καὶ ἀδιάσπαστου περιγράμματος. Τὰ χέρια ἐπίσης ἐκφυλίζονται σὲ ἀπλὲς ἀποφύσεις καὶ τὸ μικρὸ κεφάλι ἀποτελεῖ προέκταση τοῦ λαιμοῦ. Ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐργαστήριο προέρχεται πιθανότατα καὶ ὁ κορμὸς 63 τοῦ Μ. Ashmolean, ποὺ προέρχεται ἐπίσης ἀπὸ τὴν Κνωσό (εἰκ. 14).

Ὅμοιος ἰσχυρὰ συμπεσμένος, ρομβοειδὴς εἶναι ὁ κορμὸς γυναικείου εἰδωλίου ἀπὸ τὴ Φαιστό⁹⁵, μὲ γραπτὸ ἀτέρμον φολιδωτὸ στὴ ράχη, ποὺ ἀποδίδει μάλλον κεντημένο ἢ ὑφαντὸ «ἐπινώτιο», ὅπως καὶ σὲ ἄλλα σύγχρονα εἰδῶλια⁹⁶ (εἰκ. 16). Ὑπάρχει ὅμως ὡς ἀτέρμον μοτίβο καὶ στὴν ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ1 ἀγγειογραφία⁹⁷. Ἀπὸ τὴ γραπτὴ του διακόσμηση χρονολογεῖται στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο τὸ κατώτερο τμήμα γυναικείου εἰδωλίου 58 ἀπὸ τὴν Κνωσό, ποὺ φέρει πλέγμα μὲ ἄνθη ἱριδας στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ρόμβων (εἰκ. 15).

Τὸ εἰδῶλιο τῆς «Ἀνεξερεύνητης Οἰκίας», ποὺ βρέθηκε μέσα σὲ ΥΜ ΙΙ στρῶμα, εἶναι συγγενὲς ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τοῦ ἰσχυρὰ συμπεσμένου κορμοῦ καὶ τῶν κοντῶν ραβδόσχημων χεριῶν μὲ τὰ εἰδῶλια ἀπὸ τὸ Μαυρόσπηλιο καὶ τὴ Φαιστό. Οἱ γραπτοὶ κρόκοι στὴ φούστα τοῦ ἀνακαλοῦν ἐπίσης τὸν διάκοσμο τοῦ περικορμίου τῆς «Κουροτρόφου». Ἀλλὰ καὶ τὰ ἄλλα διακοσμητικὰ θέματα τῆς φούστας, οἱ ζῶνες δηλαδὴ στιγμῶν, ἐνάλληλων σιγμοειδῶν καὶ φυλλοειδῶν ἀντλοῦνται ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἀγγειογραφία, ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ συνεχὲς δικτυωτὸ ποὺ καλύπτει τὸ περικόρμιο⁹⁸.

Ὁ τύπος τοῦ καθιστοῦ εἰδωλίου εἶναι γνωστὸς ἀπὸ δύο πανομοιότυπα παραδείγματα ἀπὸ τὴν Κνωσό⁹⁹. Ὁ κορμὸς καὶ τὰ ἄκρα τους διαθέτουν λιγότερο πλαστικὸ ὄγκο ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα ΥΜ Ι καθιστὰ εἰδῶλια ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα καὶ τὴ Φαιστό. Τὸ κεφάλι τοῦ πρώτου θυμίζει ὡς πρὸς τὸ σχῆμα καὶ τὴ γραμμικὴ ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν

94. Βρέθηκε στὸν τάφο ΙΙΙ, μαζὶ μὲ ἓνα τοῦλάχιστον ΥΜ ΙΙΑ ἀγγεῖο (σφαιρικὸ φλασκί).

95. *MonAnt* XII, 1902, εἰκ. 52, 3a-b. C. LAVIOSA 13 εἰκ. 7a-b.

96. Περισσότερα στοιχεῖα στὸ κεφάλαιο ΙΙΙ.1.

97. *MUMK*, πίν. 167: 79.

98. *MUMK*, πίν. 167: 80.

99. L. PALMER, J. BOARDMAN, *On the Knossos Tablets* II (1963) 65 πίν. XVI, a ἀπὸ τὸ Μικρὸ Ἀνάκτορο. Τὸ ἄλλο περισυλλέχθηκε ἀπὸ τὴ θέση Ἑλληνικά Κνωσοῦ (54 εἰκ. 17) *ΑΔ* 30, 1975, Χρονικά Β2 σ. 343 πίν. 249δ.

του τὸ ΥΜ ΙΙ εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν «Ἀνεξερευνήτη Οἰκία»¹⁰⁰. Ἐνισχυτικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ χρονολόγησίν του στὴν ΥΜ ΙΙ εἶναι τὰ ἄνθη κρόκου ποὺ φέρει στὴ ράχη, τὰ ὁποῖα εἶναι τοῦ ἴδιου τύπου μὲ τὰ ἄνθη ποὺ φέρει στὸ περικόρμιο τὸ εἰδῶλιο τῆς κουροτρόφου.

Τὰ δύο εἰδῶλια τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη, τὰ ὁποῖα σύμφωνα μὲ δήλωσιν τοῦ συλλέκτη προέρχονται ἀπὸ τὸ Ἀμάρι Ρεθύμνου¹⁰¹ (183, 184, πίν. 16α- β, 16γ-δ, εἰκ. 18, 19) παρουσιάζουν ἐπίσης ὁμοιότητες μὲ τὰ εἰδῶλια τοῦ Μαυρόσπηλιου: ὁ κορμός τους εἶναι τριγωνικός, συμπίεσμένος καὶ ἡ φούστα κυλινδρική μὲ ἐνδιάμεσο, μικρὸ κῶνο. Τὰ χέρια ἐπίσης εἶναι ραβδόσχημα καὶ τὸ πρόσωπο πτηνόμορφο. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ κόμμωση τοῦ εἰδωλίου 184 γιατί ἀποτελεῖ στοιχεῖο χρονολογικοῦ συσχετισμοῦ ἀφ' ἑνὸς μὲ τὸ ΥΜ ΙΒ εἰδῶλιο 150 ἀπὸ τὴ Γόρτυνα (πίν. 2γ-δ, εἰκ. 3) καὶ ἀφ' ἑτέρου μὲ μία σειρά ΥΜ ΙΙΑ εἰδωλίων ποὺ φέρουν τὸν ἴδιο τύπο κόμμωσης.

Τὰ εἰδῶλια αὐτὰ εἶναι τὰ ἑξῆς:

α) Τὰ τέσσερα εἰδῶλια τοῦ «χοροῦ τοῦ Παλαικάστρου» (1, εἰκ. 20, 21, 22, 23). Βρέθηκαν μαζί μὲ ΥΜ ΙΙΑ ἀγγεῖα¹⁰². Τὸ σῶμα τους εἶναι τριμερές καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα τριγωνικόν, λεπτὸ τμήμα, ἓνα κωνικόν καὶ ἓνα κυλινδρικό-κωνικόν. Τὸ πρόσωπο εἶναι ὠοειδές καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ δηλώνονται πλαστικὰ καὶ γραπτὰ, χωρὶς ἰδιαίτερη ἔμφαση καὶ ἀκρίβεια, ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει σὲ ὅλα τὰ εἰδῶλια τῆς ἐξεταζόμενης περιόδου. Ἡ φούστα κοσμεῖται ὡς συνήθως μὲ θέματα τῆς ἀγγειογραφίας καὶ στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, καὶ στὰ τέσσερα εἰδῶλια, μὲ τὸ μοτίβο τοῦ ἐκφυλισμένου βράχου σὲ ἀτέρμονα σειρά¹⁰³, καὶ ἐκφυλισμένα παπυροειδῆ στὰ ἐνδιάμεσα κοῖλα διαστήματα. Ὅμοιότητες μὲ τὰ εἰδῶλια αὐτὰ παρουσιάζει τὸ 201 (εἰκ. 24), ποὺ ἴσως προέρχεται ἀπὸ τὴ Φαιστό.

β) Τὸ εἰδῶλιο τῆς Μυρσίνης παρουσιάζει πολλὰ ὁμοιότητες στὸ πρόσωπο μὲ τὰ εἰδῶλια τοῦ «χοροῦ»¹⁰⁴, καὶ γι' αὐτὸ χρονολογήθηκε μὲ στυλιστικὰ κριτήρια στὴν ΥΜ ΙΙΑ. Ἡ διάπλαση πάντως τοῦ κορμοῦ καὶ οἱ σωματικὲς ἀναλογίαι πλησιάζουν στὸν τύπο τῆς «Κουροτρόφου». Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἴσως χρονολογεῖται κάπως πρωιμότερα πρὸς τὴν ΥΜ ΙΙ ἢ πρῶιμη ΙΙΑ.

γ) Ὅμοιότητες στὸ πρόσωπο μὲ τὰ εἰδῶλια τοῦ Παλαικάστρου καὶ τῆς Μυρσίνης παρουσιάζει τὸ εἰδῶλιο 14 τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη, συμφύες στὴ λαβὴ διπλοῦ ἀγγείου¹⁰⁵ (πίν. 17α-β), ποὺ βρέθηκε στὴ θέση Ἅγιος Ἰωάννης Ἱεράπετρας. Ὁ κορμός του εἶναι ἐπίσης τριγωνικὸς καὶ λεπτός, ὅπως στὰ εἰδῶλια τοῦ Παλαικάστρου. Τὸ ἀγγεῖο φέρει ΥΜ ΙΙΑ διακόσμηση¹⁰⁶.

100. *MUMK* 198 πίν. 159: 5, 191: a.

101. *Μινωικὴ θεά*, 215.

102. R. M. DAWKINS, *Palaiakastro* III, *BSA* X, 1903-4, 217-9. *PM* III, 72-3.

103. ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, *Υστερομινωικοὶ τάφοι λιμένος Κνωσοῦ (Κατοαμπά)* 66. Τὸ θέμα εἶναι ἰδιαίτερα προσφιλὲς σὲ ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ1 ἀρτίσχημα ἀλάβαστρα: *MP* mot. 13, 274 εἰκ. 37, ἐπίσης mot. 32, I, ὅπου μερικὲς φορὲς στὸ κοῖλο τμήμα τῶν βράχων προστίθενται φυτικὰ κοσμήματα: *MP* σ. 324.

104. J.-E. SAKELLARAKIS, *AntCret* I σ. 122-6.

105. S. MARINATOS - M. HIRMER *ὁ.π.* (σημ. 53) εἰκ. 89.

106. Τὸ ἀγγεῖο φέρει ΥΜ ΙΙΑ διακόσμηση: παπυροειδῆ μὲ στήμονες καὶ λογχοειδῆ ἄξονα *MUMK*

δ) Τὸ εἰδῶλιο **116** ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα¹⁰⁷ (πίν. 20δ, ε εἰκ. 25) μὲ σχηματικὸ πτηνόμορφο πρόσωπο, ὅμοιο μὲ τῆς «Κουροτρόφου», φέρει στὴ ράχη δικάμπυλη γωνία μὲ σχηματοποιημένο παπυροειδές, ποὺ ἀποτελεῖ τμῆμα γνωστοῦ ἀτέρμονος μοτίβου τῆς ΥΜ Π - ΙΙΑ ἀγγειογραφίας¹⁰⁸. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ εἰδῶλιο αὐτὸ καὶ γιὰ τὴ χειρονομία ποὺ πλησιάζει τυπολογικὰ τὸν μυκηναϊκὸ τύπο Ψ¹⁰⁹.

ε) Τὸ γυναικεῖο εἰδῶλιο ποὺ βρέθηκε σὲ θαλαμωτὸ τάφο στὸ Καλοῦ Τεμένους μαζὶ μὲ ΥΜ ΙΙΑ2 ἀγγεῖα¹¹⁰, ἔχει ἐπίσης πτηνόμορφο πρόσωπο, τριγωνικὸ συμπεσμένο κορμὸ καὶ μακρὰ ραβδόσχημα χέρια. Ὅμως ἡ φούστα εἶναι κοντὴ καὶ κωνικὴ καὶ δὲν καταλήγει σὲ κύλινδρο. Πλούσιο εἶναι τὸ στηθος τοῦ εἰδωλίου, γεγονὸς ποὺ μαρτυρεῖ ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς φυσιοκρατίας σὲ μιὰ ἐποχὴ προχωρημένης σχηματοποίησης.

στ) Τὸ καθιστὸ γυναικεῖο εἰδῶλιο **203** (πίν. 84δ-ς'), ποὺ εἶναι πολὺ ὅμοιο στὸ πλάσιμο καὶ τὶς σωματικὲς ἀναλογίες μὲ τὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Καλοῦ.

ζ) Δύο εἰδῶλια τοῦ Μουσείου Χανίων (**188, 189**, πίν. 18α-γ, 19α-γ, εἰκ. 26) προέρχονται ἀπὸ τοὺς ΥΜ ΙΙΙ τάφους στὴ θέση Μαζαλῆ-Δικαστήρια Χανίων, ἀλλὰ δὲν εἶναι γνωστὲς οἱ ἀκριβεῖς συνθήκες εὑρεσης¹¹¹. Τὰ πρόσωπά τους παρουσιάζουν ὁμοιότητες μὲ τῶν εἰδωλίων Παλαικάστρου, Μυρσίνης καὶ Συλλογῆς Γιαμαλάκη, ἀλλὰ τὰ μάτια τους δηλώνονται μὲ ἐπίθετα πλαστικὰ δισκάρια. Οἱ ὁμοιότητες αὐτὲς καθὼς καὶ ὁ τύπος τῆς κόμμωσης ὁδηγοῦν σὲ χρονολόγηση στὴν ΥΜ ΙΙΑ. Ὁ κορμὸς τους ὅμως δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία διακρινόμενα μεταξὺ τους γεωμετρικὰ σχήματα, ὅπως στὰ προαναφερθέντα εἰδῶλια, ἀλλὰ διευρύνεται ὁμαλὰ πρὸς τὴν κωνικὴ φούστα χωρὶς ἀπότομες γωνιώσεις. Ἡ ἐμμονὴ στὴν πλαστικὴ τοῦ ἐνιαίου περιγράμματος στὴ Δυτικὴ Κρήτη σὲ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ διαδικασία διάσπασης τῆς μορφῆς σὲ ἀσύνδετα μεταξὺ τους γεωμετρικὰ σχήματα εἶχε ἤδη ὀλοκληρωθεῖ στὴν Κεντρικὴ καὶ Ἀνατολικὴ Κρήτη, φανερώνει ἴσως κάποιο συντηρητισμὸ ποὺ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὴν προσήλωση στὴ φυσιοκρατικὴ παράδοση. Τυπολογικὰ πάντως τὰ δύο αὐτὰ εἰδῶλια πλησιάζουν στὸν αἰγαιο - μυκηναϊκὸ «νατουραλιστικὸν τύπον», μὲ τὸν ὁποῖο τὰ συνδέει καὶ ἡ συμβατικὴ διακόσμηση τοῦ κορμοῦ μὲ κατακόρυφες ταινίες. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι δείγματα αὐτοῦ τοῦ τύπου ὑπάρχουν καὶ στὴν Κρήτη, χωρὶς ὅμως τὸ γεγονὸς αὐτὸ νὰ προδικάζει τὴ γένεσίν του στὴν Κρήτη μέσα ἀπὸ τὴν προϋπάρχουσα φυσιοκρατικὴ παράδοση, ἀφοῦ αἰγαιακὰ καὶ μυκηναϊκὰ φυσιοκρατικὰ εἰδῶλα καὶ εἰδῶλια ὑπάρχουν πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ λεγόμενου νατουραλιστικοῦ τύπου¹¹².

πίν. 116α, 171: 15, 174: 1. Ἐπίσης Μ. ΡΟΡΗΑΜ, *BSA* 62, 1967 σ. 346 εἰκ. 5: 10. Γ. ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ, *ΑΔ* 34, 1979, Μελέτες, 244, σχ. 4, 7β.

107. Α. ΚΑΝΤΑ, 103 εἰκ. 38: 7, 9.

108. *DPK* εἰκ. 11: 18-21. *MUMK* πίν. 164: 7-10, 171: 7, 173: 6-7.

109. Βλ. στὸ σχετικὸ ὑποκεφάλαιο («Μυκηναϊκὰ εἰδῶλια στὴν Κρήτη»).

110. Καλοῦ, σχ. 39 πίν. 21α, β.

111. *ΚρητΧρον. Ζ'*, 1953, Χρονικά, 490-1. *ΚρητΧρον. ΙΔ'*, 1960, Χρονικά, 515 καὶ *ΑΔ*, 1960, Χρονικά, 272. Τὰ εὐρήματα τοῦ νεκροταφείου αὐτοῦ χρονολογοῦνται στὴν ΥΜ ΙΙΑ καὶ ΙΙΒ περίοδο: Α. ΚΑΝΤΑ, 223-7.

112. Ε. FRENCH, 111-2. Βλ. σχετ. στὸ κεφ. ΙΙΙ, 3.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἓνας ἑλλιπὴς κορμὸς μεγάλου τροχήλατου εἰδωλίου τῆς Συλλογῆς Μεταξᾶ (156 εἰκ. 27), ὁ ὁποῖος, σύμφωνα με τὴν ἀναγραφόμενη ἔνδειξη στὸν κατάλογο τῆς Συλλογῆς, προέρχεται ἀπὸ τὰ Γουρνιὰ Μονοφατσίου. Τὸ διακοσμητικὸ θέμα τῆς ἐκφυλισμένης δέσμης φυλλοειδῶν (ἐνάλληλων γωνιῶν) ποὺ φέρει στὴ ράχη προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀγγειογραφία καὶ τὸ χρονολογεῖ στὴν ΥΜ ΙΙΑ¹¹³. Ἡ διάπλαση τῶν ὄγκων στὸ στέρνο καὶ τὴ ράχη ἀνακαλεῖ τὰ εἰδώλια ποὺ περιγράφηκαν. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ χειρονομία ποὺ εἶναι πανομοιότυπη με τοῦ εἰδωλίου τοῦ Καλοῦ. Τὸ ὕψος του ξεπερνοῦσε ἀσφαλῶς τὰ 20 ἐκ. κι ἔτσι πλησίαζε τὸ μέγεθος τῶν πρώιμων μετανακτορικῶν εἰδῶλων. Πρόκειται λοιπὸν πιθανότατα γιὰ τὸ πρωιμότερο γνωστὸ ἐξ ὁλοκλήρου τροχήλατο μετανακτορικὸ εἶδωλο, ἂν καὶ τὸ ἑλλιπὲς γυναικεῖο ΥΜ ΙΙ - ΙΙΑ1 εἰδῶλιο 58 ἀπὸ τὴν Κνωσὸ (εἰκ. 15), προῖδεάζει ἤδη γιὰ τὴν αὔξηση τοῦ ὕψους τῶν τροχήλατων εἰδωλίων πάνω ἀπὸ τὸ ὄριο τῶν 15 ἐκ.

Τὰ εἰδῶλα τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων¹¹⁴, παρουσιάζουν ὁμοιότητες με τὰ προαναφερθέντα ἀλλὰ καὶ οὐσιαστικὲς διαφορὲς ποὺ φανερώνουν μία πιὸ προχωρημένη στυλιστικὰ βαθμίδα ἐξέλιξης πρὸς τὸν ἐκγεωμετρισμὸ καὶ τὴ σχηματοποίηση. Ἡ ὁμοιότητα φαίνεται στὰ πρόσωπα ποὺ θυμίζουν τὰ εἰδώλια τοῦ «Χοροῦ», τῆς Μυρσίνης κλπ. ὡς πρὸς τὸ ὠοειδὲς περίγραμμα, τὸ σχῆμα τῆς μύτης καθὼς καὶ στὴν κάπως θολὴ καὶ ἀσαφὴ ἀπόδοση τῶν φυσιογνωμικῶν χαρακτηριστικῶν, ποὺ ἀποτελεῖ γενικὸ γνῶρισμα τῆς πλαστικῆς τῆς περιόδου. Εἶναι φανερὸ ὅμως ὅτι ὁ καλλιτέχνης ἐνδιαφέρεται περισσότερο γιὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴ συμμετρία παρὰ γιὰ τὴ διατήρηση τῶν σωματικῶν ἀναλογιῶν καὶ τὴν ἰσορροπία τῶν ὄγκων. Ἡ δικαίωση τοῦ σχήματος σὲ βάρος τοῦ ὀργανικοῦ στοιχείου ἐπιτυγχάνεται στὸν μεγαλύτερο βαθμὸ στὸ εἶδωλο 42 (εἰκ. 28), στὸ ὁποῖο κυριαρχοῦν ἀπόλυτα οἱ τεκτονικοὶ ἄξονες, ὀριζόντιοι καὶ κατακόρυφοι. Οἱ πῆχεις μεγεθύνονται γιὰ νὰ ἐξαρθεῖ τὸ νόημα τῆς χειρονομίας, ὅπως ἐπίσης καὶ οἱ παλάμες¹¹⁵, ἐνῶ ὁ λαιμὸς ἐπιμηκύνεται προκειμένου τὸ πρόσωπο νὰ φθάσει στὸ ὕψος τῶν παλαμῶν. Ἀντίθετα ὁ κορμὸς καὶ τὸ στήθος συρρικνώνονται καὶ λειτουργοῦν ὡς ἀπλὴ βάση ἀπὸ τὴν ὁποία ἐκφύονται τὰ τρία σημαντικὰ μέλη, δηλαδὴ τὰ χέρια καὶ ὁ λαιμὸς με τὴν κεφαλὴ. Ἀλλὰ καὶ ἡ γραπτὴ διακόσμηση ὑπογραμμίζει τὴ σημασία τῶν ζωτικῶν αὐτῶν μελῶν, με πλούσιες σειρὲς περιδεραίων, ψελίων καὶ σφραγίδων, ἐνῶ ὁ κορμὸς φέρει ἀπλὰ μοτίβα τῆς ἀγγειογραφίας. Ὁ κύλινδρος τῆς φούστας φέρει ἐπίσης παράλληλες ὀριζόντιες ἀνισοπαχεῖς ταινίες στὴν κυρτὴ του ἐπιφάνεια καὶ φυλλοειδὲς θέμα στὸ χαμηλὸ, κωνικὸ ἐνδιάμεσο μέλος. Ἡ διακόσμηση αὐτὴ συναντᾶται σὲ ΥΜ ΙΙΑ πῆλινες πυξίδες με πῶμα, τὸ σχῆμα τῶν ὁποίων ἄλλωστε ἀνακαλεῖ τὸ κατώτερο κυλινδρικό τμήμα τοῦ εἰδωλίου¹¹⁶.

113. DPK εἰκ. 12: 43-5 καὶ 13: 77. BSA 62, 1967, πίν. 5: 9. MUMK πίν. 173: 18-19, 175: 16.

114. PM II, 1 335-344.

115. V. MÜLLER ὁ.π. (σημ. 35) 42.

116. Βλ. τὴν ΥΜ ΙΙΑ2 πυξίδα ἀπὸ τὸ Καλοῦ: Καλοῦ, 65-8 καὶ τὸ πῶμα πυξίδας ἀπὸ τὸ Παλαίκαστρο. R. C. BOSANQUET - R. M. DAWKINS, *Unpublished Objects from Palaikastro Excavations*, BSA Suppl. 1, 1923, εἰκ. 80b.

Τὰ πρόσωπα τῶν ἄλλων δύο γυναικείων ειδωλίων (43, 44 εἰκ. 29, 30) εἶναι ὅμοια μὲ τοῦ προηγουμένου. Μία καλλιγραφικὴ διάθεση ποὺ διαπιστώνεται στὸν τρόπο ἀπόδοσης τοῦ ματιοῦ τοῦ ειδωλίου 43 ὑποδηλώνει ὅτι ὁ κατασκευαστὴς του εἶχε ἴσως ὑπόψῃ πρότυπα ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τοῦ ἀνακτόρου¹¹⁷. Τὰ ραβδόσχημα χέρια τους φέρονται πρὸς τὸ στήθος ὅπως στὰ περισσότερα ειδώλια τῆς περιόδου ποὺ ἐξετάζεται. Ἡ διακόσμηση τοῦ κορμοῦ προέρχεται, ὅπως καὶ στὸ προηγούμενο ειδώλιο, ἀπὸ τὸ θεματολόγιο τῆς ἀγγειογραφίας. Ὁ τύπος διαποίκιλτου τριγώνου, εἰδικότερα τῆς ράχης τοῦ ειδωλίου 43, ἀπὸ ἓνα ὀλόβαφο καὶ ἓνα διάγραμμα τρίγωνο, κοσμεῖ συνήθως τὰ τριγωνικὰ κενὰ ἀνάμεσα στὶς λαβὲς ΥΜ ΙΙΑ - Β ψευδόστομων ἀμφορέων¹¹⁸.

Ἀναλογίες στὴ σωματικὴ διάπλαση μὲ τὰ προαναφερθέντα γυναικεῖα παρουσιάζει καὶ ἓνα ἀνδρικό ειδώλιο ἀπὸ τὸ ἴδιο ἱερό (45 εἰκ. 31): ρομβοειδὴς πεισμένος κορμός, συρρικνωμένα χέρια καὶ πόδια, ψηλὸς λαιμὸς καὶ ὀγκώδης κεφαλὴ μὲ ἀχνὰ χαρακτηριστικά.

Τέλος ἓνα ἀκόμα γυναικεῖο καθιστὸ ειδώλιο ἀπὸ τὸ ἴδιο ἱερό¹¹⁹ ἐπαναλαμβάνει χαλαρὰ τὸν τύπο τῶν καθιστῶν ΥΜ Ι - ΙΙ ειδωλίων ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα, τὴ Φαιστὸ καὶ τὴν Κνωσό (Μ. Ἀνάκτορο, Ἑλληνικά). Ὁ κορμὸς εἶναι πρὸ ἐπιμήκης καὶ τὰ σκέλη πρὸ μικρά, ἐνῶ τὸ ὀγκῶδες κεφάλι εἶναι ὅμοιο μὲ τῶν ὑπολοίπων ειδωλίων. Οἱ τριγωνικὲς ἐγκοπὲς στὸ σῶμα καὶ τὸ κεφάλι, ποὺ ὑπάρχουν καὶ σὲ νεώτερο ειδώλιο ἀπὸ τὴν Τύλισο¹²⁰, θεωρήθηκαν ἀπὸ τὸν Evans ὡς δεῖγμα ἐπιβίωσης τρόπου διακόσμησης ἀπὸ τὴ νεολιθικὴ ἐποχὴ.

Τὸ Ἱερό τῶν Διπλῶν Πελέκεων χρονολογήθηκε ἀπὸ τὸν Α. Evans στὴν ΥΜ ΙΙΒ ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα ποὺ περιεῖχε¹²¹. Ὅμως διατυπώθηκαν ἀμφιβολίες ἂν ὅλα τὰ ἀγγεῖα, ποὺ ἀπεικονίσθηκαν στὴν τελικὴ δημοσίευσή του βρέθηκαν πραγματικὰ μέσα στὸ δωμάτιο τοῦ ἱεροῦ¹²². Τὰ ἀγγεῖα πάντως ποὺ μὲ βεβαιότητα βρέθηκαν μέσα στὸ δωμάτιο τοῦ ἱεροῦ δὲν παρέχουν πολὺ ἀκριβὴ χρονολόγηση¹²³, ἐνῶ ἀπὸ τὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ ἱερό προέρχεται καὶ ΥΜ ΙΙΑ καὶ ΥΜ ΙΙΒ κεραμικὴ. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ εἶναι ἀσφαλὲς ἀστερὴ ἡ χρονολόγηση τῶν ειδωλίων μὲ βάση στυλιστικὰ καὶ μορφολογικὰ δεδομένα καὶ τὴ γραπτὴ τους διακόσμηση. Ἐτσι ἐνῶ ὁ ρυθμὸς τους παρουσιάζει σαφεῖς ἐνδείξεις ἐξέλιξης πρὸς τὸν ἐκγεωμετρισμό, ἡ διατύπωση τῆς φυσιογνωμίας δὲν παρεκκλίνει ἀπὸ τὸν καθιερωμένο τύπο τῶν ειδωλίων τῆς ΥΜ ΙΙ - ΙΙΑ περιόδου. Ἀκόμα, ἡ ἐπίδραση ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες ποὺ διαπιστώθηκε στὸν τρόπο ἀπόδοσης τοῦ ματιοῦ τοῦ ειδωλίου 43 ἀποτελεῖ μιὰ ἔμμεση μαρτυρία ὅτι ἡ κατασκευὴ τῶν ειδωλίων αὐτῶν δὲν ἀπέχει πολὺ χρονικὰ ἀπὸ τὴν τελικὴ καταστροφὴ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ, ποὺ ὅπως εἶναι γνωστό, τοποθετεῖται στὸ μεταβατικὸ διάστημα ἀνάμεσα στὴν ΥΜ ΙΙΑ1 καὶ

117. S. HOOD, εἰκ. 52: Α-Β.

118. Καλοῦ, 60-1, σχ. 14.

119. PM I 52 εἰκ. 14. Τὸ ειδώλιο αὐτὸ ἔχει χαθεῖ.

120. 28 (7082). Βλ. πρὸ κάτω.

121. PM II 336-7 καὶ εἰκ. 189-190. Μινωικὴ θεά, 203.

122. M. PORHAM, *The Last Days of the Palace at Knossos*, SIMA V (Lund 1964) 16.

123. M. PORHAM, ὁ.π. (σημ. 122) 16-7.

ΙΙΑ2. Μάλλον λοιπόν χρονολογούνται στο τέλος της εξεταζόμενης μεταβατικής περιόδου και με στυλιστικά κριτήρια βρίσκονται στο κατώφλι του μετανακτορικού ρυθμού.

Ένα γυναικείο ειδώλιο στο Μ. Ashmolean από την Κνωσό (60, εικ. 32) παρουσιάζει όμοιότητα στο πρόσωπο με τα είδωλα του Ίεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων καὶ προφανῶς ἀποτελεῖ προϊόν τοῦ ἴδιου ἐργαστηρίου. Ἡ φούστα ὅμως ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἐπάλληλους κώνους, ὅπως στὰ ειδώλια τοῦ Παλαικάστρου, ἐνῶ ἡ χειρονομία διατηρεῖ ἀκόμα τὸ μηνοειδὲς περίγραμμα τῶν ἀντίστοιχων νεοανακτορικῶν ειδωλίων ποὺ προαναφέρθηκαν, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ ειδώλιο 116 τῆς Ἀγίας Τριάδας (εἰκ. 25). Τυπολογικὰ τὸ ειδώλιο τοῦ Ashmolean βρίσκεται ἀνάμεσα στὰ νεοανακτορικὰ με ὑψωμένα χέρια καὶ στὸν καθιερωμένο τύπο τῆς θεᾶς τῶν μετανακτορικῶν ἱερῶν, τοῦ ὁποῖου πρῶτο χρονικὰ δεῖγμα ἀποτελοῦν τὰ είδωλα τοῦ Ίεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων.

Ὁ χαρακτηριστικὸς φυσιογνωμικὸς τύπος τῶν ειδωλίων τῆς περιόδου ἀναγνωρίζεται καὶ σὲ ἀποσπασματικὸ ειδώλιο ἀπὸ τὴ Βασιλικὴ Ἑπαυλῆ τῆς Κνωσοῦ, ποὺ δημοσιεύθηκε μαζὶ με ὙΜ ΙΙΑ κεραμεικῇ¹²⁴, σὲ ἓνα κεφάλι ἀπὸ τὴν Κνωσό (59, πίν. 20α, β, εἰκ. 33), ποὺ βρέθηκε σὲ ἀνάμεικτο στρῶμα, τὸ ὁποῖο περιεῖχε ὅμως ἄφθονη ὙΜ ΙΙΑ κεραμεικῇ¹²⁵, στὸ κεφάλι 52 ἀπὸ τὴν Κνωσό (πίν. 20γ εἰκ. 34), καὶ τὸ ειδώλιο 117 ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα (πίν. 20ς'-ζ εἰκ. 35). Τὸ τελευταῖο φέρει ὀριζόντιες κυματοειδεῖς ταινίες στὴ ράχη καὶ σταυροὺς πάνω στοὺς μαστοὺς, ὅπως ἓνα Πρωτο-Φ ειδώλιο ἀπὸ τὴς Μυκῆνες¹²⁶.

Ἀλλὰ πάλι ειδώλια διατηροῦνται πολὺ ἀποσπασματικά ἢ εἶναι πολὺ σχηματικά λόγω μικροῦ μεγέθους καὶ γι' αὐτὸ μόνο ἀπὸ τὴ γραπτὴ διακόσμηση ἢ τὴ χειρονομία ἀποδίδονται με πιθανότητα στὴν εξεταζόμενη περίοδο. Σὲ ὀρισμένα ἀπὸ αὐτὰ ἡ ἔντονη σχηματοποίηση πιθανὸν νὰ δηλώνει μιὰ πρὸ προχωρημένη στυλιστικὴ καὶ χρονικὴ βαθμίδα. Τέσσερα ἀποσπασματικά ειδώλια ἀπὸ τὴν Κνωσό ἀποδίδονται στὴν εξεταζόμενη φάση λόγω ὁμοιότητος με τὰ προαναφερθέντα στὴ διάπλαση τοῦ κορμοῦ ἀλλὰ καὶ στὴ γραπτὴ διακόσμηση (53, 61, 62, 64, πίν. 81α, β εἰκ. 36, 37, 38, 39). Τρία ἀποσπασματικά ειδώλια ἀπὸ τὴν Κνωσό (48, πίν. 21γ, δ, εἰκ. 40), τὴ Φαιστό¹²⁷ καὶ ἓνα ἀδημοσίευτο ἀπὸ τὴς ἀνασκαφῆς στὸν Βασιλικὸ Δρόμο τῆς Κνωσοῦ (ἀνασκαφὴ S. Hood) φέρουν στὴ ράχη σύστημα παράλληλων ὀριζόντιων κυματοειδῶν ταινιῶν, ὅπως τὸ προαναφερθὲν ειδώλιο 117 ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα. Τὸ ειδώλιο 47 ἀπὸ τὴν Κνωσό (πίν. 21ε, ς', εἰκ. 41) φέρει δικτυωτὸ στὴ ράχη ὅπως τὸ ειδώλιο 184 ἀπὸ τὸ Ἀράρι τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη ποὺ προαναφέρθηκε. Τὸ μικρὸ μέγεθος τῶν ειδωλίων αὐτῶν εὐνοεῖ τὴ συρρίκνωση τῶν χειρῶν, τὰ ὁποῖα στὸ τέλος σχηματοποιοῦνται σὲ ἀπλὲς ἀποφύσεις κι ἔτσι ὁ βραχίονας συμφύεται σὲ ὅλο τὸ μῆκος του με τὸν πήχυ (50 Κνωσοῦ, πίν. 21α, β καὶ δύο ἀπὸ τὰ Γουρνιά, 9 πίν. 22 α-δ). Τὰ τελευταῖα αὐτὰ ειδώλια θυμίζουν στὸ σχῆμα τὸν μυκηναϊκὸν τύπο Τ καὶ κυρίως τὸν μεταβατικὸ μεταξὺ Φ καὶ

124. DPK 17 πίν. πίν. 17α, β.

125. Ἀνασκαφὴ ΚΓ' Ἐφορείας (ἀδημ.).

126. E. FRENCH 115 πίν. 14c-d.

127. C. LAVIOSA 12-3.

T¹²⁸, πού χρονολογείται στο μεταβατικό στάδιο μεταξύ IIIA και IIIB. Ἀκριβέστερη πάντως χρονολόγηση δὲν εἶναι δυνατή, ἀφοῦ κανένα ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα μικρὰ εἰδώλια δὲν συνοδεύεται ἀπὸ ἀνασκαφικὲς πληροφορίες.

Τέλος μεταβατικὸ ἀπὸ ἄποψη ρυθμοῦ ἀνάμεσα στὴν παρούσα καὶ τὴν ἐπόμενη περίοδο μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ἓνα θραῦσμα (16) ἀπὸ τὴν κεφαλὴ εἰδώλου ἢ πλαστικοῦ ἀνθρωπόμορφου ἀγγείου ἀπὸ τὸ σπήλαιο Ψυχροῦ¹²⁹ (πίν. 23α,β). Οἱ πλαστικοὶ ὄγκοι στὸ πρόσωπο εἶναι ἀκόμα μαλακοὶ καὶ ρευστοί, ἀλλὰ τὰ φυσιογνωμικά του χαρακτηριστικὰ τονίζονται ἰδιαίτερα, πλαστικὰ καὶ γραπτά. Ὁ τονισμὸς τῶν περιγραμμάτων ἀπαντᾷ ἐξάλλου καὶ σὲ μορφὲς τῶν τοιχογραφιῶν πού γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ θεωρήθηκαν «ὑστερες»¹³⁰. Τὰ μάτια εἶναι μεγάλα μὲ ἀνάγλυφη καὶ γραπτὴ παρυφή, τὸ στόμα ἐπίσης μεγάλο καὶ καλογραμμένο. Ἡ ὀγκώδης μύτη δὲν διασπᾷ τὴν ἐνότητα τῶν πλευρῶν τοῦ προσώπου, ἀφοῦ οἱ πλάγιες ὀψεις τῆς σβήνουν μὲ ἥπιες καμπύλες πρὸς τὶς παρειές. Γενικὰ ἂν καὶ καθένα ἀπὸ τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα διαθέτει πλέον τὴ δική του ὄντοτητα, κανένα δὲν τονίζεται τόσο ὥστε νὰ διασπάσει ὀργανικὰ καὶ αἰσθητικὰ τὴ μορφή. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὰ παραπάνω δεδομένα τὸ κεφάλι τοῦ Ψυχροῦ φαίνεται νὰ ἀνήκει στὸ τέλος τῆς περιόδου αὐτῆς ἢ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐπόμενης¹³¹.

Ἡ Μέση Φάση τῆς Μετανακτορικῆς Πλαστικῆς

Στὴν περίοδο αὐτῇ, πού ἀντιστοιχεῖ χρονικὰ μὲ τὴν ΥΜ IIIB, τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῶν εἰδωλίων εἶναι ἡ στατικότητα καὶ ἡ συμμετρία τῶν μελῶν, ἡ συρρίκνωση τοῦ σωματικοῦ ὄγκου καὶ ὁ ἐκλεκτικὸς τονισμὸς ὀρισμένων στοιχείων τῆς φυσιογνωμίας. Ὁ κορμὸς ἀναλύεται σὲ γεωμετρικὰ σχήματα, συνήθως τρίγωνα, ρόμβους καὶ κυλίνδρους. Στὸ πρόσωπο ἐπικρατεῖ ἡ συμμετρία τῶν δύο πλευρῶν ὡς πρὸς τὸν ἰσχυρὸ κατακόρυφο ἄξονα, πού ὀρίζει ἡ ἐπιμήκης, ἔντονα προεξέχουσα μύτη καὶ τὸ πηγούνι. Τὰ μάτια, ἡ μύτη, τὰ φρύδια καὶ τὰ αὐτιά ἀποδίδονται μὲ ἰσχυρὸ ἀνάγλυφο καὶ γραμμικὴ-σχεδιαστικὴ ἀντίληψη, χωρὶς πάντως ἰδιαίτερη πλαστικότητα. Ἡ λατρευτικὴ χειρονομία τῶν ὑψωμένων συμμετρικὰ ὡς πρὸς τὸ σῶμα χειρῶν ἐπικρατεῖ καὶ τυποποιεῖται, γιὰτὶ ἐκφράζει τὶς μορφοπλαστικὲς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς γιὰ καθαρὰ συμμετρικά, τεκτονικὰ σχήματα. Πάντως οἱ ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς φυσιοκρατίας εἶναι σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἰδιαίτερα ἰσχυρές. Φαίνεται ὅτι αὐτὲς οἱ φυσιοκρατικὲς ἐπιρροὲς ἐμπόδιζαν ἢ καθυστεροῦσαν τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἐπικράτηση τῶν σχηματικῶν τύπων.

128. E. FRENCH 123-4 πίν. 17d.

129. CH. ZERVOS, ὅ.π. (σημ. 38) 749.

130. Π.χ. ἡ γνωστὴ «Παριζιάνα». Γιὰ τὴ χρονολόγησὶς τῆς S. HOOD, 68: «1400 or later».

131. Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Nicholls (R. V. NICHOLLS, 5) μπορεῖ «ἀκόμα» νὰ ἀνήκει στὸν 14ο αἰῶνα.

Ένα χρονολογημένο παράδειγμα προέρχεται από τις Ἀρχάνες¹³² (65, πίν. 22ε, ς'). Τὸ μοτίβο τῶν ἐνάλληλων ρόμβων ποὺ φέρει στὴ ράχη τὸ χρονολογεῖ στὴν ΥΜ ΙΙΒ¹³³. Τὸ εἰδῶλιο παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ ἀντίστοιχα παραδείγματα τῆς προηγουμένης περιόδου στὴ διάπλαση τοῦ τριγωνικοῦ, συμπιεσμένου κορμοῦ, στὰ τονισμένα μὲ χρῶμα μικρὰ στήθη, καὶ στὰ κυλινδρικά χέρια ποὺ κάμπτονται τοξωτὰ πρὸς τὸ στέρνο. Ἡ ἴδια χειρονομία ἐπαναλαμβάνεται καὶ σὲ ὅμοιο κορμὸ γυναικείου εἰδωλίου, ποὺ βρέθηκε τελευταῖα στὸ Παλαίकाстро σὲ ΥΜ ΙΙΒ στρῶμα¹³⁴. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ κατασκευὴ εἰδωλίων τοῦ τύπου αὐτοῦ, μὲ εὐδιάκριτα ἀκόμα φυσιοκρατικά χαρακτηριστικά, συνεχιζόταν καὶ στὴν ΥΜ ΙΙΒ, ὅταν δηλαδὴ στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο εἶχαν ἤδη ἐπικρατήσῃ οἱ γνωστοὶ σχηματικοὶ τύποι. Βαθιὰ ριζωμένοι χαρακτῆρες δομῆς ἀπὸ τὴ μινωικὴ παράδοση ἐνίσχυναν τὶς ἀντιστάσεις ἀπέναντι στὴ γενίκευση τῆς μυκηναϊκῆς σχηματοποίησης.

Ἀντίθετα σὲ προχωρημένη βαθμίδα σχηματοποίησης βρίσκεται ἓνα γυναικεῖο εἰδῶλιο, ποὺ βρέθηκε σὲ ΥΜ ΙΙΒ στρῶμα στὸ Κανλὶ Καστέλλι¹³⁵ (67, εἰκ. 105). Οἱ σωματικές του ἀναλογίες βρίσκονται κοντὰ στὰ εἰδῶλια τῶν Χανίων καὶ τοῦ Καλοῦ, ποὺ προαναφέρθηκαν, ἀλλὰ οἱ συρρικνωμένοι πῆχεις συμφύονται μὲ τοὺς βραχίονες, ὅπως στὰ εἰδῶλια ἀπὸ τὰ Γουρνιά καὶ τὴν Κνωσό, τὸ κεφάλι εἶναι ἐμβολόσχημο καὶ τὸ στέρνο ἐπίπεδο χωρὶς πλαστικότητα.

Τυπικὰ δείγματα τῆς μετανακτορικῆς πλαστικῆς μὲ ἀνάμεικτα στοιχεῖα φυσιοκρατίας καὶ σχηματοποίησης ἀποτελοῦν τὰ εἰδῶλα ἀπὸ τὸ ἱερὸ στὰ Κανιά τῆς Γόρτυνας¹³⁶, τὰ ὁποῖα χρονολογήθηκαν ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα, ὅπως καὶ ὅλη ἡ ἔπαυλη στὴν ΥΜ ΙΒ. Ὁ Στ. Ἀλεξίου ὅμως διέγινωσεν τὸν ἐξελιγμένο ρυθμὸ τῶν εἰδῶλων¹³⁷ καὶ τὰ ἀναχρονολόγησε στὴν ΥΜ ΙΙΒ, ἀποδεικνύοντας ὅτι ἀνήκουν σὲ μετανακτορικὸ κοινοτικὸ ἱερὸ, ποὺ περιλάμβανε καὶ ἄλλα ἀντικείμενα λατρευτικῆς χρήσης γνωστὰ ἀπὸ παρόμοια ἱερά. Στὴν περίοδο αὕτῃ ἄλλωστε χρονολογεῖται καὶ ὁ ψευδόστομος ἀμφορέας ποὺ βρέθηκε σὲ δωμάτιο τοῦ ἱεροῦ καὶ εἶχε ἐκληφθεῖ στὴν ἀρχικὴ δημοσίευση ὡς ΥΜ ΙΙ¹³⁸. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὸν ψευδόστομο ἀμφορέα ὑπάρχουν ἀκόμα ἀρκετὰ ὄστρακα μέσα στὶς ἀδημοσίευτες ὁμάδες ὀστράκων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἔπαυλη, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται στὴν ΥΜ ΙΙΑ2-Β περίοδο¹³⁹. Ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα λοιπὸν στοιχεῖα προκύπτει ὅτι ἡ περιοχὴ τῆς ἔπαυλης εἶχε ἀνακαταληφθεῖ στὴ διάρκεια τῆς μετανακτορικῆς καὶ

132. ΑΔ 31, 1976, Χρονικά Β2 350 πίν. 273γ.

133. Ἐνάλληλοι ρόμβοι: Καλοῦ 81-2 μὲ σχετικὰ παραδείγματα. Τὸ στρῶμα μέσα στὸ ὁποῖο βρέθηκε δὲν εἶναι ἀμιγὲς καὶ περιέχει ΥΜ ΙΙΑ-ΙΙΓ ὄστρακα.

134. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν κ. J. A. Mac Gillivray γιὰ τὴν πληροφορία.

135. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1955, 309.

136. D. LEVI, BdA 44, 1959, 245 κέ., *La Parola del Passato* 14, 1959, 379-80.

137. Μινωικὴ θεὰ 198. Ὅμοια καὶ ἡ Α. ΚΑΝΤΑ 91 καὶ ἡ G. GESELL, *Town, Palace and House-Cult in Minoan Crete*, SIMA LXVII (Göteborg 1985) 43-4.

138. D. LEVI, 262 εἰκ. 37a, b.

139. Εἰδικότερα, ΥΜ ΙΙΑ2-Β ὄστρακα ποὺ ἀνήκουν σὲ κύλικες, σκύφους, ψευδόστομους ἀμφορεῖς, πρόχους καὶ θήλαστρο προέρχονται ἀπὸ τὰ δωμάτια Χ, ΧΙ, ΧΙΥ, ΧΥΙ, ΧΧ τῆς ἔπαυλης (ἀδημ.-προσωπικὲς παρατηρήσεις). Οἱ διακοσμήσεις ποὺ φέρουν εἶναι τυπικὲς γιὰ τὴν προαναφερόμενη περίοδο,

ὅτι τὰ εἰδῶλα ἀνήκουν στὸ ἱερὸ τοῦ οἰκισμοῦ αὐτοῦ, ποὺ λειτούργησε στὸν ἴδιο χῶρο ὅπου προϋπήρχε τὸ ΥΜ Ι ἱερὸ τῆς ἑπαυλῆς.

Ἡ συμμετρικὴ - τεκτονικὴ ἀντίληψη στὴν ἄρθρωση τοῦ κορμοῦ καὶ τῶν μελῶν βρίσκειτῃ ἤδη σὲ ἐξελιγμένο στάδιο στὸ εἰδῶλο 138¹⁴⁰ (πίν. 24α, β, 25α, β, εἰκ. 42) ποὺ διατηρεῖ ὅμως παρ' ὅλ' αὐτὰ μιὰ ἔντονα φυσιοκρατικὴ πνοή, ὅπως τὸ κεφάλι τοῦ Ψυχροῦ. Ἡ ἀναλογία ὕψους ἀνάμεσα στὰ δύο τμήματα τοῦ κορμοῦ πλησιάζει τὴ φυσικὴ. Μὲ αἴσθησις ἐπίσης τῶν ὀργανικῶν ἀναλογιῶν καὶ τῶν φυσικῶν μορφῶν ἀποδίδεται τὸ στέρνο καὶ ἡ ραχιαία αὐλάκα, ὁ μυϊκὸς ὄγκος τῶν πῆχεων καὶ οἱ ἡμισφαιρικοὶ μαστοὶ μὲ τὶς θηλές. Φροντισμένη εἶναι ἡ διάπλασις τῶν φυσιογνωμικῶν χαρακτηριστικῶν ἀν καὶ τὰ περιγράμματα εἶναι κάπως θολὰ καὶ οἱ γραμμὲς φευγαλέες καὶ ἀσαφεῖς. Ἡ μύτη προεξέχει ἀρκετὰ καὶ εἶναι λεπτὴ καὶ καλλίγραμμη. Οἱ πλάγιες ἐπιφάνειές τῆς ρέουν ὁμαλὰ πρὸς τὶς παρειὰς ποὺ πάλλονται σχεδὸν ἀπὸ μιὰ ἀδιόρατη κίνησις τῆς σάρκας. Μὲ καλλιγραφικὴ ἀντίληψη, ἀλλὰ χωρὶς ἀκρίβεια, δηλώνονται γραμμικὰ οἱ σιαγόνες, τὰ τόξα τῶν φρυδιῶν καὶ τὰ πτερύγια τῶν αὐτιῶν.

Πάντως δὲν λείπουν οἱ δυσαναλογίαι καὶ οἱ σκληρύνσεις. Ὁ ὄγκος τῆς κεφαλῆς εἶναι αὐξημένος σὲ σχέση μὲ τὶς διαστάσεις τοῦ σώματος, οἱ βραχίονες εἶναι δυσανάλογα κοντοὶ καὶ ἄσαρκοι, ἐνῶ ἡ ἔνωσή τους στὸν ὦμο εἶναι γωνιώδης καὶ ἐπικίνδυνα ἀδύνατη σὲ σχέση μὲ τὸ μήκος καὶ τὸ βάρος τῶν χεριῶν. Ἀμελὴς εἶναι καὶ ἡ γραπτὴ διακόσμησις τοῦ κορμοῦ, ἀπὸ ἀπλὲς παράλληλες ταινίες πάνω στὸ λευκὸ φόντο¹⁴¹.

Ὅμοιος, ἀκόμα καὶ στὶς λεπτομέρειες, εἶναι ὁ ἐλλιπὴς κορμὸς ἐνὸς ἀκέφαλου εἰδῶλου ποὺ εἶναι προφανῶς ἔργο τοῦ ἴδιου τεχνίτη¹⁴². Ὅμοιότητες ἐπίσης στὴ διάπλασις τοῦ κορμοῦ παρουσιάζει καὶ ὁ κορμὸς ἐνὸς ἀκέφαλου εἰδῶλου, ποὺ φέρει τὰ χέρια στὸ στήθος (141, πίν. 26α, β). Ὅμως ἐπειδὴ ἡ κυλινδρική φούστα ἔχει σχετικὰ μεγάλη διάμετρο, ἡ σύνδεσις τῶν δύο μερῶν τοῦ κορμοῦ εἶναι ἀπότομη καὶ γωνιώδης, ὅπως στὰ εἰδῶλα τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων.

Τὰ ἄλλα γυναικεῖα εἰδῶλια τοῦ ἱεροῦ¹⁴³ (140, 142, πίν. 26γ, δ, 27α, β) εἶναι πολὺ πρὸ σχηματικά. Ὁ κορμὸς καὶ τὰ μέλη ἔχουν ἐντελῶς ἐκγεωμετρισθεῖ καὶ ἀπολέσει τὸν ὀργανικὸ ὄγκο. Οἱ δυσαναλογίαι ἐπίσης ἐντείνονται. Ὁ κατώτερος κυλινδρικός κορμὸς κονταίνει καὶ ὁ ἀνώτερος ἐπιμηκύνεται καὶ λεπταίνει κι ἔτσι ἡ ὀγκώδης κεφαλὴ φαίνεται ἰδιαίτερα ἀσταθὴς πάνω στὸν ψηλὸ κιονόσχημο κορμό. Τὰ στήθη συρρικνώνονται σὲ κομβιόσχημες ἀποφύσεις, τὰ χέρια γίνονται ραβδόσχημα μὲ τοὺς πῆχες πάντοτε μακρότερους ἀπὸ τοὺς βραχίονες. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ προσώπου διασπᾶται ἀπὸ τὴν ἔντονα προεξέχουσα πτερυγίόσχημη μύτη. Ἡ διακόσμησί τους εἶναι γραμμικὴ, πολὺ

δηλαδὴ συστήματα ἐναλλασσομένων τόξων, σχηματικὰ ἄνθη μὲ γραμμικοὺς στήμονες, ζώνη σιγμοειδῶν κλπ. Ἐπίσης ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ψευδόστομο ἀμφορέα καὶ ὁ ἀμφορίσκος τῆς εἰκ. 27b στὴ δημοσίευσή τοῦ D. Levi καθὼς καὶ ἓνας ἀκόμη ὅμοιος ἀδημοσίευτος χρονολογοῦνται στὴν ἴδια περίοδο.

140. *Μινωικὴ θεά*, 196-7 ἀρ. 1.

141. Δὲν σώζονται ὅμως ἴχνη τοῦ περικορμίου καὶ τῶν ἱμάντων ποὺ ἀναφέρει ὁ Στ. ΑΛΕΞΙΟΥ. *Μινωικὴ θεά*, 196-7.

142. *Ὁ.π.* 196.

143. *Ὁ.π.* 197.

ἐξίτηλη. Τὸ εἶδωλο **141** (εἰκ. 43) φέρει δίχρωμη καστανὴ καὶ καστανοκόκκινη διακόσμηση. Στὸ κυλινδρικό τμήμα ἡ διακόσμηση ἀπὸ πυκνὰ τριγωνικὰ μοτίβα, ὁργανώνεται σὲ ὀρθογώνια διάχωρα, σύμφωνα μὲ τὸν πάγιο τρόπο σύνταξης τῶν θεμάτων τῆς ἀγγειογραφίας στὴν ΥΜ ΙΙΑ2-Β¹⁴⁴.

Ἀνάλογη μὲ τὰ τρία πρῶτα γυναικεῖα εἶδωλα διάπλαση τοῦ κορμοῦ, ἀπὸ τὸν ὁποῖο δὲν λείπει ἡ πλαστικότητα ἰδιαίτερα στὸ ραχιαῖο τμήμα, παρουσιάζει τὸ ἀκέφαλο ἀνδρικό εἶδωλο **139** ἀπὸ τὸ ἴδιο ἱερό (πίν. 28α, β, εἰκ. 44). Οἱ δυσαναλογίες πάντως ποὺ χαρακτηρίζουν αὐτὴ τὴν ὁμάδα εἶναι καὶ ἐδῶ ἐμφανεῖς. Τὰ πόδια εἶναι πολὺ λεπτὰ καὶ ἀδύνατα σὲ σχέση μὲ τὸν ὀγκώδη κορμὸ καὶ δὲν παρέχουν ἀσφαλὴ στήριξη πάνω στὴ βαθμιδωτὴ βάση.

Ἀπὸ τὸ Δωμάτιο XVI τῆς ἔπαυλης, ποὺ δὲν ἀνήκει στὸ συγκρότημα τοῦ ἱεροῦ προέρχεται ἀκέφαλο, μικρὸ σχηματικὸ εἶδωλο¹⁴⁵. Τὰ ραβδόσχημα χέρια κάμπτονται τοξωτὰ στὰ πλάγια τοῦ σώματος καὶ ἀκουμποῦν στὸ στήθος, ὅπως στὰ ΥΜ ΙΙΒ εἶδωλα ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες καὶ τὸ Παλαίκαстро. Ἀσφαλῶς καὶ τὸ μικρὸ αὐτὸ εἶδωλο σχετίζεται μὲ τὴν ΥΜ ΙΙΑ2-Β ἀνακατάληψη τοῦ χώρου.

Τμήμα ἀπὸ τὸ στέρνο καὶ τοὺς μαστοὺς τροχήλατου γυναικείου εἰδώλου βρέθηκε σὲ ἀνασκαφὴ στὴν Ἀμνισὸ στὸν χώρὸ τοῦ Μοτέλ ΕΟΤ¹⁴⁶ (**40**, εἰκ. 45). Οἱ μαστοὶ εἶναι ἡμισφαιρικοὶ μὲ δηλωμένη τὴ θηλή, ὅπως στὸ μεγάλο εἶδωλο τῆς Γόρτυνας, ὅμως ἡ ἐλαφρὰ κυρτὴ ἐπιφάνεια τοῦ στέρνου εἶναι ἀδρανὴς χωρὶς καμιά πλαστικότητα. Ὑπὲρ τῆς χρονολόγησής του στὴν ΥΜ ΙΙΙ συνηγορεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ μαστοὶ καλύπτονται ἀπὸ τὸ ἔνδυμα, ἀφοῦ ἡ διπλὴ γραπτὴ παρυφή του διέρχεται ἀνάμεσά τους, ἐνῶ ὅπως εἶναι γνωστὸ στὴ νεοανακτορικὴ τὰ στήθη τῶν γυναικείων εἰδωλίων παραμένουν ἀκάλυπτα. Τὸ θραῦσμα αὐτὸ δὲν ἀναφέρεται στὴ σύντομη ἀνασκαφικὴ ἔκθεση. Ἴσως ὅμως σχετίζεται μὲ τὸ ΥΜ ΙΙΒ ἱερό ποὺ ἐρευνήθηκε στὸν ἴδιο χώρὸ.

Τὸ γυναικεῖο εἶδωλο, ἀπὸ τὴν «Ἀνεξερευνήτη Οἰκία» Κνωσοῦ¹⁴⁷ ποὺ βρέθηκε σὲ ὕστερο ΥΜ ΙΙΒ στρῶμα, εἶναι τραχὺ καὶ σχηματικόν. Ὁ κορμὸς εἶναι ρομβοειδής, ἰσχυρὰ πιεσμένος, μὲ ἐπίπεδες ἐπιφάνειες. Οἱ μαστοὶ ἔχουν συρρικνωθεῖ σὲ ἀπλὲς ἀποφύσεις, ἡ ραχιαία αὐλακὰ δηλώνεται μὲ κατακόρυφη πλατιά ἐγγάραξη καὶ οἱ βραχίονες δὲν διακρίνονται ἀπὸ τοὺς ὤμους. Ὁ κορμὸς φύεται ἀπότομα ἀπὸ τὸν εὐρὺ κύλινδρο-φούστα χωρὶς τὴν παρεμβολὴ τοῦ γνωστοῦ ἀπὸ ἄλλα εἶδωλα κωνικοῦ τμήματος. Ἐτσι ὀπτικά ὁ κύλινδρος μοιάζει μὲ βάση ποὺ στηρίζει τὸν κορμό. Τὸ πρόσωπο, ὡς σύνολο, διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὸν ὄγκο τῆς κεφαλῆς καὶ τὰ χαρακτηριστικά του ἐξογκώνονται, ἰδιαίτερα ἡ χονδροειδὴς μύτη. Τὰ κομβιόσχημα μάτια ἔχουν «ὀλισθήσει» χαμηλὰ στὶς ἄσαρκες παρειές.

144. *MP*, 174, 178.

145. Ἀδημοσίευτο. Βρίσκεται σὲ δίσκο μὲ ὄστρακα ἀπὸ τὸ Δωμ. XVI.

146. Στ. ΑΛΕΞΙΟΥ, *ΑΔ* 19, 1964, Β3 439. *ΚρητΧρον.* ΙΖ', 1963, Χρονικά, 404.

147. *MUMK*, 198 πίν. 191b.

Μία κεφαλή, που αποτελεί πλαστική απόληξη δοκού σαρκοφάγου, από τὰ Μάλια παρουσιάζει ομοιότητες με τὸ προηγούμενο στὸ σχῆμα τῆς ὀγκώδους μύτης, στὰ τονισμένα γραμμικὰ φρύδια, τὰ μεγάλα κομβιόσχημα μάτια καὶ τὸ ἐγγράκτο στόμα (68, πίν. 29α, β). Τὸ πλαστικὸ ὅμως περίγραμμα τοῦ προσώπου, που ὀρίζεται ἀπὸ τὴ γραμμὴ τῶν φρυδιῶν καὶ τῶν σιαγόνων εἶναι ἰσχυρότερο στὴν κεφαλὴ τῶν Μαλίων. Ὁ τάφος στὸν ὁποῖο βρέθηκε ἡ λάρνακα χρονολογήθηκε στὴν ΥΜ ΙΙ¹⁴⁸, ἀλλὰ με στυλιστικὰ κριτήρια ἡ κεφαλὴ-ἀπόληξη τῆς δοκού χρονολογεῖται πρὸς τὴν ΥΜ ΙΙΒ. Ἡ χρονολόγησή της ἐπομένως δὲν καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ συνάφεια, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν ρυθμὸ τῆς πλαστικῆς κεφαλῆς¹⁴⁹.

Στυλιστικὰ συγγενὴ με τὰ προαναφερθέντα εἶναι τὰ εἰδῶλα τοῦ κοινοτικοῦ ἱεροῦ τῶν Γουρνιῶν. Ἀρχικὰ πάντως χρονολογήθηκαν στὴν ΥΜ Ι¹⁵⁰, ἀλλὰ ὁ Σπ. Μαρινᾶτος καὶ ὁ Στ. Ἀλεξίου ἀπέδειξαν ὅτι τὸ ἱερὸ χρονολογεῖται στὴν ΥΜ ΙΙΙ, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὅλα τὰ παρόμοια ἱερὰ τοῦ τύπου αὐτοῦ¹⁵¹. Ἀσφαλὲς στοιχεῖο γιὰ τὴ χρονολόγησή τους στὴν ΥΜ ΙΙΙ εἶναι ἡ γραπτὴ διακόσμηση, που φέρει τὸ ἀκέραιο εἰδῶλο 6 (πίν. 30α - 31α, β, εἰκ. 46), ἡ ὁποία ἀποκαλύφθηκε μετὰ ἀπὸ πρόσφατο προσεκτικὸ καθαρισμὸ στὰ ἐργαστήρια τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου. Οἱ ἐνάλληλες γωνίες που κοσμοῦν τὸ κατώτερο τμήμα τῆς ράχης τοῦ εἰδῶλου εἶναι θέμα ἰδιαίτερα συνηθισμένο στὰ τριγωνικὰ πεδία τῆς ζώνης τῶν λαβῶν ΥΜ ΙΙΑ-Β ψευδόστομων ἀμφορέων¹⁵². Ὁ κορμὸς τοῦ εἰδῶλου αὐτοῦ εἶναι τριγωνικός, πολὺ πιεσμένος, οἱ ἐπιφάνειές του ἐπίπεδες, τὰ στήθη μικρὰ κομβιόσχημα ἐξάρματα καὶ τὰ χέρια ραβδόσχημα με μακρότερους τοὺς πῆχεις ἀπὸ τοὺς βραχίονες. Ἀπότομη γωνίωση σχηματίζεται κατὰ μῆκος τῆς ἀκμῆς ἐπαφῆς τῶν δύο μερῶν τοῦ κορμοῦ. Στὸ πρόσωπο, που εἶναι ἀρκετὰ φθαρμένο, τονίζεται ἰδιαίτερα ἡ μύτη.

Καλύτερα διατηρεῖται τὸ πρόσωπο μιᾶς κεφαλῆς παρόμοιου εἰδῶλου¹⁵³ (7, πίν. 29γ, δ εἰκ. 47) που παρουσιάζει ομοιότητες με τὴν κεφαλὴ τοῦ εἰδῶλου ἀπὸ τὴν «Ἀνεξερεύνητη Οἰκία» καὶ τὴν κεφαλὴ ἀπὸ τὰ Μάλια στὰ ἰσχυρὰ τονισμένα φρύδια, τὸ μικρὸ ἐγγράκτο στόμα καὶ τὰ μεγάλα δισκοειδῆ μάτια. Ἡ περίμετρος τοῦ προσώπου τονίζεται ἰσχυρὰ πλαστικὰ καὶ γραπτὰ, κι ἔτσι σχεδὸν ἀποκτᾷ ὑπόσταση ἰδιαίτερου ὀργανικοῦ μέλους. Οἱ πλάγιες ὀψεις τῆς κεφαλῆς μετατρέπονται σὲ ἀδρανεῖς, κυρτὲς ἐπιφάνειες.

Μορφοπλαστικὲς ἀναλογίες παρουσιάζει ἓνα κεφάλι εἰδωλίου που βρέθηκε τελευταῖα στὸ Παλαίκαστρο μέσα σὲ ΥΜ ΙΙΒ στρῶμα¹⁵⁴. Τὸ πρόσωπό του ὄχι μόνο προ-

147. *MUMK*, 198 πίν. 191b.

148. Ν. ΠΛΑΤΩΝ, *ΚρητΧρον.* Η', 1954, Χρονικά, 516.

149. Δὲν εἶναι ἐπομένως ἡ πρωιμότερη κιβωτιόσχημη πήλινη λάρνακα: I. PINI, *Beiträge zur minoischen Gräberkunde* (Wiesbaden 1968) 52-53.

150. R. E. WILLIAMS, *Gournia* (Philadelphia 1908) 47.

151. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *ΑΕ* 1937, 289. *Μινωικὴ Θεά*, σ. 185-7. G. GESELL ὁ.π. (σημ. 137) 43. P. RUSSEL, *TUAS* 4, 1979, 27-33. Ἡ ἀνακατάληψη στὰ Γουρνιά χρονολογεῖται στὴν ΥΜ ΙΙΑ-Β: PH. BETANCOURT, *TUAS* 4, 1979, σ. 7-10. Α. ΚΑΝΤΑ, 139-140.

152. *Καλοῦ*, 58-9, 88 σχ. 12, 38. Πρβ. τὴ διακόσμηση τῆς βάσης τοῦ εἰδῶλου 141 ἀπὸ τὰ Κανιά (εἰκ. 43).

153. R. E. WILLIAMS, ὁ.π. (σημ. 150) πίν. XI, 5.

154. J. A. MACGILLIVRAY, *BSA* 82, 1987, 145 εἰκ. 7.

βάλλει πρὸς τὰ ἐμπρός, ἀλλὰ σχεδὸν ἀποσπᾶται ἀπὸ τὸν ἀδρανὴ σφαιρικὸ ὄγκο τῆς κεφαλῆς. Ἡ χονδροειδὴς διάπλαση θυμίζει μυκηναϊκὰ εἰδώλια¹⁵⁵.

Ἀκόμη πὸ χονδροειδὲς καὶ δύσμορφο εἶναι ἓνα δεύτερο κεφάλι ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῶν Γουρνιῶν¹⁵⁶ (8, πίν. 32α, β). Τὸ ὁλόβαφο πρόσωπο πλάσθηκε χωριστὰ καὶ συγκολλήθηκε στὴν πρόσθια ὄψη τῆς κεφαλῆς. Ὁ ἄρμος ἐνισχύθηκε ἐξωτερικὰ μὲ πλαστικὸ δακτύλιο. Τὰ μάτια εἶναι πολὺ ἐξογκωμένα καὶ τὸ πρόσωπο ἔχει γενικὰ τραχιὰ ὄψη ποὺ ἀνακαλεῖ τὰ πρόσωπα τῶν χονδροειδῶν ΥΕ ΙΙΒ εἰδώλων τοῦ θρησκευτικοῦ κέντρου τῶν Μυκηνῶν¹⁵⁷.

Τὸ ἀνθρωπόμορφο ρυτὸ σὲ σχῆμα ἐγκύου ἀπὸ τὰ Γουρνιά (10, πίν. 32γ, δ) παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ τὰ εἰδῶλα τοῦ ἱεροῦ¹⁵⁸, στὴ διάπλαση τοῦ προσώπου μὲ τὰ μεγάλα δισκοειδῆ μάτια καὶ τὰ τονισμένα πλαστικὰ φρύδια. Ὁ διογκωμένος κορμός, τὸ διεσταλμένο αἶδοιο καὶ τὰ ἀνοιχτὰ σκέλη δηλώνουν ἐμφατικὰ τὸν ἐπικείμενο τοκετό. Ἀντίθετα τὰ χέρια καὶ τὰ πόδια ποὺ δὲν παίζουν πρωτεύοντα ρόλο στὴν τελούμενη πράξη εἶναι συρρικνωμένα καὶ ἄσαρκα. Μὲ ἀνάλογη ἐπίσης μορφοπλαστικὴ ἀντίληψη πλάθονται ὁ κορμός καὶ τὰ ἄκρα καὶ ἄλλων παρόμοιων εἰδωλίων - ρυτῶν, γεγονόςς ποὺ ἴσως μαρτυρεῖ ὅτι εἶχε καθιερωθεῖ κάποιος κώδικας γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ συγκεκριμένου τύπου, πιθανὸν τῆς ἐπιτόκου θεᾶς¹⁵⁹.

Ὅμοιότητες μὲ τὰ προαναφερθέντα εἰδῶλα ἀπὸ τὰ Γουρνιά καὶ τὸ Παλαίκαστρο παρουσιάζει ἓνα ἀνδρικό εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Παλαίκαστρο¹⁶⁰ (2 πίν. 33α, β, γ). Κοινὰ χαρακτηριστικὰ σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ πλαστικὰ ἔργα εἶναι ἡ ἰσχυρὴ προβολὴ τοῦ προσώπου, ἡ ὀγκώδης μύτη, τὰ μεγάλα δισκοειδῆ μάτια καὶ ὁ τριγωνικὸς ἰσχυρὰ συμπεσμένος κορμός. Ἡ δυσαναλογία ὄγκου ἀνάμεσα στὸν ἀνώτερο καὶ κατώτερο κορμὸ τοῦ ἀνδρικοῦ εἰδωλίου καὶ ἡ συνακόλουθη ἀσταθὴς στήριξη στὸ ἔδαφος εἶχε διαπιστωθεῖ καὶ στὸ ἀνδρικό εἰδῶλιο τῆς Γόρτυνας, ποὺ ὅπως εἶδαμε χρονολογεῖται στὴν ΥΜ ΙΙΒ.

Στυλιστικὰ συγγενὲς εἶναι τὸ εἶδῶλο ἀπὸ τὸ Παγκαλοχώρι Ρεθύμνου¹⁶¹. Ὁ κορμός του εἶναι τριγωνικὸς, συμπεσμένος καὶ οἱ βραχίονες δὲν διαστέλλονται ἀπὸ τοὺς ὤμους, ὅπως στὸ εἶδῶλο τῆς «Ἀνεξερεύνητης Οἰκίας». Στὸ τριγωνικὸ πρόσωπο ποὺ σχεδὸν ἀποσπᾶται ἀπὸ τὴν κεφαλὴ, κυριαρχεῖ ὁ ὄγκος τῆς μακρᾶς τριγωνικῆς μύτης, ἐνῶ ἰδιαίτερα ἐπίσης τονίζονται μὲ δύο ἐνάλληλους κύκλους τὰ μάτια, τὰ γραμμικὰ

155. Βλ. γιὰ παράδειγμα Ε. ΠΕΠΠΑ-ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, *Πήλινα εἰδῶλια ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνα Μαλεάτα Ἐπιδαυρίας* (Διδ. Διατριβὴ Ἀθήνα 1985) 148-150, πίν. 5: Α16 μὲ ἀναφορὰ σὲ ἄλλα παρόμοια παραδείγματα.

156. R. E. WILLIAMS ὁ.π. (σημ. 150) πίν. XI, 2.

157. W. TAYLOUR, *Antiquity* 43, 1969, 91-7 καὶ *Antiquity* 44, 1970, 270-80. Ἐπίσης τοῦ ἴδιου, *AAA* 3, 1970, 72-80.

158. R. E. WILLIAMS ὁ.π. (σημ. 150) 46 πίν. X, 11. Βρέθηκε σὲ τάφο μαζὶ μὲ τὸ ἀγγεῖο τοῦ πίν. X, 6 ποὺ χρονολογεῖται στὴν ΥΜ ΙΙΒ.

159. ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, *ΚρητΧρον.* I, 1956, 15-7.

160. R. BOSANQUET - R. DAWKINS, *The Unpublished Objects from the Palaikastro Excavations*, *BSA Suppl.* 1, 1923, 132.

161. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *ΑΔ* 15, 1933-5, Παράρτημα, 55 κέ. εἰκ. 12. *ΑΔ* 1933, 297 εἰκ. 6-8. *Μινωικὴ θεά*, 187-8.

φρύδια και τὸ ἐγχάρακτο στόμα. Τὴ χρονολόγησή του στὴν ἐξεταζόμενη περίοδο ἐνισχύει τὸ ἀβακωτὸ θέμα τῆς φούστας ποὺ συναντᾶται στὴν ἴδια θέση σὲ γραπτὴ παράσταση εἰδώλου μὲ ὑψωμένα χέρια στὴ στενὴ πλευρὰ ΥΜ ΙΙΒ σαρκοφάγου ἀπὸ τοὺς Ἀρμένους Ρεθύμνου¹⁶².

Στὴν ΥΜ ΙΙΒ ἐπίσης χρονολογεῖται μὲ στρωματογραφικὰ δεδομένα θραῦσμα ἀπὸ τὸ πρόσωπο παρόμοιου εἰδώλου ἀπὸ τὸ Καστέλλι Χανίων¹⁶³ μὲ μάτια, ποὺ δηλώνονται μὲ δύο γραπτὺς καὶ πλαστικοὺς ἐνάλληλους κύκλους, ἐξογκωμένη μύτη καὶ ἔντονα ἀνάγλυφα φρύδια.

Στὰ μικρὰ εἰδώλια ἡ σχηματοποίηση εἶναι ἐντονότερη, ὅπως διαπιστώνεται σὲ ἓνα ἀνδρικό εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν «Ἀνεξερεύνητη Οἰκία», ποὺ βρέθηκε μέσα σὲ ΥΜ ΙΙΒ στῶμα¹⁶⁴. Ὁ κορμὸς ἔχει συρρικνωθεῖ σὲ ἓνα ἀπλὸ πιεσμένο κύλινδρο, τὰ σκέλη εἶναι ἐπίσης κυλινδρικά, χαλαρὰ καὶ διεσταλμένα, τὰ χέρια φέρονται πρὸς τὸ στῆθος κάθετα πρὸς τὸν κατακόρυφο ἄξονα τοῦ κορμοῦ, τὸν ὁποῖο ὑπογραμμίζει καὶ ἡ ἀφύσικα μεγάλη τριγωνικὴ μύτη. Ἡ ἀπόλυτὴ αὐτὴ πειθαρχία στὴ γεωμετρία δημιουργεῖ ἀπλὰ καὶ καθαρὰ τεκτονικὰ σχήματα ποὺ εἶναι συγκρίσιμα μὲ μυκηναϊκοὺς τύπους. Ἀποδείξει τῆς ἀδιαφορίας γιὰ ὅ,τιδήποτε δὲν εἶναι συμβατὸ μὲ αὐτὴ τὴν ἀντίληψη ἀποτελεῖ καὶ ἡ ἀπάλειψη τοῦ περιζώματος καὶ τοῦ αἰδοιοθύλακα. Παρόμοιο ἀνδρικό εἰδῶλιο βρέθηκε τελευταῖα σὲ τάφο στοὺς Ἀστρακοὺς Πεδιάδος μαζὶ μὲ πρῶιμα ΥΜ ΙΙΒ ἀγγεῖα¹⁶⁵ (70, εἰκ. 48).

Τὸν τύπο τοῦ καθιστοῦ εἰδωλίου, ἀλλὰ σὲ πιὸ προχωρημένο στάδιο σχηματοποίησης ἀπὸ τὸ καθιστὸ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων, ἐπαναλαμβάνει μικρὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὸν τάφο 19 τοῦ νεκροταφείου τῶν Ἀρμένων, ποὺ βρέθηκε μαζὶ μὲ ΥΜ ΙΙΒ ἀγγεῖα¹⁶⁶. Ὁ κορμὸς εἶναι ἐπιμήκης καὶ χαλαρός, τὰ σκέλη πολὺ συρρικνωμένα, ἐνῶ ἡ κεφαλὴ εἶναι σχετικὰ ὀγκώδης ὅπως στὰ περισσότερα σύγχρονα εἴδωλα καὶ εἰδώλια. Τὰ χέρια φέρονται μὲ τοξωτὴ καμπύλη πρὸς τὴν κοιλιά, ὅπως στὰ εἰδώλια τῶν Ἀρχανῶν καὶ τοῦ Παλαικάστρου.

Ἡ Ὑστερὴ Φάση τῆς Μετανακτορικῆς Πλαστικῆς *Τὸ ρυτὸ ἀπὸ τὶς Μοῖρες*

Στὴν περίοδο αὐτὴ ἐνισχύονται οἱ τάσεις γιὰ ἐκγεωμετρισμὸ τῶν μορφῶν, ποὺ δομοῦνται ἐξ ὀλοκλήρου πάνω σὲ ὀριζόντιους καὶ κατακόρυφους ἄξονες. Τὰ χαρακτηριστικὰ τονίζονται ἀκόμα περισσότερο ὅπως καὶ τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου, ποὺ προβάλλεται ἔτσι ὥς τὸ σημαντικότερο στοιχεῖο τῆς μορφῆς.

162. I. TZEΔAKIS, AAA 4, 1971, 221 εἰκ. 9.

163. Y. TZEΔAKIS - E. HALLAGER, AAA 16, 1983, 7 εἰκ. 5.

164. MUMK, 198 πίν. 192α.

165. Ἀδημοσίευτο. Βρέθηκε σὲ σωστικὴ ἀνασκαφὴ τῆς Ἐφορείας σὲ θαλαμωτὸ τάφο μέσα σὲ λάκκο ἀνακομιδῆς μαζὶ μὲ 3 ἀγγεῖα (ἀνασκαφὴ 1990). Γιὰ τὶς πληροφορίες εὐχαριστῶ τὴ συνάδελφο κ. Μ. Ἐγγλέζου.

166. AD 26, 1971, Χρονικά B2, 515.

Ίδιαίτερη σημασία για την πλαστική της εξεταζόμενης περιόδου έχει ένα ανθρωπομορφικό αγγείο - ρυτό, που προέρχεται από τη θέση Τάχερη Μοιρών¹⁶⁷ (137, πίν. 34α-δ εικ. 49) επειδή χρονολογείται με ακρίβεια από τα στυλιστικά δεδομένα της ανάγλυφης μορφής σε συνδυασμό με τα γραπτά μοτίβα που φέρει στο σώμα. Η σπουδαιότητά του ενισχύεται αν ληφθεί υπόψη ότι τα περισσότερα είδωλα και ειδώλια της όψιμης μετανακτορικής στεροῦνται ασφαλῶν χρονολογήσεων¹⁶⁸.

Τὸ αγγεῖο μαζί με μερικά ακόμη αντικείμενα βρέθηκε στη διάρκεια βαθιάς ἄρσης, που κατέστρεψε σημαντικά ΥΜ οἰκοδομήματα, σε χαμηλὸ λόφο ΒΑ ἀπὸ τὴς Μοῖρες. Τὰ αντικείμενα αὐτὰ εἶναι: μία ψηλὴ κυλινδρική βάση με ὀρθογώνια ἀνοίγματα¹⁶⁹, ἕνα μεγάλο ἀκέφαλο τροχήλατο ζῶδιο, καθὼς καὶ μερικά αγγεία, κύλικες κυρίως καὶ ἕνας σκύφος. Προέρχονται πιθανότατα ἀπὸ ἱερὸ τοῦ τύπου τοῦ ὑπαίθριου ἱεροῦ τῆς Ἀγίας Τριάδας, που ἔχει ἀποδώσει παρόμοια εὐρήματα. Ἡ σωστικὴ ἀνασκαφὴ που διενεργήθηκε ἀργότερα στὸν χώρο, ὅπου κατὰ τοὺς ὑποδείκτες εἶχαν βρεθεῖ τὸ ρυτό καὶ τὰ ἄλλα αντικείμενα, δὲν πρόσφερε κανένα στοιχεῖο γιὰ τὴν ἄσκηση λατρείας, ἀλλὰ ἔφερε στὸ φῶς ἐνδιαφέροντα οἰκοδομικὰ λείψανα ΥΜ ΙΙΙΓ οἰκισμοῦ¹⁷⁰.

Τὸ κωνικὸ ρυτό ἀνήκει στὸν τύπο με τὴ λαβὴ πάνω στὸ χεῖλος, ὁ ὁποῖος σύμφωνα με τὸν Furumark χρονολογεῖται μετὰ τὴν ΙΙΑ2¹⁷¹.

Στὴν ὄψη ἀπέναντι ἀπὸ τὴ λαβὴ πλάθεται με προσθῆκες πηλοῦ ἀνάγλυφο πρόσωπο, ἐνῶ πάνω ἀπὸ τὸ χεῖλος ἐξέχει κωνικὸς πῖλος, ὅπως στὰ εἶδωλα ἀπὸ τὴ Γόρτυνα καὶ τὸ Παγκαλοχώρι. Τὸ χεῖλος διαμορφώνεται σὲ κυλινδρικό δακτύλιο που λειτουργεῖ ὡς γεῖσο τοῦ πῖλου ἢ ὡς ἕνα εἶδος διαδήματος. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πρόσωπο κανένα ἄλλο τμήμα τοῦ ἀνθρώπινου σώματος δὲν ἀποδίδεται ἀνάγλυφα κι ἔτσι τὸ κωνικὸ σχῆμα τοῦ αγγείου δὲν ἀλλοιώνεται ἀπὸ προσθῆκες. Ὅμως ἡ πλούσια γραπτὴ διακόσμηση μαρτυρεῖ ὅτι πίσω ἀπὸ τὸ καθαρὸ ὀπτικὰ σχῆμα τοῦ αγγείου λανθάνει τὸ ἀνθρώπινο σῶμα καὶ μάλιστα με τὴ μορφοπλαστικὴ ἀντίληψη τῶν μετανακτορικῶν ειδῶλων, δηλαδὴ με φυσιοκρατικὸ ἀνώτερο κορμὸ καὶ σχηματικὸ κατώτερο. Τὸν περιέργο αὐτὸ συνδυασμὸ φυσιοκρατικῶν καὶ σχηματικῶν μορφῶν, που συναντᾶται στὰ μετανακτορικὰ εἶδωλα ὑποδηλώνει ἐδῶ μόνο ἡ γραπτὴ διακόσμηση, ἀφοῦ, ὅπως ἐλέχθη, δὲν ἀποδίδονται πλαστικὰ ὁ κορμὸς καὶ τὰ ἄκρα. Ἔτσι τὸ αγγεῖο φέρει στὸ ἀνώτερο μισὸ περικόρμιο καὶ ζώνη, ἐνῶ στὸ κατώτερο μισὸ κοσμήματα ἀπὸ τὴν αγγειογραφία, ὅπως καὶ τὰ εἶδωλα με τὴν κυλινδρική φύστα. Τὰ μοτίβα αὐτὰ χρονολογοῦν με ἀκρίβεια τὸ αγγεῖο. Στὸ κέντρο τοῦ διακοσμητικοῦ πεδίου εἰκονίζονται συμμετρικὰ ὡς πρὸς τὸν κατακόρυφο ἄξονα δύο ἐκφυλισμένοι ἀργοναῦτες με μεγάλη γλωσσοειδὴ ἔκφυση στὸ πρόσθιο καὶ σπείρα στὸ ὀπίσθιο ἄκρο. Ἡ σπείρα αὐτὴ ἀποδίδει τὸ ἄκρο πλοκάμου, τοῦ

167. ΑΔ 32, 1977, Χρονικά Β2, 315-6 πίν. 188α-β.

168. Βλ. π.χ. τὴς διστακτικὲς χρονολογήσεις τῆς L. BANTI στὴ δημοσίευση ὑλικοῦ ἀπὸ τὴν «πλατεία τῶν ἱερῶν» τῆς Ἀγίας Τριάδας: L. BANTI, 52 κέ.

169. ΑΔ ὁ.π. (σημ. 167) πίν. 188γ.

170. Οἱ πληροφορίες ὀφείλονται στὸν ἀρχαιολόγο κ. Ἀ. Βασιλάκη που πραγματοποιοῖ τὴν ἀνασκαφὴ.

171. ΜΡ, 71-2. Στὴν Κρήτη τὸ κωνικὸ ρυτό εἶναι σπάνιο μετὰ τὴν ΥΜ ΙΙΑ. Βλ. Α. ΚΑΝΤΑ, 279-280.

ὁποίου τὸ στέλεχος ταυτίζεται μὲ τὸ ἄνω περίγραμμα τοῦ ὀστρέου¹⁷². Οἱ ἀργοναῦτες τοῦ ρυτοῦ εἶναι ἀκόμα πιὸ ἐκφυλισμένοι κι ἀπὸ τὰ τελευταῖα δείγματα τοῦ τύπου, ποὺ φθάνουν ἕως τὴν ΥΜ ΙΙΒ. Τὸ ὄστρεο εἶναι πολὺ ἐπίμηκες καὶ ὅλα τὰ πλοκάμια ἔχουν ἀπαλειφθεῖ. Τὸ σύμπλεγμα ἐξάλλου τῶν δύο συμμετρικῶν ἀργοναυτῶν, ποὺ ἀναλύεται σὲ δύο ἐπάλληλες ἀντιθετικές σπεῖρες ἀνακαλεῖ ἓνα γνωστὸ καὶ συνηθισμένο θέμα τῆς ΥΜ ΙΙΓ ἀγγειογραφίας¹⁷³. Ἀλλὰ καὶ ἡ «πυκνὴ» σύνταξη τῶν μοτίβων καθὼς καὶ ἡ διαίρεση τοῦ πεδίου ἀπὸ διπλοὺς καὶ τριπλοὺς λοξοὺς ἄξονες μὲ παραπληρωματικούς θυσάνους καὶ κυματοειδεῖς ταινίες στὰ κενὰ βρίσκεται μέσα στὸ κλίμα τοῦ «πυκνοῦ ρυθμοῦ»¹⁷⁴. Τέλος οἱ τεθλασμένες ταινίες στὶς πλευρὲς τοῦ ἀγγείου ἀποτελοῦν ἐπίσης σύνηθες θέμα τῆς ΥΜ ΙΙΓ ἀγγειογραφίας¹⁷⁵.

Σύμφωνα μὲ αὐτὰ τὸ ἀγγεῖο χρονολογεῖται μὲ βεβαιότητα στὴν ΥΜ ΙΙΓ καὶ μάλιστα στὴν πρώιμη φάση της, ἀφοῦ ἡ διακόσμηση δὲν παρουσιάζει τὰ τυπολογικὰ χαρακτηριστικά τοῦ ὥριμου πυκνοῦ ρυθμοῦ, ποὺ εἶναι γνωστὸς κυρίως ἀπὸ τὸ θεματολόγιο τῶν ἀγγείων τοῦ Καρφιοῦ.

Τὸ ἐξεταζόμενο ἀγγεῖο ἀνήκει σὲ μία ὁμάδα ἀνθρωπομορφικῶν ἀγγείων - σκευῶν, τὰ ὁποῖα κατατάσσονται μὲ τυπολογικὰ κριτήρια σὲ δύο κατηγορίες. Στὴν πρώτη ἡ ἀνθρώπινη μορφή ἐνσωματώνεται στὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου χωρὶς νὰ τὸ ἀλλοιώνει, κυριαρχεῖ δηλαδὴ μορφικὰ τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου, ἐνῶ στὴ δεύτερη τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου ἀλλοιώνεται καὶ ὑποτάσσεται στὰ ἀνάγλυφα χαρακτηριστικὰ τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς διατηρώντας μόνο τὴ λειτουργικότητα καὶ ὀρισμένα δευτερεύοντα στοιχεῖα του.

Στὴν πρώτη ὁμάδα ἀνήκουν τὰ ἀνθρωπομορφικὰ ρυτὰ ἀπὸ τὶς Μοῖρες καὶ τὸ Καρφί¹⁷⁶ (22, εἰκ. 50). Στὴ δεύτερη ἀνήκουν τὸ εἶδωλο μὲ λαβὴ στὴ ράχη ἀπὸ τὴ Γόρτυνα (140, πίν. 26γ, δ), τὸ εἶδωλο - ρυτὸ ἀπὸ τὰ Γουρνιά (10, πίν. 32γ, δ) καὶ τὸ ὅμοιό του ἀποσπασματικὸ ἀπὸ τὸ Χόνδρο Βιάννου¹⁷⁷, καθὼς καὶ τὰ πλαστικὰ ἀγγεῖα σὲ σχῆμα κεφαλῆς ἀπὸ τὰ Κανιά τῆς Γόρτυνας¹⁷⁸ (152, πίν. 35α, β), τὴ Φαιστό¹⁷⁹ (135, πίν. 35γ, δ) καὶ τὴ Σύμη Βιάννου¹⁸⁰. Τέλος τρία θραύσματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα εἶναι πολὺ ἐλλιπῆ κι ἔτσι εἶναι ἀδύνατη ἡ ἔνταξή τους σὲ μία ἀπὸ τὶς παραπάνω κατηγορίες¹⁸¹ (91, 93, 94, πίν. 36α, β, ζ, εἰκ. 51).

172. Γὰ τὴ λεπτομέρεια αὐτὴ βλ. στὸ σχολιασμὸ τοῦ μοτίβου τοῦ ἀργοναύτη: Γ. ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗ, *ΑΔ* 34, 1979, Μελέτες, 246.

173. Μ. ΡΟΡΗΑΜ, *BSA* 60, 1965, 321-4 εἰκ. 3. Τοῦ ἴδιου, *BSA* 62, 1967, 347, 349.

174. V. R. d' A. DESBOROUGH, *The Last Mycenaean and their Successors* (Oxford 1964), 166-195. Τοῦ ἴδιου, *The Greek Dark Ages* (London 1972), 57-8. Ἐπίσης Μ. ΡΟΡΗΑΜ, *BSA* 62, 1967, 347-351. Ἡ γένεση τοῦ ρυθμοῦ ἀνάγεται στὸ α' μισὸ τοῦ 12ου αἰ.

175. Μ. ΡΟΡΗΑΜ, *BSA* 62, 1967, 349 εἰκ. 7: 7. *BSA* 60, 1965, 324 εἰκ. 5: 21-3.

176. J. PENDLEBURY, *BSA* 38, 1937-8, πίν. XXXV: 2, 3.

177. Ν. ΠΛΑΤΩΝ, *ΙΑΕ* 1957, 144 πίν. 72α.

178. G. GESELL ὁ.π. (σημ. 137) εἰκ. 173.

179. L. PERNIER - L. BANTI, *Il palazzo minoico di Festos II* (1951) 506-512 εἰκ. 288 καὶ ἔγχρ. πίν.

180. Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, *ΙΑΕ* 1972, 198 πίν. 187β.

181. L. BANTI, 57 εἰκ. 54b, 55b καὶ σ. 62 εἰκ. 64 3099 - ἄδημ.

“Όλα τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ χρονολογοῦνται μετὰ τὴν ΥΜ ΙΙΒ. Πρωιμότερο εἶναι τὸ ἀγγεῖο καὶ τὸ εἰδῶλο ἀπὸ τῆ Γόρτυνα ποὺ χρονολογοῦνται στὴν ΥΜ ΙΙΒ. Στὴν ἴδια περίοδο ἀνήκει τὸ εἰδῶλο - ρυτὸ τῶν Γουρνιῶν καθὼς καὶ τὸ ἀνάλογό του ἀπὸ τὸ Χόνδρο Βιάννου, πιθανότατα καὶ τὸ ἀγγεῖο τῆς Φαιστοῦ. Τὸ ρυτὸ τῶν Μοιρῶν χρονολογεῖται στὴν πρώτη ΥΜ ΙΙΓ, ἐνῶ τοῦ Καρφιοῦ στὴν ὄψιμη, ὅπως καὶ οἱ γνωστὲς θεές (βλ. παρακάτω). Τὸ ἴδιο καὶ τὰ δύο πρῶτα θραύσματα τῆς Ἀγίας Τριάδας. Τὸ ἀνθρωπόμορφο ἀγγεῖο τῆς Σύμης εἶναι ὑπομινωικό, ὅπως καὶ τὸ τρίτο θραῦσμα τῆς Ἀγίας Τριάδας. Παρόμοια ἀγγεῖα κατασκευάζονταν καὶ στὰ πρῶτα ἐλληνικὰ χρόνια, ὅπως μαρτυροῦν σχετικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὸν Πρινιά¹⁸², τὴν Ἀξό¹⁸³, τὴν Κνωσό¹⁸⁴, τὸ Ἀφρατί¹⁸⁵, τὸ Ἰδαῖο Ἄντρο¹⁸⁶, τὸν Κορμὸ¹⁸⁷ καὶ τὸ ἀγγεῖο-εἰδῶλο τοῦ Ashmolean Museum¹⁸⁸, ὅλα μὲ ἐντονα ὑπομινωικὰ χαρακτηριστικά.

Πρὶν τὴν ΥΜ ΙΙΒ δὲν εἶναι γνωστὸ κανένα παράδειγμα ἂν καὶ ὑπάρχουν σὲ ἀφθονία θηριομορφικὰ πλαστικὰ ἀγγεῖα¹⁸⁹. Ὁ τύπος πάντως ἀπαντᾷ στὴν Ἀνατολή, Κύπρο καὶ τὴ Συροπαλαιστίνη σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς δεύτερης χιλιετίας¹⁹⁰. Πλησιέστερα στὰ ἀνατολικά πρότυπα βρίσκεται τὸ ἀγγεῖο τῆς Φαιστοῦ, ἀφοῦ τόσο ὡς πρὸς τὸ φυσιογνωμικὸ τύπο, ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὸν πλαστικὸ καὶ χρωματικὸ τονισμὸ τοῦ περιγράμματος τοῦ ματιοῦ καὶ τοῦ βολβοῦ ἀνακαλεῖ μία σειρὰ σκευῶν σὲ σχῆμα κεφαλῆς ἀπὸ φαγεντιανῇ ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν Κύπρο καὶ τὴ Συροπαλαιστίνη καὶ χρονολογοῦνται στὸν 14ο - 13ο αἰ.¹⁹¹ Μὲ γραπτὲς στιγμὲς ἐξάλλου, ὅπως στὸ φαιστιακὸ ἀγγεῖο, ἀποδίδεται τὸ μουστάκι καὶ τὸ γένι σὲ ἀνθρωπομορφικὸ ἀγγεῖο ἀπὸ τὸ Tell-Brak¹⁹². Τὸ φαιστιακὸ λοιπὸ ἀγγεῖο μιμεῖται πιθανότατα ἀνατολικὸ πρότυπο ἀπὸ ἄλλο ὑλικό, ἴσως

182. A. MINTO, *Ausonia* VI 1911, 112 εἰκ. 3.

183. G. RIZZA, *ASAtene* XLV-XLVI (N. S. XXIX-XXX 1967-8) 273 εἰκ. 2: 7. Τρία θραύσματα ὁμοίων μικρότερων ἀγγείων (πίν. 36γ-ζ') μαζὶ μὲ πολλὰ εἰδῶλια Ὑπομινωικῆς ἕως Δαιδαλικῆς περιόδου κατασχέθηκαν ἀπὸ ἀρχαιοκάπηλους καὶ φέρονται προερχόμενα ἀπὸ τὸν Ἀἴμονα Μυλοποτάμου. Τὸ χωριὸ αὐτὸ βρίσκεται κοντὰ στὴν Ἀξὸ κι ἔτσι ἡ προέλευση ἀπὸ τὴν Ἀξὸ εἶναι πολὺ πιθανή. Στὸ εὑρημα μάλιστα αὐτὸ περιλαμβάνονται καὶ πολλὰ εἰδῶλια ποὺ παρουσιάζουν ὁμοιότητες μὲ τὰ εἰδῶλια τῆς Ἀξοῦ ποὺ δημοσίευσε ὁ G. Rizza (βλ. παρακάτω «Ὑπομινωικὴ Φάση»). Σύντομη ἀναφορὰ στὸ *AD* 19, 1964, B3 447.

184. *Arkades*, 620 εἰκ. 652 καὶ H. CATTLING, *ArchR* 1978-9, 50 εἰκ. 28.

185. *Arkades*, 245-7 εἰκ. 291.

186. I. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, *ΠΑΕ* 1983 Β', 462, πίν. 272α.

187. J. SHAW, *Hesperia* 55, 1986, 224 πίν. 47b.

188. *CCO*, 89 σημ. 2 ἀρ. 382: 3 πίν. XXX· βλ. καὶ σ. 80.

189. Στὰ προανακτορικά-πρώιμα παλαιοανακτορικά ἀνθρωπόμορφα ἀγγεῖα ἡ ιδιότητα τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ φαίνεται νὰ εἶναι ἡ κύρια καὶ γι' αὐτὸ τὰ σκεῦη αὐτὰ εἶναι κυρίως εἰδῶλια μὲ δευτερεύουσα χρῆση ρυτοῦ.

190. M. YON, *RDAC* 1983, 179-180 πίν. XXIX: 5, 6 σημ. 17-9. Τὸ σχῆμα εἰδικὰ τοῦ ἀνθρωπόμορφου ἀγγείου ρυθμοῦ Base-ring I ἀπὸ τὴν Minet el Beida παρουσιάζει ἀρκετὴ ὁμοιότητα μὲ τὸ ἀνθρωπομορφικὸ ἀγγεῖο τῆς Γόρτυνας.

191. M. YON ὁ.π. (σημ. 190) σημ. 19. Πλήρη κατάλογο στὸ L. ÅSTRÖM, *Studies on Arts and Crafts of the Late Cypriote Bronze Age* (Lund 1967) 53 καὶ 122-3 μὲ σχετ. βιβλιογρ. Ἐπίσης H. PRANKFORT, *The Art and Architecture of the Ancient Orient* (1970) 274.

192. H. BOSSERT, *Altsyrien* (Tübingen 1951) 43 ἀρ. 640. Χρονολογεῖται στὸ 1500.

φαγεντιανή, και επομένως οι δύο πρόσθετοι δακτύλιοι στη σύμφυση της λαβής ίσως έχουν αντιγραφεί μηχανικά από το πρωτότυπο, αφού δεν έχουν κανένα νόημα στο πλήλιο σκεύος.

Άγγεϊα του τύπου αυτού εισάγονταν και αντιγράφονταν στην Κρήτη σε μία εποχή που οι σχέσεις της Κρήτης με την Κύπρο και την Ανατολή ήταν αρκετά έντονες¹⁹³. Φαίνεται μάλιστα ότι και άλλα ανατολικά πρότυπα μεταφέρθηκαν στην Κρήτη στη διάρκεια της ΥΜ ΙΙΒ¹⁹⁴. Ίσως ακόμα δεν στερεΐται σημασίας το γεγονός ότι τα περισσότερα ανθρωπομορφικά άγγεϊα προέρχονται από την ευρύτερη περιοχή της πεδιάδας της Μεσαράς, στα δυτικά παράλια της οποίας άκμασε το άνοικτο σε Ανατολή και Δύση μινωικό λιμάνι του Κορμού¹⁹⁵.

Πάντως ή ευχερής μεταγραφή του τύπου από την Ανατολή στην Κρήτη καθώς και ή αδιάλειπτη παρουσία του μέχρι και τα πρώιμα ελληνικά χρόνια, θα πρέπει να σχετίζεται με τη σημασιολογία της ανθρώπινης μορφής στη μετανακτορική πλαστική, όπου αντίθετα από τη νεοανακτορική πλαστική, το κεφάλι και ιδιαίτερα το πρόσωπο παίζουν πρωτεύοντα ρόλο. Άλλα βέβαια και ή μορφολογική αυτοτέλεια του προσώπου, που ολοκληρώνεται σταδιακά στη διάρκεια της όψιμης μετανακτορικής περιόδου, διευκόλυνε τη μεταφορά του σε ένα μη οργανικό σχήμα. Η χρήση επομένως και ή σημασία που απέκτησε ένα τέτοιο άγγεϊο θα πρέπει να καθορίστηκε από τη νοηματική αξία του προσώπου ως συμβόλου και ως φορέα θρησκευτικών ή κοινωνικών μηνυμάτων «κατ' εξαίρεσιν» από τα άλλα μέλη του ανθρώπινου σώματος. Το γεγονός αυτός εξηγεί γιατί ή μινωική πλαστική σε πρωιμότερα στάδια εξέλιξης δεν ήταν δεκτική σε τέτοιου είδους συνδυασμούς αφού το κεφάλι και ιδιαίτερα το πρόσωπο, όπως φαίνεται από τον γενικό και αφηρημένο τρόπο δήλωσης των χαρακτηριστικών του, δεν ήταν από τα σημαντικά και προβαλλόμενα στοιχεία της ανθρώπινης μορφής.

Στο ρυθμό των Μοιρών πάντως διαπιστώνεται ή ωριμότητα του μετανακτορικού ρυθμού. Το άγγεϊο, από το χεῖλος μέχρι την απόληξη διαιρείται σε δύο ισοδύναμα τμήματα από τον κατακόρυφο άξονα που ορίζουν ή μακρά και λεπτή μύτη, οι συγκλίνουσες γραπτές ενάλληλες γωνίες στο άνοιγμα του περικορμίου και ή ευθεία επαφής των όστρέων των δύο άργωναυτών. Ανάλογα και τα δύο ήμιμόρια του προσώπου είναι απόλυτα συμμετρικά. Το ανάγλυφο είναι ισχυρό και χαρακτηρίζεται από την αρμονική εξισορρόπηση των πλαστικών και των γραμμικών χαρακτήρων, όπως και στα είδωλα της Γόρτυνας, όπου όμως το πλάσιμο είναι πιο μαλακό και οι γραμμές κάπως θολές και

193. Νέα στοιχεία για τους εμπορικούς δρόμους του Αιγαίου και της Ανατ. Μεσογείου έρχονται στο φως με την έρευνα στο ναυάγιο του Kas. Σε πρόσφατη μάλιστα ανασκαφική έκθεση αναφέρονται θαύσματα ανθρωπομορφικού άγγεϊου από φαγεντιανή. Το σκάφος αυτό πιθανότατα έρχόταν στην Κρήτη: C. PULAK, *AJA* 92, 1988, 32 εικ. 40. Σποραδικά παραδείγματα από τις Μυκήνες και τη Φυλακωπή τεκμηριώνουν την παρουσία ανθρωπομορφικών άγγεϊων και στον μυκηναϊκό χώρο: E. FRENCH στο C. RENFREW, 221, 215.

194. Για το θέμα βλ. Γ. ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗ, *Ειλαπίνη* (τιμητικός τόμος για τον καθ. Ν. Πλάτωνα) (Ηράκλειο 1987) (237-8).

195. Για τις εισαγωγές στον Κορμό: L. V. WATROUS, *Scripta Mediterranea* VI (1985) 7-18.

ἀβέβαιες. Ἐδῶ ἀντίθετα ἡ περιγραφή τῆς φυσιογνωμίας εἶναι ἀκριβής, σταθερή καὶ λιτή. Ὅπως ἄλλωστε στὰ εἴδωλα τῆς Γόρτυνας δὲν λείπει καὶ ἐδῶ μιὰ πνοὴ ρεαλισμοῦ. Διαισθάνεται κανεὶς πίσω ἀπὸ τὸ αὐστηρὰ συμμετρικόν, φαινομενικὰ ἀκίνητο πρόσωπο, τὴν ἔνταση τῆς ἐπιδερμίδας πάνω στὰ τονισμένα ζυγωματικά καὶ τὸν ρυθμὸ τῆς ἀναπνοῆς στὰ διεσταλμένα ρουθούνια καὶ τὸ μισάνοιχτο στόμα. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι τονισμένο πλαστικά, ὅπως στὰ εἰδώλια τῆς προηγούμενης περιόδου. Ἡ γραμμὴ τῶν φρυδιῶν ἐνώνεται μὲ τὴ γραμμὴ τῶν σιαγόνων κι ἔτσι τὸ πρόσωπο ἀρθρώνεται μέσα σ' ἓνα συνεχὲς πλαστικὸ ἔξαρμα, ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὰ φρύδια, τὶς σιαγόνες καὶ τὸ πηγούνι χωρὶς ὅμως νὰ χάνει τὴν ὀργανικὴ ἐπαφὴ μὲ τὸ κρανίον.

Ἀπὸ τὰ εἴδωλα τοῦ κοινοτικοῦ ἱεροῦ στὸ Γάζι στυλιστικὴ συγγένεια μὲ τὸ ρυτὸ τῶν Μοιρῶν παρουσιάζει τὸ εἶδωλο **23** (πίν. 37α, β, 39), μὲ συμμετρικὴ ἐπίσης ἀρθρώση τῶν μορφῶν, ἰσχυρὸ πλάσιμο καὶ κάποια δόση ρεαλισμοῦ ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση τῶν φυσιογνωμικῶν χαρακτηριστικῶν καὶ τοῦ σωματικοῦ ὄγκου. Ὅμοιότητες παρουσιάζει καὶ στὴ διάπλαση τῆς καλοσχηματισμένης μύτης, τῶν τόξων τῶν φρυδιῶν, τῶν τονισμένων ζυγωματικῶν, τῶν ἐξογκωμένων ματιῶν καὶ τῶν σχηματικῶν αὐτιῶν, ποὺ μοιάζουν μὲ λατινικὸ ἐρωτηματικόν. Πάντως οἱ πλαστικοὶ χαρακτηῖρες εἶναι ἐδῶ ἀκόμη ἰσχυρότεροι, ἀφοῦ στὸ ρυτὸ μέρος ἀπὸ τὸ πλαστικὸ στοιχεῖο θυσιάζεται ἀναγκαστικά προκειμένου νὰ μὴ διαταραχθεῖ ἡ καθαρότης καὶ σαφήνεια τοῦ σχήματος. Ἀρκετὰ εὐπλαστὸς ἐπίσης εἶναι καὶ ὁ κορμὸς τοῦ εἰδώλου μὲ ἥπιες διαβαθμίσεις τῆς ἐπιφάνειας στὴ ράχη καὶ τὸ στέρνον καὶ καμπύλους ἀρμούς. Τῇ μετάβαση ἀπὸ τὸν ὀργανικὸ κορμὸ στὸν ἀνόργανο κύλινδρο τῆς φούστας διευκολύνει ὀπτικά ἡ παρεμβολὴ κωνικοῦ μέλους. Ἡ ἀπλὴ τέλος διακόσμηση ἀπὸ ἐλισσόμενη περὶ τὸ σῶμα λευκὴ ταινία, τὴν ὁποία φέρουν καὶ τὰ ἄλλα εἴδωλα τοῦ ἱεροῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὁλόβαφο 9306 (εἰκ. 52, 53), ἴσως ἀποδίδει ὑφασμάτινη κοσμητικὴ ταινία¹⁹⁶.

Πολὺ ἀμελέστερα, σχηματικά καὶ μὲ ἰσχνὸ σωματικὸ ὄγκο εἶναι τὰ εἴδωλα **24** καὶ **25** (πίν. 40-43). Τὰ περιγράμματα εἶναι γωνιώδη καὶ οἱ ἐνώσεις τῶν μελῶν μὲ τὸν κορμὸ σκληρὲς καὶ ἀπότομες. Οἱ δυσαναλογίες στὴ σχέση μήκους ἀνάμεσα στοὺς πῆχεις καὶ τοὺς βραχίονες καὶ στὸν ὄγκο τῆς κεφαλῆς σὲ σχέση μὲ τὰ μεγέθη τοῦ κορμοῦ, εἶναι ἐδῶ πιὸ ἔντονες ἀπ' ὅ,τι στὰ εἴδωλα τῆς Γόρτυνας. Τὰ χέρια ἰδιαίτερα τοῦ εἰδώλου 9307 εἶναι πολὺ μακρὰ καὶ λιπόσαρκα μὲ αἰχμηροὺς ἀγκῶνες¹⁹⁷. Ὁ κύλινδρος-φούστα εἶναι εὐρύς καὶ ὀγκώδης καὶ λειτουργεῖ ὀπτικά ὡς βάση τοῦ ἀνώτερου κορμοῦ, κατὰ τρόπο ὅμοιο δηλαδὴ μὲ τοῦ εἰδώλου τῆς «Ἀνεξερευνήτης Οἰκίας».

Τὸ εἶδωλο **26** (πίν. 44-45α, β) καὶ τὸ ἀκέφαλο **27** εἶναι ἐντελῶς ὅμοια καὶ γι' αὐτὸ ἔχουν μάλλον κατασκευασθεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιον τεχνίτη. Ἰδιόρρυθμη εἶναι ἡ χειρονομία μὲ τοὺς βραχίονες λοξὰ πρὸς τὰ ἔμπροσς καὶ ὄχι στὰ πλάγια, ὅπως εἶναι ὁ κανόνας. Ἡ κεφαλὴ τοῦ εἰδώλου 9308 καταλήγει σὲ χεῖλος σὲ ἀναλογία μὲ τὰ ἀνθρωπόμορφα ἀγγεῖα. Ἡ διάπλαση τοῦ προσώπου εἶναι χονδροειδὴς καὶ τὰ χαρακτηριστικά του πλάσθηκαν χωριστὰ τὸ καθένα καὶ στὴ συνέχεια συγκολλήθηκαν στὴν ἐπιφάνειά του.

196. Βλ. στὸ κεφ. III, 1.

197. «Ὡσεὶ ἐπρόκειτο περὶ γράας»: Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, 282.

Τὴν αἴσθηση γενικῆς χαλαρότητας ἐπιτείνει ἡ ἀπουσία πλαστικοῦ ἢ γραπτοῦ περιγράμματος γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο.

Τὰ εἴδωλα χρονολογήθηκαν ἀπὸ τὸν Σπ. Μαρινᾶτο στὴν ΥΜ ΙΙΙ καὶ τὴν Ὑπομινωική¹⁹⁸. Ἡ χρονολόγησή τους μὲ βάση τὰ ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν στὸ δωμάτιο τοῦ ἱεροῦ κυμάνθηκε ἀνάμεσα στὴν ΥΜ ΙΙΒ καὶ ΙΙΓ¹⁹⁹. Ὁ ρυθμὸς καὶ ἡ τεχνοτροπία τους καὶ εἰδικότερα τοῦ εἰδώλου 9305, ποὺ παρουσιάζει πολλὲς ὁμοιότητες μὲ τὸ ρυτὸ τῶν Μοιρῶν ὑποδηλώνει χρονολόγηση πρὸς τὴν πρώιμη ΙΙΓ.

Μία κεφαλὴ εἰδώλου στὸ Akad. Kunstmuseum τῆς Βόννης²⁰⁰ παρουσιάζει σαφεῖς ὁμοιότητες μὲ τὸ ρυτὸ καὶ τὸ εἶδωλο 9305 ἀπὸ τὸ Γάζι τόσο στὸ πλάσιμο τοῦ προσώπου μὲ τὴν ἔντονα καλλιγραφικὴ διάθεση στὴν ἀπόδοση τῶν λεπτομερειῶν, τὰ τονισμένα ζυγωματικά καὶ τὸ μισάνοιχτο στόμα, ὅσο καὶ στὴ διαμόρφωση τοῦ προφίλ. Ἡ μορφὴ ἐπίσης τῆς κρατηρὸς κεφαλῆς θυμίζει τὴν κεφαλὴ τοῦ εἰδώλου 9308 ἀπὸ τὸ Γάζι. Μορφολογικὲς καὶ κατασκευαστικὲς ὁμοιότητες μὲ τὰ εἴδωλα 9308 καὶ 9309 ἀπὸ τὸ Γάζι παρουσιάζουν μερικὰ θραύσματα εἰδῶλων ἀγνωστῆς προέλευσης ποὺ κατασχέθηκαν «εἰς χεῖρας Γαϊτάνου 29-7-61»²⁰¹ (πίν. 46α-η). Συγκολλήθηκαν τέσσερις ἐλλειπεῖς κορμοὶ (192-195, πίν. 46α-δ). Δύο ἀπὸ αὐτοὺς φέρουν τοὺς βραχίονες πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ λοξὰ πρὸς τὰ κάτω (192, 194, πίν. 46 β-γ,), ὅπως τὰ δύο προαναφερθέντα εἴδωλα ἀπὸ τὸ Γάζι. Τὸ εἶδωλο 195, πίν. 46δ φέρει τὰ χέρια πρὸς τὰ ἐμπρὸς, ὅπως τὸ ἀνδρικό εἶδωλο ἀπὸ τὰ Κανιὰ Γόρτυνας. Διατηρεῖται ὁλόκληρο τὸ δεξιὸ χέρι, ποὺ κρατοῦσε κάποιο ἀντικείμενο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἴχνη τῆς ἀποκόλλησης στὴν ἀνοιχτὴ καὶ στραμμένη πρὸς τὰ ἄνω παλάμη. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ στέρνου καὶ τῆς ράχης εἶναι ἐπίπεδη χωρὶς καμιά πλαστικότητα καὶ τὰ στήθη μικρὰ καὶ αἰχμηρὰ ὅπως στὰ εἴδωλα ἀπὸ τὸ Γάζι. Ἡ ἀξιοσημεῖωτη ὁμοιότητα μὲ τὰ τελευταῖα ὀδηγεῖ σὲ χρονολόγηση τοῦ συνόλου τῶν θραυσμάτων στὴν πρώιμη ΥΜ ΙΙΓ. Σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ ἀποσπασματικά εἴδωλα οἱ βραχίονες δὲν συγκολλῶνται ἀπευθείας πάνω στοὺς ὤμους, ἀλλὰ, ὅπως καὶ στὰ εἴδωλα ἀπὸ τὸ Γάζι, σὲ δύο κυλινδρικές ὀριζόντιες προεξοχές των ὤμων πρὸς τὰ πλάγια ποὺ μοιάζουν μὲ κοντοὺς βραχίονες. Ἡ περίεργη αὐτὴ διαμόρφωση τῶν ὤμων ὀφείλεται μάλλον στὴν ἐπίδραση τῆς κανονικῆς, γνωστῆς χειρονομίας τῆς ὕψωσης τῶν χειρῶν μὲ τοὺς βραχίονες σὲ ὀριζόντια θέση. Ἡ ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ κατασκευαστικὴ ἰδιορρυθμία, ποὺ σημειώνεται καὶ στὰ δύο σύνολα (Γάζι καὶ «κατάσχεσης Γαϊτάνου») φανερώνει τὴν κοινὴ ἐργαστηριακὴ τους προέλευση, ἢ τὴν κοινὴ ἐπίδραση ἀπὸ κάποιο πρότυπο γνωστὸ στοὺς κατασκευαστὲς καὶ τῶν δύο συνόλων.

198. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ ὁ.π. (σημ. 197) 289.

199. *Μινωικὴ θεά*, 191-2: ΥΜ ΙΙΒ-πρώιμη ΙΙΓ. R. V. NICHOLLS, 5: 12ος αἰ. R. A. HIGGINS στὸ *MUMK* σ. 198: ΥΜ ΙΙΓ. A. ΚΑΝΤΑ, 20: ΥΜ ΙΙΒ.

200. H. G. BUCHHOLZ, *Ägäische Bronzezeit* (Darmstaad 1987) 420 (σημ. 65) πίν. 15a-b, ἀγνωστῆς προέλευσης. Σαφεῖς ὁμοιότητες παρουσιάζει ἐπίσης καὶ ἓνα κεφάλι εἰδώλου ποὺ βρέθηκε πρόσφατα στὶς Βρύσες Μεραμπέλου: *BCH* 113, 1989, *Chroniques*, 686 εἰκ. 217.

201. Ἡ πληροφορία αὐτὴ ἀντλεῖται ἀπὸ τοὺς καταλόγους τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ὅπου ἔχουν καταγραφεῖ τὰ θραύσματα αὐτὰ μὲ ἀριθμοὺς 19850-19857.

Ὅμοιότητες μετὰ τὰ εἰδῶλα ἀπὸ τὸ Γάζι παρουσιάζουν καὶ μία σειρὰ θραυσμάτων, ποὺ θὰ πρέπει γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ νὰ ἐνταχθοῦν στὴν ἴδια χρονικὴ καὶ στυλιστικὴ βαθμίδα.

Συγκεκριμένα ἡ κεφαλὴ **202** τοῦ Ashmolean (εἰκ. 54) μοιάζει μετὰ τὴν κεφαλὴ τοῦ εἰδώλου **25** ἀπὸ τὸ Γάζι. Ὅμοια ἀλλὰ λίγο μικρότερη κεφαλὴ εἰδώλου ἐκτίθεται στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο. Ὅμοιότητες ἐπίσης μετὰ τὸ εἶδωλο **26** ἀπὸ τὸ Γάζι παρουσιάζει καὶ τὸ ἐλλιπὲς εἶδωλο τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη ἀπὸ τὸ Λασίθι ἢ τὸ Γάζι²⁰² (**190**, πίν. 47α, β). Καὶ τὰ δύο εἰδῶλα ἔχουν κρατηρόσχημη κεφαλὴ, ἐπιμήκη, ἐλαφρὰ καμπύλα τριγωνικῆς τομῆς φρύδια, τριγωνικὴ μύτη, κομβίόσχημα μάτια, ἀγκιστροειδῆ αὐτιά καὶ μικρὸ στόμα. Ἔτσι παρὰ τὴς κάποιες μορφολογικὲς ἀνομοιότητες (διαφορετικὸ διάδημα καὶ χειρονομία), ἡ κοινὴ ἐργαστηριακὴ τους προέλευσις εἶναι πολὺ πιθανή²⁰³.

Ὅμοιότητες ἀκόμη μετὰ τὰ εἰδῶλα **24** καὶ **25** ἀπὸ τὸ Γάζι παρουσιάζει ἓνα ἐλλιπὲς εἶδωλο ἀπὸ τὰ Σαχτούρια Ρεθύμνου²⁰⁴. Παρόμοια εἶναι τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου, τὰ ἀγκιστροειδῆ αὐτιά, τὸ ἐγγάракτο στόμα καὶ τὰ μεγάλα λιπόσαρκα χέρια μετὰ αἰχμηροῦς ἀγκῶνες. Διαφορὰ διαπιστώνεται στὴ διαμόρφωσις τοῦ ἐπιπεδικοῦ προσώπου, τὸ ὁποῖο περιβάλλει ἰσχυρὸ ἐλλειπτικὸ ἀνάγλυφο περίγραμμα, ποὺ δὲν ἀκολουθεῖ ὅμως τὴς ἀρθρώσεις τῶν ὀστέων. Ὑπερτεροῦν ἀκόμη οἱ γραμμικοὶ χαρακτήρες σὲ βάρος τῶν πλαστικῶν καὶ ἡ γενικὴ ἀπόδοσις εἶναι ἀμελέστερη ἀπ' ὅ,τι στὰ εἰδῶλα ἀπὸ τὸ Γάζι²⁰⁵.

Σχεδιαστικὴ ἀντίληψις χαρακτηρίζει ἐπίσης ἓνα ἐλλιπὲς εἶδωλο, ἴσως ἀπὸ τὰ Γουρνιὰ Μονοφατίου, τῆς Συλλογῆς Μεταξᾶ²⁰⁶ (**155**). Τὸ πρόσωπο ὀρίζεται ἀπὸ ἔντονα γωνιώδεις πλαστικὸν περίγραμμα. Ἀκμὲς ἐπίσης σχηματίζονται στοὺς ἄρμους ἐπαφῆς τῆς μύτης καὶ τῶν φρυδιῶν. Οἱ ἐπιφάνειες στὸ στέρνο καὶ τὴ ράχη εἶναι ἐπίπεδες χωρὶς πλαστικότητα. Ἀψυχη εἶναι καὶ ἡ χειρονομία καὶ συμβατικὴ μετὰ ἐγγαράξεις ἢ ἀπόδοσις τῶν δακτύλων.

Στὸν χρονικὸ ὀρίζοντα τῶν εἰδῶλων ἀπὸ τὸ Γάζι καὶ τὰ Σαχτούρια ἐντάσσεται καὶ ἓνα ἀδημοσίευτο κεφάλι μεγάλου εἰδώλου (**200**), ποὺ προέρχεται ἀπὸ κάποιο ἱερὸ τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης²⁰⁷ (πίν. 47γ, δ). Ἀνάλογο μετὰ τοῦ εἰδώλου ἀπὸ τὰ Σαχτούρια εἶναι τὸ σχῆμα τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ προσώπου, τὸ δακτυλιόσχημο διάδημα καὶ τὰ ἀγκιστροειδῆ αὐτιά. Ὑπερτεροῦν πάντως οἱ πλαστικοὶ χαρακτήρες, ὅπως στὰ εἰδῶλα ἀπὸ τὸ Γάζι.

Μετὰ ἰδανικὴ ἀναλογία πλαστικῶν καὶ γραμμικῶν χαρακτήρων μέσα στὸ δεδομένον λόγῳ ρυθμοῦ συμμετρικὸν σχῆμα πλάθεται τὸ πρόσωπο τῆς ἀνδρικῆς κεφαλῆς 1812

202. *Μινωικὴ θεά*, 216, 217. Ὁ Ἀλεξίου τὸ χρονολογεῖ στὴν ΥΜ IIIB.

203. Ὁ Στ. Ἀλεξίου ὑποθέτει ὅτι μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ κάποια παλαιότερη σύλληψις τοῦ ἱεροῦ.

204. J. TZEPAKIS, *BSA* 62, 1967, πίν. 41-3.

205. Ὁ Γ. Τζεπάκης τὸ χρονολογεῖ στὴν ΥΜ IIIA.

206. Δημοσιεύθηκε χωρὶς στοιχεῖα προέλευσης ἀπὸ τὴν Α. ΚΑΝΤΑ, εἰκ. 12: 3, 5, 6. Ἡ πληροφορία γιὰ τὴν προέλευσίν του ἀπὸ τὰ Γουρνιὰ Μονοφατίου ἀναγράφεται στὸν κατάλογο τῆς Συλλογῆς Μεταξᾶ.

207. Ἐντοπίστηκε ἀπὸ τὸν ἀρχαιοφύλακα κ. Ἀ. Παπαδάκη μέσα σὲ κιβώτιο στὴ Δυτ. Ἀποθήκη τοῦ Μ. Ἡρακλείου, ποὺ περιεῖχε ἐπίσης ἓνα κύλινδρο (snake tube), κομμάτια ἀπὸ τροχήλατα ζῶδια, δαιδαλικάς-ἀρχαῖκας τετρακόττες καὶ δύο ΠΓ ἀγγεῖα. Ἴσως τὸ σύνολο προέρχεται ἀπὸ κάποιο ἱερὸ τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης.

ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα (78, πίν. 54α, β, γ εἰκ. 55)²⁰⁸. Παράλληλα, ὅπως στὸ ρυτὸ τῶν Μοιρῶν καὶ τὸ εἶδωλο 23 ἀπὸ τὸ Γάζι, ἡ ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν εἶναι ἀρκετὰ ρεαλιστική, πάντοτε βέβαια μέσα στὸ προκαθορισμένο αὐστηρὰ γεωμετρικὸ πνεῦμα τῆς περιόδου. Ὁ σκελετὸς τοῦ προσώπου προβάλλει ἔντονα κάτω ἀπὸ τὴν τεντωμένη ἐπιδερμίδα μὲ τὰ πολὺ τονισμένα ζυγωματικά καὶ τὴν ἰσχυρὴ ἀλλὰ ἀνατομικὴ πτύχωση τῶν σιαγόνων. Τὸ στόμα εἶναι μεγάλο καὶ σαρκῶδες. Ἀντίθετα συμβατικά ἀποδίδονται τὰ ἀγκιστροειδῆ αὐτιά, τὰ ἐγχάρακτα ρουθούνια καὶ τὰ ἐξογκωμένα μάτια ποὺ τονίζονται καὶ γραπτὰ μὲ δύο ἐνάλληλους κύκλους, ὅπως στὸ εἶδωλο τοῦ Παγκαλοχωρίου καὶ στὸ θραῦσμα προσώπου ἀπὸ τὸ Καστέλλι Χανίων. Διαπιστώνεται ἐπίσης ἡ πλήρης σχεδὸν συρρίκνωση τοῦ ὄγκου τῆς κεφαλῆς, ὅπως καὶ στὰ περισσότερα ΥΜ ΠΙΓ-Υπομινωικά εἰδῶλια ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἁγίας Τριάδας. Τὴ χρονολόγησι τῆς κεφαλῆς 1812 στὴν πρώιμη ΥΜ ΠΙΓ βεβαιώνει καὶ ἡ γραπτὴ διακόσμηση ἀπὸ τεθλασμένες ταινίες στὸ μέτωπο, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ θεματολόγιο τῆς σύγχρονης ἀγγειογραφίας²⁰⁹. Ὅμοια διακόσμηση πάνω σὲ ὑπόλευκο ἐπίχρυσμα φέρουν τὰ πόδια 3103α καὶ HTR437, ποὺ ἀνήκουν στὸ ἴδιο εἶδωλο μὲ τὴν κεφαλὴ 1812 (εἰκ. 55, πίν. 58α, β)²¹⁰. Οἱ ἀνατομικὲς λεπτομέρειες ἀποδίδονται μὲ ἀνάλογο ρεαλισμὸ καὶ ἔντονη πλαστικότητα, ἐνῶ γραπτὰ δηλώνονται οἱ κνημίδες καὶ τὰ πέδιλα. Ἀπὸ τὸ ἴδιο ἱερὸ προέρχονται ἀρκετὰ ὅμοια πόδια τὰ ὁποῖα δὲν ἀποδίδονται σὲ συγκεκριμένους κορμούς ἀφοῦ τὸ σχετικὸ ὑλικὸ εἶναι πολὺ ἐλλιπές. Ὁ τύπος πάντως ἀνασυγκροτεῖται μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἀποσπασματικοῦ 3102, ποὺ διαθέτει κορμὸ ταύρου καὶ σώζει τὸ πίσω ἀριστερὸ πόδι, ποὺ εἶναι ὅμοιο μὲ τὰ προαναφερθέντα (ἀδην., εἰκ. 55). Ἐνα τεμάχιο ἐπίσης ἀπὸ τροχήλατο κορμὸ ζώου (HTRO473) ἀνήκει στὸ ἴδιο εἶδωλο μὲ τὸ ἀνθρώπινο πόδι 3103α (ἀδην.). Ὅλα τὰ κομμάτια αὐτὰ ἀνήκουν ἐπομένως στὸν ἴδιο τύπο κρητικοῦ «κενταύρου», μὲ κορμὸ ταύρου καὶ ἀνθρώπινα πόδια καὶ κεφαλὴ²¹¹.

Διαφορὲς στὸν τρόπο ἀπόδοσης καὶ στὸ πλάσιμο τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου διαπιστώνονται στὸ θραῦσμα ἀνθρωπομορφικοῦ ἀγγείου 91 ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα²¹² (πίν. 36α, εἰκ. 51). Κυριαρχεῖ καὶ ἐδῶ τὸ ἔντονο ἀνάγλυφο ἀλλὰ μὲ χαλαρότητα καὶ ἔλλειψη ὀργανικῆς συνοχῆς. Συμβατικά ἀποδίδονται τὰ μάτια μὲ δύο ἐνάλληλες ἐλλείψεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ ἐσωτερικὴ ὁλόβαφη καὶ ἡ ἐξωτερικὴ φέρει γραμμίδια στὴν περιφέρεια. Ὁ τρόπος αὐτὸς ἀπόδοσης τῶν ματιῶν εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ΥΜ ΠΙΑ ὅπως μαρτυροῦν τὸ κεφάλι τοῦ Ψυχροῦ, καὶ τὸ πλαστικὸ ἀγγεῖο τῆς Φαιστοῦ. Τὴ χρονολόγησίν του στὴν ΥΜ ΠΙΓ ἐπαληθεύει ἡ γραπτὴ διακόσμηση τοῦ μετώπου μὲ σύστημα ἐνάλληλων ἡμικυκλίων κάτω ἀπὸ τὴν ταινία τοῦ χείλους, ποὺ εἶναι συνηθισμένο μοτίβο στὴν ἀγγειογραφία, ἰδιαίτερα στὴ διακόσμηση σκύφων²¹³.

208. Ἀδην. Βρίσκεται στὴν προθήκη 143, ὅπως καὶ τὸ σύνολο τῶν ἐκτεθειμένων εὐρημάτων ἀπὸ τὴν «πλατεία τῶν ἱερῶν».

209. Πρβ. τὸ ρυτὸ τῶν Μοιρῶν ποὺ χρονολογεῖται στὴν ἴδια περίοδο.

210. L. BANTI, 57 εἰκ. 61a.

211. Περισσότερα γιὰ τὸν τύπο, τὴ διάδοση καὶ ἐξέλιξή του στὸ κεφ. VI, σ. 160-2.

212. L. BANTI, σημ. 161. *Arkades*, εἰκ. 649b.

213. M. PORHAM, *BSA* 60, 1965, 324 εἰκ. 5 πίν. 82a.

Ἀναλογίες μὲ τὸ προηγούμενο παρουσιάζει ἡ διάπλαση τοῦ προσώπου ἑνὸς δευτέρου θραύσματος ἀνθρωπόμορφου ἀγγείου ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα²¹⁴ (**93**, πίν. 36β). Τὰ χαρακτηριστικά του τονίζονται μὲ ἀρκετὴ πλαστικὴ μάζα, ποὺ συγκολλᾶται ἀπευθείας πάνω στὴν ἀδρανὴ κυρτὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου, ὅπως στὸ εἶδωλο **26** ἀπὸ τὸ Γάζι.

Ἀπὸ τὸ Καρφὶ προέρχεται ἓνα ἀπὸ τὰ ὑστερότερα μετανακτορικὰ σύνολα εἰδώλων²¹⁵. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ εἶδωλα αὐτὰ χρονολογοῦνται μᾶλλον στὰ πρῶτα χρόνια ζωῆς τοῦ οἰκισμοῦ, ὅπως φανερώνει ἡ γραπτὴ διακόσμηση τῆς πρόσθιας ἐπιφάνειας τῆς κυλινδρικῆς φούστας τοῦ εἰδώλου **19** (πίν. 48, 49, εἰκ. 56): μέσα σὲ ὀρθογώνια μετόπη ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ τὸ συνηθισμένο στὴν ἀγγειογραφία τοῦ Καρφιοῦ ἀτέρμον γλωσσοειδὲς φολιδωτὸ πλέγμα²¹⁶, ἐγγράφονται δυὸ ἐπάλληλοι ρόμβοι μὲ θηλιῆς στὶς γωνίες. Ἡ ἀλυσίδα ρόμβων τοῦ τύπου αὐτοῦ δὲν μαρτυρεῖται στὴν ἀγγειογραφία τοῦ Καρφιοῦ, ἀλλὰ σ' ἐκείνη ἀπὸ τὸ Καστρί Παλαικάστρου, ποὺ χρονολογεῖται στὸ πρῶτο μισὸ τῆς ΙΙΙΓ²¹⁷. Πιθανότερη λοιπὸν χρονολόγησις γιὰ τὸ εἶδωλο αὐτὸ εἶναι τὰ μέσα τῆς ΙΙΙΓ, ἀφοῦ τυπολογικὰ ἡ διακόσμησή του δὲν ἀνήκει στὸ θεματολόγιο τῆς ὀψιμης ΥΜ ΙΙΙΓ ἀγγειογραφίας.

Ἀλλὰ καὶ ὁρισμένες μορφολογικὲς ὁμοιότητες τοῦ εἰδώλου αὐτοῦ καθὼς καὶ τῶν **20** καὶ **17** (πίν. 50-51, 52-53) μὲ τὰ εἶδωλα **26** καὶ **27** ἀπὸ τὸ Γάζι ὑποδηλώνουν τὴ σχετικὰ ὑψηλὴ, πρὸς τὰ μέσα τοῦ ΙΙΙΓ, χρονολόγησις καὶ τῶν τριῶν εἰδώλων. Ὅμοια καὶ στὰ πέντε εἶναι ἡ περιέργη χειρονομία μὲ τοὺς βραχίονες λοξὰ πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ κάτω, ποὺ ἐκφύονται ἀπὸ κυλινδρικὲς προεκτάσεις τῶν ὤμων (**17**, **20** ὅχι στὸ **19**), ὅπως καὶ στὰ εἶδωλα τῆς κατάσχεσης Γαϊτάνου. Τὸ κεφάλι ἐπίσης τοῦ εἰδώλου **20** εἶναι ἀνοικτὸ καὶ σχηματίζει χεῖλος, ὅπως στὸ εἶδωλο **26** ἀπὸ τὸ Γάζι. Ἡ διαμόρφωσις αὐτὴ ὀφείλεται, καθὼς εἴπαμε, στὴν ἐπίδραση τοῦ σχήματος τῶν ἀνθρωπόμορφων ἀγγείων. Ἀναλογίες παρουσιάζει ἀκόμα ἡ διάπλασις τῶν κυλινδρικῶν κωνικῶν κορμῶν μὲ μικρά, κωνικὰ στήθη συγκολλημένα στὴν ἀδρανὴ ἐπιφάνεια τοῦ στέρνου. Μόνον στὸ εἶδωλο **19** διαπιστώνεται κάποια προσπάθεια ρεαλιστικῆς ἀπόδοσης τοῦ μυικοῦ ὄγκου στὴ ράχη καὶ στὴ δήλωσις μασχαλικῶν μυῶνων. Ὅμοια ἐπίσης καὶ στὰ δύο σύνολα εἶναι ἡ γραπτὴ διακόσμηση ἀπὸ ἐλίσσόμενες γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα λευκὲς ταινίες, τὴν ὁποία φέρουν ὅλα τὰ εἶδωλα τοῦ Καρφιοῦ (**17-20**, εἰκ. 57). Τὸ γεγονὸς μαρτυρεῖ ἀφενὸς τὴν ὑπαρξὴ κοινῶν ἀντιλήψεων ὡς πρὸς τὴ διακόσμησις τῶν εἰδώλων καὶ ἀφετέρου τὴ συνάφεια τῶν ἐργαστηρίων ποὺ τὰ κατασκεύαζαν.

214. L. BANTI ὁ.π. (σημ. 212).

215. J. D. PENDLEBURY, *BSA* 38, 1937-8, 75, 76 πίν. XXXI. M. SEIRADAKI, *BSA* 55, 1960, 29 πίν. 14. Ἡ ἀρχικὴ χρονολόγησις τοῦ οἰκισμοῦ στὴν Ὑπομινωικὴ - Πρωτογεωμετρικὴ (J. PENDLEBURY ὁ.π. 140-1. *Μινωικὴ θεὰ* 194) θεωρεῖται χαμηλὴ. Σήμερα ἔχει ἐπικρατήσῃ ἡ ἄποψις ὅτι ὁ οἰκισμὸς θεμελιώθηκε λίγο πρὶν τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰ. καὶ ἐγκαταλείφθηκε στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 11ου αἰ.: V. R. DESBOROUGH ὁ.π. (σημ. 174) 123-5, 172-6. L. SACKETT - M. PORHAM, *BSA* 60, 1965 (*Palaiakastro* VI) 281-2. A. KANTA, 121.

216. *Μινωικὴ θεὰ*, 194. M. Seiradaki ὁ.π. (σημ. 215) εἰκ. 23, 25.

217. L. SACKETT - M. PORHAM ὁ.π. (σημ. 215) 282, 290-1 εἰκ. 8j· βλ. καὶ σ. 324, 327.

Τὸ πρόσωπο τοῦ εἰδώλου **19** περιβάλλεται ἀπὸ ἰσχυρὸ ἀρθρωτὸ περίγραμμα ποῦ διαμορφώνεται μὲ ἔντονη κύρτωση τῆς ἐπιφάνειας κατὰ μῆκος τῆς ἀκμῆς συγκόλλησης μὲ τὴν κεφαλὴ. Ἡ τελευταία δὲν ἔχει ὀργανικὸ σχῆμα, ἀλλὰ ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ διευρυνόμενη πρὸς τὰ πάνω προέκταση τοῦ λαιμοῦ. Τὸ πρόσωπο εἶναι εὐρύ, τριγωνικὸ μὲ ὑπερτονισμένα πλαστικά, ἀλλὰ χωρὶς ὀργανικὴ συνοχή, χαρακτηριστικά. Ἡ μύτη εἶναι μακριά, τριγωνικὴ μὲ ἐπίπεδες ἄσαρκες πλάγιες ἐπιφάνειες, τὸ μέτωπο μειώνεται σὲ ὕψος ἀνῶ ἀντίθετα τὸ πηγούνι ἐπιμηκύνεται καὶ τὸ στόμα εἶναι χαλαρὸ καὶ μισάνοιχτο.

Τὰ πρόσωπα τῶν ἄλλων δύο εἰδῶλων εἶναι πολὺ συμπληρωμένα. Πάντως τὰ χαρακτηριστικά τους εἶναι ὑπερτονισμένα, ἀλλὰ τὸ πρόσωπο δὲν διαθέτει πλαστικὸ περίγραμμα, ὅπως ἡ «θεά» **26** ἀπὸ τὸ Γάζι. Καὶ στὰ τρία εἰδῶλα ἀπὸ τὸ Καρφὶ τὰ αὐτὰ εἶναι ἑλλειπτικοῦ σχήματος μὲ ἀγκιστροειδῆ ἄκρα.

Τὰ πρόσωπα δύο κεφαλιῶν εἰδῶλων, πιθανὸν ἀπὸ τὸ Ἀμάρι τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη²¹⁸ (**185, 186**, πίν. 55α, β, 55 γ, δ) πλάσθηκαν ἀπὸ χωριστὰ κομμάτια πηλοῦ καὶ στὴ συνέχεια συγκολλήθηκαν στὴν πρόσθια ὄψη τῆς κεφαλῆς. Γι' αὐτὸ ἡ ἄρθρωση εἶναι ἰσχυρότατη καὶ περιβάλλει ὅλο τὸ πρόσωπο. Τὰ χαρακτηριστικά εἶναι ὑπερτονισμένα ὅπως σὲ ὅλα τὰ ΥΜ ΙΙΙΓ εἰδῶλα.

Χωριστὰ ἐπίσης ἀπὸ τὸ κεφάλι πλάσθηκε τὸ πρόσωπο ἑνὸς ἀποσπασματικοῦ εἰδωλίου ἄγνωστης προέλευσης²¹⁹ (**191**, πίν. 56α, β, εἰκ. 58). Ἡ ἀκμὴ συγκόλλησης δὲν ἐξομαλύνθηκε καὶ ἀφέθηκε νὰ λειτουργεῖ ὡς περίγραμμα τοῦ προσώπου, ὅπως δηλαδὴ στὰ δύο κεφάλια τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη. Ἡ διάπλαση τῶν χαρακτηριστικῶν εἶναι χονδροειδῆς καὶ συνοπτικὴ καὶ τὸ σῶμα τριγωνικόν, ἰσχυρὰ συμπεσμένο.

Ὅμοιότητες μὲ τὰ προαναφερθέντα παρουσιάζει ἕνα κεφάλι εἰδωλίου μὲ κωνικὴ τιάρα ἀπὸ τὸ σπήλαιο Εἰλειθυίας στὸν Τσοῦτσουρο (**161**, πίν. 56γ, δ). Τὸ πρόσωπό του προβάλλει ἔντονα πρὸς τὰ ἔμπρὸς καὶ ἄνω. Τὰ χαρακτηριστικά του εἶναι ἄδρα καὶ ἀποδίδονται μὲ ταπεινὸ ἀνάγλυφο²²⁰.

Στὴν ἀνασκαφὴ στὸ Καβούσι Λασιθίου ποῦ πραγματοποιεῖ ἡ Ἀμερικανικὴ Σχολὴ βρέθηκαν τελευταῖα πολλὰ θραύσματα μεγάλων εἰδῶλων σὲ ἀποθέτη μαζὶ μὲ ΥΜ ΙΙΙΓ κεραμεικῇ²²¹. Ὅρισμένες λεπτομέρειες, ὅπως ἡ ἐγγχάρακτη ἰχθυάκανθα στοὺς ραβδόσχημους βοστρύχους, τὸ σχῆμα τῶν ἀγκιστροειδῶν αὐτιῶν, τὰ μακρὰ καὶ λεπτὰ δάκτυλα, ἀλλὰ καὶ ἡ γενικὰ χονδροειδῆς χωρὶς πλαστικότητα ἀπόδοση τοῦ κορμοῦ καὶ τοῦ προσώπου, μαρτυροῦν ὅτι τὰ εἰδῶλα αὐτὰ βρίσκονται στυλιστικά, ἀλλὰ καὶ χρονικὰ ἀνάμεσα στὰ σύνολα ἀπὸ τὸ Καρφὶ καὶ τὸν Πρινιά (βλ. παρακάτω), δηλαδὴ τὴν ὀψιμὴ ΙΙΙΓ καὶ τὴν πρώιμη Ὑπομινωικῇ.

218. *Μινωικὴ θεά*, 215 πίν. Ι, εἰκ. 1.

219. L. MARIANI, *MontAnt* 6, 1895, 176 εἰκ. 9.

220. ΑΔ 18, 1963, 310-1. Ὡς πρὸς τὸ ΥΜ ΙΙΙ εἰδῶλιο ποῦ ἀναφέρεται στὴ σύντομη ἀνασκαφικὴ ἔκθεση. Γιὰ τὴ χρονικὴ διάρκεια χρήσης τοῦ σπηλαίου βλ. Α. ΚΑΝΤΑ, 85-6.

221. Εὐχαριστῶ θερμὰ τοὺς ἀνασκαφεῖς κ. W. Coulson, L. Day καὶ G. Gesell, ποὺ εἶχαν τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ δείξουν τὸ ἀδημοσίευτο ὕλικό. Σύντομη παρουσίαση στὸ *Hesperia* 57, 1988, 289-290 πίν. 78: b-d καὶ 60, 1991, 162 πίν. 63g.

Στην περίοδο που εξετάζεται ανήκουν και μερικά ανδρικά ειδώλια, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα μὲ ἐπιμήκη κυλινδρικό κορμό, χωρὶς δηλωμένη ὀσφὺ ἀδύνατα, χαλαρά, διεσταλμένα σκέλη, συρρικνωμένα χέρια ποὺ ἀκουμποῦν στὸ στῆθος καὶ ἐμβολόσχημο κεφάλι - προέκταση τοῦ λαιμοῦ. Παγιώνεται ἔτσι ἓνας σχηματικός, σταυροειδῆς τύπος, γνωστός καὶ ἀπὸ τὴν προηγούμενη περίοδο (**102, 104**, πίν. 57β, **111**, πίν. 57α). Τὸ πρόσωπο διαμορφώνεται μὲ ἀπλὴ πίεση τοῦ πηλοῦ μὲ τὰ δάκτυλα, ἐνῶ μὲ δεύτερη κατακόρυφη πίεση ἡ ἐγχάραξη πάνω στὸ πτερύγιο τοῦ προσώπου ἀποδίδεται ἡ μύτη καὶ τὸ πηγούνι. Στὸ στέρνο συγκολλῶνται δισκοειδῆ ἐπιθήματα μὲ τὰ ὁποῖα δηλώνονται ἀσύμμετροι μαστοί (**102, 111**), ἐνῶ γιὰ πρώτη φορὰ σὲ μινωικὸ ἀνδρικό ειδώλιο δηλώνεται πλαστικά τὸ γεννητικὸ ὄργανο²²².

Παρόμοιο ειδώλιο προέρχεται ἀπὸ τὰ «Λειβάδια» τοῦ Πριναῖ²²³ (**38**, πίν. 57ε). Λιτὴ καὶ αὐστηρὰ τεκτονικὴ εἶναι ἡ διάπλαση τοῦ κορμοῦ καὶ τῶν χειρῶν. Στὸ ἐμβολόσχημο κεφάλι ἀποδίδεται πλαστικά μόνο ἡ μακριὰ μύτη. Οἱ συρρικνωμένοι βραχίονες ἐφάπτονται στὸν κορμό. Οἱ ἐπιφάνειες τοῦ στέρνου καὶ τῆς ράχης εἶναι ἐπίπεδες. Ἡ ἀκραία σχηματικότητα τοῦ ειδωλίου αὐτοῦ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ὁλοκληρωτικὴ συρρίκνωση τῆς ὀργανικῆς μάζας ὁδηγεῖ τὴν ἔνταξή του στὴν ἐξεταζόμενη στυλιστικὴ ὁμάδα.

Κοντὰ στὸν σωματικὸ τύπο τοῦ ΥΜ ΙΙΒ ἀνδρικοῦ ειδωλίου τοῦ Παλαικάστρου (πίν. 33α, β, γ) βρίσκεται ἓνα ἐλλειπὲς ειδώλιο ποὺ βρέθηκε τελευταῖα στὴ θέση Κοῦπος Κρουσώνα, μὲ τραπεζιόσχημο ἰσχυρὰ συμπεσμένο κορμό, χαλαρὰ σκέλη, ἀλλὰ πρὸ τονισμένους πλαστικά γλουτούς (**32**, πίν. 57γ, δ). Ἀνασκαφικὴ τομὴ κοντὰ στὸν χώρο εὑρεσης ἀπέδωσε χαρακτηριστικὴ ΥΜ ΙΙΓ κεραμικὴ. Πρωιμότερα στρώματα δὲν ἐντοπίστηκαν παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ περιοχὴ ἐρευνήθηκε μὲ πολλὰ ἀνασκαφικὰ τομὲς²²⁴. Ἐπομένως τὸ ειδώλιο δὲν εἶναι παλαιότερο ἀπὸ τὴν ΥΜ ΙΙΓ.

222. Δὲν μαρτυροῦνται γυμνὲς μορφὲς μὲ δηλωμένα γεννητικὰ ὄργανα πρὶν τὴν ΥΜ ΙΙΓ. (Βλ. σχετ. τίς ὑποθέσεις τοῦ C. Renfrew ἀναφορικὰ μὲ τὸν χρόνο ἐμφάνισης τῆς γυμνῆς ἀνδρικῆς μορφῆς στὸ Αἰγαῖο: C. RENFREW, 423-4). Ἡ ἀπάλειψη τοῦ περιζώματος ἢ τῆς φούστας ἴσως δηλώνει γυμνότητα σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις (V. MÜLLER, *Frühe Plastik*, 45-6) στὴν ὁποία ἀποδίδονται πιθανὸν θρησκευτικὲς ἢ γονιμικὲς ιδιότητες (*Ζῶμα* 10). Πιθανὸν ἀκόμα νὰ δηλώνει τὴ νεαρὴ ἡλικία καὶ τὸ ἀντίστοιχο στάδιο μύησης (σχετικὰ εἶναι τὰ ἄρθρα: R. B. KOEHL, *JHS* 106, 1986, 99-110. E. DAVIS, *AJA* 90, 1986, 399-406. Χρ. ΝΤΟΥΜΑ, *Εἰλαπίνη*, 151-9). Πάντως ἡ ἀπάλειψη τοῦ περιζώματος καὶ τοῦ αἰδοιοθύλακα σὲ μετανακτορικὰ ειδώλια μαρτυρεῖ τὴν ἀδιαφορία ὡς πρὸς τὴν πιστὴ ἀπόδοση τῶν μορφῶν καὶ τὴν εὐρύτερα διαπιστωμένη τάση γιὰ συρρίκνωση καὶ ἐξαφάνιση δευτερευόντων χαρακτηριστικῶν. Διαφορετικὸ πάντως χαρακτῆρα ἔχει ἡ γυμνότητα στὴν πρόωμη ἐλληνικὴ τέχνη, ἰδιαίτερα ὅταν τονίζεται μὲ ἔμφαση τὸ ἀνδρικό μόριο (M. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΚΗ-SHAW, *Εἰλαπίνη*, 371-382). Ἡ ρεαλιστικὴ αὐτὴ ἀπεικόνιση τῆς γυμνότητος θεωρεῖται ὅτι ὑπογραμμίζει τὸ ἥρωικὸ στοιχεῖο ἢ δηλώνει τὴν τελετουργικὴ ἀπογύμνωση τῶν ἐφήβων πρὶν ἀπὸ τὴν ἐνηλικίωσή τους (Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, *ΧΚΤ*, 144, 191. Βλ. καὶ στὸ κεφ. VI).

223. *ΑΔ* 30, 1975, Χρονικά Β2, 341 εἰκ. 248α. Ἀναδημοσιεύθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὴν Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, *BCH* 115, 1991, 110 εἰκ. 8-9.

224. Ἀνασκαφὴ καὶ πληροφορίες ἀπὸ τὴν Νῶτα Δημοπούλου. Σύντομη ἀνασκαφικὴ ἔκθεση στὸ *ΑΔ* 42, 1987, Χρονικά, 531.

Υπομινωική πλαστική

Στη διάρκεια της περιόδου αὐτῆς ολοκληρώνεται ἡ διάσπαση τῆς μορφῆς σὲ πολλά, σχεδὸν ἀνεξάρτητα μεταξύ τους μέρη. Ἡ σταδιακὴ μείωση τῆς ὀργανικῆς συνοχῆς προκαλεῖ ἀκραῖες μεγεθύνσεις καὶ συρρικνώσεις καὶ τέλος γενικὴ δυσαναλογία καὶ ἀσυμμετρία. Τὸ πρόσωπο παραμένει τὸ σημαντικότερο τμῆμα τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς καὶ μάλιστα μεγεθύνεται καὶ τὰ φυσιογνομικὰ χαρακτηριστικὰ διογκώνονται ἀκόμη περισσότερο. Ἡ συνεχιζόμενη ἰσχυροποίηση τοῦ ἀρθρωτοῦ περιγράμματος τοῦ προσώπου ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀποκόλλησή του ἀπὸ τὴν κεφαλὴ. Ἄλλοτε ὅμως ἀπουσιάζει τὸ πλαστικὸ περίγραμμα καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ συγκολλῶνται ἀπευθείας πάνω στὴν ἀδρανὴ κυρτὴ ἐπιφάνεια τῆς κεφαλῆς, χωρὶς καμιά περαιτέρω πλαστικὴ διαμόρφωση.

Υπομινωικὰ χαρακτηριστικὰ ἀναγνωρίζονται σὲ εἰδῶλα καὶ εἰδῶλια ἕως καὶ τὸν 7ο αἰῶνα. Γι' αὐτὸ ἡ ὑπομινωικὴ περίοδος στὴν πλαστικὴ εἶναι πολὺ εὐρύτερη χρονικὰ ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη περίοδο στὴν ἱστορία τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ. Κατάλοιπα τῆς μινωικῆς δομῆς ἐπιβιώνουν δίπλα στὸν γεωμετρικὸ καὶ δαιδαλικὸ ρυθμὸ καὶ μάλιστα πολλὰς φορές, ὅπως θὰ δοῦμε, ἑλληνικὰ καὶ μινωικὰ δομικὰ στοιχεῖα ἀναμειγνύονται στὴν ἴδια πλαστικὴ φόρμα.

Τὰ δύο μεγάλα εἰδῶλα **18α** καὶ **18β** ἀπὸ τὸ Καρφί (πίν. 59-63) ἂν καὶ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἱερὸ μὲ τὰ τρία ἀναφερθέντα στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, παρουσιάζουν σαφὴ στυλιστικὴ ἐξέλιξη. Εἶναι καὶ τὰ δύο ἀρκετὰ ψηλότερα, ἀλλὰ ἡ στήριξή τους εἶναι ἀσταθέστερη ἀφοῦ τὸ κατώτερο κυλινδρικὸ τμῆμα εἶναι στενότερο ἀπὸ τὸ ὀγκῶδες κωνικὸ ἀνώτερο. Τὴν ἔντονη αἴσθηση ἀστάθειας ἐνισχύει ἡ χονδροειδὴς καὶ μηχανικὴ ἀπευθείας ἔνωση, χωρὶς τὸ γνωστὸ ἀπὸ πρωιμότερα εἰδῶλα ἐνδιάμεσο κωνικὸ μέλος, τῶν δύο ἐκγεωμετρισμένων τμημάτων τοῦ κορμοῦ. Δυσανάλογα ὀγκώδης ἐπίσης σὲ σχέση μὲ τὸν λεπτὸ καὶ μακρὺ λαιμὸ εἶναι καὶ ἡ κρατηρόσχημη κεφαλὴ. Τὰ στήθη εἶναι μικρὰ καὶ ἀτροφικὰ καὶ τὰ χέρια κοντὰ καὶ λιπόσαρκα σὲ σχέση μάλιστα μὲ τὸ μέγεθος τοῦ κορμοῦ. Ἡ ἔντονη κλίση τῶν βραχιόνων πρὸς τὰ ἄνω φανερώνει τὴν ἀδυναμία γιὰ ἀσφαλὴ στήριξη στοὺς ὤμους. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ καθὼς καὶ ἡ χρῆση ἀκατάλληλου, εὐθρυπτου πηλοῦ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐλλιπὴ ὀπτησὴ μαρτυροῦν τὴν παρακμὴ τῆς τεχνικῆς κατασκευῆς πήλινων εἰδῶλων. Πάντως ἡ ἥπια πλαστικὴ διαβάθμιση τῶν ὀγκων στὴ ράχη τῶν εἰδῶλων καθὼς καὶ ἡ δήλωση μασχαλικῆς κοιλότητος ἀποτελοῦν παρορμήσεις ρεαλισμοῦ ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς φυσιοκρατίας.

Στὸ πρόσωπο κυριαρχεῖ ἡ χαλαρότητα καὶ ὁ ὑπερτονισμὸς τῶν χαρακτηριστικῶν. Ἡ προσθήκη κινητῶν πήλινων ποδιῶν ποὺ προβάλλουν ἀπὸ τὸ τοξωτὸ ἄνοιγμα τῆς φούστας σὲ τρία εἰδῶλα ἀπὸ τὸ Καρφί σχετίζεται πιθανότατα μὲ τὴ γενικὰ παρατηρούμενη τάση γιὰ ἀνάλυση τῆς μορφῆς στὰ ἐπιμέρους συστατικά της μέρη καὶ τὴν ἰδιαίτερη προβολὴ ὀρισμένων ἀπὸ αὐτά.

Ὁμοιοτήτες μὲ τὰ εἰδῶλα παρουσιάζει ὁ ἀναβάτης πήλινου ἄρματος-ρυτοῦ ἀπὸ τὸ Καρφί²²⁵, στὸ σχῆμα τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ κορμοῦ καὶ στὴ διάπλαση τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου (**21**, πίν. 64, 65).

225. J. D. PENDLEBURY, *BSA* 38, 1937-8, πίν. XXXV: 4, 5. M. SEIRADAKI, *BSA* 55, 1960, πίν. 13.

Τὸ ἀκέραιο εἶδωλο **33** τοῦ Πρινιᾶ²²⁶ (πίν. 66-68) εἶναι ἀκόμα σχηματικότερο. Καὶ τὰ δύο τμήματα τοῦ κορμοῦ εἶναι κυλινδρικά, ὁ λαιμὸς ψηλός, τὰ χέρια ἄσαρκα μὲ γωνιώδεις ἀγκῶνες, ὅπως στὸ εἶδωλο **25** ἀπὸ τὸ Γάζι καὶ τὸ εἶδωλο ἀπὸ τὰ Σαχτούρια καὶ τὰ στήθη ἔχουν συρρικνωθεῖ σὲ μικρὲς κομβιόσχημες ἀποφύσεις. Τὰ τοιχώματα τῆς κρατηρόσχημης κεφαλῆς καταλήγουν σὲ χεῖλος. Τὰ χαρακτηριστικά του εἶναι ὑπερτονισμένα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μικρὸ ἐγγάρακτο στόμα καὶ τὰ αὐτιά του εἶναι ἐλλειπτικά μὲ ἀγκιστροειδῆ ἄκρα, ὅπως στὰ περισσότερα ΥΜ ΠΠΓ-Υπομινωικά εἶδωλα. Ὅμοιο ἐπίσης εἶναι τὸ κεφάλι εἰδώλου, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν ἴδιο χῶρο καὶ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο Φλωρεντίας, μὲ μακριὰ λεπτὴ μύτη, ἰσχυρὰ ὀφρυικά τόξα καὶ κομβιόσχημα μάτια²²⁷.

Τεχνοτροπικὰ διαφορετικὸ εἶναι τὸ ἀποσπασματικὸ εἶδωλο **34** ἀπὸ τὸν Πρινιᾶ (πίν. 69α, β). Στὸ πρόσωπο ἐπικρατοῦν πλαστικότεροι ὄγκοι, τὰ ζυγωματικά προεξέχουν ἔντονα καὶ ἡ γραμμὴ τῶν σιαγόνων δηλώνεται μὲ πτύχωση τῆς ἐπιφάνειας, ὅπως στὸ ρυτὸ τῶν Μοιρῶν καὶ τὴν κεφαλὴ **78** τῆς Ἀγίας Τριάδας. Τὸ μικρὸ καμπυλούμενο ἐγγάρακτο στόμα ἀνακαλεῖ τὰ εἶδωλα **18α** καὶ **18β** ἀπὸ τὸ Καρφί. Ὅμοια καὶ στὰ τρία εἶδωλα, ἀλλὰ καὶ στὰ θραύσματα ἀπὸ τὸ Καβούσι, ἀποδίδεται ὁ πλοχμὸς τῶν βοστρύχων μὲ ἐγγάρακτη ἰχθυάκανθα. Μὲ πλαστικότητα ἐπίσης καὶ ἥπιες διαβαθμίσεις τῆς ἐπιφάνειας ἀποδίδεται ὁ μυϊκὸς ὄγκος στὸ στέρνο καὶ τοὺς ὤμους σ' ἓνα ἀκόμη ἀποσπασματικὸ κορμὸ ἀπὸ τὸ ἴδιο μέρος (**35**, πίν. 70α, β)²²⁸.

Ἀντίθετα τρεῖς ἀποσπασματικοὶ κορμοὶ καὶ μερικὰ θραύσματα ἀπὸ χέρια (**35**) εἶναι κυλινδρικοί, ἀνόργανοι καὶ ἄσαρκοι, ὅπως στὸ πρῶτο εἶδωλο.

Εἶναι φανερὸ ἐπομένως ὅτι στὸ σύνολο εἰδῶλων τοῦ Πρινιᾶ ἐκπροσωποῦνται δύο διαφορετικὲς τεχνοτροπικὲς τάσεις ποὺ ἐκφράζουν ἀντίστοιχες καλλιτεχνικὲς παραδόσεις. Τὰ πρότυπά τους ἀνιχνεύονται σὲ πρωιμότερες περιόδους²²⁹.

Τὸ πρόσωπο τῆς λεγόμενης σφίγγας τῆς Ἀγίας Τριάδας²³⁰ (**100**, εἰκ. 59) περιβάλλεται ἀπὸ ἰσχυρὸ καὶ γωνιώδες περίγραμμα. Οἱ παρειὲς εἶναι ἐπίπεδες, ἡ μύτη λεπτὴ, τριγωνική, τὸ πηγούνι εὐρὺ καὶ ἐπίμηκες, ὅπως στὸ εἶδωλο **19** ἀπὸ τὸ Καρφί. Τὸ προφίλ τοῦ προσώπου συντίθεται ἀπὸ δύο γωνιούμενα τόξα. Τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ προφίλ ἀπαντᾷ σὲ πολλὰ ὑπομινωικά εἶδωλα ποὺ θὰ ἀναφερθοῦν παρακάτω. Τὰ μάτια ἀποδίδονται μὲ τὸν συνηθὴ τρόπο, μὲ δύο χαλαροὺς ἐνάλληλους κύκλους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἐσωτερικὸς εἶναι ὀλόβαφος, ὁ ἐξωτερικὸς φέρει γραμμίδια στὴν περιφέρεια, καὶ καλύπτουν τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς ἐπιφάνειας τῶν παρειῶν. Ἡ διακόσμηση τοῦ διαδήματος ἀπὸ συστήματα λοξῶν γραμμίδιων ἀποτελεῖ συνηθισμένο κόσμημα σὲ διάταξη

226. S. WIDE, *AM* 26, 1901, 247-8 εἰκ. 1-3 πίν. XII. L. MILANI, *Studi e mater. di Arch. e Numism.* III, 1905, 118-121 εἰκ. 519, 523a. *Μινωικὴ θεά*, 181-5 μὲ σχετικὴ βιβλιογραφία.

227. *Creta Antica* 1984, 228 πίν. 418b.

228. L. MILANI ὁ.π. (σημ. 226) εἰκ. 518. Ἡ σύνθεση τῶν δύο τμημάτων εἶναι λανθασμένη. Βλ. σχετ. *Μινωικὴ θεά*, 182.

229. Γιὰ τὰ πρότυπα αὐτὰ καὶ τὴν πιθανὴ καταγωγή τους βλ. στὸ κεφ. V.

230. L. BANTI, 55-6 εἰκ. 43-4. *Arkades*, εἰκ. 647a.

ζώνης στην υπομινωική - πρωτογεωμετρική αγγειογραφία²³¹. Η ακατάστατη γραμμική διακόσμηση του σώματος ανακαλεί επίσης το θεματολόγιο της αγγειογραφίας της εποχής, στο οποίο πλεονάζουν τα πυκνά γραμμικά θέματα²³².

Το πρόσωπο ορισμένων παρόμοιων κεφαλών ειδωλίων ή ανθρωπόμορφων όντων από την Αγία Τριάδα ορίζεται από ανάλογο με τη σφίγγα γωνιώδες περίγραμμα: **88** (πίν. 72α, β, εικ. 60), **89, 96** (εικ. 61), **97** (72 γ, δ, εικ. 62), **99** (εικ. 63). Τα μάτια του **97** φέρουν επίσης ακτινωτά γραμμίδια στην περιφέρεια όπως τα μάτια της σφίγγας. Τα δύο πρώτα φέρουν ενθέσεις από φαγεντιανή στα μάτια, το μέτωπο και το πηγούνι²³³. Η γραπτή διακόσμηση των ειδωλίων της Αγίας Τριάδας είναι απλή και γραμμική ακολουθώντας έτσι το λιτό γενικά θεματολόγιο της υπομινωικής αγγειογραφίας. Ορισμένα φέρουν ενάλληλες γωνίες ή διάγραμματες ζώνες στον λαιμό (**97, 98**, πίν. 73α, β, εικ. 64, **99**) ενώ σε άλλα επαναλαμβάνεται στον λαιμό και το μέτωπο το γνωστό από την προηγούμενη περίοδο μοτίβο της τεθλασμένης ταινίας (**92**, πίν. 72ε, εικ. 65, **98, 96**). Τεθλασμένη ταινία φέρει επίσης στο μέτωπο και γραμμίδια ακτινωτά γύρω από τα ολόβαφα μάτια το κεφάλι **160** από το σπήλαιο Είλειθυίας στον Τσούτσουρο (πίν. 81γ, δ). Το περίγραμμα του προσώπου τονίζεται πλαστικά και τα ζυγωματικά δηλώνονται με κηλίδες χρώματος.

Το πρόσωπο σχηματικού ειδωλίου με κυλινδρικό κορμό από τη Φαιστό²³⁴ παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με τα πρόσωπα των ειδωλίων της Αγίας Τριάδας. Πιθανότατα προέρχεται από το ίδιο εργαστήριο. Ο όγκος της κεφαλής συρρικνώνεται στο ελάχιστο, ενώ αντίθετα το πρόσωπο προβάλλει έντονα προς τα άνω μέσα σε ισχυρό πλαστικό περίγραμμα. Με τον συνήθη στα ειδώλια της Αγίας Τριάδας τρόπο αποδίδεται η ογκώδης μύτη, το ισχυρό πηγούνι, τα δισκοειδή μάτια και το τοξωτό διάδημα. Το ειδώλιο χρονολογείται με ανασκαφικά δεδομένα στο β' μισό του 10ου αιώνα²³⁵.

Όμοιο στο πρόσωπο και τον κορμό είναι το ειδώλιο 13246 από το σπήλαιο Είλειθυίας στον Τσούτσουρο (άδημ.). Διαφορετική είναι η χειρονομία: τα χέρια φέρονται στο στήθος, αλλά το δεξί βρίσκεται ψηλότερα από το αριστερό, σύμφωνα με τον τύπο της γνωστής χειρονομίας των φυσιοκρατικών ειδωλίων της Φαιστού και της Αγίας Τριάδας.

231. PM II, 1 σ. 136 εικ. 69. *Santuario Gortina*, 232. F. SCHACHERMEYR, *Kreta zur Zeit der Wanderungen* (Wien 1979) πίν. 21.

232. F. SCHACHERMEYR *ό.π.* (σημ. 231) 213-4 εικ. 52h πίν. 23, 24. Ανάλογα θέματα φέρει και η μικρή πύλο σχηματική σφίγγα: L. BANTI, 56 εικ. 46.

233. Εκτός από αυτά τα δύο, ενθέσεις στα μάτια φέρουν ακόμα τα πλαστικά αγγεία του Ίδαίου Άντρου και Κορμού και ένα θραύσμα από τη Φαιστό: A. MINTO, *Ausonia* VI, 1912, 111 εικ. 1. Σύμφωνα με τον A. Minto η τεχνική αυτή επινοήθηκε οφείλεται σε αιγυπτιακή επίδραση. Αλλά και στην Ανατολή εφαρμόζεται ευρύτατα ήδη από την τρίτη χιλιετία: G. CONTENAU, *Manuel d'Archéologie Orientale* I (Paris 1927) εικ. 122, 129 σ. 457 και II, 1931, 547-76.

234. D. LEVI, *ASAtene* 39-40, N. S. 23-4, 1961-2, 407 εικ. 52.

235. D. LEVI *ό.π.* (σημ. 234) 408 με σημ. 4. Όμοιο ειδώλιο βρέθηκε και στα Χάλαρα Φαιστού, αυτό-
θι 501 εικ. 193.

Τὸ ἀνδρικό προσωπεῖο **90** τῆς Ἀγίας Τριάδας²³⁶ (πίν. 71α,β, εἰκ. 66) παρουσιάζει ὁμοιότητες μετὰ τὸ πρόσωπο τῆς «σφίγγας», ἀλλὰ βρίσκεται σὲ πρὸ προχωρημένο στάδιο διάλυσης. Ἡ μύτη εἶναι πολὺ μακριὰ καὶ λεπτή, τὰ ὑπερμεγέθη μάτια μετὰ τὸ γνωστὸ ἀπὸ τῆς «σφίγγας» θυσανωτὸ περίγραμμα συγκλίνουν πρὸς τὴν ἄκρην τῆς μύτης, τὸ πρόσωπο ἐπιμηκύνεται ὑπερβολικὰ πρὸς τὰ κάτω, ἐνῶ ἀντίθετα, ὅπως στὰ μεγάλα εἰδῶλα ἀπὸ τὸ Καρφί, τὸ στόμα εἶναι μικρὸ καὶ ἐγχάρακτο. Τὸ προφίλ εἶναι δίτοξο ὅπως τῆς «σφίγγας». Παρόμοια εἶναι ἡ διακόσμηση τοῦ λαιμοῦ ἀπὸ συστήματα λοξῶν γραμμιδίων.

Ἡ πλήρης σχηματοποίηση τῶν μορφῶν σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὴ συρρίκνωση καὶ τὴ σταδιακὴ ἐξαφάνιση κάθε πλαστικοῦ - ὀργανικοῦ στοιχείου μετατρέπει τὶς παρειὲς σὲ ἐπίπεδες ἐπιφάνειες καὶ τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου σὲ διέδρη γωνία, τρίγωνο ἢ κύκλο. Κατὰ μῆκος τῆς ἀκμῆς ἐπαφῆς τῶν ἐπίπεδων ἐπιφανειῶν τοῦ προσώπου μετὰ τὴν κυρτὴ τῆς κεφαλῆς σχηματίζεται ἀπότομη γωνίωση. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ κεφαλὴ μεγάλου εἰδῶλου ἀπὸ τὸ Καλὸ Χωριὸ Πεδιάδας²³⁷ (**69**, πίν. 74α-γ). Τὸ πρόσωπο εἶναι διεδρικό καὶ τὰ ἐξογκωμένα χαρακτηριστικά, μύτη, φρύδια καὶ πηγούνι, ἀπολήγουν σὲ γωνιώδεις ἀκμές. Τὰ κομβιόσχημα μάτια ὀλισθαίνουν πρὸς τὶς ἄσαρκες παρειάς. Τὰ αὐτιά εἶναι ἐλλειπτικοῦ σχήματος, ζωόμορφα, ὅπως τοῦ εἰδῶλου ἀπὸ τὸ Παγκαλοχώρι. Τὸ στόμα ὡς συνήθως εἶναι μικρὸ μετὰ ἀνάγλυφα χεῖλη.

Ἐπίπεδο καὶ δισκοειδὲς εἶναι τὸ πρόσωπο κεφαλῆς φανταστικοῦ ἀνθρωπόμορφου ὄντος ἀπὸ τὸ σπήλαιο τοῦ Ἑρμῆ Κραναίου στὴν Πατὸν Ρεθύμνου²³⁸ (**187**, πίν. 73γ, δ, εἰκ. 67), ὅμοιου προφανῶς μετὰ τὰ προαναφερθέντα τῆς Ἀγίας Τριάδας, μετὰ δισκοειδὴ ἐπίσης ἀνάγλυφα μάτια, ποὺ τονίζονται μετὰ γραπτὸ κύκλο μετὰ στιγμὴ στὸ κέντρο καὶ ἀκτινωτὰ γραμμίδια στὴν περιφέρεια. Ἡ μύτη εἶναι μακριὰ καὶ τὸ στόμα μικρὸ, ἐγχάρακτο καὶ γραπτὸ. Τὰ αὐτιά εἶναι ἐπίσης ἐλλειπτικά καὶ ζωόμορφα. Φέρει ἀκόμη συστήματα λοξῶν γραμμιδίων στὸν λαιμό, ὅπως τὸ προσωπεῖο **90** τῆς Ἀγίας Τριάδας.

Παρόμοιο εἶναι τὸ πρόσωπο τῆς κεφαλῆς **79** ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα²³⁹ (πίν. 75α, β, εἰκ. 68), μετὰ ὁμοίου σχήματος αὐτιά καὶ μάτια, χωρὶς θυσάνους στὴν περιφέρεια. Ἡ μύτη εἶναι μεγάλη καὶ τριγωνική, μετὰ ἐγχάρακτα ρουθούνια ὅπως στὰ περισσότερα εἰδῶλια τῆς Ἀγίας Τριάδας. Τὸ στόμα ἀποδίδεται μισάνοιχτο.

Ὅμοιότητες μετὰ τὰ παραπάνω παρουσιάζει μία κεφαλὴ εἰδωλίου ἀπὸ τὴν Κνωσὸ μετὰ διακόσμηση στὸ μέτωπο ἀπὸ συνεχὴ τόξα, ποὺ προέρχεται ἀπὸ μυκηναϊκὰ εἰδῶλια μετὰ πόλο²⁴⁰ (εἰκ. 69).

236. L. BANTI, 57 εἰκ. 54a, 55a. *Arkades*, 616 εἰκ. 648.

237. *Arkades*, 619 εἰκ. 650a. *Μινωικὴ θεά*, 214 πίν. I, εἰκ. 3. Ἀνασκαφὴ στὸν χώρο ἀπὸ τὸν Ν. ΠΛΑΤΩΝΑ, *ΚρητΧρον.* Ε', 1951, *Χρονικά*, 98.

238. F. HALBHERR, *MusItal* II, 1888, 916 πίν. XIV: a-b. *Arkades*, 616 εἰκ. 649c. Ἐνα κεφάλι καὶ ἓνα ζεῦγος εἰδωλίων, ποὺ προέρχονται ἐπίσης ἀπὸ τὸ σπήλαιο, παρουσιάζουν ὁμοιότητες μετὰ τὸ περιγραφόμενο καὶ χρονολογοῦνται στὴν ὑπομινωικὴ περίοδο: CCO, 77 εἰκ. 34B, C. A. KANTA, 204 εἰκ. 84: 4-10.

239. *Arkades*, 616 εἰκ. 647c.

240. V. KARAGEORGHIS, *ScrMin* 1977-8, 10 μετὰ σημ. 24 εἰκ. 2.

Στο τελευταίο στάδιο διάλυσης των μορφών ο όγκος της κεφαλής εκμηδενίζεται και το πρόσωπο λειτουργεί ως προσωπείο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν δύο «προσωπεΐα» που αποκολλήθηκαν πιθανότατα από πλαστικά αγγεία και πρόσωπο ειδώλου με ψηλό λαιμό από το Βρόκαστρο²⁴¹ (**11, 12**, πίν. 75γ, δ, 75ε). Η επιφάνεια-φόντο είναι επίπεδη και τα χαρακτηριστικά δηλώνονται με ισχυρό ανάγλυφο και βαθιές εγχαράξεις και τονίζονται με καστανή βαφή.

Παρόμοιο προσωπείο έχει συγκολληθεί στον κυλινδρικό κορμό πλαστικού αγγείου στο Ashmolean Museum, ίσως από την Κίσαμο. Το προφίλ είναι τοξωτό, τα χαρακτηριστικά άδρα και έξογκωμένα, το στόμα μικρό και χαλαρό. Χρονολογήθηκε στον 8ο αιώνα²⁴².

Στον 8ο αιώνα χρονολογείται επίσης ανθρωπομορφικό αγγείο από την Κνωσό²⁴³, με επιπεδικό, «υπομινωικό» πρόσωπο που κλίνει προς τα άνω, μεγάλη μύτη, μικρό στόμα και άγκιστροειδή αυτιά. Τα κομβιόσχημα μάτια φέρουν στιγμοειδή βάθυνση στο κέντρο. Η λεπτομέρεια αυτή συναντάται σε ειδώλια πρωτογεωμετρικής και γεωμετρικής εποχής²⁴⁴.

Σε άλλα ειδώλια και πλαστικά αγγεία δεν δηλώνεται πλαστικό περίγραμμα και τα χαρακτηριστικά του προσώπου συγκολλώνται απευθείας πάνω στην αδιάπλαστη κυρτή επιφάνεια της κεφαλής. Ανάλογο τρόπο απόδοσης της φυσιογνωμίας είχαμε περιγράψει στα είδωλα **26** από το Γάζι και **18α** και **18β** από το Καρφί. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της κατηγορίας αυτής στο πιο προχωρημένο στάδιο εκφυλισμού αποτελεί ένα πλαστικό αγγείο από τον Πρινιά²⁴⁵. Το σχήμα του κυλινδρικού σκεύους έχει επικρατήσει ολοκληρωτικά, ενώ η ανθρώπινη μορφή περιγράφεται με λίγα και υποτονισμένα στοιχεία. Είναι φανερό ότι τον κατασκευαστή του σκεύους αυτού ενδιαφέρει μόνο η προσγραφή της ιδιότητας του ανθρωπομορφισμού στο συγκεκριμένο αγγείο, και όχι η ίδια ή ανθρώπινη μορφή ως οργανικό σύνολο.

Τρία κομμάτια παρόμοιων, αλλά μικρότερων πλαστικών αγγείων συγκαταλέγονται στο σύνολο της κατασχέσεως «από τον Αΐμονα Μυλοποτάμου», που όπως ελέχθη, προέρχεται πιθανότατα από την Αζό. Το ένα από αυτά διατηρεί μικρό τμήμα από το χεῖλος στο οποίο απολήγει ή κυλινδρική κεφαλή (**179**, πίν. 36γ). Η μύτη καλύπτει όλο το πλάτος του κυλίνδρου κι έτσι δεν αφήνει χώρο για το στόμα. Τα κομβιόσχημα μάτια όλισθαίνουν προς τα πλάγια της κεφαλής. Τα άλλα δύο θραύσματα είναι όμοια με το αγγείο του Πρινιά με μυτερό πηγούνι, μικρό έλαφρὰ ανάγλυφο και εγχάρακτο στόμα, όπως της κεφαλής του Καλού Χωριού, και μακριά μύτη (**180, 181**, πίν. 36δ-ε). Η δομή

241. E. HALL, *Vrokastro* (Philadelphia 1914), 101, 108 εικ. 55: Α, Β και 111-2 εικ. 63. Για τη χρονολόγηση του οικισμού V. R. DESBOROUGH *ό.π.* (σημ. 174) 185-7 (Υπομιν.-Γεωμ.). Πρόσφατη ανάδημοση B. HAYDEN, *Hesperia* 60, 1991, 103-144.

242. Βλ. σημ. 188.

243. Βλ. σημ. 184 α' ειδ.

244. *Santuario Gortina*, 209-210 με σχετικά παραδείγματα.

245. Βλ. σημ. 182.

τῶν ἔργων αὐτῶν εἶναι σαφῶς ὑπομινωικὴ χωρὶς κανένα στοιχεῖο ἀπὸ τὴν πρόωμη ἐλληνικὴ πλαστικὴ τῆς Κρήτης. Ἡ χρονολόγησή τους ὅμως εἶναι ἀδύνατον νὰ προσδιορισθεῖ ἀκριβέστερα. Τὸ σύνολο, ὅπως ἐλέχθη, περιλαμβάνει εἰδώλια ἀπὸ τὴν Ὑπομινωικὴ ἕως τὴ Δαιδαλικὴ ἐποχὴ.

Ὅμοιότητες στὴ διάπλαση τοῦ προσώπου μὲ τὰ πλαστικὰ ἀγγεῖα ποὺ προαναφέρθηκαν παρουσιάζει ἓνα εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀκρόπολης τῆς Γόρτυνας²⁴⁶. Ἡ μύτη εἶναι αἰχμηρὴ, τὸ στόμα μισάνοιχτο, τὰ ἀνάγλυφα μάτια καὶ ζυγωματικὰ προεξέχουν ἔντονα. Μινωικοῦ τύπου εἶναι ἡ κόμμωση ἀπὸ ραβδόσχημους βοστρύχους καὶ ἡ χειρονομία ποὺ εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴν παλαιοανακτορικὴ ἐποχὴ.

Ἀνάλογα τραχὺ καὶ χαλαρὸ εἶναι τὸ πρόσωπο ἑνὸς πλαστικοῦ ἀγγείου ἀπὸ τὴ Σύμη²⁴⁷ (163). Παρατηροῦνται καὶ ἐδῶ κραυγαλέες ἀποκλίσεις ἀπὸ τὰ φυσικὰ πρότυπα. Τὸ πηγούνι εἶναι πολὺ ἐπίμηκες κι ἔτσι τὸ τόξο τοῦ προφίλ εἶναι πολὺ ἀνοιχτό. Τὰ αὐτιά βρίσκονται πρὸ πρὶν ἀπὸ τὴ φυσικὴ τους θέση. Τὰ μάτια καὶ τὰ ζυγωματικὰ προεξέχουν ἔντονα, ὅπως στὸ εἰδῶλιο τῆς Γόρτυνας, ἐνῶ τὸ στόμα εἶναι γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ πολὺ μικρό. Ἀνάλογο εἶναι καὶ ἓνα κεφάλι εἰδωλίου ἀπὸ τὸ ἴδιο ἱερό²⁴⁸ (165). Τὸ προφίλ ὅμως, ἀντίθετα ἀπὸ τὸ πλαστικὸ ἀγγεῖο, σχηματίζει κλειστὸ τόξο, ὅπως στὰ κεφάλια 43 καὶ 44 ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Γόρτυνας²⁴⁹. Οἱ δυσαναλογίες καὶ οἱ ἀσυμμετρίες ἐπιτείνονται καὶ ἐκδηλώνονται μὲ τὴν κατολίσθηση τῶν ζυγωματικῶν στὸ ὕψος τῶν σιαγόνων²⁵⁰. Τὸ μισάνοιχτο στόμα ἀποδίδεται μὲ βαθιὰ ἐγχάραξη, ὅπως καὶ σὲ θραῦσμα πλαστικοῦ ἀγγείου ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα (94, πίν. 36ζ). Τὰ μάτια καὶ τὰ φρύδια τοῦ τελευταίου δηλώνονται μὲ δύο συνεχὴ διάγραμμα τόξα. Ἡ στιγμὴ στὸ κέντρο τῶν κομβιόσχημων ματιῶν εἶναι σύνηθες χαρακτηριστικὸ εἰδωλίων τῆς ΠΓ περιόδου.

Τὰ τυπικὰ ἀναγνωριστικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐξεταζόμενης περιόδου διαπιστώνονται καὶ στὸ «ἰανόμορφο» κεφάλι τοῦ Ashmolean Museum, ποὺ ἴσως προέρχεται ἀπὸ τὸ Παλαίकाстро²⁵¹. Ἡ μύτη καὶ τὸ πηγούνι καταλήγουν σὲ αἰχμηρὸ ἄκρο, τὰ μάτια εἶναι μεγάλα καὶ δισκοειδῆ μὲ ἐγχάρakta γραμμίδια στὴν περιφέρεια καὶ τὰ αὐτιά ἐλλειπτικά, ζωόμορφα. Ὅμοιο εἶναι καὶ ἓνα μικρὸ κεφάλι τοῦ Museo Pigorini, ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα²⁵² μὲ στιγμοειδεῖς βαθύνσεις στὰ κομβιόσχημα μάτια.

Πολλὰ μικρὰ γυναικεῖα ὑπομινωικά εἰδώλια ἔχουν κυλινδρικό κορμὸ εὐρυνόμενο πρὸς τὴ βάση. Ἡ θέση τῶν χειρῶν τους στὸ στήθος ἢ τὴν κοιλιά ἀνακαλεῖ γνωστὰς μινωικὰς χειρονομίες²⁵³. Τέτοια εἰδώλια προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὰ ἱερὰ τῆς Γόρτυνας καὶ

246. *Santuario Gortina*, 208 πίν. IX: 51.

247. Βλ. σημ. 180.

248. Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, *ΠΑΕ* 1975, 322 πίν. 257β.

249. *Santuario Gortina*, 211 εἰκ. 271, 272.

250. Πρβ. τὰ ὑπομινωικά εἰδώλια ἀπὸ τὴν Ἀξό, G. RIZZA ὁ.π. (σημ. 183) εἰκ. 2: 7, 11, 15. Ἐδῶ τὰ ζυγωματικὰ δηλώνονται μὲ ἐπίθετα πλαστικὰ δισκάρια.

251. *CCO*, 101-2 εἰκ. 41 πίν. XXXV.

252. M. BORDA, 60 πίν. XLIII, 3. *Creta Antica*, 222 εἰκ. 403.

253. Σχετικὰ μὲ τὴν προέλευση τοῦ τύπου τῶν κυλινδρικῶν εἰδωλίων-εἰδῶλων: *Μινωικὴ θεά*, 276 καὶ Σ. ΑΛΕΞΙΟΥ, *ΚρητΧρον.* Ι', 1956, 17.

της Ἀξοῦ²⁵⁴. Ἡ χρονολόγησή τους κατέρχεται μέχρι καὶ τὸν 7ο αἰώνα²⁵⁵. Ἀρκετὰ τέτοια εἰδώλια ὑπάρχουν στὸ Ὑπομινωκὸ-Δαιδαλικὸ σύνολο τῆς κατασχέσεως «ἀπὸ τὸν Ἀἴμονα», τὰ ὁποῖα πιθανότατα προέρχονται ἐπίσης ἀπὸ τὴν Ἀξό (166-171, πίν. 76α-ς').

Ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ τύπου τῆς γυμνῆς καθιστῆς μορφῆς μέχρι τὰ ὑπομινωκὰ χρόνια παρουσιάζει τὸ καθιστὸ εἰδῶλιο 174 ἀπὸ τὸ ἴδιο σύνολο. Τόσο ὁ τύπος αὐτός, ὅσο καὶ ἡ χειρονομία τοῦ εἰδωλίου, ποὺ φέρει τὰ χέρια στὸ στήθος καὶ τὴν κοιλιά προέρχονται ἀπὸ τὴ μινωικὴ παράδοση²⁵⁶ (πίν. 77α).

Σχηματικά, ὅπως καὶ τὰ γυναικεῖα, εἶναι καὶ τὰ μικρὰ ἀνδρικὰ ὑπομινωκὰ εἰδώλια²⁵⁷. Ὁ κορμὸς εἶναι ραβδόσχημος καὶ τὰ ἄκρα συρρικνωμένα καὶ χαλαρά (π.χ. 173, πίν. 81ε). Τὸ κεφάλι εἶναι συνήθως ὀγκῶδες μὲ ὑπερτονισμένα χαρακτηριστικά. Ἄλλοτε εἶναι γυμνὰ μὲ δηλωμένα ἢ ὄχι τὰ γεννητικὰ ὄργανα, ἄλλοτε φέρουν ἀπλὸ αἰδοιοθύλακα.

Μορφολογικὰ τὰ εἰδώλια αὐτὰ δὲν σηματοδοτοῦν κάποια καινοτομία ἀφοῦ συνεχίζουν τὴ μετανακτορικὴ παράδοση τῶν σχηματικῶν εἰδωλίων. Ἡ μετατροπὴ τοῦ κορμοῦ σὲ κύλινδρο πραγματοποιεῖται στὴ διάρκεια τῆς μετανακτορικῆς περιόδου καὶ στὰ γυναικεῖα καὶ στὰ ἀνδρικὰ εἰδώλια²⁵⁸. Αὐτὴ ἡ ἀκραία σχηματοποίηση καὶ συρρίκνωση τοῦ κορμοῦ καὶ τῶν ἄκρων καθὼς καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῶν μελῶν του πάνω στὸ βασικὸ τεκτονικὸ πλαίσιο, ποὺ συνδυάζεται μὲ τὴ σταδιακὴ ἀπάλειψη ὅλων τῶν θολῶν καὶ χαλαρῶν ὑπομινωκῶν πλαστικῶν στοιχείων, προετοιμάζει τὸ ἔδαφος γιὰ μιὰ νέα δυναμικὴ θεώρηση τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς²⁵⁹, σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχὲς τοῦ γεωμετρικοῦ – πρῶιμου ἑλληνικοῦ – ρυθμοῦ²⁶⁰.

Πάντως ἡ διείσδυση τῶν νέων δομικῶν ἀντιλήψεων στὴν πλαστικὴ δὲν εἶναι ὁμοιόμορφη οὔτε γενικευμένη. Οἱ τοπικὲς ἀντιστάσεις τοῦ ντόπιου στοιχείου στὸ δωρικὸ φυλετικὸ ρεῦμα καὶ ὁ ἐνδογενὴς κρητικὸς συντηρητισμὸς διευκόλυναν τὴν ἐπιβίωση δομικῶν στοιχείων τῆς μινωικῆς πλαστικῆς ἕως καὶ τὰ δαιδαλικά χρόνια²⁶¹. Παρακάτω ἀναφέρονται μερικὰ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα:

254. *Santuario Gortina*, πίν. IX καὶ G. RIZZA, *ὁ.π.* (σημ. 183) 272-3.

255. Σχετικὸ παράδειγμα ἀπὸ τὴ Σύμη τοῦ πρῶιμου 7ου αἰ.: Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, *ΠΑΕ* 1981, 24 εἰκ. 7.

256. Ἐχουν ἤδη ἀναφερθεῖ ΥΜ I (Φαιστός, Ἀγία Τριάδα), ΥΜ II (Κνωσός-Μ. Ἀνάκτορο, Ἑλληνικά) καὶ ΥΜ III (Ἱερὸ Διπλῶν Πελέκεων, Βασιλικὸς Δρόμος Κνωσοῦ, «Πυράθι», Ἀρμένιοι) παραδείγματα. Παρόμοια ὑπομινωκὰ καθιστὰ εἰδώλια προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἀξό: G. RIZZA *ὁ.π.* (σημ. 183) 273 εἰκ. 2: 22, 23, 25. Ἴσως τὸ εἰδῶλιο καθόταν στὸ πῆλινο κάθισμα τοῦ πίν. 77β.

257. Ἐνδεικτικὰ παραδείγματα: Μ. BORDA, πίν. XLIII. *Santuario Gortina*, πίν. VII-VIII. G. RIZZA *ὁ.π.* (σημ. 183) εἰκ. 2: 14. Γ. ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ, *ΑΔ* 34, 1979, Μελέτες, πίν. 90α. L. BANTI, 56 εἰκ. 49, 50. Πολυάριθμα παρόμοια ἀδημοσίευτα εἰδώλια προέρχονται ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀγίας Τριάδας.

258. α) Μυκηναϊκὰ καὶ μυκηναϊκοῦ τύπου εἰδώλια (βλ. προηγ.). β) Ἀνδρικὰ εἰδώλια ἀπὸ τὴν «Ἀνεξερεῦνητη Οἰκία» καὶ τὴν Ἀγία Τριάδα (βλ. προηγ.).

259. Γιὰ τὸν χαρακτῆρα τῆς γεωμετρικῆς ἀφαίρεσης βλ. Χρ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ, *Ἀρχαία Τέχνη* (Ἀθήνα 1972) 72-3.

260. U. NAUMAN, 75-86.

261. Πλήρης ἀνάλυση καὶ ἐρμηνεία τῶν μινωικῶν ἐπιβιώσεων στὴν πρῶιμη ἑλληνικὴ τέχνη ἀπὸ τὴν Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, *ΧΚΤ*, 214-9.

Μία κεφαλή ειδωλίου από τὸ Καβούσι φέρει δαιδαλική κόμμωση, ἀλλὰ τὸ ἐπίπεδο πρόσωπο μὲ τὰ ἄψυχα, ὑπερτονισμένα χαρακτηριστικὰ ἀνακαλεῖ τὴ μινωικὴ μορφολογικὴ ἀντίληψη²⁶².

Υπομινωικοῦ τύπου κυλινδρικός κορμὸς καὶ μινωικὲς χειρονομίες ἐπιβιώνουν σὲ πολυάριθμα ειδώλια μὲ κεφαλὲς δαιδαλικοῦ ρυθμοῦ, ἀπὸ τὸν ἀποθέτη τῆς Σητείας²⁶³.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἓνα ειδώλιο ἀπὸ τὸν «Αἶμονα» (Ἀξὸ μᾶλλον ὅπως προαναφέραμε) γιὰ τὴν ἐπιβίωση τοῦ τύπου τοῦ μετανακτορικοῦ ειδώλου μὲ τὰ ὑψωμένα χέρια (172, πίν. 77γ). Ἡ φούστα ψηλὴ καὶ κυλινδρική, ὅπως στὰ δαιδαλικά ειδώλια²⁶⁴. Ὁ κορμὸς ὅμως εἶναι σφαιρικός καὶ διογκωμένος, μορφολογικὰ ὅμοιος μὲ τοὺς κορμούς τῶν ὑπομινωικῶν ειδώλων ἀπὸ τὸ Καρφὶ καὶ ἰδιαίτερα τῶν 18α, β. Τὰ χέρια εἶναι σχηματικά καὶ συρρικνωμένα, ὅμοια μὲ τῶν μυκηναϊκῶν ειδωλίων τύπου Ψ. Ὀλόκληρο τὸ εἶδωλο μαζὶ μὲ τὴν κεφαλὴ, ποὺ δὲν σώζεται, εἶναι κοῖλο ἐσωτερικά, ὅπως δηλαδὴ τὰ πῆλινα μινωικά εἶδωλα. Εἶναι ἐπομένως φανερό ὅτι ἡ μορφή αὐτὴ, ποὺ δομεῖται σύμφωνα μὲ τὶς ἀναλογίες τῆς δαιδαλικῆς πλαστικῆς μεταφέρει τὴν παράδοση, μορφολογικὴ καὶ κατασκευαστικὴ, τῶν μινωικῶν ειδώλων μὲ τὰ ὑψωμένα χέρια²⁶⁵. Ἀνάλογη ἐπιβίωση τῆς παραδοσιακῆς μορφῆς τοῦ μινωικοῦ ειδώλου μὲ κυλινδρική φούστα καὶ σφαιρικό κορμό, προσαρμοσμένου ὅμως στὶς σωματικὲς ἀναλογίες καὶ τὴ στερεομετρικὴ ἀντίληψη τῆς δαιδαλικῆς πλαστικῆς διαπιστώνεται καὶ στὸ γνωστό «Παλλάδιο» τῆς Γόρτυνας²⁶⁶.

Παλαιὲς καὶ νέες δομικὲς ἀρχὲς ἀναμειγνύονται ἐπίσης σὲ ἓνα κεφάλι τῆς κρητικῆς συλλογῆς τοῦ Ashmolean²⁶⁷. Τὸ πρόσωπο πλάθεται σύμφωνα μὲ τὶς μορφοποιητικὲς ἀντιλήψεις τῆς γεωμετρικῆς πλαστικῆς, στὴν ὁποία ἐντάσσεται σύμφωνα μὲ τὸν ρυθμὸ ἀλλὰ καὶ τὴ γραπτὴ του διακόσμηση²⁶⁸. Ἀπὸ τὴν ὑπομινωικὴ ὅμως παράδοση ἀπορρέει ἡ δήλωση γραποῦ περιγράμματος γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο καὶ ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῶν

262. ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, *ΚρητΧρον.* Ι', 1956, 14 ὑποσ. 16 μὲ ἄλλα σχετικὰ παραδείγματα.

263. Κ. ΔΑΒΑΡΑ, *Ὁδηγὸς εἰκ.* 79c. Ν. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, *ΑΑΑ* 13, 1980, 65 εἰκ. 4. Τοῦ ἴδιου, *Σητεία*, 1980 (τουριστ. ὁδηγὸς) 113. Πολυάριθμα ἀδημοσίευτα παραδείγματα ἀπὸ τὸν ἀποθέτη Σητείας βρίσκονται καὶ ὀρισμένα ἐκτίθενται στὰ Μουσεῖα Ἀγίου Νικολάου καὶ Σητείας.

264. Π.Χ. Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, *ΑΕ* 1981, 24 εἰκ. 8. Ν. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ *ὁ.π.* (σημ. 263) 65 εἰκ. 3. *Santuario Gortina*, πίν. XI κέ.

265. Πρβ. τὴ γραπτὴ ἀπεικόνιση μινωικοῦ ειδώλου μὲ ὑψωμένα χέρια στὴ γεωμετρικὴ στάμνο τῆς Φορτέτσας: *Μινωικὴ θεά*, 287-8, πίν. ΙΔ', εἰκ. 3 καὶ τὰ πρωτοδαιδαλικά ειδώλια ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Γόρτυνας μὲ σφαιρικό ἐπίσης κορμό καὶ κωνικὴ φούστα: *Santuario Gortina*, πίν. ΙΧ: 54 καὶ Χ: 55. Ὁ τύπος τοῦ μετανακτορικοῦ ειδώλου ἀναγνωρίζεται στὸ σχῆμα τοῦ κορμοῦ γεωμετρικοῦ ειδωλίου τοῦ ἀποθέτη Βραχασίου: Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ *ὁ.π.* (σημ. 263) εἰκ. 76.

266. *Santuario Gortina* πίν. XI. «Πρόκειται περὶ μιᾶς πρώτης ἐκφράσεως τῆς νέας διαθέσεως μὲ τὰ ἀπολύτως παραδοσιακὰ μέσα»: Β. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ, *Ἑλληνικὴ πλαστικὴ τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος* (πανεπιστημιακὲς παραδόσεις) 15.

267. *CCO*, 103, 106 πίν. XXXVI.

268. Πρβ. ὁμοιο μαϊάνδρο σὲ θραῦσμα ἀγγείου ποὺ χρονολογεῖται στὸν 8ο αἰ.: *CCO*, 98 (ἀρ. 440) πίν. XXXII.

χαρακτηριστικῶν του, δηλαδή διογκωμένα κομβιόσχημα μάτια, μικρὸ γραμμικὸ στόμα καὶ τονισμένα με γραμμίδια φρύδια²⁶⁹.

Τὸ κεφάλι ἐνὸς εἰδωλίου ἀπὸ τὸν Πρινιά²⁷⁰ (37, πίν. 77δ-ε) πλάσθηκε σύμφωνα με τὸν ρυθμὸ τῆς γεωμετρικῆς περιόδου. Ἀλλὰ ἡ μορφολογία του ἐπηρεάζεται ἀκόμα ἀπὸ τὴν ὑπομινωικὴ παράδοση: τὸ στόμα δηλώνεται με εὐθύγραμμη ἐγχάραξη, τὸ σαγόνι εἶναι ἐπίμηκες καὶ ὀγκῶδες, τὸ προφίλ τοξόσχημο καὶ τὰ αὐτιά μοιάζουν με πλαστικούς δακτυλίους με τρύπα στὸ ἐσωτερικόν, ὅπως τὰ αὐτιά στὰ κεφάλια ἀπὸ τὸ Καλὸ Χωριό, τὸ σπήλαιον Ἑρμῆ Κραναίου καὶ στὸ κεφάλι 79 ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα.

Πολὺ ὅμοιο τέλος εἶναι τὸ πρόσωπον ἀνθρωπομορφικοῦ ἀγγείου ἀπὸ τοὺς τάφους τοῦ Πανεπιστημίου τῆς περιοχῆς Κνωσοῦ με ὀγκῶδη μύτη, εὐρὺ πηγούνι καὶ μεγάλο ἐγχάρακτο στόμα. Τὸ ἀγγεῖο χρονολογεῖται στὸν 7ο αἰῶνα²⁷¹.

ΜΥΚΗΝΑΪΚΑ ΕΙΔΩΛΙΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

Στὴν ὁμάδα αὐτὴ περιλαμβάνονται εἰδῶλια τῶν γνωστῶν μυκηναϊκῶν τύπων Ψ, Φ καὶ Τ, ποὺ βρέθηκαν στὴν Κρήτη, ἀλλὰ καὶ εἰδῶλια με ἀνάμεικτα κρητικὰ καὶ μυκηναϊκὰ μορφολογικὰ χαρακτηριστικά. Τὰ εἰδῶλια αὐτὰ εἶναι σχετικὰ λίγα καὶ αὐτὸ φανερώνει τὴ δυσκολία διείσδυσης τῶν μυκηναϊκῶν σχηματικῶν καὶ τυποποιημένων μορφῶν σὲ ἓνα χῶρο με πλούσια φυσιοκρατικὴ παράδοση.

Ι. Τύπος Ψ

Μικρὰ μινωικὰ εἰδῶλια με ὑψωμένα χέρια συναντῶνται, ὅπως εἶπαμε ἀπὸ τὴν ΥΜ Ι. Τὸ ΥΜ ΙΙ - ΙΙΑ εἰδῶλιο 116 ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα (πίν. 20δ-ε ἀριστ. εἰκ. 25) κατάγεται ἀπὸ τὸν νεοανακτορικὸ τύπο, ἀλλὰ μορφολογικὰ πλησιάζει τὸν κρητομυκηναϊκὸ «νατουραλιστικὸν τύπον», σύμφωνα με τὴν ὁρολογία ποὺ καθιέρωσε ἡ Ε. French²⁷², ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κόμμωση ποὺ εἶναι, ὅπως ἐλέχθη τυπικὰ μινωικὴ²⁷³. Ὅμοια χειρονομία παρουσιάζει καὶ τὸ ΥΜ ΙΙΑ εἰδῶλιο 60 ἀπὸ τὴν Κνωσό (εἰκ. 32).

Ὁ μυκηναϊκὸς τύπος Ψ εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὰ εἰδῶλια τῆς Φαιστοῦ, ποὺ χρονολογήθηκαν ἀπὸ τὴν Ε. French στὴν ὀψιμὴ ΥΜ ΙΙΒ καὶ ΙΙΓ²⁷⁴. Τὸ ἀποσπασματικὸ εἰδῶλιο

269. Τὸ τελευταῖο χαρακτηριστικὸ ἀπαντᾷ σὲ θραῦσμα πλαστικοῦ ἀγγείου ἀπὸ τὴν Ἰαλυσό, πιθανῶς εἰσηγμένο ἀπὸ τὴν Κρήτη (βλ. στὸ κεφ. ΙΙ. 3 σ. 104) καὶ στὸ θραῦσμα ἀνθρωπομορφικοῦ ἀγγείου ἀπὸ τὸ Ἰδαῖο Ἄντρο (σημ. 186).

270. Περισυλλογὴ στὴν «Πατέλα» Πρινιά 1987 (θέση Ξυλόπορτα).

271. Βλ. σημ. 184 (β).

272. Ε. FRENCH 108 κέ.

273. Συγγενὴς τυπολογικὰ εἶναι ἡ κόμμωση «νατουραλιστικοῦ» ἢ Πρωτο-Φ ἀποσπασματικοῦ εἰδωλίου ἀπὸ τὴν Μυκῆνες: Ε. FRENCH (Diss.) 147 εἰκ. 49: 1.

274. Ε. FRENCH, 136, 137-8, 182, 187. Τὰ εἰδῶλια αὐτὰ ἀποτελοῦν πιθανότατα τεκμήριο διείσδυσης μυκηναϊκῶν φύλων στὴν Κρήτη: Μ. PORHAM, BSA 60, 1965, 335.

134²⁷⁵ (πίν. 78α-β εικ. 70) ανήκει σὲ τύπο μὲ κυλινδρικό, κοῖλο ἐσωτερικά κορμό, ποὺ χρονολογεῖται, σύμφωνα μὲ τὴν French στὴν YM IIIA2-B²⁷⁶. Πάντως ἐνῶ στὰ μυκηναϊκά εἰδῶλια τὸ στήθος εἶναι πρόστυπο καὶ καλύπτεται ἀπὸ κυματοειδεῖς ταινίες, στὸ φαιστιακὸ εἰδῶλιο τὸ στήθος ἔχει αὐξημένο ὄγκο καὶ τὸ περίγραμμά του καθὼς καὶ ἡ θηλὴ τονίζονται γραπτὰ. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἀποδίδεται τὸ στήθος σὲ «νατουραλιστικά» κρητομυκηναϊκά εἰδῶλια²⁷⁷.

Τὰ εἰδῶλια **125, 127** ἀπὸ τὴ Φαιστό²⁷⁸ (πίν. 78γ, δ, πίν. 78ς', ζ, εικ. 71, 72) καὶ τὸ εἰδῶλιο τοῦ Μουσείου Pigorini²⁷⁹ ἀνήκουν στὸν τύπο Late Psi B σύμφωνα μὲ τὴν κατάταξη τῆς E. French²⁸⁰. Ὁ σφαιρικός κορμὸς τοῦ εἰδωλίου **129** (πίν. 79α, εικ. 73) εἶναι συγκρίσιμος μὲ μυκηναϊκά παράλληλα²⁸¹. Κατατάχτηκε ἀπὸ τὴν E. French στὴν ὁμάδα Late Psi C²⁸², ὅπως καὶ τὸ εἰδῶλιο **133** μὲ τὸ ἀσυνήθιστο μεγάλο γραπτὸ περιδέραιο²⁸³. Παρόμοιο εἰδῶλιο μὲ σφαιρικὸ ἀνώτερο κορμὸ προέρχεται ἀπὸ τὸν Πρινιά (**36**, πίν. 78ε)²⁸⁴.

Τὸ ἀκέφαλο εἰδῶλιο **51** ἀπὸ τὴν Κνωσό (πίν. 79γ-δ, εικ. 74) ἀνήκει στὴν παραλλαγὴ Late Psi D τῆς E. French, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ κιονόσχημο κορμὸ καὶ ἀτροφικά χέρια²⁸⁵. Τὸ εἰδῶλιο αὐτὸ παρουσιάζει ὁμοιότητες στὸ σχῆμα τοῦ κορμοῦ καὶ τῶν χειρῶν καὶ τὴ γραπτὴ διακόσμηση, ποὺ ἀποδίδει μᾶλλον ποδῆρη μακρὺ χιτῶνα, μὲ μικρὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀσίνης²⁸⁶. Καὶ πάλι ὅμως, παρὰ τὴν προχωρημένη σχηματοποίηση τοῦ κορμοῦ, τὰ στήθη τοῦ κρητικοῦ εἰδωλίου διαθέτουν ὄγκο, γεγονόςς ποὺ μαρτυρεῖ, ὅπως εἴπαμε, τὴν ἐπιβίωση στοιχείων τῆς φυσιοκρατικῆς παράδοσης στὴν ὀψιμὴ μετανακτορικὴ περίοδο.

Πολλὰ κρητικὰ εἰδῶλια παρουσιάζουν ἐκλεκτικὲς ὁμοιότητες μὲ τοὺς καθιερωμένους μυκηναϊκοὺς τύπους καὶ παραλλαγὲς τῆς ὁμάδας Ψ. Ὅμως συγκεκριμένα στυλιστικά καὶ μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ τὰ τοποθετοῦν στὴν ντόπια, κρητικὴ πλαστικὴ τοῦ τέλους τῶν μετανακτορικῶν χρόνων καὶ τῆς Ὑπομινωικῆς περιόδου:

275. L. PERNIER, *MonAnt* 12, 1902, 121 εικ. 52: 1.

276. «Hollow Psi» E. FRENCH, 126-8, (*MP Chronology*, 87) καὶ ὅχι «Late Psi B», 136 σημ. 70.

277. Εἰδῶλιο 49 (4451) ἀπὸ τὴν Κνωσό καὶ ἑλλαδικὰ «νατουραλιστικά» καὶ Πρωτο-Φ: E. FRENCH, πίν. 13.

278. *MonAnt* 12, 1902, 121 εικ. 52: 2.

279. M. BORDA, πίν. XLIII.

280. E. FRENCH 136, 182.

281. L. PERNIER ὁ.π. (σημ. 275). 121-2 εικ. 52: 4. Πρόκειται γιὰ τὰ εἰδῶλια τοῦ θρησκευτικοῦ κέντρου τῶν Μυκηνῶν, τοῦ τάφου 40 τῶν Μυκηνῶν, τὴν «κυρία τῆς Φυλακωπῆς» καὶ τὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Μενελαῖο Σπάρτης. Συγκεντρωτικὴ βιβλιογραφία στὸ κεφ. V.

282. E. FRENCH, 137, 182.

283. *MonAnt* 12, 1902, 123 εικ. 52: 5. *Μινωικὴ θεά*, 208 πίν. 8 εικ. 2.

284. Ἐπιφανειακὴ περισυλλογὴ (ἀδημ.).

285. E. FRENCH, 134, 139. Χρονολογεῖται στὴν προχωρημένη ΥΕ ΠΙΓ.

286. O. FRÖDIN - A. PERSSON, *Asine* (Stockholm 1938) 308 εικ. 206, 212. *MP Chronology*, 87 εικ. 1 (τύπος Ψ2).

Χαρακτηριστικά δείγματα αυτής της κατηγορίας είναι δύο ειδώλια τύπου Ψ από το ιερό της Ἀκρόπολης της Γόρτυνας²⁸⁷ με κοντό και ἀκόσμητο κορμό, ὅπως ὀρισμένα ὄψιμα χρονικά ειδώλια τύπου Ψ. Στὸ μέτωπο ὁμως φέρουν τὸ γνωστὸ ἀπὸ πολλὰ ΥΜ ΙΙΙΓ - Ὑπομινωικὰ ειδώλια τοξωτὸ διάδημα.

Φανερὴ ὁμοιότητα μὲ τοὺς κορμούς τῶν μυκηναϊκῶν ειδωλίων παρουσιάζει καὶ ὁ εὐρυνόμενος πρὸς τὴ βάση κυλινδρικός κορμὸς ειδωλίου ἀπὸ τὰ Βασιλικά Ἀνώγεια²⁸⁸ (154, πίν. 80α). Ἡ διάπλαση ὁμως τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου ἀνακαλεῖ ὑπομινωικὰ ειδώλια, τὸ ἴδιο καὶ τὸ τοξωτὸ διάδημα. Τὰ χέρια ἐπίσης εἶναι ραβδόσχημα καὶ ὄχι πτερυγίσχημα, ὅπως στὰ μυκηναϊκὰ ειδώλια. Ραβδόσχημα χέρια σὲ χειρονομία τύπου Ψ διαθέτει καὶ τὸ ειδώλιο 87 (εἰκ. 75) ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα²⁸⁹. Τὸ πρόσωπό του ὀρίζεται μὲ γραπτὸ περίγραμμα καὶ τὰ ἐπίθετα διασκοειδῆ μάτια του φέρουν γραπτὴ στιγμή στὸ κέντρο, ὅπως ἀρκετὰ ειδώλια τῆς ὑπομινωικῆς περιόδου. Ὅμοιότητες ἐπίσης παρουσιάζουν ἓνα μυκηναϊκοῦ τύπου ειδώλιο μὲ ὑπερτονισμένα χαρακτηριστικά²⁹⁰ καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ ειδώλια μὲ ὑψωμένα χέρια τοῦ κέρνου τῶν Κουρτῶν μὲ τραχὺ ἐπίσης πρόσωπο καὶ ἐπίθετα στικτὰ μάτια²⁹¹.

Τὰ δύο ΠΓ ειδώλια (157) τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Ροτασίου²⁹² ἀνήκουν στὴν ἴδια κατηγορία μὲ τὰ προαναφερθέντα ἀλλὰ εἶναι σχηματικότερα. Τὸ πρόσωπό τους εἶναι πτηνόμορφο μὲ ἐγκοπὴ στὸ μέσο τοῦ κατακόρυφου πτερυγίου, ὅπως στὸ ειδώλιο 28 τοῦ ἱεροῦ τῆς Γόρτυνας²⁹³. Ἡ χειρονομία ἀποδίδεται μὲ χαλαρότητα, ἀφοῦ τὰ χέρια δὲν ὑψώνονται κατακόρυφα, ἀλλὰ λοξὰ σὲ σχέση μὲ τὸν κάθετο ἄξονα τοῦ κορμοῦ. Ἀνάλογα χαλαρὴ εἶναι ἡ χειρονομία καὶ σὲ ΠΓ ειδώλιο ἀπὸ τὴν Ἀξό²⁹⁴. Ὁ κορμὸς του εἶναι κυλινδρικός, τὰ μάτια μεγάλα δισκοειδῆ μὲ στιγμή στὸ κέντρο. Φέρει ἐπίσης τὸ συνηθισμένο στὰ σύγχρονά του ειδώλια τοξωτὸ διάδημα.

II. Τύπος Φ

Ἡ Αἰκ. Μαυριγιαννάκη ἀναφέρει τὰ ἐξῆς ειδώλια τύπου Φ: ἓνα Πρωτο-Φ καὶ ἓνα Φ-Β ἀπὸ τοὺς «Ἀτσιπάδες»²⁹⁵, δύο Φ - Πρωτο Φ ἀπὸ ἀνασκαφὲς στὸ Καστέλλι Χανίων, μία κεφαλὴ Πρωτο-Φ ειδωλίου καὶ ἓνα μικκύλο Φ ἀπὸ τὴ Φαιστό καὶ ἓνα τεμάχιο τύπου Φ ἀπὸ τὴν Κνωσό. Ἡ Ἀ. Κάντα ἀναφέρει καὶ ἄλλα ειδώλια ἀπὸ τὸ Καστέλλι

287. *Santuario Gortina*, 207 πίν. VII (ἀρ. 27, 28).

288. *Μινωικὴ θεά*, 277 πίν. ΙΓ εἰκ. 1. Ὁ Ἀλεξίου τὸ χρονολογεῖ στὴν ΠΓ ἐποχή.

289. L. BANTI, 56 εἰκ. 50.

290. L. MARIANI, *MonAnt* 6, 1895, 176 εἰκ. 8.

291. *Μινωικὴ θεά*, 206-7 πίν. Θ' εἰκ. 3.

292. *ΚρητΧρον.* Η', 1954, Χρονικά, 516.

293. *Santuario Gortina*, 207 εἰκ. 265.

294. *MonAnt* 6, 1895, 179 εἰκ. 13.

295. Αἰκ. ΜΑΥΡΙΓΙΑΝΝΑΚΗ, *ΑΕ* 1974, Χρονικά, 16-8 πίν. Ζ' (J. D. PENDLEBURY, *The Archaeology of Crete* (London 1939), 255, 261). Πιθανότερη ἢ προέλευση ἀπὸ τὸ Χαμαλεύρι κατὰ τὴν Αἰκ. Μαυριγιαννάκη.

Χανίων και μεταξύ αὐτῶν ἓνα Πρωτο-Φ²⁹⁶ καὶ ὁ E. Hallager περισσότερα ἀπὸ 20 συνολικά ἀπὸ τὸ Καστέλλι, μερικά ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἀργολίδα²⁹⁷. Κεφαλὴ εἰδωλίου Φ - Πρωτο Φ προέρχεται ἀπὸ τὸ Κεφάλι Χόνδρου²⁹⁸. Τρία κομμάτια εἰδωλίων τύπου Φ βρέθηκαν στὴν «Ἀνεξερευνήτη Οἰκία»²⁹⁹. Εἰδῶλιο Φ μὲ μεγάλα στήθη καὶ κυλινδρική φούστα προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα³⁰⁰. Τέλος Θραῦσμα εἰδωλίου τύπου Φ βρέθηκε σὲ ἀνασκαφὴ στὴ θέση Τάχερη Μοιρῶν μέσα σὲ ΥΜ ΠΙΒ-Γ στρῶμα³⁰¹.

III. Τύπος T

Ἀμυγὴ μυκηναϊκὰ παραδείγματα τοῦ τύπου αὐτοῦ δὲν ἔχουν μέχρι σήμερα ἀναφερθεῖ. Ὅμως τὸ ἀποσπασματικὸ εἰδῶλιο 50 ἀπὸ τὴν Κνωσό (πίν. 21α, β, ἀριστ.) μὲ ρομβοειδὴ κορμὸ καὶ ἀτροφικά χέρια, ποὺ ἐφάπτονται στὸ στήθος, βρίσκεται κοντὰ στὸν «μεταβατικόν», κατὰ τὴν E. French, τύπο μυκηναϊκῶν εἰδωλίων, ποὺ χρονολογοῦνται μεταξύ τοῦ τέλους τῆς ΥΜ ΠΙΑ καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ΠΙΒ. Ἐξάλλου καὶ οἱ κατακόρυφες, ἐλαφρὰ λοξὲς ταινίες στὴ ράχη θυμίζουν τὴν ἀνάλογη κόσμηση τῶν μυκηναϊκῶν εἰδωλίων. Πάντως ἡ σχηματικὴ αὐτὴ χειρονομία προέρχεται ἀπὸ τὸν ἐκφυλισμὸ μιᾶς ἀντίστοιχης φυσιοκρατικῆς μὲ μεγάλη παράδοση ἀπὸ τὰ παλαιοανακτορικά χρόνια. Τὴ συνεχὴ αὐτὴ ἐξέλιξη, ποὺ πραγματοποιεῖται μέσα στὴν Κρήτη, χωρὶς ἐξωτερικὲς ἐπιρροὲς καὶ μιμήσεις, τεκμηριώνουν ἄφθονα παραδείγματα (ἀναλυτικὰ στὸ εἰδικὸ κεφάλαιο). Ἀνάλογη ἐπίσης ἐξέλιξη ἀκολουθεῖ καὶ ἡ μυκηναϊκὴ εἰδωλοπλαστικὴ συντομότερη πάντως καὶ τυπολογικὰ δυσδιάκριτη, ἀφοῦ ἡ σχηματοποιητικὴ δομὴ τῆς μυκηναϊκῆς πλαστικῆς ἐξαλείφει γρήγορα τὶς διαφορὲς.

Στὰ ὄψιμα χρονικά εἰδῶλια τύπου T διαπιστώνονται ἀναμίξεις μινωικῶν καὶ μυκηναϊκῶν χαρακτήρων. Ὁ κορμὸς τοῦ εἰδωλίου 28 ἀπὸ τὴν Τύλισο³⁰² (πίν. 80β-γ, εἰκ. 76) εἶναι κυλινδρικός μὲ εὐρυνόμενη βάση στὸν τύπο τῶν μυκηναϊκῶν εἰδωλίων. Ἡ χειρονομία ὅμως εἶναι φυσιοκρατικὴ. Τὰ χέρια ἀποδίδονται ἀναλυτικά, μὲ κυλινδρικοὺς πῆχεις καὶ βραχίονες ποὺ δὲν ἐφάπτονται. Ἡ διάπλαση τοῦ ἐπιπεδικοῦ προσώπου μὲ τὰ διογκωμένα χαρακτηριστικά, τὸ τονισμένο περίγραμμα καὶ τὸ τοξωτὸ διάδημα θυμίζει ΥΜ ΠΙΓ - Ὑπομινωικά εἰδῶλια καὶ κυρίως αὐτὰ τῆς Ἀγίας Τριάδας (π.χ. τὰ κεφάλια

296. A. KANTA, 222.

297. Περρ. Ε' Κρητολογικὸ Ὑνεδρίον, Ἡράκλειο 1985, 150 πίν. ΝΑ' εἰκ. 11. Τοῦ ἴδιου, *Cretan Studies* (Amsterdam 1988), 117-8. Βλ. καὶ ΑΔ 24, 1969, Χρονικά 2, 430 πίν. 435ς (τέλος ΠΙΑ) καὶ ΑΔ 25, 1970, Χρονικά 2, 466 πίν. 408α (πρώιμο ΠΙΑ).

298. Ν. ΠΛΑΤΩΝ, ΠΑΕ 1957, 144 πίν. 72β. *ΚρητΧρον.* ΙΑ', 1957, Χρονικά, 331.

299. *MUMK*, 200 πίν. 194: 11-13.

300. M. BORDA, 56 ἀρ. 2 πίν. XLIII: 11. *Creta Antica*, 222 εἰκ. 401.

301. Ἡ πληροφορία ὀφείλεται στὸν Ἀ. Βασιλάκη ποὺ πραγματοποιοῖ τὴν ἀνασκαφὴ.

302. A. KANTA, εἰκ. 2: 5, 6.

95, 97). “Όμοιο είναι τὸ πρόσωπο τοῦ εἰδωλίου **31** ἀπὸ τὴν Τύλισο³⁰³ (εἰκ. 77), ποὺ φέρει τεθλασμένη ταινία στὸν λαιμό, ὅπως μερικά εἰδώλια τῆς Ἀγίας Τριάδας.

Ἡ συρρίκνωση καὶ ἀπλοποίηση τῶν μορφῶν ὁδηγεῖ σὲ ἓνα σταυρόσχημο σχηματικό τύπο στὴν Ὑπομινωικὴ - Πρωτογεωμετρικὴ. Οἱ βραχίονες καὶ οἱ πῆχεις συμφύονται καὶ μετατρέπονται σὲ ἐμβολόσχημες ἀποφύσεις κάθετες στὸν ἄξονα τοῦ κορμοῦ³⁰⁴. Παρόμοια σχηματικά εἰδώλια, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν ἐκφυλισμὸ προγενέστερων τύπων, ὑπάρχουν καὶ στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο καὶ χρονολογοῦνται πρὸς τὸ τέλος τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων³⁰⁵.

ΜΙΝΩΙΚΑ ΕΙΔΩΛΙΑ ΕΚΤΟΣ ΚΡΗΤΗΣ

Λίγα σχετικὰ μινωικὰ εἰδώλια, εἰσηγμένα ἢ μιμήσεις, ἔχουν βρεθεῖ ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτη στὸν χῶρο τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος, παρὰ τὴ μαζικὴ εἰσαγωγή καὶ ἀντιγραφὴ κρητικῶν ἔργων τέχνης στὴ διάρκεια τῆς ΥΜ Ι/ΥΕ Ι-ΙΙ. Ἡ δυσκολία διεΐσδυσης τῆς μινωικῆς πλαστικῆς μορφῆς στὸν αἰγαιακὸ καὶ μυκηναϊκὸ χῶρο ὀφείλεται μάλλον στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ δημιουργίες τῆς δὲν λειτουργοῦν μόνο ὡς ἀπλὰ ἔργα τέχνης, ἀλλὰ κυρίως ὡς φορεῖς θρησκευτικῆς ἰδεολογίας, ποὺ γίνεται ἀποδεκτὴ μόνο ἀπὸ ὅσους μετέχουν στὸν μινωικὸ κοινωνικὸ καὶ θρησκευτικὸ βίο. Σὲ ὅσες περιπτώσεις ἐμφανίζονται ξαφνικὰ μινωικὰ εἰδώλια σὲ μιὰ περιοχὴ θὰ πρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι ἡ σχέση τῆς μὲ τὴν Κρήτη εἶχε ξεπεράσει τὸ στάδιο τῶν ἀπλῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν, ἴσως μάλιστα νὰ δηλώνει καὶ τὴν πολιτικὴ κυριαρχία τῆς Κρήτης στὸν χῶρο αὐτό.

Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἔντονης ἐπίδρασης τῆς νατουραλιστικῆς πλαστικῆς τῆς Κρήτης στὸν χῶρο τοῦ Αἰγαίου ἀποτελοῦν τὰ πῆλινα ἀγάλματα ποὺ βρέθηκαν στὸν ναὸ τῆς Κέας καὶ χρονολογοῦνται, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα, στὴ ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ/ΙΙ³⁰⁶. Παρουσιάζουν σαφεῖς μορφολογικὲς ὁμοιότητες μὲ τὰ σύγχρονά τους κρητικὰ εἰδώλια τοῦ φυσιοκρατικοῦ ρυθμοῦ, κυρίως στὴ διάπλαση τοῦ κορμοῦ μὲ τὰ ὑπερτροφικὰ στήθη, τὸ σχῆμα τῆς φούστας καὶ τὸν τύπο χειρονομίας. Πάντως οἱ ἀρθρώσεις εἶναι σκληρὲς καὶ τὰ μέλη ἄκαμπτα, ἐνῶ ἡ διάπλαση τῶν μορφῶν, ἰδίως τοῦ προσώπου, μὲ ὑπερτονισμένους καὶ τοὺς πλαστικοὺς καὶ τοὺς γραμμικοὺς χαρακτήρες, εἶναι ξένη πρὸς τὶς πάγιες ἀντιλήψεις τῆς περιόδου τῆς μινωικῆς φυσιοκρατίας³⁰⁷. Τὰ ἀγάλματα

303. Α. ΚΑΝΤΑ, εἰκ. 2: 7-9. Ἡ Ἀ. Κάντα τὰ χρονολογεῖ στὴν ὕστερη ΙΙΒ - πρῶμη ΙΙΓ.

304. Μ. BORDA πίν. XLIII, XLIV. *Santuario Gortina*, πίν. VII: 29 VIII: 38, 48. Βλ. καὶ σημ. 209, 210 (εἰδώλια Φαιστοῦ).

305. Ε. FRENCH, 139. Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ μυκηναϊκὸ ἱερὸ στὸ Ἀμυκλαῖο καὶ ἡ ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδος στὴ Λακωνία* (Ἀθήνα 1982) (Διδ. Διατριβὴ) 50.

306. Μ. CASKEY, 32-5.

307. Ἰδιαίτερα τὰ πρόσωπα τῶν ομάδων 1 καὶ 2 σύμφωνα μὲ τὴν κατάταξη τῆς Μ. CASKEY (πίν. 1-17), ποὺ παρουσιάζουν στυλιστικὲς ὁμοιότητες μὲ τὰ πρόσωπα τῶν ΥΜ ΙΙΒ-Γ εἰδωλίων (βλ. εἰδικότερα στὸ κεφ. V). Ἡ ἀκμὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Κέας συμβαδίζει χρονικὰ μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ οἰκισμοῦ καὶ τὴ μαζικὴ εἰσαγωγή καὶ μίμηση μινωικῶν ἔργων τέχνης καὶ τεχνολογικῶν ἐφαρμογῶν. Ἐπομένως ἡ καθιέρωση

της Κέας αποτελούν προς τὸ παρὸν τὴ μοναδικὴ μαρτυρία γιὰ τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς ιδιόρρυθμης μινωίζουσας μεγάλης πλαστικῆς στὸ Αἰγαῖο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ΥΜ Ι, μὲ μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν εἰδωλίων τοῦ φυσιοκρατικοῦ ρυθμοῦ ἀλλὰ μὲ δομικὴ ἀντίληψη μὴ μινωικῇ.

Στυλιστικὲς ὁμοιότητες μὲ τὰ εἰδώλια τῆς Κέας παρουσιάζουν δύο μολύβδινα εἰδώλια ἀπὸ τὸν Κάμπο τῆς Λακωνίας καθὼς καὶ μερικὰ λίγο μεταγενέστερα ἐλεφάντινα εἰδώλια ἀπὸ τὴν Πρόσυμνα καὶ τὶς Μυκῆνες. Ἡ καταγωγὴ τους ἀπὸ τὴ μινωικὴ φυσιοκρατικὴ πλαστικὴ εἶναι φανερὴ, ἀλλὰ τὰ περιγράμματα εἶναι σκληρὰ καὶ γραμμικὰ καὶ τὰ μέλη δύσκαμπτα. Στὸ ἀνάγλυφο ἐπικρατοῦν οἱ γραμμικοὶ χαρακτήρες, στοιχεῖο πού χαρακτηρίζει σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἑλλαδικὴ πλαστικὴ καὶ γλυπτικὴ³⁰⁸. Φανερὴ ἐπίσης εἶναι ἡ προτίμηση στὰ καθαρὰ γεωμετρικὰ σχήματα σὲ βάρος τῶν ὀργανικῶν μορφῶν³⁰⁹.

Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ καὶ μερικὰ πῆλινα εἰδώλια μαρτυροῦν τὴν ἐπίδραση τοῦ μινωικοῦ νατουραλισμοῦ καὶ τεκμηριώνουν τὴν ἀνάπτυξη καὶ στὸν ἑλλαδικὸ καὶ στὸν αἰγαιακὸ χῶρο φυσιοκρατικοῦ ρυθμοῦ, διαφορετικοῦ ὅμως χαρακτήρα ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο μινωικό. Τὰ εἰδώλια αὐτὰ εἶναι τὰ ἑξῆς:

– Ἐνα ΥΕ Ι-ΙΙ εἰδῶλιο ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τῆς Περιστεριᾶς³¹⁰. Ἀπὸ τὰ μινωικὰ εἰδώλια προέρχεται τὸ σχῆμα τῆς κωνικῆς φούστας καὶ ἡ χειρονομία πού μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν παλαιοανακτορικὴ ὥς καὶ τὴ μετανακτορικὴ περίοδο³¹¹.

λατρείας μὲ θρησκευτικὲς μορφές μινωικοῦ τύπου συμβαδίζει μὲ τὴν παγίωση στενῶν οἰκονομικῶν ἴσως καὶ πολιτικῶν σχέσεων μὲ τὴ μινωικὴ Κρήτη: J. DAVIS, *The Minoan Thalassocracy* (R. HAGG - N. MARINATOS ed.) (Stockholm 1984) 164-5. H. GEORGIU, *Keos VI. Ayia Irini: Specialized Domestic and Industrial Pottery* (Mainz 1986). Τῆς ἴδιας, *Minoan Society* (Bristol 1983) 75-92. Ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Κέας προέρχεται καὶ ἓνα μινωικὸ εἰσηγμένο χάλκινο εἰδῶλιο: J. CASKEY, *Hesperia* 33, 1964, 328 πίν. 56a, b. Ἀνάλογη οἰκονομικοθρησκευτικὴ διείσδυση καὶ ἔντονος ἐκμινωισμὸς διαπιστώνεται καὶ στὸ Ἀκρωτήρι. Ἰσως μάλιστα ἡ «μινωικὴ θρησκευτικὴ ἐκμινωισμὸς» νὰ ἀποτελέσει ἰδεολογικὸ μηχανισμό γιὰ τὴν προώθηση τῆς μινωικῆς πολιτικῆς κυριαρχίας: N. MARINATOS, *The Minoan Thalassocracy*, 176. Ἄς προστεθεῖ ἀκόμα ἓνα πρόσφατο εὔρημα: δύο χάλκινα φυσιοκρατικὰ εἰδώλια ἀπὸ τὸν ΥΜ Ι οἰκισμὸ τῆς Ἰαλυσσοῦ Ρόδου (Πληροφορία ἀπὸ τὴν συν. Τ. Μαρκέτου πού πραγματοποιοῦσε τὴν ἔρευνα).

308. Πρόκειται γιὰ τεχνοτροπία ἀντίστοιχη τοῦ μυκηναϊκοῦ «στῦλ Β» τῆς σφραγιδογλυφίας, σύμφωνα μὲ τὴν Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Μυκηναϊκὴ σφραγιδογλυφία* (Αθήνα 1966) 104-111. Χαρακτηριστικὰ του τὰ δύσκαμπτα, γωνιώδη περιγράμματα καὶ ἡ γραμμικὴ ἀπόδοση τῶν λεπτομερειῶν.

309. Εἰδώλια Κάμπου Λακωνίας: ΧΡ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, *AE* 1891, 190-1 (T. BOSSERT, *Altkreta* (Berlin 1921) εἰκ. 88a, b 89-91). Ἐνα ἀκόμη σχηματικὸ χάλκινο εἰδῶλιο βρέθηκε στὴ θέση Παυλοπέτρι στὰ νότια τῆς Λακωνικῆς: *BSA* 64, 1969, 138, πίν. 33m. Εἰδώλια Πρόσυμνας-Μυκηνῶν: C. BLEGEN, *Prosymna* (Cambridge 1937) 461-3 εἰκ. 573, 729-731 μὲ σχετικὴ βιβλιογραφία. Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκει καὶ ἡ ἐλεφάντινη τριάδα τῶν Μυκηνῶν: A. WACE, *JHS* 59, 1939, 210.

310. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *ΙΑΕ* 1962, 96 πίν. 97γ (ΑΔ 18, 1963, Χρονικὰ Ι, 100 πίν. 120β). R. HAGG, *SCABA*, 36-7. Γιὰ τὶς σχέσεις Κρήτης καὶ Μεσσηνίας στὴ ΜΜ καὶ ΥΜ βλ. G. KORRES, *The Minoan Thalassocracy*, ὁ.π. (σημ. 307) 141-152.

311. Βλ. στὸν σχολιασμὸ τῆς χειρονομίας τοῦ εἰδωλίου ἀπὸ τὸ Καλοῦ Τεμένους: *Καλοῦ*, 101.

– Ένα ειδώλιο από τὸ Μενελαίο τῆς Σπάρτης μὲ κωνικὴ ἐπίσης φούστα καὶ μινωικὴ χειρονομία³¹².

– Τρεῖς κορμοὶ καὶ ἓνα κεφάλι ἀπὸ ὁμοιο πηλό, ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία, ποὺ ἀποτελοῦν πιθανότατα ἔργα ἐνὸς τοπικοῦ ἐργαστηρίου³¹³. Ἡ κεφαλὴ παρουσιάζει τυπικὰ μορφολογικὰ καὶ στυλιστικὰ γνωρίσματα τῶν ἑλλαδικῶν ειδωλίων: ἐπιπεδικὸ πρόσωπο, ὀγκώδη μύτη καὶ ἐγχάρακτη λεπτομερὴ ἀπόδοση τῶν ματιῶν μὲ δηλωμένους τοὺς κανθούς, ὅπως στὸ ειδώλιο τοῦ ἱεροῦ τῆς Φυλακωπῆς³¹⁴, στὸ ἀνθρωπόμορφο ἀγγεῖο τῶν Μυκηνῶν³¹⁵ καὶ στὸ γύψινο κεφάλι τῶν Μυκηνῶν³¹⁶. Ἀντίθετα ἔντονες κρητικὲς ἐπιδράσεις μαρτυροῦν ἡ ἐνδυμασία καὶ χειρονομία τῶν ειδωλίων: ἡ κωνικὴ φούστα τοῦ πρώτου φέρει σχοινοειδεῖς στολίδες. Ἡ στολιδωτὴ φούστα ἀποτελεῖ, ὅπως εἶναι γνωστό, τυπικὸ χαρακτηριστικὸ τῶν μινωικῶν φυσιοκρατικῶν ειδωλίων. Τὸ δεύτερο φέρει ποδιὰ πάνω ἀπὸ τὴ φούστα, ὅπως τὰ ειδώλια τῶν «θησαυροφυλακίων τοῦ ἱεροῦ» τῆς Κνωσοῦ, μὲ κυματιστὴ πλαστικὴ καὶ ἐγχάρακτη παρυφή. Ἡ ποδιὰ ὅμως τῶν τελευταίων εἶναι διπλὴ, καλύπτει δηλαδὴ καὶ τοὺς γλουτούς, ἐνῶ στὸ ειδώλιο τῆς Ὀλυμπίας καλύπτει μόνο τὸ πρόσθιο τμήμα τῆς φούστας³¹⁷. Ὁ τρίτος κορμὸς τοῦ Μουσείου Ὀλυμπίας καὶ ἓνας ἀκόμα ἀποσπασματικὸς ἀπὸ τὰ «Κιούπια» Μάγειρα ἐπίσης τῆς περιοχῆς Ὀλυμπίας φέρουν περικόρμιο ποὺ δηλώνεται μὲ πλαστικὲς καὶ ἐγχάρακτες παρυφές³¹⁸. Οἱ παρυφές αὐτὲς ἐνώνονται ἀνάμεσα στοὺς μαστούς, ὅπου δένονται μὲ ταινίες ἢ ἱμάντες, ὅπως φαίνεται στὸν κορμὸ τοῦ Μουσείου Ὀλυμπίας, καὶ στὴ συνέχεια ἀποκλίνουν πρὸς τὶς πλευρές. Παρόμοιο ἐνδυμα φέρουν ὀρισμένες μορφές στὴ σαρκοφάγο τῆς Ἀγίας Τριάδας, ἀπευθείας πάνω στὸν γυμνὸ κορμὸ ἢ πάνω ἀπὸ μακρὸ ὀλόσωμο χιτῶνα³¹⁹.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ οἱ χειρονομίες, ποὺ εἶναι ἐπίσης μινωικοῦ τύπου. Στὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ειδώλια τὸ χέρι φέρεται πρὸς τὴν κοιλιά, ἐνῶ τὸ ἄλλο ποὺ δὲν σώζεται ἀκουμποῦσε πιθανότατα στὸ στῆθος, ὅπως στὸ ειδώλιο τῆς Περιστεριᾶς. Στὸ ἄλλο τὸ ἀριστερὸ χέρι ὑψώνεται πρὸς τὰ πλάγια καὶ ἄνω καὶ τὸ δεξιὸ ἀντίρροπα κλίνει πρὸς τὰ κάτω στὸ σχῆμα μιᾶς γνωστῆς ρυθμικῆς χορευτικῆς κίνησης³²⁰. Σύμφωνα μὲ ὅσα ἀναφέρθηκαν τὰ ειδώλια τῆς Ὀλυμπίας χρονολογοῦνται ἀνάμεσα στὴν ΥΜ-ΥΕ Ι καὶ τὴν ΥΜ-ΥΕ ΙΙΑ.

312. H. CATTILING, *ArchRep* 1976-7, 31-2 εἰκ. 13.

313. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *AAA* 2, 1969, 248-256 μὲ ἀναφορὰ στὶς γραπτὲς μαρτυρίες γιὰ τὶς σχέσεις τῆς Κρήτης μὲ τὴν Ὀλυμπία.

314. E. FRENCH στὸ C. RENFREW, 215 εἰκ. 6.4 πίν. 31, 32a.

315. W. TAYLOUR, *Antiquity* 44, 1970, πίν. XXXIXc. Γ. Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ, *Μυκηναϊκὴ θρησκεία* (Ἀθήνα 1977) πίν. VIIIβ.

316. *AE* 1902 πίν. 1-2 ἔγχρ. φωτ. S. MARINATOS - M. HIRMER ὁ.π. (σημ. 53) πίν. LVI, LVII· πρβ. καὶ τὸν ἀνάλογο τρόπο δήλωσης τοῦ ματιοῦ σὲ μυκηναϊκὲς τοιχογραφίες: S. HOOD, 68 εἰκ. 52.317. *PM* I, 500 κέ. Π. ΖΩΡΑ, *Τὰ πολυτελῆ φορέματα τῶν κρητομυκηναίων κυριῶν* (Ἀθήνα 1956), 13-14.

317. *PM* I, 500 κέ. Π. ΖΩΡΑ, *Τὰ πολυτελῆ φορέματα τῶν κρητομυκηναίων κυριῶν* (Ἀθήνα 1956), 13-14.

318. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ὁ.π. (σημ. 313) εἰκ. 3.

319. CH. LONG, 37 πίν. 15, 31.

320. *MMR*, 262. F. MATZ, *Götterscheinung* (Wiesbaden 1958), 389-390. E. BRANDT, *Grüß und*

Στην αἰγαιομυκηναϊκὴ φυσιοκρατικὴ πλαστικὴ συγκαταλέγεται καὶ τὸ σύνολο τῶν εἰδωλίων ποὺ ὀνομάσθηκαν νατουραλιστικά ἀπὸ τὴν E. French. Ἡ κρητικὴ καταγωγὴ τῆς χειρονομίας καὶ τῆς κωνικῆς φούστας ἔχει τονισθεῖ, καθὼς ἐπίσης καὶ ὁ ἑλλαδικὸς χαρακτήρας τῆς συμβατικῆς γραπτῆς τους διακόσμησης, ποὺ θὰ καθιερωθεῖ στὰ γνωστὰ σχηματικά μυκηναϊκὰ εἰδώλια.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ κεφαλὴ ἐνός «νατουραλιστικοῦ» εἰδωλίου τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου, τὸ ὁποῖο, ὅπως τονίζει ἡ E. French, «εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ τὰ προϊόντα τῶν μυκηναίων τεχνιτῶν»³²¹. Τὸ μαλακὸ πλάσιμο στὸ πρόσωπο εἶναι ξένο πρὸς τὴ συνήθη ξηρότητα καὶ γραμμικότητα τῶν σύγχρονων μὲ αὐτὸ μυκηναϊκῶν εἰδωλίων, ἀλλὰ οἰκεῖο σὲ κρητικὰ εἰδώλια τῆς ΥΜ ΙΙΑ, ὅπως αὐτὰ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων καὶ τῆς Μυρσίνης. Πιθανότατα λοιπὸν πρόκειται γιὰ εἰσηγμένο ἀπὸ τὴν Κρήτη εἰδῶλιο.

Στὴ διάρκεια τῆς ΥΜ - ΥΕ ΙΙΙ ἡ ἐπιρροὴ τῆς Κρήτης στὸν μυκηναϊκὸ κόσμον ἐξασθενεῖ σοβαρὰ στὸν χῶρο τῆς τέχνης καὶ εἰδικότερα βέβαια καὶ στὴν πλαστικὴ. Σὲ λίγα εἰδώλια ἀναγνωρίζονται σαφεῖς κρητικὲς ἐπιδράσεις. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ καὶ δύο κορμοὶ ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία, οἱ σχέσεις τῆς ὁποίας μὲ τὴν Κρήτη, ὅπως μαρτυροῦν καὶ μερικὰ εἰσηγμένα ἀγγεῖα, δὲν διακόπηκαν μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῶν μινωικῶν ἀνακτόρων³²². Ὁ ἓνας ἀπὸ αὐτοὺς προέρχεται ἀπὸ τὸ Ἐπιτάλιο καὶ βρέθηκε μέσα σὲ «μυκηναϊκὸ σπίτι»³²³. Ὁ κορμὸς μειώνεται πρὸς τὸ ἐμβολόσχημο ἄκρο του. Αὐτὸ δείχνει ὅτι ἡ φούστα ἦταν κοίλη, ὥστε νὰ σφηνώνεται μέσα σ' αὐτὴν ἡ ἀπόληξη τοῦ κορμοῦ. Ἡ τεχνικὴ αὐτὴ κατασκευῆς εἰδωλίων εἶναι γνωστὴ στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴν παλαιοανακτορικὴ ἐποχὴ. Τὰ χέρια του, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς παλάμες ποὺ σώθηκαν πάνω στὸ στῆθος, διέγραφαν ἀσφαλῶς καμπύλη τροχιά στὰ πλάγια τοῦ σώματος, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ πολλὰ κρητικὰ εἰδώλια τῆς ΥΜ ΙΙΑ καὶ ΙΙΒ περιόδου (π.χ. τὰ εἰδώλια ποὺ ἀναφέρθηκαν ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τῶν Διπλῶν Πελέκεων, ἀπὸ τὸ Ἀμάρι, τὶς Ἀρχάνες, τὸ Παλαίकाстро κλπ.). Ὁ ἄλλος ἀκέφαλος κορμὸς προέρχεται ἀπὸ τὸ χωριὸ Φλόκα τῆς Ὀλυμπίας καὶ σώθηκε ὁλόκληρος³²⁴. Ἀνήκει στὸν γνωστὸ κρητικὸ τύπο τοῦ εἰδῶλου-εἰδωλίου μὲ κυλινδρική φούστα καὶ χρονολογεῖται στὴν ΥΕ - ΥΜ ΙΙΒ. Ἡ χειρονομία του εἶναι παρόμοια, ἀλλὰ πὼς σχηματικὴ.

Εἰδώλια μὲ ἀνάλογα τεχνικὰ καὶ μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ ἔχουν βρεθεῖ στὸ ἱερὸ τῆς Φυλακωπῆς καὶ τὶς Μυκῆνες, γεγονὸς ποὺ, σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τῆς E. French, μαρτυρεῖ κρητικὲς ἐπιδράσεις³²⁵. Ἡ ἴδια πάντως τονίζει ὅτι ὁ τύπος εἶναι σπάνιος στὸν μυκηναϊκὸ χῶρο.

Gebet (1956) 1-33 (μὲ πολλὰ σχετικὰ παραδείγματα χωρὶς ὅμως διάκριση ἀνάμεσα στὴ λατρευτικὴ καὶ τὴ χορευτικὴ χειρονομία). Γιὰ τὴν ὑψωση τοῦ ἀριστεροῦ, ἀντὶ γιὰ τὸ δεξιὸ χέρι βλ. C. DAVARAS, 638 μὲ σημ. 3.

321. E. FRENCH (Diss.), 153 εἰκ. 49: 9.

322. Γιὰ τὶς σχέσεις τῆς Κρήτης μὲ τὴν Ὀλυμπία στὴν ΥΜ ΙΙΙ βλ. A. KANTA, 299-300.

323. P. THEMELIS, AAA 1, 1968, 201-4 εἰκ. 3.

324. AΔ 18, 1963, Χρονικὰ Ι, 103 πίν. 135α.

325. E. FRENCH στὸ C. RENFREW 211, 213. Ἐπίσης E. FRENCH (Diss.) πίν. 33: 1-2. Ἀπὸ τὶς παλαιεῖς

Ὁ τύπος τοῦ τροχήλατου εἰδώλου μὲ ὑψωμένα χέρια ἐκπροσωπεῖται καὶ στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, ὅπως μαρτυροῦν σποραδικὰ ΥΕ ΠΙΒ - Γ παραδείγματα³²⁶. Ἡ παρουσία του συμβαδίζει χρονικὰ μὲ τὴ δημιουργία καὶ διάδοση τοῦ τύπου Ψ, γεγονὸς ποὺ φανερῶνει τὴν κοινὴ καταγωγὴ τους ἀπὸ τὴν Κρήτη, ὅπου ἡ θρησκευτικὴ αὐτὴ χειρονομία εἶχε ἤδη καθιερωθεῖ³²⁷.

Τὰ χέρια τῶν ἑλλαδικῶν εἰδωλίων καὶ εἰδώλων κάμπτονται τοξωτά, ὅπως, καὶ στὰ τύπου Ψ. Στὰ κρητικὰ ἀντίθετα ξεχωρίζει ὁ βραχίονας ἀπὸ τὸν πήχυ³²⁸. Σὲ κρητικὴ ἐπίσης ἐπίδραση ὀφείλεται ἡ διάκριση τοῦ ἀντίχειρα ἀπὸ τὰ ἄλλα δάκτυλα, ποὺ διαπιστώνεται σὲ ἓνα χέρι εἰδωλίου ἀπὸ τὴ Θήβα καὶ πιθανὸν σὲ ἓνα εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν Τίρυνθα³²⁹.

Σὲ κρητικὸ ἐπίσης τύπο τροχήλατου εἰδώλου μὲ τὰ χέρια στὸ στήθος ἀνήκει ἀποσπασματικὸς κορμὸς εἰδώλου ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Φυλακωπῆς³³⁰.

Ἀντίθετα ἀμφίβολη εἶναι ἡ ὀρθότητά τῆς προσγραφῆς τῆς κεφαλῆς τοῦ «ἄρχοντα τῆς Ἀσίνης»³³¹, ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀσίνης, στὴ μετανακτορικὴ πλαστικὴ τῆς Κρήτης, ποὺ ἔχει ἐπανελημμένα ὑποστηριχθεῖς³³², ἀν καὶ ὀρισμένα μορφολογικὰ γνωρίσματα, ὅπως οἱ τρύπες στὰ αὐτιά καὶ τὸ κέντρο τῆς κεφαλῆς, ἡ γραπτὴ διακόσμηση τοῦ μετώπου ἀλλὰ καὶ ἡ ἔντονα γραμμικὴ δήλωση τῶν φυσιογνωμικῶν χαρακτηριστικῶν συναντῶνται καὶ σὲ σύγχρονά του κρητικὰ ἔργα. Πάντως παρόμοια διάπλαση προσώπου διαπιστώνεται καὶ στὰ σύγχρονά του ἢ λίγο παλαιότερα μυκηναϊκὰ εἰδῶλια, ὅπως τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς Τίρυνθας, ἐνῶ, ὅπως ἔχει ἐξάλλου τονισθεῖ, ὑπάρχουν κοινὰ χαρα-

---

ἀνασκαφῆς τῆς Φυλακωπῆς προέρχεται καὶ ἓνα χάλκινο εἰδῶλιο: *Phylakopi*, *BSA Suppl.* 4, 186-9 πίν. XXXVII. Οἱ S. C. SMITH (*BSA* 3, 1894-7, 26 πίν. III) καὶ W. LAMB (*Greek and Roman Bronzes*, 1929, 19) τὸ θεωροῦν εἰσηγμένο. Μάλλον δὲν εἶναι κρητικὸ ἀν καὶ τὸ ὑλικὸ καὶ ἡ χειρονομία ὀδηγοῦν πρὸς τὴν Κρήτη. Ὅμως τὸ σχῆμα τῆς κεφαλῆς μὲ τὸν χαμηλὸ πόλο καὶ τὰ τονισμένα χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου θυμίζουν τὴν «κυρία τῆς Φυλακωπῆς», ποὺ θεωρήθηκε ἀργίτικο ἔργο μὲ κρητικὲς ἐπιδράσεις στὴ διακόσμηση. Βλ. E. FRENCH (C. RENFREW) 215-6.

326. R. V. NICHOLLS, 7 μὲ παραδείγματα.

327. Γενικὰ γιὰ τὸ θέμα βλ. *Μινωικὴ θεά*. Πρόσφατο παράδειγμα σὲ ΥΜ ΠΙΑ λάρνακα ἀπὸ τὴν Κνωσό: L. MORGAN, *BSA* 82, 1987, 171-200 πίν. 27-30. Ἀντίθετα οἱ E. FRENCH καὶ C. RENFREW (*SCABA*, 178 καὶ RENFREW, 437) πιστεύουν ὅτι ὁ τύπος τῆς θεᾶς μὲ ὑψωμένα χέρια μπορεῖ νὰ μεταφέρθηκε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα στὴν Κρήτη. Αὐτὸ ὅμως προϋποθέτει τὸ χρονικὸ προβάδισμα τοῦ ἑλλαδικοῦ τύπου, πράγμα ποὺ δὲν συμβαίνει ἀφοῦ, ὅπως εἶδαμε, εἰδῶλια μὲ ὑψωμένα χέρια μαρτυροῦνται στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴν ΥΜ Ι ἐνῶ στὸν μυκηναϊκὸ χῶρο ἐμφανίζονται μετὰ τὴν ΥΕ ΠΙΑ.

328. Εἰδῶλιο Μενελαίου: R. M. DAWKINS, *BSA* 16, 1909-10, 11 πίν. Πκ. Μυκηνῶν: W. TAYLOUR, *Antiquity* 44, 1970, εἰκ. XL, a. AAA 3, 1970, εἰκ. 4, 6. Τίρυνθας: K. KILIAN, *AA* 1978, 461, 465 εἰκ. 17, 20. *AA* 1981, 162, 164 εἰκ. 17. Σὲ μία ὅμως περίπτωση ὁ βραχίονας διακρίνεται ἀπὸ τὸν πήχυ σὲ χέρι εἰδωλίου ἀπὸ τὴν Αἴγινα: A. FURTWÄGLER, *Aegina*, πίν. 108: 13, 15.

329. Θηβῶν: K. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *AAA* 7, 1974, 170 εἰκ. 8 (βρέθηκε σὲ ΥΕ ΠΙΒ1 στρῶμα) καὶ Τίρυνθας: *AA* 1978, 465 εἰκ. 20.

330. E. FRENCH στὸ C. RENFREW, 213, εἰκ. 6: 8, πίν. 33c.

331. O. FRÖDIN - A. PERSSON, *Asine* (Stockholm 1938) εἰκ. 206, 211.

332. *Μινωικὴ θεά*, 216. C. LAVIOSA, *Atti e memorie del 1o Congr. Intern. di Micenologia, Incun. Gr.* [XXV, 3, 1968], 87-90. A. KANTA, 300. R. V. NICHOLLS, 6.

κτηριστικά σε πολλά έργα της περιόδου σε ολόκληρο τον κρητομυκηναϊκό χώρο³³³. Γι' αυτό δεν συντρέχουν ιδιαίτεροι λόγοι ώστε να αποδοθούν στην Κρήτη έργα όπως ο «ἄρχων της Ἀσίνης», αλλά και μερικά ακόμη ΥΕ ΙΙΓ - Υπομυκηναϊκά ειδώλια³³⁴ με παρόμοια μορφοπλαστικά χαρακτηριστικά αφού η δομή τους είναι έλλαδική, ενώ οι ανιχνεύσιμες κρητικές επιδράσεις περιορίζονται μόνο στη μορφολογία.

Δυσκολίες επίσης παρουσιάζει η απόδοση ενός ειδωλίου του Μουσείου του Βερολίνου στην κρητική πλαστική αν και ο V. Müller που το δημοσίευσε δεν διατύπωσε επιφυλάξεις³³⁵. Ο τύπος της χειρονομίας είναι κρητικός, όπως και η φυσιογνωμία, αλλά αντίθετα από όλα τα γνωστά κρητικά ειδώλα με κυλινδρική φούστα, ο κορμός του είναι συμπαγής, όπως συμβαίνει σε όλα τα ὄψιμα μυκηναϊκά ειδώλια, από τα οποία προέρχεται και η συμβατική διακόσμηση από οριζόντιες ταινίες στον κατώτερο κορμό και χιαζόμενες στο στήθος³³⁶. Πρόκειται λοιπόν μάλλον για μυκηναϊκό έργο, που μαρτυρεί ισχυρή κρητική επίδραση.

Σύγχρονο με τα προαναφερθέντα ειδώλια είναι ένα θραῦσμα από το πρόσωπο πλαστικού αγγείου που βρέθηκε σε τάφο του μυκηναϊκού νεκροταφείου της Ἰαλυσσοῦ³³⁷. Φέρει κωνική τιάρα με γείσο στην περιφέρεια, όπως το ρυτό των Μοιρών. Το περίγραμμα του προσώπου δηλώνεται πλαστικά και τα διογκωμένα μάτια τονίζονται με δύο ενάλληλους κύκλους, από τους οποίους ο έσωτερικός ολόβαφος, όπως στα κρητικά ειδώλια της προχωρημένης ΥΜ ΙΙΒ και ΙΙΓ. Η προσθήκη επίσης γραμμιδίων στα φρύδια άπαντά στο κεφάλι του Ashmolean αρ. 474³³⁸ και στο θραῦσμα πλαστικού αγγείου από το Ἴδαϊο Ἄντρο, που αναφέρθηκε. Το θραῦσμα προέρχεται πιθανότατα από εισηγμένο κρητικό ΥΜ ΙΙΓ άνθρωπόμορφο κωνικό ρυτό.

Η εμφάνιση του κρητικού τύπου της θεᾶς με τα ὑψωμένα χέρια στην Κύπρο τον 11ο αιώνα οφείλεται μάλλον σε μετακινήσεις πληθυσμών από την Κρήτη, που άκολούθησαν τη δωρική κάθοδο. Η εγκατάσταση Κρητών στην Κύπρο συνοδεύτηκε από την παρουσία και άλλων αντικειμένων θρησκευτικής χρήσης με γνωστά κρητικά παράλληλα, όπως πήλيني οίκισκοι, «κένταυροι» και χορευτική σύνθεση ειδωλίων του τύπου Καμηλάρη - Παλαικάστρου καθώς επίσης και σχημάτων και διακοσμήσεων κρητικών αγγείων³³⁹. Την προέλευση του τύπου της θεᾶς με ὑψωμένα χέρια από την Κρήτη και όχι από τη μυκηναϊκή Ἑλλάδα, μαρτυρούν ακόμη τα έξης μορφολογικά χαρακτηριστικά, που άπαντούν στα κρητικά ειδώλα και ειδώλια της ὄψιμης μετανακτορικής: το

333. C. RENFREW, 439-440.

334. Βλ. στο κεφ. V, 139. Κατάλογο ειδωλίων: Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 25, 1970, Μελέτες, 179-182.

335. V. MÜLLER, *Frühe Plastik*, 42 πίν. XII: 230.

336. E. FRENCH: «Late Psi B», 135. Ἄλλα παραδείγματα: E. FRENCH στο C. RENFREW ὁ.π. (σημ. 330) 231 εικ. 6.2.

337. E. JACOPI, *ASAtene* XIII-XIV, 1930-1, 308-311 εικ. 57.

338. CCO, πίν. XXXVI: 474.

339. V. KARAGEORGHIS, *Πεπρ. Β' Κρητολ. Συνεδρ.*, Ἀθήνα 1968, 180-5. M. YON, *Acts of the Intern. Arch. Symp. The Relations between Cyprus and Creta ca. 2000-500 B.C.* (Nicosia 1979) 241-8.

σχῆμα ὀρθῆς γωνίας τῶν γωνιούμενων στοὺς ἀγκῶνες κυλινδρικῶν χεριῶν, ἡ ἐπιμή-
κυνση καὶ διάκριση τοῦ ἀντίχειρα, ὁ τονισμὸς τοῦ περιγράμματος τοῦ προσώπου καὶ ἡ
συρρίκνωση τοῦ ὄγκου τῆς κεφαλῆς, τὸ τοξωτὸ διάδημα, οἱ κηλίδες βαφῆς στὸ
πηγούνι καὶ τὶς παρειές, ὁ τονισμὸς μὲ γραμμίδια τοῦ περιγράμματος τῶν ματιῶν, ἡ
διακόσμηση τοῦ διαδήματος καὶ τέλος ὁ τύπος τοῦ ἐνδύματος³⁴⁰.

---

340. V. KARAGEORGHIS, *ScrMin* 1977-8 (*Mélanges Gjerstad*) 9-11. J. KARAGEORGHIS, *La Grande Déesse de Chypre et son culte* (Lyon 1977) 119-147, ἰδιαίτ. 127-8.

III. ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

1. ΤΟ ΕΝΔΥΜΑ ΤΩΝ ΕΙΔΩΛΙΩΝ

Ι) Τὸ γυναικεῖο ἔνδυμα

Σὲ ἄρκετὰ γυναικεῖα ΥΜ εἰδῶλια δηλώνονται συνοπτικά, πλαστικά καὶ γραπτά, στοιχεῖα τοῦ μινωικοῦ ἐνδύματος. Ἀναγνωρίζονται, ὅπως καὶ στὶς τοιχογραφίες, τὰ τρία βασικὰ μέρη, δηλαδή ἡ φούστα, τὸ περικόρμιο καὶ ἡ ζώνη³⁴¹. Σὲ ὀρισμένα ἐπίσης πῆλινα εἰδῶλια ἀποδίδεται γραπτὰ ἓνα ἐλαφρὸ ἔνδυμα ποὺ καλύπτει τοὺς ὤμους καὶ σὲ μερικὲς περιπτώσεις καὶ τὸ στέρνο. Ἄλλα φέρουν διακοσμητικὲς ταινίες καὶ τέλος τὸ εἰδῶλιο τῆς Ὀλυμπίας φέρει κοντὴ ποδιὰ πάνω ἀπὸ τὴ φούστα.

1. Τὸ περικόρμιο

Στὰ ΜΜ εἰδῶλια τὸ περικόρμιο δὲν διακρίνεται ἀπὸ τὴ φούστα, ἴσως μάλιστα ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ, τὸ γυναικεῖο ἔνδυμα εἶναι μονοκόμματο, ἓνα εἶδος δηλαδή μακροῦ χιτῶνα ζωσμένου στὴν μέση καὶ ὅχι *deux pièces*³⁴². Ὅμως τὰ εἰδῶλια ἀπὸ φαγεντιανὴ τοῦ «θησαυροφυλακίου τοῦ Ἱεροῦ» φέρουν δύο ἐνδύματα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ διαφορετικὰ μοτίβα ποὺ κοσμοῦν τὸ περικόρμιο καὶ τὴ φούστα: σύνθετα σπειροειδῆ καὶ ὀριζόντιες γραμμὲς ἀντίστοιχα, πιθανότατα ἐνεπίρραφα ἢ κεντημένα θέματα στὴν πρώτη περίπτωση καὶ ὑφασμάτινες στολίδες στὴ δεύτερη³⁴³. Στὰ εἰδῶλια αὐτὰ καθὼς καὶ στὰ χάλκινα, ὅπου δηλώνεται ἀνάγλυφα τὸ περικόρμιο, τὰ στήθη εἶναι ἀκάλυπτα.

Στὰ πῆλινα νεοανακτορικά τὸ περικόρμιο δηλώνεται κατὰ κανόνα συνοπτικά. Ἀκάλυπτα πάντως εἶναι τὰ στήθη τοῦ εἰδωλίου 41 (εἰκ. 85) ἀπὸ τὴν Κνωσό, ἀφοῦ ἡ γραπτὴ παρυφὴ τοῦ περικορμίου περνᾷ κάτω ἀπὸ τοὺς μαστούς, ὅπως στὰ εἰδῶλια ποὺ προα-

341. S. MARINATOS, 25-31. A. WACE, 15-23. Π. ΖΩΡΑ, *Τὰ πολυτελῆ φορέματα τῶν κρητομυκηναίων κυριῶν* (Αθῆναι 1956), 7 κέ. H. REUSCH, *Die zeichnerische Rekonstruktion des Frauenfrieses im böotischen Theben*, (Abh. Berlin 1955, 1) 52-9.

342. PM II, 1 σ. 32-3. A. WACE, 15-6. S. MARINATOS, 30. Μάλλον μονοκόμματο πάντως ἔνδυμα φέρουν οἱ εἰκονιζόμενες στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες γυναικεῖες μορφές. X. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, AE 1982, 125.

343. PM I, 501-7. A. WACE, 16-9.

ναφέρθηκαν. Παρόμοιο ίσως γραπτό περικόρμιο ἔφερε καὶ τὸ ἀδημοσίευτο νατουραλιστικὸ εἰδῶλιο **105** τῆς Ἀγίας Τριάδας, ἀφοῦ τὰ στήθη του εἶναι γυμνὰ μὲ δηλωμένες θηλές, ποὺ ὅμως τὰ ἴχνη του μάλλον ἀπολεπίσθηκαν ἀφοῦ ἡ ἐπιφάνεια εἶναι φθαρμένη. Ἄλλοτε ἡ δήλωση περικορμίου εἶναι ἀσαφής, ὅπως στὰ εἰδῶλια **74** καὶ **84** τῆς Ἀγίας Τριάδας (εἰκ. 4, 9) καὶ **61** ἀπὸ τὴν Κνωσό (εἰκ. 37). Οἱ παράλληλες ταινίες στὰ χέρια τους ἴσως ἀποδίδουν χειρίδες καὶ τὰ χιαζόμενα γραμμίδια στὸ στέρνο καὶ τὴ ράχη, κεντημένα ἢ ἐνυφασμένα θέματα.

Τὸ περικόρμιο τοῦ εἰδωλίου τῆς «Ἀνεξερεύνητης Οἰκίας» εἶναι διαφορετικοῦ τύπου. Πρόκειται γιὰ χιτωνίσκο χωρὶς ἄνοιγμα μπροστὰ μὲ συνεχῆς γραπτὸ δικτυωτὸ κόσμημα³⁴⁴. Ἡ ἀπουσία ἀνοίγματος στὸ στήθος δείχνει ὅτι τὸ ἔνδυμα αὐτὸ φοριόταν ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ, ὅπως ὁ ὁμηρικὸς καὶ ὁ μυκηναϊκὸς χιτῶνας³⁴⁵.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ἔνδυμα τῆς «Κουροτρόφου» τοῦ Μαυρόσπηλιου (εἰκ. 12). Τὰ γραπτὰ ἄνθη ποὺ φέρει στὸ περικόρμιο προέρχονται βέβαια ὅπως εἶδαμε ἀπὸ τὸ θεματολόγιο τῆς ἀγγειογραφίας. Ὅμως εἰκονογραφικὲς καὶ γραπτὲς μαρτυρίες ἀπὸ τὸν κρητομυκηναϊκὸ καὶ τὸν ὁμηρικὸ κόσμον περιγράφουν τὴν ἀναμφισβήτητη θρησκευτικὴ σημασία καὶ ἱερατικὴ χρῆση τῶν ἀνθοστόλιστων ἱματίων³⁴⁶. Εἶναι ἐπομένως πολὺ πιθανό, μὲ δεδομένη καὶ τὴ θρησκευτικὴ σημασία τοῦ συμπλέγματος τοῦ Μαυρόσπηλιου, ὅτι ἡ μεγαλύτερη καὶ πρὸ ἐπίσημη μορφή, ἱέρεια ἢ θεά, ἔφερε ἱερατικὰ ἱμάτια κεντημένα μὲ ἄνθη κρόκου καὶ ἴριδας³⁴⁷.

344. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὴν κοντὴ «δαλματικὴ» τοῦ 6ου μ.Χ. αἰ. ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, Ε. ΦΡΑΓΚΑΚΗ, *Ἡ λαϊκὴ τέχνη τῆς Κρήτης*. 2. *Γυναικεία φορεσιὰ* (Αθήνα 1960) εἰκ. 33.

345. H. LORIMER, *Homer and Monuments* (London 1960) 361 μὲ σχετικὰ παραδείγματα καὶ 372.

346. Ἀνθοστόλιστα ἱμάτια φέρουν γυναικεῖες μορφές τῆς Ξεστῆς 3: *Thera* VII, πίν. 65. N. MARINATOS, *Art and Religion in Thera* (Athens 1984), 61-72. X. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ ὁ.π. (σημ. 342) 131, 134 εἰκ. 7, 8. Κρόκοι κοσμοῦν τὶς δύο ἐσθῆτες ἀπὸ φαγεντιανῆ τῶν «θησαυροφυλακίων τοῦ ἱεροῦ» (*PM* I εἰκ. 364a-c), τὴ ράχη τοῦ εἰδωλίου ἀπὸ τὸ Μικρὸ Ἀνάκτορον καὶ τὴ φούστα τοῦ εἰδωλίου τῆς «Ἀνεξερεύνητης Οἰκίας» (βλ. σημ. 100), ὅπως ἐπίσης καὶ τὴν παρυφὴ ἐνδύματος σὲ θηραϊκὴ τοιχογραφία (X. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, *αὐτόθι* 129 εἰκ. 6, 1). Σχηματοποιημένα ἄνθη ἴριδας σὲ διάταξη ζώνης πάνω σὲ ἔνδυμα ἀποδίδονται σὲ θραῦσμα κνωσιακῆς τοιχογραφίας (M. CAMERON, *TAW*, 586, 588 πίν. 3, C) καὶ στὴ θηραϊκὴ τοιχογραφία τῆς Ξεστῆς 3 (*Thera* VII, ἔγχρ. πίν. C-F). Φυτικὰ θέματα διακοσμοῦν καὶ ἀνδρικὰ περιζώματα (*Ζῶμα*, 181). Γραπτὰ φυτικὰ θέματα ἀποδίδονται καὶ σὲ δύο Πρωτο-Φ μυκηναϊκὰ εἰδῶλια (E. FRENCH 115 πίν. 13a, εἰκ. 3 καὶ πίν. 14 c-d). Γιὰ τὴ χρῆση καὶ σημασία τῶν ἀνθοστόλιστων ἐνδυμάτων στὴν Αἴγυπτον βλ. A. WACE, 28-9. Στὸν Ὅμηρον ἀναφέρονται ὡς θεϊκὰ ἐνδύματα (X 441: «δίπλακα πορφυρέην ἐν δὲ θρόνα ποικίλ' ἔπασε». Γιὰ τὴ σημασία τῶν λέξεων θρόνον-θρόνα βλ. I. ΠΡΟΜΠΟΝΑ, *Ἡ μυκηναϊκὴ ἑορτὴ «θρονοεκλήτρια»*, (Διδ. Διατριβὴ) (Αθήνα 1974) 40-61.

347. Καμπυλόγραμμα θέματα δὲν ἀποδίδονται μὲ ἐνύφανση: A. WACE 30. X. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ ὁ.π. (σημ. 342) 133. Τὸ σύμπλεγμα θεωρήθηκε ὅτι εἰκονίζει χθόνια θεότητα: *PM* II, 2 556-7, *MMR*, 300. Σύμφωνα μὲ ἄλλη ἄποψη, εἰκονίζει μεταφορὰ καὶ ἐπίδειξη εἰδῶλου ἀπὸ ἱέρεια: B. RUTKOWSKI, *FGK*, 120-1. Ἡ τελετουργία αὐτὴ ἴσως ἀποδίδεται εἰκονιστικὰ σὲ τοιχογραφίες ἀπὸ τὶς Μυκῆνες, τὴν Τίρυνθα καὶ σὲ σαρκοφάγο τῆς Τανάγρας (B. RUTKOWSKI *FGK*, ὁ.π. καὶ CHR. BOULOTIS, *ArchKorr* 9, 1979, 59-76) καὶ ἀναφέρεται πιθανότατα σὲ δύο πινακίδες ἀπὸ τὴν Κνωσό: S. HILLER, *Aux origines de l'Hellénisme (Hommage à Henri van Effenterre)* (Paris 1984) 139-150. Βλ. ἀκόμα σχετ. στὸ κεφ. VI, 156-7.

Το δεύτερο ειδώλιο από το νεκροταφείο του Μαυρόσπηλιου (56, εικ. 13) φέρει χειριδωτό περικόρμιο άνοικτο μπροστά έως τη ζώνη με διάγραμμας ταινιωτές παρυφές³⁴⁸. Οί παράλληλες ταινίες στα χέρια, όπως και στο ειδώλιο της κουροτρόφου, ίσως αποδίδουν χειρίδες.

Άνοικτο περικόρμιο που καλύπτει το στήθος φέρει το ειδώλιο του Μ. Όλυμπίας. Οί παρυφές του αποκλίνουν προς τα πλευρά αφήνοντας άκάλυπτο το κατώτερο τμήμα του στήθους. Όπως έλέχθη το περικόρμιο αυτό παρουσιάζει όμοιότητες με το ένδυμα όρισμένων μορφών της σαρκοφάγου της Αγίας Τριάδας.

Όλα τα ΥΜ ΙΙΙ είδωλα και ειδώλια φέρουν περικόρμιο που καλύπτει το στήθος. Στα πήλινα είδωλια το περικόρμιο δηλώνεται με μία κάθετη ή δύο παράλληλες γραπτές ταινίες στον μακρό άξονα του κορμού που αποκλίνουν σε σχήμα V ανάμεσα στα στήθη προς τους ώμους (184, εικ. 19, 1, εικ. 20, 21, 22, 40, εικ. 45, 28, 29, εικ. 76, 78, 47, 48, εικ. 40, 41, 117, εικ. 35) και μικρές παράλληλες ταινίες στα χέρια, που ίσως αποδίδουν χειρίδες (47, 48, 49, εικ. 80). Σε μερικές περιπτώσεις οί παρυφές του περικορμίου συγκλίνουν προς την κοιλιά, όπως στο μικρό ειδώλιο του Μαυρόσπηλιου, η βάνουν παράλληλα προς τα κάτω (140, 138, εικ. 42, είδωλο Παγκαλοχωρίου, 40, εικ. 45).

Η διακόσμηση των περικορμίων ποικίλλει. Όρισμένα από τα μοτίβα που άπαντούν και στην άγγειογραφία βοηθούν, όπως αναφέρθηκε, στη χρονολόγηση των ειδωλίων. Σε αυτή την κατηγορία ανήκει ή διακόσμηση του ένδύματος της «Κουροτρόφου» και του ειδωλίου της «Ανεξερεύνητης Οικίας». Οί κυματοειδείς ταινίες στο περικόρμιο του ειδωλίου από το Καλού ίσως αποδίδουν πτυχές του ένδύματος ενώ οί τεθλασμένες ταινίες, τα ανάστροφα καρδιόσχημα και τα χιαζόμενα γραμμίδια στους βραχίονες του ειδωλίου της Συλλογής Μεταξά (156, εικ. 27) και δύο ειδωλίων από την Κνωσό (62, 64, εικ. 38, 39) ένα κεντημένο ή ένυφασμένο επικόσμημα³⁴⁹.

Περικόρμια με πλαστικές παρυφές φέρουν τα είδωλα 23 και 139 από το Γάζι και τη Γόρτυνα (πίν. 37-39, 28α-β).

Άσυνήθιστο είναι το περικόρμιο του ειδωλίου 129 από τη Φαιστό (εικ. 73) με μεγάλο τριγωνικό άνοιγμα στο στήθος που αφήνει άκάλυπτους τους μαστούς. Η γραπτή σίξη στον άκάλυπτο τριγωνικό χώρο ίσως δηλώνει ένα ήμιδιάφανο ένδυμα, όπως αυτό που φέρει γυναικεία μορφή σε τοιχογραφία του θρησκευτικού κέντρου των Μυκηνών³⁵⁰.

348. Όπως και στις τοιχογραφίες: Ζώμα, 158, 185-6. Μ. LANG, *Pylos* II, 56 πίν. 126 Β, Μ. Ι. ΚΡΙΤΣΕΛΗ-ΠΡΟΒΙΑΗ, *Τοιχογραφίες του θρησκευτικού κέντρου των Μυκηνών* (1982), 83-4. Χ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, 125-8. Με ανάλογο τρόπο αποδίδονται τά «τελειώματα» στα μανίκια, τους ώμους και την ποδιά (πρβ. το ειδώλιο του Μ. Όλυμπίας, σημ. 318), που κοσμοούνται με κεντήματα ή επιρράμματα από πολύτιμες ύλες ή ψήφους (Α. WACE, 30-2, Ζώμα, 193). Ανάγλυφα αποδίδονται οί παρυφές των ένδυμάτων στα χάλκινα είδωλια (C. VERLINDEN, 194).

349. Βλ. σημ. 348 και PM II, 2, 730-1 εικ. 457a. Ζώμα, 158. Χ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ *ό.π.* (σημ. 342) 129 εικ. 6.

350. Ι. ΚΡΙΤΣΕΛΗ-ΠΡΟΒΙΑΗ *ό.π.* (σημ. 348) 38, 83 πίν. Γ, α. Αναφέρονται και άλλα λιγότερο ασφαλή παραδείγματα: Ι. ΚΡΙΤΣΕΛΗ-ΠΡΟΒΙΑΗ 83 με σημ. 320. Η. LORIMER, *Homer and the Monuments* (London 1950) 365.

Ὁ τρόπος συνένωσης τῶν παρυφῶν τοῦ περικορμίου δηλώνεται σὰ εἰδῶλια τῆς θεᾶς τῶν ὄψεων τῶν «Ἀποθετῶν τοῦ Ἱεροῦ» (Temple Repositories), σὲ ἓνα «ύστερομινωικὸ» εἰδῶλιο ἀπὸ τὴ Φαιστό³⁵¹, καὶ στὸ εἶδωλο τοῦ Παγκαλοχωρίου. Ἰμάντες ἀπὸ δέρμα προφανῶς διέρχονται μέσα ἀπὸ τρύπες στὶς παρυφές τοῦ περικορμίου καὶ συνδέουν τὰ δύο ἅκρα τοῦ ἐνδύματος. Μὲ ἱμάντα ἐπίσης ἀλλὰ μὲ ἀπλὸ κόμβο στὸ σημεῖο σύγκλισης τῶν παρυφῶν ἐνώνονται τὰ κράσπεδα τοῦ ἐλαφροῦ περικορμίου ποὺ φέρει τὸ εἰδῶλιο τῆς Ὀλυμπίας. Σὲ ἓνα εἰδῶλιο ἀπὸ τὸν Τραόσταλο³⁵², οἱ παρυφές τοῦ περικορμίου ἀλληλοκαλύπτονται συγκρατούμενες μόνο ἀπὸ τὴ ζώνη, χωρὶς τὴ βοήθεια ἱμάντων.

2. Ἡ φούστα

Ὅλα τὰ γυναικεῖα εἰδῶλια φέρουν κωνικὴ ἢ κωδωνόσχημη φούστα ἥδη ἀπὸ τὴ ΜΜ ἐποχῇ. Οἱ κυλινδρικές «φοῦστες» ἐμφανίζονται στὴν ΥΜ Ι. Οἱ φοῦστες τῶν πῆλινων εἰδωλίων φέρουν συνήθως θέματα τῆς ἀγγειογραφίας. Ἀπουσιάζουν ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ εἰδῶλιο τῆς Ὀλυμπίας, οἱ συνήθεις στολίδες ποὺ συναντᾶμε στὶς τοιχογραφίες καὶ σὰ χάλκινα εἰδῶλια.

Διαφορετικοῦ τύπου ἔνδυμα, ἴσως ἄζωστο ποδῆρη χιτῶνα ἀνατολικοῦ τύπου, φέρουν τὰ δύο εἰδῶλια τῶν τάφων Δικαστηρίων Χανίων³⁵³ (πίν. 18, 19, εἰκ. 26).

3. Ἡ ζώνη

Τὰ εἰδῶλια **121** ἀπὸ τὴ Φαιστό καὶ **41** ἀπὸ τὴν Κνωσό (εἰκ. 86, 85) φέρουν αὐλακωτὴ ζώνη, ποὺ ἀποτελεῖται συνήθως ἀπὸ ἓνα ἢ δύο δακτυλίους μὲ ἐνδιάμεσο κοῖλο τμήμα καὶ εἶναι καλὰ γνωστὴ σὲ χάλκινα εἰδῶλια καὶ τοιχογραφίες³⁵⁴. Παρόμοια ζώνη ἀλλὰ μὲ ὀρθογώνιας τομῆς αὐλακα φέρουν μερικὰ εἰδῶλια ἀπὸ τὸν Κόφινα (π.χ. πίν. 13γ-ς'). Στὸ ἀδημοσίευτο εἰδῶλιο 14199 ἀπὸ τὸν Κόφινα ἀποδίδεται μὲ σαφήνεια ὁ κάθετος σύνδεσμος τῶν ἄκρων τῆς ζώνης, μία μεταλλικὴ μάλλον πόρπη³⁵⁵. Ἀνάλογου τύπου αὐλακωτὴ ζώνη, καμπύλης ὅμως τομῆς φέρει τὸ εἶδωλο **23** ἀπὸ τὸ Γάζι (πίν. 37-39). Ἡ ζώνη τοῦ εἰδωλίου ἀπὸ τὸν Τραόσταλο ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο κυλινδρικοὺς δακτυλίους προφανῶς ἀπὸ χονδρὸ σκοινί. Μετὰ τὴ σύσφιξη, τὸ τμήμα ποὺ περισσεύει ἀνασύρεται συστρεφόμενο πάνω ἀπὸ τὸν ἀνώτερο δακτύλιο καὶ ἔτσι σχηματίζεται βρόχος. Θηλειές, ἀνάλογου σχήματος καὶ λειτουργικότητας, διακρίνονται στὴ ζώνη

351. C. LAVIOSA, 13 εἰκ. 6. 352. C. DAVARAS, *Guide to Cretan Antiquities*, 91 εἰκ. 50.

352. C. DAVARAS, *Guide to Cretan Antiquities*, 91 εἰκ. 50.

353. *PM* IV, 2. 397 κέ. Ἡ CH. LONG πάντως (σ. 38) πιστεύει ὅτι ὁ μακρὸς ἀποτελεῖ παραλλαγὴ τοῦ γνωστοῦ μυκηναϊκοῦ κοντοῦ χιτῶνα.

354. C. DAVARAS, 643-4. *Ζῶμα*, 134-7.

355. Βλ. καὶ *ΑΔ* 18, 1963, Χρονικά 2, πίν. 363α. Δυνατοὶ τρόποι στερέωσης τῆς ζώνης περιγράφονται στὸ *Ζῶμα*, 136-8. Ἡ χρῆση κάθετα τοποθετημένης πόρπης διαπιστώνεται σὲ συριακὰ εἰδῶλια ἀπὸ τὸ τέλος τῆς 3ης χιλιετίας: K. BRAIDWOOD - L. BRAIDWOOD, *Excavations in the Plain of Antioch I* (1960) 300-313 πίν. 57-9 (εἰδῶλια ἀπὸ τὸ Tel Judeideh). Ἄλλα παραδείγματα: H. BOSSERT, *Altsyrien* (1951) εἰκ. 579, 608, 609.

ειδωλίων ήδη από την παλαιοανακτορική περίοδο³⁵⁶. Στις περισσότερες πάντως περιπτώσεις η ζώνη αποδίδεται με γραπτή ταινία στα μικρά ειδώλια και με πλαστικό δακτύλιο στα είδωλα. Το ειδώλιο **28** από την Τύλισο (πίν. 80β, εικ. 76) φέρει ταινιωτή ζώνη με τέσσερα κάθετα γραμμίδια, που ίσως αποδίδουν θυσάνους. Ο τύπος αυτός, που έχει ανατολικά πρότυπα, ανακαλεί την όμηρική περιγραφή της ζώνης της Ήρας³⁵⁷. Παρόμοιες γραπτές ταινίες κάθετα στη ζώνη φέρει ανδρικό Υπομινωικό - ΠΓ ειδώλιο, συγκολλημένο στη βάση αγγείου, από το σπήλαιο του Έρμου Κραναίου³⁵⁸.

4. Το ἐπινώτιο

Το ένδυμα αυτό αποδίδεται πάντοτε γραπτά στη ράχη γυναικείων ειδωλίων και σε μία μόνο περίπτωση ανδρικού. Το έλαφρό αυτό επίβλημα έχει ασφαλώς διαφορετική χρήση από τις βαριές, μάλλινες προφανώς «άλεξάνεμες χλαῖνες», κάπες δηλαδή, που φέρουν στους ώμους μερικά παλαιοανακτορικά κυρίως ειδώλια, για προστασία από το ψύχος³⁵⁹. Διακρίνονται δύο κυρίως τύποι ἐπινωτίων με συνεχές φολιδωτό και δικτυωτό κόσμημα αντίστοιχα. Οί παράλληλες κυματοειδείς ταινίες, που κοσμούν τη ράχη όρισμένων ειδωλίων προέρχονται από τον έκφυλισμό του φολιδωτού πλέγματος. Υπάρχουν τέλος και μερικές μεμονωμένες περιπτώσεις που δεν εντάσσονται στους παραπάνω τύπους.

α. Ἐπινώτιο με φολιδωτό κόσμημα. Ειδώλια με ἐπινώτιο του τύπου αυτού καλύπτουν χρονικά το διάστημα ανάμεσα στην ΥΜ ΙΒ και την ΥΜ ΙΙΑ2 έως πρώιμη ΙΙΙΒ. Προηγείται χρονικά το ειδώλιο **122** από τη Φαιστό με άμελές φολιδωτό στη ράχη (εικ. 1). Ἀκολουθούν το καθιστό ειδώλιο του Μικρού Ἀνακτόρου, ό κορμός **130** από τη Φαιστό (εικ. 16), το ειδώλιο **43** από το Ἴερό των Διπλών Πελέκεων (εικ. 29) και το ειδώλιο από το Ἀράρι της Συλλογῆς Γιαμαλάκη (**183**, εικ. 18), ίσως και το ειδώλιο **54** από τὰ Ἑλληνικά Κνωσοῦ (εικ. 17), που φέρει μεγάλη φολίδα στη ράχη, μάλλον από γραπτό ἐπινώτιο που ἀπολεπίσθηκε. Σέ έκφυλισμένη μορφή παράλληλων γλωσσοειδών - κυματοειδών ταινιών συναντᾶται σέ ἀποσπασματικό ειδώλιο από τη Φαιστό³⁶⁰, σέ θραύσματα ειδωλίων από τις ἀνασκαφές του Βασιλικού Δρόμου στην Κνωσό³⁶¹, την Ἀγία Τριάδα (**117**, εικ. 35), την Κνωσό (**48**, εικ. 40) και τὰ Γουρνιά (**9**, πίν. 22α-β).

356. Βλ. σχετικά παραδείγματα *Ζῶμα*, εικ. 1-10 (για το ειδώλιο του Τραόσταλου βλ. σημ. 352). Διαφορετικός πάντως είναι ό κόμβος από ύφασματίνη ταινία, που στερεώνεται στη ζώνη, αφού δὲν φαίνεται νὰ ἔχει πρακτική χρήση. Μάλλον είναι ένα είδος «ιερου κόμβου» με μαγική ἢ θρησκευτική σημασία (*Ζῶμα*, 139-143).

357. Ζ 181: «ζώσατο δὲ ζώνη ἑκατὸν θυσάνοις ἀραρυίῃ». Βλ. και Η. LORIMER ὅ.π. (σημ. 350) 384. S. MARINATOS, 28.

358. Α. ΚΑΝΤΑ, εικ. 84: 2.

359. *Ζῶμα*, 105. Για την «άλεξάνεμο χλαῖνα» βλ. Α. WACE - F. STUBBINGS, *A Companion to Homer* (London 1963) 499, 500. Η. LORIMER ὅ.π. (σημ. 350), 373-5. S. MARINATOS, 9-10.

360. C. LAVIOSA, 12-13 εικ. 4a-b.

361. Ἀδημοσίευτο. Φυλάσσεται στην Ἐπιστημονική Συλλογή του Μ. Ἡρακλείου.

Τὸ ἀτέρμον φολιδωτό, ποὺ κοσμεῖ τὰ ἐπινώτια τῶν προαναφερθέντων εἰδωλίων ἀποτελεῖ καὶ μοτίβο τῆς ἀγγειογραφίας, ἀλλὰ χρησιμοποιεῖται στὸν διάκοσμο τῶν ἐνδυμάτων στὶς τοιχογραφίες, ὅπου θεωρεῖται ὅτι ἀποδίδει κεντήματα ἢ ἐνεπίρραφα θέματα³⁶².

Ὁ τρόπος πρόσδεσης εἰκονίζεται ἀναλυτικὰ στὸ εἰδῶλιο **130** τῆς Φαιστοῦ. Μακρὸς ἱμάντας τὸ διαπερνᾷ ὀριζόντιο στὸ ὕψος τῶν ὤμων καὶ ὕστερα κάμπτεται σὲ γωνία 180° στὶς ἄκρες τῶν ὤμων. Τὰ ἐλεύθερα ἄκρα του καταλήγουν ἀνάμεσα στὰ στήθη. Δύο μικρότεροι βοηθητικοὶ ἱμάντες συμμετρικὰ στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ συνδέουν τὰ δύο σκέλη τοῦ μακροῦ ἱμάντα καὶ συγκρατοῦν ἔτσι τὸ ἔνδυμα πάνω στοὺς ὤμους. Σὲ ἄλλα εἰδῶλια οἱ ἱμάντες δηλώνονται συνοπτικά. Στὸ εἰδῶλιο τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη ἀποδίδεται μὲ γραπτὴ ὀριζόντια ταινία μόνο τὸ πρόσθιο τμήμα τοῦ ἱμάντα πρόσδεσης πάνω ἀπὸ τὸ στέρνο, ἐνῶ σὲ δύο ὅμοια ἀπὸ τὴν Κνωσὸ καὶ τὴ Φαιστό, ποὺ προαναφέρθηκαν, διακρίνονται καὶ οἱ βοηθητικοὶ ἱμάντες τῶν ὤμων.

β. Ἐπινώτιο μὲ δικτυωτὸ κόσμημα φέρουν τὰ εἰδῶλια **184** τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη ἀπὸ τὸ Ἀράρι (εἰκ. 19) τὰ **44** καὶ **45** ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τῶν Διπλῶν Πελέκεων (εἰκ. 30, 31) τὸ **47** (εἰκ. 41) ἀπὸ τὴν Κνωσὸ καὶ τὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Καλοῦ Τεμένους. Ὅλα χρονολογοῦνται στὴν ΥΜ ΙΙΑ. Δὲν διαπιστώνονται ἄλλες διαφορὲς ἀπὸ τὸν προηγούμενο τύπο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ εἶδος τοῦ διακοσμητικοῦ θέματος. Σὲ μία περίπτωση μάλιστα διαπιστώνεται συνδυασμὸς τοῦ φολιδωτοῦ καὶ τοῦ δικτυωτοῦ πλέγματος πάνω στὸ ἴδιο ἐπινώτιο (**130** Φαιστοῦ, εἰκ. 16).

Ὅπως καὶ στὸν προηγούμενο τύπο ἄλλοτε ἀποδίδεται ὁ ἱμάντας πρόσδεσης καὶ ἄλλοτε ὄχι. Στὴν πρώτη περίπτωση ἀνήκουν τὰ εἰδῶλια **47** μὲ συνεχὴ ὀριζόντιο ἱμάντα μπροστὰ καὶ πίσω καὶ τὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Καλοῦ μὲ ταινιωτὸ ἱμάντα κατὰ μῆκος τῶν ὤμων. Στὸ ἀνδρικό εἰδῶλιο τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων (εἰκ. 31) τὰ ἐλεύθερα ἄκρα του καταλήγουν στὸν χῶρο τῆς κοιλιᾶς, ὅπως στὸ εἰδῶλιο **130** τῆς Φαιστοῦ.

Ὡς πιθανὰ δείγματα τοῦ τύπου ἀναφέρονται οἱ ἀκατάσταστες χιαζόμενες ταινίες στὴ ράχη τοῦ εἰδῶλου ἀπὸ τὸ Παγκαλοχώρι, καὶ τὸ δικτυωτὸ μὲ γραμμικὸ περίγραμμα σὲ πρωτοελληνικὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὴ Σύμη³⁶³.

γ. Μεμονωμένες περιπτώσεις. Ἐπινώτιο μᾶλλον ἀποδίδουν οἱ κυματοειδεῖς ταινίες στὴ ράχη τῆς «Κουροτρόφου», ἀφοῦ δηλώνεται μὲ γραπτὴ ταινία ἢ πρὸς τὰ κάτω ὀριζόντια ἀπόληξή του. Δύο σειρὲς γραπτῶν στιγμῶν στοὺς ὤμους ἴσως ἀποδίδουν ἐπικοσμήματα τῆς ὑφαντικῆς ἢ ἐνεπίρραφους διακοσμητικὸς ρόδακες. Παρόμοια στιγμοειδῆ θέματα φέρει καὶ τὸ ἔνδυμα τοῦ εἰδῶλου τῆς θεᾶς ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τῶν Διπλῶν Πελέκεων³⁶⁴ (εἰκ. 28).

362. Ζῶμα, 168. Ὁ Α. WACE, 33 πιστεύει ὅτι τὸ φολιδωτὸ ἀποδίδει κεντημένα μοτίβα ἢ ἐνεπίρραφα κοσμήματα ἀπὸ ψήφους ἢ ἐπάλληλα δισκοειδῆ ἐλάσματα. Ὁ Α. Evans πάντως ἀμφισβητεῖ τὴν ὑφαντικὴ προέλευση τοῦ θέματος καὶ βρίσκει πιθανότερο ὅτι οἱ φολίδες ἀποδίδουν ἐνθέματα (PM II, 2 731). Γιά τίς δυσκολίες ἐρμηνείας τῶν διακοσμήσεων τῶν ἐνδυμάτων βλ. Α. WACE, *AJA* 52, 1948, 51-5.

363. Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, *AE* 1981, 20 εἰκ. 6.

364. Τέτοια πολυτελῆ ἐνδύματα ἔφεραν ἐπίσημα πρόσωπα μὲ θρησκευτικὰ καὶ κοινωνικὰ ἀξιώματα

Ἐπινώτιο μὲ ἱμάντα πρόσδεσης στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ φέρει καὶ τὸ δεύτερο εἰδῶλιο τοῦ Μαυρόσπηλιου (56, εἰκ. 13). Οἱ πυκνὲς στιγμὲς ποὺ τὸ κοσμοῦν ἴσως ἀποδίδουν καὶ ἐδῶ ὑφαντικὸ θέμα ἢ ἐνεπίρραφους ρόδακες ἢ ψήφους, ὅπως καὶ στὸ εἰδῶλιο 63 ἀπὸ τὴν Κνωσό (εἰκ. 14).

Μικρὸ ἐπινώτιο τριγωνικοῦ σχήματος ἀποδίδει πιθανότατα τὸ ὁλόβαφο τρίγωνο στὴ ράχη τοῦ εἰδῶλου τῶν Γουρνιῶν (εἰκ. 46).

Ἐπινώτιο ποὺ δηλώνεται συμβατικά μὲ ἐνάλληλα τόξα φέρει τὸ εἶδωλο τῆς «Ἀνεξερεύνητης Οἰκίας». Τὰ ἐλεύθερα ἄκρα τοῦ ἱμάντα πρόσδεσης ἀπολήγουν ἀνάμεσα στοὺς μαστοὺς, ὅπως στὸ ἀνδρικό εἰδῶλιο 45 τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων καὶ στὸ εἰδῶλιο 130 τῆς Φαιστοῦ. Ὅμοιο ἔνδυμα ἴσως ἀποδίδουν οἱ ἐνάλληλες γωνίες στὴ ράχη τοῦ εἰδῶλιου 70 ἀπὸ τοὺς Ἀστρακοὺς (εἰκ. 48).

Τὸ εἰδῶλιο 87 τῆς Ἀγίας Τριάδας φέρει «ἀλεξάνεμο χλαίνα» μὲ ἀβακωτὸ θέμα ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ὑφαντική (εἰκ. 75).

5. Τὸ ἐπίβλημα

Πρόκειται γιὰ χλαινίσκη ποὺ καλύπτει τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ κορμοῦ, μπρὸς καὶ πίσω. Παρόμοιο ἔνδυμα φέρουν θηλυστολοῦντες ἱερεῖς σὲ σφραγίσματα ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα καὶ τὴ Ζάκρο³⁶⁵, σὲ σφραγίδα ἀπὸ τὴν Κνωσό³⁶⁶ καὶ σὲ τοιχογραφίες τῆς Πύλου³⁶⁷. Ἴσως παραλλαγή τοῦ τύπου ἀποτελεῖ ὁ χιτώνας ποὺ φέρουν ἐπίσημα πρόσωπα στὸ ἀγγεῖο τῶν Θεριστῶν καὶ σὲ ἓνα σφράγισμα ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα³⁶⁸. Ὁ τύπος μαρτυρεῖται στὰ ἐξῆς πέντε εἰδῶλια: Στὸ εἰδῶλιο 150 ἀπὸ τὴ Γόρτυνα μὲ γραπτὰ δηλωμένη παρυφή, καμπύλη ἐξωτερικὰ καὶ γλωσσωτὴ ἐσωτερικὰ, καὶ ὁλόβαφους κύκλους στὴν ἐπιφάνειά του, ἴσως ἐνεπίρραφα ἢ κεντημένα κοσμήματα (εἰκ. 3). Στὸ εἰδῶλιο 60 ἀπὸ τὴν Κνωσό (εἰκ. 32), ὅπου δηλώνεται μὲ ἡμικυκλικὴ ταινία - παρυφή καὶ ἐνάλληλα διάγραμμα μηνοειδῆ πεδία, ποὺ ἴσως ἀποδίδουν ὑφαντικὰ κοσμήματα. Στὸ εἶδωλο 42 (εἰκ. 28) μὲ γωνιώδη ἀπόληξη καὶ πλούσια κόσμηση ἀπὸ διαγράμμες ταινίες καὶ στίξεις. Ἀνάλογο ἐπίσης ἔνδυμα μὲ γωνιώδη ἀπόληξη καὶ ἐσωτερικὴ διαγράμμιση στὸ στέρνο καὶ στὴ ράχη φέρουν δύο εἰδῶλια ἀπὸ τὴν Κνωσό (57, 53, εἰκ. 11, 36).

Πρόκειται πιθανότατα γιὰ ἱερατικὸ ἔνδυμα, ὅπως μαρτυρεῖ ἐξάλλου ἡ παρουσία του σὲ παραστάσεις μὲ ἀναμφισβήτητο θρησκευτικὸ περιεχόμενο. Ἴσως μάλιστα ἀποτελεῖ

ὅπως ἀποδεικνύουν ὀρισμένες «βασιλικές» ταφές: Ζῶμα, 180, 193. G. RODENWALDT, *Tiryns* II 80 μὲ σημ. 4. A. WACE, 30-2. Στὴν Αἴγυπτο ἔχουν σωθεῖ ἀνάλογα ἐνδύματα μὲ ἐνυφασμένες ἢ κεντημένες διακοσμήσεις, ἐνεπίρραφες ψήφους καὶ χρυσοὺς ἢ χάλκινους ρόδακες (A. WACE, 29). Παρόμοια χρυσοποίκιλτα ἐνδύματα ἀπεικονίζονται σὲ ἀνατολικὲς παραστάσεις καὶ ἀναφέρονται καὶ σὲ κείμενα: A. L. OPPENHEIM, *JNES* 8, 1949, 172-193.

365. Ζῶμα, 107 εἰκ. 14α-β.

366. *PM* IV, 404-5 εἰκ. 336 ἴσως καὶ ὁ «boy votary» στὴν τοιχογραφία τῆς «ἱερῆς κοινωνίας» εἰκ. 335.

367. M. LANG, *Pylos* II 51, 80 πίν. 125, 126 σ. 39-40 πίν. 119. Αἰγυπτιακὸ παράλληλο: A. ERMAN - H. RANKE, *Aegypten und aegyptisches Leben im Altertum* (Tübingen 1923), 236 εἰκ. 83.

368. Ζῶμα, 107-8 καὶ εἰκ. 14: 181 ἴσως καὶ 14: 148.

διάσημο θρησκευτικού αξιώματος τῶν ἱερείων τοῦ ἀνακτόρου δεδομένου ὅτι τέσσερα ἀπὸ τὰ γνωστὰ πέντε παραδείγματα εἰδωλίων προέρχονται ἀπὸ τὴν Κνωσό.

6. Ταινίες

Υφασμάτινες ταινίες συμπλήρωναν ἀρκετὲς φορὲς τὸ ἱερατικὸ ἔνδυμα, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ ἀρκετὲς παραστάσεις ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ τὴ Μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα³⁶⁹. Τέτοιες ταινίες πιθανὸν ἀποδίδουν οἱ γραπτὲς ταινίες ποὺ φέρουν στὴ ράχη ὀρισμένα εἰδώλια. Ἐνα ἀκατάγραφο εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Παλαίκαστρο (4, εἰκ. 10) φέρει στὴ ράχη δύο συμμετρικὲς σπειροειδεῖς ταινίες στὴν ἴδια ἀκριβῶς θέση μὲ ἓνα εἰδῶλιο ἀπὸ τὴς Μυκῆνες³⁷⁰. Παράλληλες κυματοειδεῖς ταινίες φέρει τὸ εἶδωλο τῆς Μυρσίνης³⁷¹, ποὺ καταλήγουν σὲ μηνοειδῆ ἀντικείμενα, ἴσως βαρίδια. Ἀνάλογες ταινίες ἐξαρτημένες ἀπὸ δακτυλίους³⁷², ποὺ καταλήγουν σὲ σειρὲς κωνικῶν ψήφων³⁷³, κοσμοῦν τὴς παρυφῆς τοῦ περικορμίου τῆς «Παριζιάνας». Παρόμοιες κυματιστὲς ταινίες κοσμοῦν τὴν πίσω ἐπιφάνεια τοῦ κορμοῦ τῶν εἰδωλίων τοῦ «Χοροῦ τοῦ Παλαϊκάστρου». Οἱ ταινίες αὐτὲς

369. Στὸ ζήτημα ἀναφέρονται οἱ I. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ (Das Kuppelgrab A von Archanes, *PZ* 45, 1970, 183-4, ἐπίσης *AE* 1972, 252-3) καὶ Χρ. ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ (*ArchKorr* 9, 1979, 62-3), ποὺ παραθέτουν καὶ σχετική βιβλιογραφία. Στὸν κατάλογο περιλαμβάνονται ἡ «Παριζιάνα», μορφὲς στὴ σαρκοφάγο τῆς Ἀγίας Τριάδας, στὴν «τοιχογραφία τῆς πομπῆς» τῆς Κνωσοῦ (ἄλλη ἀποκατάσταση τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τῆς παράστασης προτείνει τελευταῖα ὁ Χρ. ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ στὸ *FMP*, 145-156, εἰκ. 8) σὲ σαρκοφάγους ἀπὸ τὴν Τανάγρα (ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὴν τοῦ Kassel –CHR. ΒΟΥΛΟΤΙΣ ὁ.π.– παρόμοια μορφή εἰκονίζεται καὶ σὲ ἄλλη λάρνακα ποὺ βρέθηκε στὴς ἀνασκαφὲς τοῦ Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *ΠΑΕ* 1975 Β', 420 εἰκ. 302β), σὲ σφραγίδα ἀπὸ τὸ Βαφεῖο καὶ πιθανὸν σὲ χρυσὸ περίοπτο ἀπὸ τὴς Μυκῆνες. Ταινίες κοσμοῦν καὶ ὀρισμένα εἰδῶλα, πραγματικὰ καὶ σὲ ἀπεικονίσεις: σὲ τοιχογραφία ἀπὸ τὴν Τίρυνθα (CHR. ΒΟΥΛΟΤΙΣ, ὁ.π.), σὲ πῖθο τῆς Φορτέτσας, μὲ ταινίες στὴν ὁσφύ καὶ ὄχι φῖδια ὅπως ὑποθέτει ὁ Σ. ΑΛΕΞΙΟΥ (*Μινωικὴ θεά*, 287-8) ἀφοῦ τὰ ἄκρα καταλήγουν σὲ θυσάνους. Βλ. J. SAKELLARAKIS, ὁ.π. σὲ πῆλινο εἶδωλο ἀπὸ τὴς Μυκῆνες (CHR. ΒΟΥΛΟΤΙΣ, ὁ.π.) καὶ σὲ σαρκοφάγο ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο Ἀρμένων (I. ΤΖΕΔΑΚΙΣ, *AAA* 2, 1971, 211 εἰκ. 9). «Κατελημμένον ταινίας ἄγαλμα ἀρχαῖον» ἀναφέρει ὁ ΠΑΥΣ. (X. 35, 10).

370. CHR. ΒΟΥΛΟΤΙΣ, ὁ.π. (σημ. 369) πίν. 2.

371. Βλ. σημ. 104.

372. Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τῶν A. EVANS καὶ M. CAMERON (*PM* IV, 385 καὶ *ΚρητΧρον.* IH', 1964, 39) ἀποδίδουν θηλειὲς καὶ τοῦ Ν. ΠΛΑΤΩΝΟΣ στεφάνια (*ΚρητΧρον.* II', 1959, 341). Πρόκειται μάλλον γιὰ δακτυλίους ἀπὸ κάποιο σκληρὸ ὕλικό ἀπὸ τοὺς ὁποίους κρέμονται οἱ ταινίες (CAMERON, *αὐτόθι* 40 πίν. Β' εἰκ. 4 καὶ ΠΛΑΤΩΝ *αὐτόθι* πίν. ΛΓ'). Ἐξί τέτοιοι δακτύλιοι ἀπὸ φαγεντιανὴ μὲ ἔνθετα διακοσμητικὰ καρφίδια βρέθηκαν τελευταῖα σὲ ἀνασκαφὴ σηπλαιώδους τάφου στὸν Πόρο (N. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ, *Κρητικὴ Ἑστία* 1988, Ἀρχαιολογικὲς Εἰδήσεις 1987, 326). Ἰσως ἦταν ραμμένοι σὲ ἓνα ἐπίσημο ἔνδυμα ἀνάλογο μὲ αὐτὸ τῆς «Παριζιάνας».

373. Ὁ M. CAMERON ὁ.π. (σημ. 372) κάνει λόγο γιὰ «three or four horizontal lines» καὶ ὁ I. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ γιὰ τὰ «μηνοειδῆ ἄκρα» τῶν ταινιῶν (*AE* 1972, 252 μὲ σημ. 6). Πιθανότερο πάντως εἶναι ὅτι εἰκονίζονται κωνικὲς ψῆφοι, ἀφοῦ τὸ σχῆμα τους εἶναι τριγωνικό. Ἡ χρῆση ἐξάλλου κωνικῶν ψήφων ὡς βαριδιῶν στὸ μυκηναϊκὸ ἔνδυμα, ἔχει διαπιστωθεῖ καὶ ἀνασκαφικά (Σπ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, *Περατὴ Α'*, 277-289 καὶ *BSA* 72, 1977, 113-9).

ξεκινούν από μία στενή διάγραμμα ζώνη, που αποδίδει είτε την παρυφή του περικορμίου, είτε ένα στενόμακρο «σάλι»³⁷⁴ (εικ. 20-22).

Όρισμένα επίσης είδωλα φέρουν γραπτές ευθύγραμμες ταινίες ή ζώνες (42 Τεροῦ Διπλῶν Πελέκεων- εικ. 28- 138 Γόρτυνας- εικ. 42), καμπύλες ἐνάλληλες ταινίες (191, εικ. 58) ή ἐλισσόμενες γύρω από τὸ σῶμα, τὰ χέρια καὶ τὴν κεφαλὴ (23, 25, 26, 27, Γάζι, εικ. 52, 53, 17-20 Καρφί, εικ. 57). Στὴν πρώτη περίπτωση ἀποδίδονται πιθανότατα ἐνεπίρραφες ταινίες, ὅπως στὶς ἐσθῆτες ἀπὸ φαγεντιανῆ τῶν «θησαυροφυλακίων τοῦ ἱεροῦ»³⁷⁵. Στὶς ἄλλες δύο, τυλιγμένες γύρω ἀπὸ τὸν κορμὸ ὑφασμάτινες ταινίες. Τὴν κόσμηση εἰδῶλων μὲ ταινίες στὴ διάρκεια τελετουργιῶν ἀποδεικνύει ἐξάλλου καὶ θραῦσμα τοιχογραφίας ἀπὸ τὴν Τίρυνθα ποὺ εἰκονίζει κυλινδρικό κορμὸ εἰδῶλου καὶ ἄκρα ταινιῶν συμμερικὰ στὸ σῶμα³⁷⁶. Συμμετρικὲς ἐπίσης ταινίες ξεκινούν ἀπὸ τοὺς βραχίονες καὶ τὴν ὁσφὺ εἰδῶλων ποὺ εἰκονίζονται σὲ σαρκοφάγο ἀπὸ τοὺς Ἀρμένους καὶ σὲ πίθο ἀπὸ τὴ Φορτέτσα³⁷⁷.

Ταινίες χιαστὶ στὸ στήθος φέρει τέλος τὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Καλοῦ³⁷⁸. Παρόμοιες ταινίες ἀποτελοῦν λειτουργικὸ στοιχεῖο τοῦ περιζώματος, ὅπως μαρτυροῦν, ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένα κρητικά, καὶ εἰδῶλια ἀπὸ τὴ Λέσβο καὶ τὴ Μ. Ἀσία. Σὲ ἄλλες ὅμως περιπτώσεις εἶχαν μάλλον ἀξία κοσμήματος ἢ διασήμου ἀξιώματος κυρίως στὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Ἀνατολή³⁷⁹. Ἀνάλογη σημασία ἔχουν μάλλον καὶ οἱ ταινίες στὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Καλοῦ, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ταινίες- ἀναρτήρες ἀποτελοῦσαν λειτουργικὸ ἐξάρτημα τῆς γυναικείας ἐνδυμασίας.

II. Τὸ ἀνδρικό ἔνδυμα

1. Τὰ ἀνδρικά εἰδῶλια φέρουν περίζωμα καὶ αἰδοιοθύλακα ἢ ἀπλὸ αἰδοιοθύκα. Τὰ περιζώματα ἀνήκουν σὲ διάφορους τύπους:

Τὰ εἰδῶλια 106, 110 τῆς Ἀγίας Τριάδας (πίν. 12α, β-13α) φέρουν περίζωμα ἀπὸ ὀρθογώνιο φύλλο ποὺ ἀφήνει τριγωνικὸ ἄνοιγμα στὸ πλάι, ἀπ' ὅπου φαίνεται καὶ ὁ αἰδοιοθύλακας³⁸⁰. Ἡ ζώνη τοῦ εἰδῶλιου 106 ἀποδίδεται μὲ πλαστικὸ δακτύλιο.

Τὸ περίζωμα τοῦ εἰδῶλιου 2 τοῦ Παλαικάστρου (πίν. 33α, β, γ) ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο φύλλα, πεταλοειδὲς ἐμπρὸς καὶ λογχοειδὲς πίσω³⁸¹. Πεταλοειδὲς περίζωμα, χωρὶς ὅμως ὀπίσθιο φύλλο φέρει τὸ εἰδῶλιο 3531 ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα³⁸².

374. Ἀνάλογου σχήματος ἀλλὰ πολὺ ἐπὶμήκες στενόμακρο ἐπώμιο φέρουν ἀπὸ κοινοῦ καὶ οἱ τρεῖς μορφὲς τῆς «ἐλεφάντινης τριάδας» τῶν Μυκηνῶν.

375. PM I, 506 εικ. 364. Π. ΖΩΡΑ ὁ.π. (σημ. 341) 11, 12.

376. CHR. BOULOTIS ὁ.π. (σημ. 369).

377. Βλ. σημ. 369.

378. Καλοῦ σχέδ. 39.

379. Ζῶμα, 204.

380. Ζῶμα, τύπος Βγ' σ. 95.

381. Ζῶμα, τύπος Ζ' σ. 114.

382. L. SAVIGNONI, *MonAnt* XII, 1903, 108 εικ. 8. Μάλλον χρονολογεῖται στὸν 7ο αἰ. (γιὰ τὴ συζήτηση τοῦ θέματος εὐχαριστῶ τὴν Ἀγγελικὴ Λεμπέση).

Τὸ περίζωμα τοῦ εἰδωλίου 3064 ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα ἀνήκει στὸν τύπο τῆς περισκελίδας μὲ διακοσμημένη ταινιωτὴ παρυφὴ καὶ ζώνη³⁸³.

Τὸ περίζωμα τοῦ ἀνδρικοῦ εἰδωλίου τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων ἀποτελεῖται ἀπὸ πλαστικὴ καὶ γραπτὴ ἐγχάρακτη ταινία ποὺ περιβάλλει τὴν ὀσφὺ καὶ γωνιώνεται ἀνάμεσα στὰ σκέλη (εἰκ. 31). Παραλείπεται ὁ ἱμάντας ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ συνδέει τὴν κορυφὴ τῆς γωνίας μὲ τὴ ζώνη ἀνάμεσα ἀπὸ τοὺς γλουτούς³⁸⁴.

Μόνο αἰδοιοθύλακα χωρὶς περίζωμα φέρουν πολλὰ εἰδώλια ἀπὸ τὸν Κόφρινα³⁸⁵, τὸ **111** ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα (πίν. 57α) καὶ τὸ **32** ἀπὸ τὸν Κρουσῶνα (πίν. 57γ-δ). Ὅπως εἴπαμε, περίζωμα καὶ αἰδοιοθύλακας παραλείπονται σὲ μερικὰ ὄψιμα μετανακτορικὰ εἰδώλια (**139**, εἰκ. 44, εἰδώλιο «Ἀνεξερεύννητης Οἰκίας»³⁸⁶), γεγονός ποὺ ἐρμηνεύθηκε προηγουμένως ὡς δεῖγμα ἀδιαφορίας γιὰ τὴν πιστὴ ἀπόδοση τῶν μορφῶν. Διαφορετικὸ ἀσφαλῶς νόημα ἔχει ἡ δήλωση τῶν γεννητικῶν ὀργάνων (Α.Μ. 3080, **102**, **104** Ἁγίας Τριάδας, πίν. 57β) ἀφοῦ εἶναι φανερό ὅτι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐπιδιώκεται ἡ ρεαλιστικὴ ἀπόδοση τῆς ἀνδρικῆς γυμνότητος. Σημειώνεται πάντως ὅτι κανένα μετανακτορικὸ εἰδώλιο δὲν εἶναι ἰθυφαλλικό.

2. Ὑποδήματα: Τὸ εἰδώλιο **106** (πίν. 12α,β) τῆς Ἁγίας Τριάδας καὶ τὸ ἀνδρικό τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων (εἰκ. 31) φέρουν γραπτὰ δηλωμένα, μὲ λευκὸ τὸ πρῶτο καὶ καστανόμαυρο τὸ δεύτερο, ὑποδήματα μὲ ψηλὸ κυλινδρικό στέλεχος, τύπου μπότας, ποὺ εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὴν παλαιοανακτορικὴ περίοδο³⁸⁷.

Ὅρισμένα πόδια ἀνθρωπόμορφων ὄντων ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα φέρουν γραπτὰ δηλωμένες κνημίδες καὶ πλεκτά «σάνδαλα» ἢ «πέδιλα»³⁸⁸ (εἰκ. 55 πίν. 58α, β). Πλεκτὰ ὑποδήματα εἶναι γνωστὰ στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴ νεοανακτορικὴ, ὅπως μαρτυροῦν θραῦσμα ἐλεφάντινου εἰδωλίου ἀπὸ τὴν Κνωσὸ καὶ οἱ ἀπεικονίσεις τῶν Keftiu στὴν Αἴγυπτο³⁸⁹. Συνδυασμὸς πεδίων μὲ κνημίδες διαπιστώνεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα, σὲ ἀπεικονίσεις μυκηναίων πολεμιστῶν στό «ἀγγεῖο τῶν πολεμιστῶν», στὴ «στήλη τῶν πολεμιστῶν» καὶ σὲ τοιχογραφίες τῆς Τίρυνθας καὶ τῆς Πύλου, ὅμως δὲν δηλώνεται μὲ σαφήνεια τὸ σχῆμα καὶ τὸ ὑλικὸ κατασκευῆς τῶν κνημίδων, γεγονός ποὺ προκάλεσε συζητήσεις ἂν οἱ κνημίδες ἦταν χάλκινες ἢ δερμάτινες³⁹⁰. Πάντως τὰ

383. Ζῶμα, 98-100. Ὅμοιο καὶ στὴν Πύλο Μ. LANG, *Pylos II*, πίν. 123, 124, Ν σ. 48, 221-7.384. Ζῶμα, τύπος Αδ' σ. 91.

384. Ζῶμα, τύπος Αδ' σ. 91.

385. Ζῶμα, πίν. 17, 18.

386. Βλ. σημ. 164.

387. S. MARINATOS, 32. G. RODENWALDT, *Tiryns II*, 112. C. VERLINDEN, 102.

388. S. MARINATOS, 12-13. Ἡ ὁμηρικὴ λέξη «πέδιλον» ἀπαντᾷ καὶ στὴ μυκηναϊκὴ γραφὴ: J. CHADWICK, *Documents in Mycenaean Greek*², (Cambridge 1973) 489-493.

389. PM II, 2 728. S. MARINATOS, 33 μὲ σημ. 191.

390. G. RODENWALDT ὁ.π. (σημ. 387), 112 ἀρ. 142. Μ. LANG ὁ.π. (σημ. 383) 45 πίν. 122 καὶ S. MARINATOS - M. HIRMER, *Kreta, Thera und das Mykenische Hellas* (München 1973) εἰκ. 255, 256. H. BUCHHOLZ - V. KARAGEORGHIS, *Altägais und Altkypros* (Tübingen 1971) 1025, 1071. Στὴν Ὀδύσσεια

πόδια ανθρωπόμορφων όντων τής Ἀγίας Τριάδας (78, 3103α, HTR437, καθώς και μερικά ακόμη άδημοσίευτα) φέρουν χάλκινες κνημίδες, άφοϋ αποδίδεται ή καμπύλη παρυφή τους, με τοξωτή «έξηρημένη» ταινία, στην πλάγια και όπίσθια επιφάνεια τοϋ μηροϋ (εικ. 55). Παρόμοιες χάλκινες κνημίδες προέρχονται από την Καλλιθέα Ἀχαΐας και την Ἀθηναϊκή Ἀκρόπολη και χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ³⁹¹, όπως δηλαδή και τὰ εἰδώλα τής Ἀγίας Τριάδας. Ὅμοια επίσης εἶναι και ή διακόσμηση από κύκλους με σταυρό στο έσωτερικό και ένάλληλους κύκλους, έκτυπους στα έλλαδικά χάλκινα και έγχάρακτους στα πόδια 3103α και HTR437, που ανήκουν, όπως είπαμε, στο ίδιο εἶδωλο. Τό πλέγμα ίμάντων τών πεδίων αποδίδεται επίσης αναλυτικά, ένώ στα μυκηναϊκά παράλληλα με συνοπτικό τρόπο. Ὅλο τό σύστημα αναπτύσσεται συμμετρικά στα πλάγια τών ποδιών με άξονα πέντε συναρτώμενους δακτυλίους. Ὁ τρόπος δεσίματος³⁹² διαφέρει στα νεοανακτορικά παραδείγματα, όπου οί ίμάντες διέρχονται από θηλιές στην παρυφή τοϋ πέλματος. Ἄλλος τύπος σανδάλου άναγνωρίζεται σέ πόδι παρόμοιου ίσως εἰδώλου από τό σπήλαιο Ψυχροϋ (15, πίν. 57ς'). Ὁλόκληρη ή πάνω επιφάνεια τοϋ ποδιοϋ καλύπτεται από πυκνό πλέγμα ίμάντων. Δέν δηλώνονται θηλιές ή δακτύλιοι.

Και οί δύο τύποι μαρτυροϋνται στα πρώιμα έλληνικά χρόνια³⁹³.

2. ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ

1. Περιδέραια

Γραπτά κοσμήματα δηλώνονται σπάνια στα παλαιοανακτορικά εἰδώλια. Συνήθως αποδίδονται μεγάλου μεγέθους περίαπτα ή φυλακτά που συγκρατοϋνται με ταινίες πάνω στο στήθος³⁹⁴. Ἡ ποικιλία, ή ύλη και ό αριθμός τών περιδεραίων, που φέρουν κυρίως οί μορφές τών τοιχογραφιών στη νεοανακτορική περίοδο, σχετίζεται άσφαλώς με τό άξίωμα και την κοινωνική τάξη τών εικονιζομένων. Τὰ περιδέραια δηλαδή, όπως

άναφέρονται μία φορά δερμάτινες κνημίδες (ω, 228). Πάντως ούτε ό στερεότυπος τρόπος άπόδοσης στις παραστάσεις, ούτε οί άσαφείς άναφορές στο έπος φωτίζουν τό πρόβλημα τοϋ υλικοϋ κατασκευής: A. WACE - F. STUBBINGS, *A Companion to Homer* (1963) 505-6. A. SNODGRASS, *Arms and Armour of the Greeks* (1967), 31 και *Early Greek Armour and Weapons* (1964) 87. H. LORIMER *ό.π.* (σημ. 350). 251-4. Ἡ M. LANG (*Pylos* II 45-6) παρατήρησε ότι τις ίδιες κνημίδες φέρουν πολεμιστές και κυνηγοί στις τοιχογραφίες τής Πύλου. Ἐπομένως οί κνημίδες προστάτευαν την κνήμη από κάθε είδους κτυπήματα, και όχι μόνο από όπλα.

391. N. YALOURIS, *AM* 75, 1960, 45-52 πίν. 28. P. A. MOUNTJOY, *OpAth* XV, 1984, 135-7 εικ. 2, 3. Και τὰ δύο διακοσμητικά μοτίβα μαρτυροϋνται σέ κεντροευρωπαϊκά παραδείγματα. Ὁ τύπος αὐτός τών κνημίδων μεταφέρθηκε και στην Κύπρο από τοϋς Μυκηναίους.

392. «Δέσιμο» τών πεδίων άναφέρεται στόν Ὅμηρο Ω, 340 και α, 96.

393. A. ΔΕΜΠΕΣΗ, *Οί στήλες τοϋ Πρινιᾶ* (Ἀθήνα 1976) 82.

394. *Ζῶμα*, εικ. 77.

καὶ ὅλα τὰ κοσμήματα ἀπὸ πολύτιμα ἰδιαίτερα ὑλικά, ἀποτελοῦν διάδημα ἐξουσίας καὶ τεκμήρια ὑλικῆς εὐμάρειας³⁹⁵.

Καὶ τὰ πηλίνα νεοανακτορικά καὶ μετανακτορικά εἰδώλια φέρουν ποικίλα περιδέραια, ὁ τρόπος ὅμως ἀπόδοσης εἶναι συνοπτικότερος λόγω μικροῦ μεγέθους. Ἀπλὰ περιδέραια ἴσως ἀποδίδουν οἱ γραπτὲς ταινίες γύρω ἀπὸ τὸν λαιμό, ποὺ συναντῶνται συχνὰ κυρίως σὲ μικρὰ εἰδώλια, ἀλλὰ μερικὲς φορὲς καὶ σὲ εἰδῶλα (**125, 127**, εἰκ. 71, 72, **28, 30**, εἰκ. 76, 79, **87, 96**, εἰκ. 75, 61, κεφαλὴ εἰδωλίου ἀπὸ τὸ Παλαίकाстро³⁹⁶. Διάγραμμα ζώνη φέρει στὸν λαιμὸ κεφαλὴ εἰδωλοῦ ἀπὸ τὰ Γουρνιά: **7**, εἰκ. 47).

Συνήθη εἶναι ἐπίσης καὶ τὰ στιγμοειδῆ περιδέραια ἀπὸ γραπτὲς στιγμές, ποὺ ἀποδίδουν κυκλικὸ σχήματος ἀπλὲς ψήφους. Τὰ παλαιότερα παραδείγματα ἀνήκουν στὰ νεοανακτορικά χρόνια: τὸ εἰδῶλιο **3** ἀπὸ τὸν Πετσοφά (εἰκ. 81), ἓνα ἀκατάγραφον εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Παλαίκαстро (**4**, εἰκ. 10) μὲ περιδέραιο ποὺ κολπώνεται πρὸς τὸ στῆθος, τὸ καθιστὸ **72** ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα καὶ μερικὰ ἀπὸ τὰ μικρὰ εἰδώλια τοῦ ἱεροῦ τῆς ἔπαυλης στὰ Κανιά τῆς Γόρτυνας (**148**, Α.Μ. 15135, **146**, πίν. 4α, β, 6α-β: δισκοειδεῖς πλαστικὲς ψῆφοι).

Ἀπὸ ἓνα στιγμοειδὲς περιδέραιο φέρουν τὰ εἰδώλια **56** ἀπὸ τὸ Μαυρόσπηλιο (εἰκ. 13), τὰ **47** καὶ **52** ἀπὸ τὴν Κνωσό (εἰκ. 41, 34), τὸ εἰδῶλιο **61** ἀπὸ τὴν Κνωσό (εἰκ. 37), ἓνα εἰδῶλιο ἀπὸ τὴ Βασιλικὴ Ἑπαυλῆ Κνωσοῦ³⁹⁷, τὸ **116** ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα (εἰκ. 25), τὸ εἰδῶλιο **183** ἀπὸ τὸ Ἀμάρι (εἰκ. 18), τὴ Φαιστό³⁹⁸, τὸ **29** ἀπὸ τὴν Τύλισο (εἰκ. 78) καὶ τὸ εἰδῶλιο **191** (εἰκ. 58).

Ταινία καὶ στιγμοειδὲς περιδέραιο φέρει ἓνα εἰδῶλιο ἀπὸ τὴ Φαιστό³⁹⁹ καὶ τὸ **64** ἀπὸ τὴν Κνωσό (εἰκ. 39).

Δυὸ στιγμοειδῆ περιδέραια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἓνα στὸν λαιμὸ καὶ ἓνα στὸ στέρνον φέρουν τὸ εἰδῶλιο τῆς κιθαρωδοῦ τοῦ «Χοροῦ τοῦ Παλαικάστρου» (**1**, εἰκ. 23), ἓνα εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν Κνωσό (**54**, εἰκ. 17) τὸ συμφυὲς στὴ λαβὴ πλαστικοῦ ἀγγείου εἰδῶλιο τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη (**14**, πίν. 17), καὶ τὸ ἀκέραιο εἰδῶλο τῶν Γουρνιῶν (**6**, εἰκ. 46). Στὸ τελευταῖο παράδειγμα τὸ περιδέραιο διέρχεται κάτω ἀπὸ τὸν δεξιὸ μαστό.

Τρία στιγμοειδῆ περιδέραια, ἓνα στὸν λαιμὸ καὶ δύο στὸ στέρνον φέρει τὸ πλαστικὸ ἀνθρωπόμορφο ἀγγεῖο τῶν Γουρνιῶν (**10**, πίν. 32γ-δ)⁴⁰⁰.

Τὰ εἰδώλια ποὺ ἀναφέρθηκαν χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ΥΜ Ι ἕως τὴν ΥΜ ΙΙΙΓ. Ὅρισμα περιδέραια εἰδωλίων συγκροτοῦνται ἀπὸ ψήφους διαφόρων σχημάτων: τριγώ-

395. Σειρὲς περιδεραιῶν φέρουν οἱ «γαλάζιες κυρίες» τῆς Κνωσοῦ (PM I, εἰκ. 396-7 καὶ II 680-1 εἰκ. 430a), γυναικεῖες ἱέρειες τῆς Ξεστῆς 3 τῆς Θήρας (*Thera* VII, ἔγχρ. πίν. Β, Ζ καὶ 59-66. Ν. MARINATOS, *Art and Religion in Thera* (Athens 1984) εἰκ. 49), μερικὲς «κυρίες» στὶς τοιχογραφίες τῶν Θηβῶν καὶ Μυκηνῶν (I. KILIAN-DIRLMEIER, εἰκ. 3), ὁ ἀξιωματοῦχος στό «κύπελλο τῆς ἀναφορᾶς» (S. MARINATOS - M. HIRMER ὁ.π. (σημ. 390) εἰκ. 100) καὶ μερικὰ χάλκινα εἰδώλια (C. VERLINDEN, 103-4 καὶ 110-2).

396. Βλ. σημ. 154.

397. DPK, πίν. 17b.

398. C. LAVIOSA, 112 εἰκ. 4a-b.

399. C. LAVIOSA, 14 εἰκ. 10. Μυκηναϊκὰ παράλληλα: I. KILIAN-DIRLMEIER, 37 εἰκ. 1: 6.

400. Περιδέραια στὸν λαιμὸ καὶ τὸ στέρνον φέρουν καὶ μυκηναϊκὰ εἰδώλια: I. KILIAN-DIRLMEIER, εἰκ. 2: 15-17.

νικοῦ σχήματος στοῦ εἶδωλο ἀπὸ τὸ Παγκαλοχώρι⁴⁰¹, εὐθύγραμμα σὲ εἶδωλο ἀπὸ τὴ Φαιστό⁴⁰², εὐθύγραμμα ὀξύληκτες στοῦ εἶδωλο **43** τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων (εἰκ. 29), σταγονόσχημες σὲ συνδυασμὸ μὲ στιγμοειδεῖς στοῦ εἶδωλο τῆς «Ἀνεξερεῦνη-της Οἰκίας»⁴⁰³, γραμμικὲς γωνιούμενες στοῦ **49** ἀπὸ τὴν Κνωσό (εἰκ. 80) καὶ στοῦ εἶδωλο **138** τῆς Γόρτυνας (εἰκ. 42). Χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴ νεοανακτορικὴ ἕως τὴν ΥΜ ΙΙΙΒ.

Τέσσερα περιδέραια φέρει στὸν λαιμὸ τὸ εἶδωλο **42** τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων (εἰκ. 28), τὰ τρία ἀπὸ ἀκατάστατες στιγμοειδεῖς καὶ σταγονόσχημες καὶ τὸ τέταρτο ἀπὸ παπυροειδεῖς καὶ στιγμοειδεῖς ἐναλλάξ⁴⁰⁴. Περιδέραια ἀπὸ παρόμοιες ψήφους ἔχουν βρεθεῖ σὲ σύγχρονες ἢ λίγο παλαιότερες ταφές στὰ νεκροταφεῖα Κνωσοῦ, Φαιστοῦ καὶ Ἀρχανῶν.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ περιδέραιο τοῦ εἰδωλίου **133** ἀπὸ τὴν Φαιστό⁴⁰⁵, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ταινία καὶ μία ὑπερμεγέθη παπυροειδὴ ψῆφο. Ἀνάλογα περιδέραια, σὲ μία περίπτωση μάλιστα μὲ παρόμοια παπυροειδὴ ψῆφο, φέρουν μερικὰ μυκηναϊκὰ εἶδωλα⁴⁰⁶. Ἡ ἔξαρση τοῦ μεγέθους τῆς ψήφου ἀποσκοπεῖ μάλλον στὸν τονισμὸ τοῦ θρησκευτικοῦ ἢ κοινωνικοῦ τῆς συμβολισμοῦ καὶ ὄχι στὴν ἀπόδοση πραγματικοῦ κοσμήματος. Ἐντάσσεται δηλαδὴ στὰ πλαίσια τῆς ἀντίληψης γιὰ μεγέθυνση καὶ πλαστικὸ ἢ γραπτὸ τονισμὸ τῶν πρὸ σημαντικῶν στοιχείων τῆς μορφῆς ποὺ διαπιστώνεται συχνὰ στὰ πῆλινα εἶδωλα. Ἄλλωστε, ὅπως προαναφέραμε, τὰ περιδέραια, καὶ γενικὰ τὰ κοσμήματα, θεωροῦνται τεκμήρια πλούτου καὶ ἀξιομάτων, ἐνῶ δὲν στεροῦνται καὶ θρησκευτικῆς σημασίας, ἰδιαίτερα μάλιστα σὲ πράξεις λατρείας ποὺ σχετίζονται μὲ πῆλινα εἶδωλα⁴⁰⁷.

Τέλος πλαστικὸ δακτύλιο φέρουν στὸν λαιμὸ ἓνα δύσμορφο ΥΜ Ι εἶδωλο ἀπὸ τὴ Γόρτυνα (15144) καὶ ἓνα ἐπιπεδικό, μάλλον ὑπομινωικό, εἶδωλο ἀπὸ τὴν Κνωσό (**46**, εἰκ. 82). Δὲν εἶναι πάντως σαφὲς ἂν ἀποδίδεται περιδέραιο, ταινία ἢ στεφάνη⁴⁰⁸.

401. Καὶ σὲ μυκηναϊκὰ εἶδωλα, I. KILIAN-DIRLMEIER, εἰκ. 3 καὶ 4: 4.

402. Εἶδωλο F3656a, ὅμοιο μὲ περιδέραιο ὀψιμου παλαιοανακτορικοῦ εἰδωλίου ἀπὸ τὴ Φαιστό D. LEVI, *ASAtene* XXXIX-XL, N. S. XXIII-XXIV, 1961-2, 395 εἰκ. 34.

403. Βλ. σημ. 100.

404. Τὰ περισσότερα περιδέραια (5 συνολικά) φέρει γυναικεία μορφή σὲ τοιχογραφία τῆς Θήβας (I. KILIAN-DIRLMEIER, 38 εἰκ. 3: 3).

405. Βλ. σημ. 283.

406. I. KILIAN-DIRLMEIER, 34, 35, 38 εἰκ. 2: 18-22.

407. W. TAYLOUR, *Antiquity* (1970) 277. I. KILIAN-DIRLMEIER 36. A. MOORE στοῦ *Problems in Greek Prehistory* (ἐκδ. E. FRENCH - K. WARDLE, Bristol 1988) 220-1. Ἀνάθεση ὄρμου συμπεριλαμβάνεται στίς ἱεροπραξίες τῆς κροκοσυλλογῆς στὴ γνωστὴ τοιχογραφία τῆς Ξεστῆς 3 (*Thera* VII, 35. N. MARINATOS, *Art and Religion in Thera*, 75 εἰκ. 52). Ἀνάλογες πράξεις ἀναθέσεως ὄρμου ἢ στολισμοῦ εἰκονίζονται καὶ σὲ κνωσιακὲς τοιχογραφίες (*PM* I, 525-6 εἰκ. 383, *PM* IV, 284-5, 518 εἰκ. 219).

408. Στεφάνη μάλλον φέρουν τὰ εἶδωλα τῆς Κέας: M. CASKEY, 36-37.

2. Ψέλια - περιβραχιόνια

Ψέλια από μέταλλο ή ψήφους κοσμοῦν τοὺς καρπούς και τοὺς βραχιόνες ἀνδρικών και γυναικείων μορφῶν σὲ τοιχογραφίες, ἀνάγλυφα και χάλκινα εἰδῶλια⁴⁰⁹. Στὰ πήλινα πάντως εἰδῶλια δὲν εἶναι συνήθη. Στιγμοειδῆ ψέλια, ἀπὸ ψήφους προφανῶς, φέρουν τὰ εἰδῶλια **61** και **64** ἀπὸ τὴν Κνωσό (εἰκ. 37, 39) καθὼς και τὸ εἶδωλο **42** τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων (εἰκ. 28), ποὺ φέρει ἐπίσης και ἀνὰ μία σὲ κάθε χέρι ἀμυγδαλόσχημη σφραγίδα⁴¹⁰. Δακτυλιόσχημα ψέλια φέρουν στοὺς καρπούς τὰ δύο μεγάλα εἶδωλα **18α', β'** ἀπὸ τὸ Καρφί (πίν. 59, 61, 62, 63).

3. ΚΟΜΜΩΣΕΙΣ

Γυναικεῖες κομμώσεις

Ἡ γυναικεία κόμμωση παρουσιάζει μεγαλύτερη ποικιλία ἀπὸ τὴν ἀνδρική και κατὰ τὴν παλαιοανακτορική και τὴ νεοανακτορική περίοδο. Ἰδιαίτερα πλούσιες εἶναι οἱ κομμώσεις εἰδωλίων τοῦ τέλους τῶν παλαιοανακτορικών χρόνων μὲ ὀγκώδεις και σύνθετους κυλινδρικούς και κωνικούς «κρωβύλους»⁴¹¹, ποὺ διαμορφώνονται μὲ τὴ βοήθεια ταινιῶν ἀπὸ ὕφασμα ἢ μέταλλο και ἀσφαλῶς ἀφθονες περόνες.

Συνηθέστερη κόμμωση στὴ νεοανακτορική περίοδο εἶναι ἡ βοστρυχωτή: τὰ μαλλιά πλέκονται σὲ βοστρύχους, ποὺ κατέρχονται πρὸς τὸν αὐχένα ἢ τοὺς ὤμους, ἐνίοτε πρὸς τοὺς κροτάφους και τὸ στήθος ἐλεύθεροι ἢ σὲ πλεξίδες. Μερικὲς φορὲς σχηματίζουν ὀγκώδεις κόμβους. Ἡ κόμμωση συμπληρώνεται ἀπὸ ταινίες και ὄρμους⁴¹². Σπανιότερες εἶναι ἡ οὐλή κόμη και ἡ «ἐν χρῶ κουρὰ» μὲ ἐξηρημένους βοστρύχους⁴¹³.

Στὰ πήλινα νεοανακτορικά εἰδῶλια οἱ κομμώσεις εἶναι συνήθως ἀπλούστερες και μόνο ἐλάχιστα εἰδῶλια, ὅπως τὰ **81** και **82** ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα (πίν. 9α, β, 9γ, δ εἰκ. 5, 6) και τὸ εἰδῶλιο τῆς «αἰώρας» (**85**), διαθέτουν βοστρυχωτὴ κόμμωση ἀπὸ πυκνοὺς ἐλίσσόμενους βοστρύχους και κόμβο στὸ θόλο τοῦ κρανίου, ποὺ εἶναι καλὰ γνωστὴ ἀπὸ μορφὲς τοιχογραφιῶν και χάλκινα εἰδῶλια. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς μεμονωμένες περιπτώσεις, ἡ κόμμωση σχηματοποιεῖται συνήθως σὲ δύο ἢ τρεῖς παχεῖς και ἄκαμπτους μακροὺς βοστρύχους ποὺ κατέρχονται στὴ ράχη και τὸ στήθος (**145**, **149**, πίν. 3β, γ, 5α-γ, Γόρτυνας, **105**, Α.Μ. 18650, **114**, εἰκ. 91, Α.Μ. 22341, 22349, **107**, **108**

409. G. RODENWALDT, *Tiryns* II, 89 μὲ σημ. 3. H. REUSCH, εἰκ. 6-16 πίν. 6, 9, 10. *ΠΑΕ* 1970 πίν. 171. *PM* I εἰκ. 397, *PM* II, 725, 750 εἰκ. 450, 452, 484a. *Θήρα* VII, ἔγχρ. πίν. Α'-ΣΤ', V ἔγχρ. πίν. G, J, K. C. VERLINDEN, 103.

410. Ὅπως ὁ ρυτοφόρος: *PM* II, 2, 705 ἔγχρ. πίν. XII.

411. Π.χ. τὰ εἰδῶλια ἀπὸ τὸ Πισκοκέφαλο, Πετσοφά και Φαιστό. Βλ. ὑποσ. 40.

412. Γενικά S. MARINATOS, B8. C. VERLINDEN, 94-7. E. DAVIS, *AJA* 90, 1986, 401, 404. H. REUSCH, 48-52.

413. E. DAVIS ὁ.π. (σημ. 412) 399-406. Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ, *Εἰλαπίνη (πμητ. τόμος Ν. Πλάτωνος)* (Ἡράκλειο 1987) 151-9. Α. ΠΙΛΑΛΗ-ΠΑΠΑΣΤΕΡΙΟΥ 114-6 (Συλλ. Μεταξά).

(πίν. 7γ), **109** (πίν. 7δ-ς'), A.M. 18650, 3044, 3065a, Ἁγίας Τριάδας) καὶ μόνο σὲ μία περίπτωση μέχρι τὸν αὐχένα (**124**, πίν. 1δ, ε).

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ κόμμωση τῆς κεφαλῆς 132 τῆς Φαιστοῦ (πίν. 2α-β), ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ κοντοὺς ἄκαμπτους βοστρύχους καὶ μία τοξωτὴ πλεξίδα στὸν μακρὸ ἄξονα τοῦ κρανίου. Ὀφιοσχημοὺς βοστρύχους στὴν ἴδια θέση πάνω στὸ θόλο τοῦ κρανίου, φέρουν ἡ «νεαρὴ ἰέρεια» τῆς «Δυτικῆς Οἰκίας» στὴ Θήρα⁴¹⁴ καὶ πιθανὸν μία ἀκόμα ἰέρεια σὲ σφραγίδα ἀπὸ τὸ Βαφειό⁴¹⁵. Σὲ ἓνα εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν Κνωσὸ ὁ μοναδικὸς βόστρυχος στὸ θόλο τοῦ κρανίου περιβάλλεται ἐλικοειδῶς ἀπὸ λεπτότερο βόστρυχο (**57**, εἰκ. 11), ἐνῶ σὲ μία ἄλλη περίπτωση σχηματίζει θηλειά (**59**, πίν. 20α-β, εἰκ. 33).

Δὲν ἀναφέρονται παραδείγματα βοστρυχωτῶν κομμώσεων, ἀπὸ πυκνοὺς ἐλισσόμενους βοστρύχους, σὲ μετανακτορικὰ πηλινὰ εἰδῶλα καὶ εἰδῶλια, γεγονὸς ποὺ ὀφείλεται στὴ γρήγορη ἐξάντληση τοῦ νατουραλιστικοῦ ρεύματος. Ἐπικρατοῦν ὀριστικὰ οἱ εὐθύγραμμοι ἄκαμπτοι βόστρυχοι, ὅπως μαρτυροῦν τὸ εἰδῶλιο **42** τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων (εἰκ. 28) καὶ ἡ «Κουροτρόφος» (**55**, εἰκ. 12). Ἄλλοτε πάλι οἱ βόστρυχοι δηλώνονται συμβατικὰ μὲ παράλληλες γραπτὲς κυματοειδεῖς (**56** Μαυρόσπηλιου, εἰκ. 13, καὶ εἰδῶλιο τῆς «Ἀνεξερεύννητης Οἰκίας»).

Χαρακτηριστικὴ γιὰ τὰ εἰδῶλα τῶν κοινοτικῶν ἱερῶν εἶναι ἡ κωνικοῦ σχήματος κόμμωση, ἡ ὁποία συνήθως συνδυάζεται μὲ μακροὺς πλαστικοὺς βοστρύχους. Εἶναι συγκρίσιμη μὲ ἓνα τύπο γυναικείας κόμμωσης γνωστὸ ἀπὸ μυκηναϊκὲς τοιχογραφίες⁴¹⁶. Οἱ χονδροειδεῖς πλαστικοὶ βόστρυχοι, ἀπὸ τρεῖς ἕως ἑξὶ συνήθως, εἶναι εὐθύγραμμοι ἢ κάμπτονται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω σὲ συμμετρικὴ πάντα διάταξη καὶ ἄλλοτε ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ κώνου (**25** Γάζι, **19** Καρφί, πίν. 41β, 42, 43, 48-49), ἄλλοτε ἀπὸ τὴ βάση του (**18α, β** Καρφί, πίν. 59-63).

Ὅταν ἡ κεφαλὴ τῶν εἰδῶλων εἶναι ἀνοικτὴ - κρατηρόσχημη τότε οἱ βόστρυχοι ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν παρυφὴ τοῦ χείλους (**26** Γάζι, πίν. 44-45, **20** Καρφί, πίν. 50-51, **33** Πρινιάς, πίν. 66-68). Παραλλαγὴ τοῦ τύπου τῆς κωνικῆς κόμμωσης ἀπαντᾷ στὸ εἰδῶλο **23** ἀπὸ τὸ Γάζι (πίν. 37-39), ὅπου ἡ κόμη δηλώνεται μὲ πυκνὲς ἐγχαραξεις.

Σὲ ὀρισμένα ἐξάλλου μετανακτορικὰ εἰδῶλα ἡ κόμμωση διαμορφώνεται ὅπως στὰ εἰδῶλια τοῦ Μαυρόσπηλιου καὶ τῆς «Ἀνεξερεύννητης Οἰκίας», δηλαδὴ μὲ εὐθύγραμμους πλαστικοὺς ἢ ἐγχάρακτους βοστρύχους, ποὺ καλύπτουν τὸ θόλο καὶ τὴν πίσω πλευρὰ τῆς κεφαλῆς. Στὴν πρώτη κατηγορία ἀνήκουν μία κεφαλὴ ἀπὸ τὰ Γουρνιά (**7**, πίν. 29γ-δ) καὶ ἡ «σφίγγα» τῆς Ἁγίας Τριάδας (**100**, εἰκ. 59) καὶ στὴ δεύτερη τὸ μετανακτορικὸ εἰδῶλο τῆς «Ἀνεξερεύννητης Οἰκίας». Ὅμοια καὶ στὰ μικρὰ εἰδῶλια, ἡ κόμμωση συνήθως ἀποτελεῖται ἀπὸ εὐθύγραμμους πλαστικοὺς καὶ ἀκατάστατους γραπτοὺς ἢ ἐγχάρακτους γραμμικοὺς βοστρύχους στὴν πίσω κυρίως ἐπιφάνεια τῆς κεφαλῆς (εἰκ. 60 κέ. πίν. 72 κέ).

414. *Thera* V, 43 πίν. J-K, 100-1.

415. I. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, *ΑΕ* 1972, 252 πίν. 95β, δ.

416. S. MARINATOS, 13-4.

Χαρακτηριστικό στοιχείο της κόμμωσης των μετανακτορικών ειδωλίων και ειδώλων είναι το μετάλλινο πιθανότατα διάδημα, πάνω από το μέτωπο ή γύρω από την κεφαλή.

Το ήμικυκλικό διάδημα που περιβάλλει το μέτωπο είναι κυλινδρικό (25 Γάζι, πίν. 41β, 42-43), ὀδοντωτό (190 Συλλ. Γιαμαλάκη, πίν. 47α-β), ταινιωτό ἀκόσμητο (23 Γάζι, πίν. 37-39, 19 Καρφί, πίν. 48-49, 202 Μ. Ashmolean, εἰκ. 54) ἢ ταινιωτό με δισκοειδῆ ἐπιθήματα (18α, β Καρφί, πίν. 59-63). Τὰ ἄκρα τοῦ διαδήματος τῶν δύο ειδώλων ἀπὸ τὸ Γάζι (23, 25) κάμπτονται πρὸς τὰ κάτω προφανῶς γιὰ νὰ στερεώνεται καλύτερα μέσα στὴ μάζα τῶν μαλλιῶν. Στὰ περισσότερα πάντως μικρὰ ειδώλια ἀποδίδεται συνοπτικὰ καὶ ἔτσι δὲν διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴν κυρτὴ ἐπιφάνεια τοῦ μετώπου. Δίνει ἔτσι τὴν ἐντύπωση μιᾶς τοξωτῆς ἀπόληξης τοῦ προσώπου (28, 31 Τυλίσου, πίν. 80β-γ, εἰκ. 76, 77, 96, 97, 92 Ἀγίας Τριάδας, πίν. 72γ-ε εἰκ. 61, 62, 65, 15305 Κνωσοῦ, εἰκ. 69, 154 Βασιλικῶν Ἀνωγείων, πίν. 80α, 157 Ροτασίου κλπ.).

Ταινιωτὸ κυκλικό, δακτυλιόσχημο διάδημα περιβάλλει τὸ θόλο τοῦ κρανίου στὰ εἰδῶλα ἀπὸ τὰ Σαχτούρια⁴¹⁷ καὶ τὴν κεφαλὴ 200 (πίν. 55) καὶ κυλινδρικό τὴν κεφαλὴ 186 Συλλ. Γιαμαλάκη ἀπὸ τὸ Ἀμάρι (πίν. 47γ-δ). Στὸ τελευταῖο παράδειγμα προστίθενται πλαστικοὶ βόστρυχοι τοξωτὰ στὸν μακρὸ ἄξονα, ὅπως στὴν κεφαλὴ 132 ἀπὸ τὴ Φαιστό (πίν. 2α-β).

Σὲ μία ἄλλη κατηγορία κομμώσεων, ποὺ ἐκπροσωπεῖται κυρίως σὲ πῆλινα ειδώλια, τὰ μαλλιά ἀνασύρονται στὸ πίσω ἄνω μέρος τῆς κεφαλῆς, ὅπου διαμορφώνονται μετὰ τὴ βοήθεια ταινιῶν, περονῶν ἢ κεφαλομάντηλων κυλινδρικοί, κωνικοί ἢ μηνοειδεῖς κρωβύλοι. Τὰ παλαιότερα παραδείγματα τῶν ἱερῶν κορυφῆς Πισκοκεφάλου, Πετσοφᾶ καὶ ἓνα ειδώλιο ἀπὸ τὴ Φαιστό⁴¹⁸ χρονολογοῦνται, ὅπως εἶπαμε, στὸ τέλος τῶν παλαιοανακτορικῶν χρόνων.

Μοναδικὸ ἕως σήμερα γνωστὸ παράδειγμα στὴν τοιχογραφία προσφέρει ἡ κόμμωση, τύπου μηνοειδοῦς κρωβύλου, δύο γυναικείων μορφῶν τῆς Ξεστῆς 3 στὴ Θήρα, ὅπου ὁ ὄγκος τῶν μαλλιῶν συγκρατεῖται ἀπὸ πλέγμα ταινιῶν⁴¹⁹. Κοντινὸ παράλληλο ἀποτελεῖ τὸ ειδώλιο 146 τῆς Γόρτυνας (πίν. 6α-β), ὅπου ἀντὶ γιὰ ταινίες χρησιμοποιοῦνται ἓνα κεφαλομάντηλο - κεκρύφαλος⁴²⁰. Τὰ δύο κατώτερα ἄκρα του, ποὺ δὲν διακρίνονται, δένονται κάτω ἀπὸ τὰ μαλλιά καὶ συγκρατοῦν τὸν κρωβύλο, ἐνῶ τὰ ἄλλα δύο ἀνώτερα ἄκρα παραμένουν ἐλεύθερα καὶ προεξέχουν ὡς κέρατα πάνω ἀπὸ τὴν κεφαλὴ. Στὴ θέση αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ στερεώνονται μετὰ τὴ βοήθεια περονῶν, οἱ ὁποῖες

417. Βλ. σημ. 204.

418. Βλ. σημ. 94.

419. *Thera* VII, πίν. 65, 66. E. DAVIS ὁ.π. (σημ. 412) 403-4. Παρόμοια κόμμωση σὲ προσαργωνικὸ ἐλεφάντινο πλακίδιο ἀπὸ τὸ Μάρι: A. PARROT, *Sumer*, 1960) 142 εἰκ. 173A. Ὁ τύπος κόμμωσης εἶναι γνωστὸς στὴν Ἀνατολὴ ἀπὸ τὴν τρίτη χιλιετία: A. PARROT, εἰκ. 135-6, 140, 152, 206.

420. Ριχτὴ πάνω στὸ κεφάλι μαντήλα φέρει ἓνα ειδώλιο τῆς Συλλογῆς Μεταξὺ ἀβέβαιης ὁμως χρονολόγησής: A. ΠΙΛΑΛΗ-ΠΑΠΑΣΤΕΡΙΟΥ, 165-9 ἀρ. 52. Γενικὰ γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς ὁμηρικῆς κόμμωσης καὶ τὰ σχετικὰ προβλήματα ταύτισσης τῶν ὄρων βλ. A. WACE - F. STUBBINGS, *A Companion to Homer*, 502. S. MARINATOS 21-2. H. LORIMER, *Homer and the Monuments*, 386-8.

στο εξεταζόμενο παράδειγμα παραλείπονται. Σὲ μία ἄλλη ὅμως κεφαλὴ ἀπὸ τὴ Γόρτυνα (151, πίν. 6γ), ποὺ φέρει παρόμοια κόμμωση, ἀνοίχτηκαν κάθετες τυφλὲς ὁπὲς γιὰ τοποθέτηση περονῶν στὰ δύο ἄνω ἄκρα τοῦ κεκρύφαλου. Οἱ περόνες αὐτὲς θὰ εἶχαν ταυτόχρονα πρακτικὴ καὶ κοσμητικὴ χρήσι, ὅπως βεβαιώνει τὸ γνωστὸ εἶδωλο τῆς θεᾶς ἀπὸ τὸ Γάζι, ποὺ φέρει τρεῖς πῆλινες περόνες μὲ σφαιρικὴ ἐγχάρακτη κεφαλὴ πάνω ἀπὸ τὸ διάδημα (πίν. 37-39), μορφολογικὰ ὅμοιες μὲ τὴ μεγάλη χάλκινη καρφίδα μὲ κεφαλὴ ἀπὸ ὀρεῖα κρύσταλλο τοῦ τάφου III τῶν Μυκηνῶν⁴²¹.

Ὁ τύπος τοῦ μηνοειδοῦς κρωβύλου ἀπαντᾷ σὲ ἀρκετὰ ἀκόμα εἰδῶλια ποὺ καλύπτουν ὅλη σχεδὸν τὴν Ὑστερομινωικὴ ἐποχὴ. Ἀπὸ τὴ Γόρτυνα προέρχεται ἓνα ἀκόμα παράδειγμα τοῦ τέλους τῆς νεοανακτορικῆς μὲ ὀφιοειδὲς βοστρυχίδιο μέσα στὴ θηλειὰ τοῦ κρωβύλου (150, πίν. 2γ-δ, εἰκ. 3). Τὰ περισσότερα παραδείγματα χρονολογοῦνται, ὅπως εἴπαμε, στὴν ΥΜ IIIA⁴²² καὶ παρουσιάζουν τὴν ἴδια μορφή, δηλαδὴ κυλινδρικό καμπτόμενο στέλεχος πηλοῦ ποὺ συγκολλᾶται καὶ μὲ τὰ δύο ἢ τὸ ἓνα μόνο ἄκρο στὴν πίσω πλευρὰ τῆς κεφαλῆς. Στὴν τελευταία περίπτωση τὸ ἐλεύθερο ἄκρο εἶναι ὀξύληκτο. Στὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Καλοῦ προστίθενται καὶ τρία πλαστικὰ βοστρυχίδια στὸ ἐσωτερικὸ τῆς θηλειᾶς ὅπως στὸ εἰδῶλιο τῆς Γόρτυνας, καὶ στὸ εἰδῶλιο 203 (πίν. 84δ-ς') πλαστικὲς παρωτίδες. Ὁ κρωβύλος τῶν δύο εἰδωλίων ἀπὸ τὰ Δικαστήρια Χανίων προεξέχει ἀρκετὰ πρὸς τὰ πίσω καὶ εἶναι σφηνοειδὲς (πίν. 18-19). Στὸ εἰδῶλιο 189 ἀπολήγει πρὸς τὰ ἄνω σὲ ὀξυκόρυφο «λοφίο», ἀνακαλώντας ἔτσι, τουλάχιστον στὸ προφίλ, τὴν κεφαλὴ μὲ τὸ λοφίο τοῦ δίσκου τῆς Φαιστοῦ. Πάντως ὁ τρόπος ἀνάδεσης τῆς κόμης καὶ στερέωσης τοῦ κρωβύλου δὲν φωτίζεται στὰ περισσότερα παραδείγματα, ἐπειδὴ ἡ ἀπόδοση εἶναι συνοπτικὴ καὶ στερεότυπη. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πῆλινα καὶ τέσσερα χάλκινα εἰδῶλια τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου καὶ τῆς Ὁξφόρδης διαθέτουν ὅμοια κόμμωση, καὶ γι' αὐτὸ πιθανότατα χρονολογοῦνται στὴν ΥΜ IIIA, ὅπως τὰ ἀντίστοιχά τους πῆλινα⁴²³.

Νεώτερη χρονικὰ παραλλαγὴ τοῦ τύπου ἀποτελοῦν οἱ κομμώσεις τῆς κεφαλῆς 185 ἀπὸ τὸ Ἀμάρι τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη (πίν. 55γ, δ), τοῦ εἰδώλου ἀπὸ τὸ Παγκαλοχώρι⁴²⁴ καὶ τοῦ εἰδώλου 17 ἀπὸ τὸ Καρφί (πίν. 52-53), ποὺ χρονολογοῦνται στὴν ὕστερη IIIB καὶ IIIG. Καὶ στὰ τρία παραδείγματα ἐπάλληλοι καμπτόμενοι τοξωτὰ βόστρυχοι καλύπτουν τὴν πίσω ἐπιφάνεια τῆς κεφαλῆς. Τὰ δύο πρῶτα φέρουν καὶ κωνικὴ τιάρα. Ἀνάλογες κωνικὲς τιάρες ἀπὸ ἐπάλληλους δακτυλίους μὲ μειούμενη πρὸς τὴν κορυφὴ διάμετρο, ὅπως τῆς κεφαλῆς ἀπὸ τὸ Ἀμάρι, φέρουν τὸ εἶδωλο 142 τῆς Γόρτυνας (πίν. 27) καὶ ἡ κεφαλὴ 161 ἀπὸ τὸ σπήλαιο Εἰλειθυίας στὸν Τσοῦτσουρο (πίν. 56γ-δ)⁴²⁵. Ἡ κόμμωση τοῦ εἰδώλου 17 ἀπὸ τὸ Καρφί περιλαμβάνει καὶ δύο συμμε-

421. S. HOOD, 199 εἰκ. 198c.

422. Βλ. στὸ κεφ. II.1, 64-5.

423. U. NAUMAN, 36-8 πίν. 16: 2, 17: 1-4. Χρονολογήθηκαν ἀπὸ τὴ MM III-YM I (CCO, 8) ἕως τὴν Ὑπομινωικὴ (U. NAUMAN ὁ.π.).

424. Βλ. σημ. 161.

425. Σχετικὰ μὲ τὴ μινωικὴ τιάρα βλ. Μινωικὴ θεά, 199-202.

τρικά συστήματα βοστρυχιδίων με χωρίστρα στη μέση, πάνω από το μέτωπο, σε μία διάταξη που θυμίζει τη γνωστή κεφαλή από το Πισκοκέφαλο⁴²⁶.

Μία άλλη παραλλαγή του κωνικοῦ κρωβύλου των παλαιοανακτορικῶν ειδωλίων ἀπαντᾷ στο καθιστὸ ειδώλιο **72** τῆς Ἀγίας Τριάδας (πίν. 8α) καὶ στὴν κεφαλὴ **128** τῆς Φαιστοῦ (πίν. 3α). Κωνικοὶ κρωβύλοι, ἕνας στο πρῶτο παράδειγμα καὶ δύο στο δεύτερο, ἀπὸ ἐλισσόμενους σπειροειδῶς βοστρύχους, ἀναπτύσσονται πάνω στο θόλο τοῦ κρανίου. Στὴν κεφαλὴ **128** οἱ δύο κῶνοι ἐνώνονται πίσω μὲ παχὺ καμπυλούμενο βόστρυχο.

Ἄλλα ειδώλια φέρουν κόμμωση τύπου στεφάνης⁴²⁷, πού ἀποδίδεται μὲ δακτύλιο ἀπὸ πηλὸ κυκλικά γύρω στο κεφάλι. Σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις δὲν εἶναι βέβαιο ἂν ὁ δακτύλιος ἀποδίδει βόστρυχο, διάδημα ἢ πῖλο. Σχετικὰ παραδείγματα εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴν ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ⁴²⁸. Νεοανακτορικὰ παραδείγματα εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴ Γόρτυνα καὶ τὴν Ἀγία Τριάδα (**148**, πίν. 4, Α.Μ. 19059, **75**, πίν. 8δ-ε). Ἡ κόμμωση τοῦ ειδωλίου **43** ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τῶν Διπλῶν Πελέκεων περιλαμβάνει στεφάνη ἀπὸ πλαστικὸ βόστρυχο πού κολπώνεται πρὸς τὸν αὐχένα καὶ γραπτὲς «παρωτίδες», βοστρύχους δηλαδὴ στοὺς κροτάφους παρόμοιους μὲ τοῦ ειδωλίου τῆς Μυρσίνης⁴²⁹. Πλαστικὴ στεφάνη, πού ἔχει ἐν μέρει ἀποκολληθεῖ, φέρει τὸ ειδῶλο τῶν Γουρνιῶν (πίν. 30, 31), τὸ ειδώλιο **60** ἀπὸ τὴν Κνωσό (εἰκ. 32), τὸ ειδώλιο **191** (πίν. 56α-β) καί, γραπτὴ σὲ συνδυασμὸ μὲ κυματιστὰ βοστρυχίδια, ἡ κεφαλὴ πού βρέθηκε πρόσφατα στο Παλαίकाстро⁴³⁰. Ἡ κεφαλὴ ἀπὸ τὸ Καλὸ Χωριό (πίν. 74) φέρει στεφάνη ἀπὸ πλεκτὸ βόστρυχο καὶ κάθετους πλαστικούς βοστρύχους καὶ τέλος διπλὴ στεφάνη καὶ ὀφίοσχημο βόστρυχο στὴν ἐσωτερικὴ περιφέρεια τοῦ κύκλου ἢ κεφαλὴ ἀπὸ τὸ σπήλαιο τοῦ Ἑρμοῦ Κραναίου (πίν. 73γ-δ).

Ἀνδρικές κομμώσεις

Τὰ περισσότερα νεοανακτορικὰ χάλκινα ἀνδρικὰ ειδώλια φέρουν πλούσιες βοστρυχωτὲς κομμώσεις ὅμοιες μὲ τῶν γυναικείων. Τὰ πῆλινα πάντως ειδώλια δὲν παρουσιάζουν ἀνάλογη ποικιλία καὶ ἡ κόμμωσή τους δηλώνεται συνοπτικὰ μὲ δύο ἢ τρεῖς σχηματικούς βοστρύχους, ὅπως ἄλλωστε καὶ στὰ περισσότερα γυναικεῖα. Ἔτσι τὸ ἀνδρικὸ ειδώλιο **101** ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα (πίν. 11α, β) διαθέτει ὅμοια κόμμωση μὲ τὸ γυναικεῖο **145** ἀπὸ τὴ Γόρτυνα (πίν. 3β, γ), πού ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς χονδροειδεῖς συμπαγεῖς

426. CH. ZERVOS, *L'art de la Crète* (Paris 1956) εἰκ. 401.

427. S. MARINATOS, 7, 10-11.

428. Μόχλος: R. SEAGER, *Exploration in the island of Mochlos* (Boston 1912) 4 εἰκ. 32, 34. Χαπαίζι, Πισκοκέφαλο: CH. ZERVOS, *ὁ.π.* (σημ. 426) εἰκ. 224, 400, 402. Φουρνὶ Ἀρχανῶν: J.-E. SAKELLARAKIS, *AntCret I*, 124 εἰκ. 2. Ἄλλα παραδείγματα ἀπὸ τὴ Συλλογὴ Μεταξά: Α. ΠΙΛΑΛΗ-ΠΑΠΑΣΤΕΡΙΟΥ, 133-142.

429. Βλ. σημ. 104.

430. Βλ. σημ. 154.

βοστρύχους, δύο εὐθύγραμμους καὶ ἓνα ἐνδιάμεσο ὀφίοσχημο. Τὸ ἀνδρικό εἰδῶλιο **2** ἀπὸ τὸ Παλαίकाстро φέρει τρεῖς μακροὺς βοστρύχους ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ δύο πλάγιοι κατέρχονται πρὸς τὸ στήθος (πίν. 33α, β, γ) καὶ ὁ τρίτος στὴ ράχη. Ὅμοια κόμμωση φέρουν καὶ μερικά γυναικεῖα εἰδῶλια (πίν. 7α-β, 7δ-ς). Σὲ ὄψιμα μετανακτορικά εἰδῶλια ἡ κόμμωση δηλώνεται μὲ ἀκατάστατα βοστρυχίδια (**104** Ἀγίας Τριάδος, πίν. 57β, εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν «Ἀνεξερευνήτη Οἰκία»⁴³¹) ἢ παραλείπονται ἐντελῶς (**102**, **111** Ἀγίας Τριάδας, πίν. 57α καὶ **38** ἀπὸ τὸν Πρινιά, πίν. 57ε).

Κόμμωση τύπου στεφάνης μὲ ἐλεύθερα πρὸς τὰ πίσω ἄκρα φέρει τὸ ἀνδρικό εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τῶν Διπλῶν Πελέκεων (εἰκ. 31).

Ἡ κεφαλὴ **78** (1812) ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα φέρει τοξωτὸ διάδημα σὲ συνδυασμὸ μὲ κοντοὺς πλεκτοὺς βοστρύχους ποὺ φθάνουν μέχρι τὸν αὐχένα (πίν. 54).

Τέλος μία κεφαλὴ εἰδωλίου παιδιοῦ πιθανότατα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς ἔπαυλης τῆς Γόρτυνας δὲν σώζει ἔχνη κόμης. Ὅπως αὐτὸ ἀποτελεῖ τρόπο δήλωσης «ἐν χρῶ κουρᾶς»⁴³².

Ἀνδρικές μορφές μὲ γένειο, ἐνίοτε καὶ μὲ μύστακα, εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὴν ΥΕ Ι κυρίως στὸν μυκηναϊκὸ χῶρο⁴³³. Γένειο φέρουν οἱ κεφαλές **78** (1812, πίν. 54α, β εἰκ. 55) καὶ **90** (πίν. 71 εἰκ. 66) ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα. Ἡ δεύτερη διαθέτει καὶ μύστακα. Πάντως οἱ ταινίες στὴν ἀκμὴ τῶν σιαγόνων (εἰκ. 62, 64, 68) δὲν δηλώνουν ἀναγκαστικά τὸ γένειο ἀλλὰ, ὅπως καὶ σὲ μερικά μυκηναϊκὰ εἰδῶλια⁴³⁴, ἰσχυροποιοῦν τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου σύμφωνα μὲ μία πάγια μορφοπλαστικὴ ἀντίληψη τῆς μετανακτορικῆς πλαστικῆς, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐλλαδικὴ παράδοση (κεφ. V).

4. ΧΕΙΡΟΝΟΜΙΕΣ

α) Τὰ χάλκινα φυσιοκρατικά εἰδῶλια ὑψώνουν συνήθως τὸ δεξιὸ χέρι πρὸς τὸ μέτωπο. Ὅμοια καὶ τὰ πήλινα φυσιοκρατικά εἰδῶλια, ὅπως τὰ εἰδῶλα τῆς Σύμης (**164**) καὶ ἴσως καὶ τοῦ Κόφιν (πίν. 13γ-ς), πραγματοποιοῦν τὴν ἴδια χειρονομία. Σὲ τρία ἄλλα εἰδῶλια τὰ **149** ἀπὸ τὴ Γόρτυνα **106** καὶ **110** ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα (πίν. 5, 12, 13α), ἡ χειρονομία ἀντιγράφεται μηχανικά, ἀφοῦ ἡ δυναμικὴ κίνηση τοῦ χεριοῦ πρὸς τὰ ἄνω δὲν συμπαρασύρει σὲ ἀνάλογες κάμψεις καὶ τὸν κορμὸ ὁ ὁποῖος παραμένει σχηματικὸς καὶ ἄκαμπτος, σύμφωνα μὲ τὰ πρότυπα τῆς παλαιοανακτορικῆς πηλοπλαστικῆς.

β) Γνωστὴ ἀπὸ τὴ ΜΜ Ι εἶναι ἡ χειρονομία τῆς ὑψώσεως καὶ τῶν δύο χεριῶν μπροστὰ ἀπὸ τὸ στέρνο⁴³⁵. Ἐδῶ ἐπαναλαμβάνεται σὲ πῶς σφαιρικὴ τρισδιάστατὴ ἀπόδοση

431. Βλ. σημ. 164.

432. E. DAVIS ὅ.π. (σημ. 412) 404 ὑποσ. 31. R. B. KOEHL, *JHS* 106, 1986, 101.

433. S. MARINATOS, 25.

434. Βλ. τὶς σχετικὲς παρατηρήσεις ἀπὸ τὴν Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 25, 1970, Μελέτες, 177 καὶ E. FRENCH (*Diss.*) 154-5.

435. Εἰδῶλιο Χαραιζίου (σημ. 35).

στά ΥΜ Ι ειδώλια **72, 74**, Α.Μ. 1808, **81, 82**, Α.Μ. 3044 από την Ἁγία Τριάδα καὶ **123** ἀπὸ τῆ Φαιστό (πίν. 8α, εἰκ. 4, πίν. 9α-δ, 1γ).

Καὶ οἱ δύο αὐτὲς σπειροειδεῖς χειρονομίες ἐγκαταλείπονται στὴ μετανακτορικὴ περίοδο ἀφοῦ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ νέου ρυθμοῦ, ποὺ ἀναζητᾷ τὴ λιτότητα, τὴ σαφήνεια καὶ τὴν ἰσορροπία μέσα σὲ συνθέσεις συμμετρικῶν, τεκτονικῶν σχημάτων. Χαρακτηριστικὸ ἐπίσης εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἐνῶ ἡ χειρονομία αὐτὴ μεταφέρθηκε καὶ στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, ὅπως μαρτυρεῖ τὸ μολύβδινο εἰδῶλιο τοῦ Κάμπου τῆς Λακωνίας⁴³⁶, ἐγκαταλείφθηκε ἀμέσως, ἀφοῦ οἱ ἰσχυρὲς ροπὲς τῆς ἑλλαδικῆς πλαστικῆς γιὰ σχηματοποίηση καὶ ἐκγεωμετρισμὸ δὲν ἄφηναν ἑδαφος γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καὶ καλλιέργεια τοῦ μινωικοῦ νατουραλισμοῦ.

Μοναδικὸ παράδειγμα ΥΜ ΙΙΙ εἰδωλίου ποὺ ὑψώνει τὸ χέρι πρὸς τὴν κεφαλὴ ἀποτελεῖ τὸ ἀνθρωπόμορφο ρυτὸ τῶν Γουρνιῶν (πίν. 32γ-δ). Τὸ νεῦμα ὅμως αὐτὸ ἔχει σχέση, ὅπως προαναφέραμε, μὲ τὸ εἰκονιζόμενο γεγονὸς καὶ τὴν ιδιότητα τῆς ἐπιτόκου, ποὺ δηλώνεται μὲ ρεαλισμὸ, ἀφοῦ μάλιστα ἀνάλογης μορφῆς δαιδαλικὸ ἀγγεῖο ἀπὸ τοὺς Ἀδρομύλους χειρονομεῖ μὲ τὸν ἴδιον τρόπο⁴³⁷.

γ) Γνωστὴ ἐπίσης στὴ ΜΜ εἶναι καὶ ἡ χειρονομία τῶν δύο χεριῶν πρὸς τὴν κοιλιακὴ χώρα⁴³⁸. Μαρτυρεῖται καὶ σὲ ΥΜ Ι ειδώλια ἀπὸ τῆ Φαιστό (**122, 124**, πίν. 1α-β, 1δ-ε) καὶ τὴν Ἁγία Τριάδα (Α.Μ. 22341, εἰκ. 89), σὲ ΥΜ ΙΙ - ΙΙΑ ἀπὸ τὸ Μικρὸ Ἀνάκτορο⁴³⁹ καὶ τὴν Κνωσό (**47, 48**, πίν. 21ε, ζ', 21γ, δ) καὶ σὲ ΥΜ ΙΙΒ εἰδῶλιο τοῦ νεκροταφείου Ἀρμένων⁴⁴⁰. Ἡ χειρονομία αὐτὴ μεταγράφηκε σὲ σχηματοποιημένη μορφή στὰ ἑλλαδικὰ εἰδῶλια τύπου Φ, μὲ ἐνδιάμεσο σταθμὸ μεταβατικὸ ΥΕ ΙΙΑ «νατουραλιστικὸ» τύπο⁴⁴¹. Μετὰ τὴν ΥΜ ΙΙΒ ἡ χειρονομία ἐγκαταλείπεται, ὡς ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν αὐστηρὰ τεκτονικὴν τάσιν ποὺ ἐπικρατοῦν ὁλοκληρωτικὰ.

δ) Ἡ συνθετέστερη χειρονομία τῶν ΜΜ εἰδωλίων, ἀπὸ τὴν ὁποία ὑπάρχουν ἄπειρα παραδείγματα, εἶναι ἡ τοποθέτηση τῶν χεριῶν πάνω στὸ στῆθος. Ὁ ἐνδογενὴς στὴν πηλοπλαστικὴ συντηρητισμὸς συνέβαλε στὴ διατήρησίν της, ἰδιαίτερα μάλιστα στὴν πιὸ σχηματικὴ τῆς ἀπόδοση, ἕως τὸ τέλος τῶν μινωικῶν χρόνων.

Χαρακτηριστικὰ νεοανακτορικὰ παραδείγματα ἀναφέρονται ἀπὸ τὴν Κνωσό, τὴν Ἁγία Τριάδα, τὴν Ἀρβη καὶ τὸ Παλαίκαστρο (**41**, εἰκ. 85, **108**, πίν. 7γ, **113**, εἰκ. 7, **162**, πίν. 14γ, **3**, εἰκ. 81) καὶ ΥΜ ΙΙ ἀπὸ τὸ Μαυρόσπηλιο καὶ τὴν «Ἀνεξερεύνητη Οἰκία» (εἰκ. 12, 13). Τὰ χέρια μερικῶν ΥΜ ΙΙΑ - Β εἰδωλίων ἀπὸ τὴν Κνωσό, τὸ Ἀμάρι, τὴν Ἀρχάνες, τὴν Γόρτυνα καὶ τὸ Παλαίκαστρο⁴⁴², διαγράφουν τοξωτὴ καμπύλη τροχιά στὰ πλάγια τοῦ κορμοῦ καὶ μετὰ ἀκουμποῦν στὸ στῆθος (**43, 44**, εἰκ. 29, 30, **183, 184**,

436. Βλ. σημ. 309.

437. Σ. ΑΛΕΞΙΟΥ, *ΚρητΧρον.* Ι', 1956, εἰκ. 15-7.

438. Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ, *Ὁδηγός*, εἰκ. 30, 43.

439. Βλ. σημ. 99.

440. Βλ. σημ. 166.

441. C. LAVIOSA, 21-2 εἰκ. 22. E. FRENCH, 109-112. E. FRENCH (*Diss.* πίν. 1: 2, 3, 4 καὶ 40: 4).

442. Βλ. στὸ κεφ. ΙΙ. 1: «Μέση φάση» τῆς μετανακτορικῆς πλαστικῆς.

πίν. 16α, β, **65**, πίν. 22ε, ζ'). Ἀνάλογη διαμόρφωση τῆς χειρονομίας παρουσιάζουν καὶ μερικὰ μυκηναϊκὰ «νατουραλιστικά» καὶ «μεταβατικά» εἰδώλια⁴⁴³.

Σὲ μία παραλλαγή τῆς ἐξεταζόμενης χειρονομίας τὰ χέρια φέρονται πρὸς τὸ στήθος, ἀλλὰ κάτω ἀπὸ τοὺς μαστοὺς. Ὁ τύπος εἶναι μεταβατικὸς ἀνάμεσα στὸν γ καὶ δ (τὰ χέρια στὴν κοιλία καὶ τὰ χέρια στὸ στήθος). Σχετικὰ εἶναι τὰ παρακάτω εἰδώλια: 18650 καὶ 19059 Ἀγίας Τριάδας, **49** Κνωσοῦ (εἰκ. 80) καὶ **188** ἀπὸ τὰ Χανιά (πίν. 19). Σὲ ἄλλη παραλλαγή τὰ χέρια ἐνώνονται ἀνάμεσα στοὺς μαστοὺς (εἰδῶλιο Μυρσίνης).

Ἦδη ὅμως ἀπὸ τὴν ὄψιμη ΠΙΑ καὶ κυρίως τὴν ΠΙΒ, τὰ χέρια συρρικνώνονται καὶ σὲ μερικὲς περιπτώσεις ὁ πήχυς συμφύεται μὲ τὸν βραχίονα. Τὰ εἰδώλια αὐτά, ὅπως ἀναφέρθηκε, προσεγγίζουν μορφολογικὰ στὸν μυκηναϊκὸ τύπο Τ⁴⁴⁴ (**50** Κνωσοῦ, πίν. 21α, β, **63** Ashmolean, Κνωσοῦ, εἰκ. 14, **189** Χανίων, πίν. 18, **102**, **104**, **111** Ἀγ. Τριάδας, πίν. 57α-β, **28** Τυλίσου, πίν. 80β-γ, **38** Πριναῖ, πίν. 57ε, **46** Κνωσοῦ, εἰκ. 82, **166-168**, **170** «Ἀἶμονα», πίν. 76α, γ, δ, ζ'⁴⁴⁵, **67** Κανλὶ Καστέλλι, εἰκ. 105).

ε) Ἡ χειρονομία τῶν ὑψωμένων χειρῶν, τὸ χαρακτηριστικὸ νεῦμα τῶν μετανακτορικῶν εἰδῶλων, εἶναι ἀμάρτυρη σὲ ΜΜ εἰδώλια. Παρουσιάζεται γιὰ πρώτη φορὰ σὲ ὄψιμα νεοανακτορικὰ εἰδώλια (**73**, **75** Ἀγ. Τριάδας, πίν. 8β-ε, ἀκατάγρ. Γόρτυνας⁴⁴⁶, **136** Σίβα, πίν. 13β). Τὰ χέρια ὑψώνονται τοξωτὰ πρὸς τὰ ἄνω καὶ οἱ πήχεις δὲν ξεχωρίζουν ἀπὸ τοὺς βραχίονες. Μὲ τὴν ἴδια μορφή μαρτυρεῖται καὶ σὲ δύο ΥΜ ΠΙΑ εἰδώλια ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα (**116**, πίν. 20δ-ε, εἰκ. 25) καὶ τὴν Κνωσό (**60**, εἰκ. 32), ποὺ, ὅπως ἐλέχθη στὸ κεφάλαιο Π, παρουσιάζουν μορφολογικὲς ὁμοιότητες μὲ τὸν μυκηναϊκὸ τύπο Ψ, ἀλλὰ τυπολογικὰ προσεγγίζουν τὰ μυκηναϊκὰ «νατουραλιστικά». Ἡ παρουσία τῶν εἰδωλίων αὐτῶν στὴ συγκεκριμένη χρονικὴ περίοδο ἀποτελεῖ ἐπιχείρημα γιὰ τὴν εἰσαγωγή τοῦ τύπου Ψ στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα διαμέσου ἑνὸς «νατουραλιστικοῦ», κρητικῆς προέλευσης, τύπου ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν καταγωγή καὶ τῆς χειρονομίας αὐτῆς ἀπὸ τὴν Κρήτη.

Ἡ χειρονομία τῶν ὑψωμένων σὲ ὀρθή γωνία χειρῶν ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη φορὰ στὸ εἶδωλο **42** τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων (εἰκ. 28) καὶ ἔκτοτε τυποποιεῖται σὲ αὐτὴ τὴ μορφή, ποὺ ἐκφράζει ἀπόλυτα τὸ περιεχόμενο τοῦ μετανακτορικοῦ ρυθμοῦ. Ἡ χειρονομία διατηρήθηκε καὶ στὰ πρώιμα ἑλληνικὰ χρόνια⁴⁴⁷.

στ) Χειρονομία μὲ ἓνα χέρι στὴν κοιλία καὶ τὸ ἄλλο στὸν ὦμο διαπιστώνεται σὲ παλαιοανακτορικὰ εἰδώλια ἀπὸ τὸ Πισκοκέφαλο, τὸν Πετσοφὰ καὶ σὲ ἓνα εἰδῶλιο τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη⁴⁴⁸. ΥΜ Ι παραδείγματα εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴ Γόρτυνα (**145**, πίν.

443. E. FRENCH, 11 εἰκ. 13a, 123-4 εἰκ. 17b, c καὶ τὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Ἐπιτάλιο (ὑποσ. 323).

444. E. FRENCH, πίν. 17d, 18a, b. Βλ. καὶ στὸ κεφ. Π.2 (τύπος Τ).

445. Πρβ. καὶ ὀρισμένα χάλκινα (C. VERLINDEN, πίν. 71-2 ἀρ. 174-7) μὲ πιθανὴ ἐπίδραση ἀπὸ τὰ πηλῖνα (U. NAUMAN, 39).

446. Βλ. σημ. 63.

447. *Μινωικὴ θεά*, 275-292.

448. Ν. ΠΛΑΤΩΝ, *Κρητ.Χρον.* Ε', 1951, πίν. ΣΤ': 1, Η: 3. Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ, *Ὁδηγός*, εἰκ. 28.

3β, γ), τὴ Φαιστό καὶ τὴν Ἀγία Τριάδα (Ἀγία Φωτεινή, 11221 καὶ 5896)⁴⁴⁹. Ὁ τύπος μεταφέρθηκε στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα, μάλλον στὴν ΥΜ Π, ὅπως μαρτυροῦν τὰ εἰδῶλια τῆς Περιστεριᾶς καὶ τοῦ Μουσείου τῆς Ὀλυμπίας καὶ κρυσταλλώθηκε ἀμέσως στὴ γνωστὴ τυποποιημένη χειρονομία τῶν Πρωτο-Φ εἰδωλίων⁴⁵⁰.

Τὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Καλοῦ καὶ ἓνα χάλκινο ἀπὸ τὸ Ψυχρὸ⁴⁵¹ πιστοποιοῦν τὴν παρουσία τῆς χειρονομίας καὶ στὴ μετανακτορικὴ καὶ τὸ εἰδῶλιο **51** τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀκρόπολης τῆς Γόρτυνας, τὴ διατήρησή της σὲ ἐκφυλισμένη μορφὴ στὴν Ὑπομινωικὴ⁴⁵². Σὲ ἀνάλογα ἐκφυλισμένη ἀπόδοση διατηρεῖται ἕως καὶ τὰ δαιδαλικά χρόνια, ὅπως μαρτυροῦν ἓνα κυλινδρικό εἶδωλο ἀπὸ τὴν Πραισὸ καὶ ἀρκετὰ εἰδῶλια τοῦ ἀποθέτη τῆς Σητείας⁴⁵³.

ζ) Χορεύτρια ἴσως εἰκονίζει ἓνα εἰδῶλιο ἀπὸ τὴ Γόρτυνα ποὺ ἀκουμπᾷ καὶ τὰ δύο χέρια στὴ μέση (**150**, πίν. 2γ-δ, εἰκ. 3). Τὴν ἴδια χορευτικὴ χειρονομία πραγματοποιοῦν ἓνα πήλινο ΜΜ εἰδῶλιο, ἓνα χάλκινο καὶ τὰ πήλινα εἶδωλα τῆς Κέας⁴⁵⁴.

---

449. Ἀδην. Ὅμοια χειρονομία πραγματοποιεῖ καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ χάλκινα εἰδῶλια ποὺ βρέθηκαν τελευταῖα στὰ Τριάντα Ρόδου (σημ. 307).

450. E. FRENCH, 112. C. LAVIOSA, 22 εἰκ. 23.

451. Βλ. σημ. 110. CCO, 7 ἀρ. 1 καὶ C. VERLINDEN, πίν. 69: 158. Ἡ U. NAUMAN πιστεύει ὅτι ἡ χειρονομία ὀφείλεται σὲ ἐπίδραση τῶν πηλίνων εἰδωλίων (25 πίν. 6: 2).

452. Βλ. ὑποσ. 246.

453. F. HALBHERR, AJA 5, 1901, 381 εἰκ. 8. Ν. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, AAA XIII, 1 (1980) 64 δὲν εἰκονίζονται.

454. Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ, Ὁδηγός, εἰκ. 39. C. VERLINDEN, 113, 121 πίν. 32: 68. M. CASKEY, ἰδιαίτ. 35 κέ. Γὰ τὴ σημασία τῆς χειρονομίας: F. MATZ, Götterscheinung, 389 μὲ σημ. 5, 394.

IV. Η ΤΕΧΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΕΙΔΩΛΙΩΝ ΚΑΙ ΕΙΔΩΛΩΝ

Τὰ παλαιοανακτορικά ανδρικά ειδώλια είναι συμπαγή και χειροποίητα και κατασκευάζονται συνήθως από δύο κομμάτια πηλοῦ που συγκολλῶνται με συμπίεση στην ὀσφύ. Στὰ μεγαλύτερα ἢ κεφαλὴ καὶ τὰ χέρια κατασκευάζονται χωριστὰ καὶ συγκολλῶνται με ὅμοιο τρόπο. Ὅλοι οἱ ἄρμοι ἐξομαλύνονται με προσθήκη νωποῦ πηλοῦ, που ἐνισχύει τὶς ἐνώσεις⁴⁵⁵.

Τὰ γυναικεῖα ειδώλια πλάθονται κατὰ κανόνα ἀπὸ τρία κομμάτια πηλοῦ, ἀνὰ ἓνα γιὰ τὴ φούστα, τὸν κορμὸ καὶ τὸ κεφάλι. Στὰ μεγαλύτερα ἢ φούστα εἶναι συνήθως κοίλη ἐνῶ ὁ κορμὸς συμπαγής (εἰκ. 83, 84). Ἦδη ἀπὸ τὴ ΜΜ Ι παρατηροῦνται ἴχνη ἀργοῦ τροχοῦ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς φούστας μερικῶν ειδωλίων ἀπὸ τὸν Πετσοφά καὶ σὲ ειδώλια τῆς ὥριμης παλαιοανακτορικῆς (Φαιστός⁴⁵⁶, Πετσοφάς, εἰκ. 84) διαπιστώνονται ἴχνη γρήγορου τροχοῦ. Οἱ συγκολλήσεις ἐνισχύονται με προσθήκες πηλοῦ ἐξωτερικά, ὅπως στὰ ανδρικά ειδώλια καὶ ἐσωτερικά με τὴ διαμόρφωση ἐμβόλου που προεξέχει στὸ κατώτερο ἄκρο τοῦ κορμοῦ καὶ εἰσχωρεῖ σὲ ὅπῃ στὴν κορυφὴ τῆς κωνικῆς φούστας (εἰκ. 84). Συνήθῃ εἶναι ἐπίσης τὰ χονδροειδῆ μικροῦ μεγέθους χειροποίητα ειδώλια με συμπαγὴ κορμό, δακτυλιόσχημη βάση καὶ κοίλη φούστα⁴⁵⁷. Στήθη καὶ κομώσεις πλάθονται συνήθως ἀπὸ χωριστὰ κομμάτια πηλοῦ καὶ συγκολλῶνται πρὶν τὴν ὀπτηση. Μερικὲς φορές ἢ ἐπιφάνεια καλύπτεται με λευκὸ ἐπίχρυσμα (π.χ. ειδώλια Πισκοκεφάλου) ἢ βαφὴ πάνω στὴν ὁποία ἀποδίδονται γραμμικά θέματα ἀπὸ τὴν παλαιοανακτορικὴ ἀγγειογραφία.

Ἡ χρῆση τοῦ γρήγορου τροχοῦ διευκόλυνε τὴν κατασκευὴ κοίλων ἐσωτερικὰ ειδωλίων. Παλαιότερο γνωστὸ παράδειγμα εἶναι ἓνα ὄψιμο παλαιοανακτορικὸ ειδώλιο ἀπὸ τὴ Φυλακωπὴ, που φέρει πολύχρωμη, «καμαραιϊκὴ» διακόσμηση⁴⁵⁸. Περισσότερα ειδώλια εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴν προχωρημένη νεοανακτορικὴ (Κνωσοῦ 41 εἰκ. 85, Φαιστοῦ 121 εἰκ. 86, Ἀγίας Τριάδας 81, 83, Α.Μ. 22341, 113, 114, εἰκ. 87, 88, 89, 90, 91,

455. Γὰ τούτους τρόπους κατασκευῆς τῶν ΜΜ ειδωλίων βλ. J. MYRES, *BSA* 9, 1902-3, 362 κέ. καὶ Ν. ΠΛΑΤΩΝ, *ΚρητΧρον.* Ε', 1951 (σημ. 353). Α. ΠΙΛΛΑΗ-ΠΑΠΑΣΤΕΡΙΟΥ, 49-71.

456. Βλ. σημ. 37.

457. Π.χ. Ν. ΠΛΑΤΩΝ ὁ.π. (σημ. 455).

458. J. MYRES ὁ.π. (σημ. 455). C. RENFREW, 376 εἰκ. 9.2.

Γόρτυνας **144, 145, 148, 149**, εικ. 92, 93, 94, 95). Ὁ πηλός τους εἶναι συνήθως καθαρὸς καὶ τὰ τοιχώματα σκληρὰ καὶ καλοψημένα, ἀφοῦ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ καὶ ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια ἐκτίθενται ὁμοιόμορφα στὴν ὀπτηση. Τὸ βάθος τῆς ἐσωτερικῆς κοιλότητος ποικίλλει, ἄλλοτε φθάνει ἕως τῆ βάσι τοῦ λαιμοῦ καὶ ἄλλοτε ἕως τὸ στῆθος. Στὸ εἰδῶλιο **145** προχωρεῖ καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κεφαλῆς. Στὰ μικρότερα εἰδῶλια εἶναι κυλινδρική καὶ διανοίγεται μὲ κάποιο ἐργαλεῖο (**121, 41, 81, 83, 145, 149**), ἐνῶ στὰ μεγαλύτερα τὰ τοιχώματα εἶναι λεπτότερα καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια ἀκολουθεῖ τὴς καμπυλότητες τῆς ἐξωτερικῆς (**144, 148, 113, 114**). Ὑπάρχουν τροχήλατα (**76, 41, 84, 148, 105, 113**) καὶ χειροποίητα (5896-Ἀγ. Φωτεινὴ, ἀδημ. **144, 145, 149, 114**) εἰδῶλια. Ἡ κεφαλὴ, τὰ χέρια καὶ τὰ στήθη, οἱ κομμώσεις, ἐνίοτε καὶ τὰ δισκοειδῆ μάτια πλάθονται χωριστὰ καὶ συγκολλῶνται πρὶν τὸ ψήσιμο. Ἡ κεφαλὴ ἀπολήγει σὲ ἔμβολο ποὺ προεξέχει ἀρκετὰ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κοίλου κορμοῦ. Συνήθως ἡ ἐπιφάνεια καλύπτεται ἀπὸ λευκὸ ἐπίχρισμα καὶ τὰ θέματα ἀποδίδονται σὲ τεχνικὴ dark on light, ὅπως καὶ στὴ σύγχρονη ἀγγειογραφία. Παράλληλα ἀναφέρονται σποραδικὰ παραδείγματα εἰδωλίων μὲ συμπαγὴ ἀνώτερο κορμὸ ποὺ ἀπολήγει σὲ ἔμβολο (**4**, εικ. 10) καὶ μικρὰ χονδροειδῆ μὲ δακτυλιόσχημη βάση (**3**, εικ. 81, **73**, εικ. 96), ποὺ ἀκολουθοῦν τὴ μεσομινωικὴ παράδοση.

Τὰ νεοανακτορικὰ πῆλινα εἰδῶλια ἀπὸ διάφορες θέσεις τῆς Μεσαρᾶς (Γόρτυνα, Φαιστό, Ἀγία Τριάδα, Καμηλάρη, Κουσέ), ποὺ περιγράφηκαν, παρουσιάζουν εὐδιάκριτες στυλιστικές, μορφολογικὲς καὶ κατασκευαστικὲς ὁμοιότητες καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς προϊόντα ἐνὸς ἐργαστηρίου ποὺ δραστηριοποιεῖται στὸν χῶρο τῆς Μεσαρᾶς σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς νεοανακτορικῆς καὶ πιθανὸν στὴν πρώιμη μετανακτορικῇ. Τὸ ἐργαστήριον αὐτὸ ἔχει ρίζες στὴν παλαιοανακτορικὴ πηλοπλαστική, ἀλλὰ ὀρισμένες δημιουργίες του, ὅπως εἶδαμε, μαρτυροῦν ἀνανεωτικὲς τάσεις καὶ ἐπιρροὲς ἀπὸ τὴ μορφολογία καὶ τὸν ρυθμὸ τῶν νατουραλιστικῶν εἰδωλίων. Ἀνάλογες ἐπιδράσεις, περισσότερο ἢ λιγότερο φανερὲς ἐμφανίζει ἐπίσης ἡ παραγωγὴ τῶν τοπικῶν ἐργαστηρίων ποὺ δροῦν ἀκόμα στὸ περιβάλλον μερικῶν ἱερῶν κορυφῆς (Κόφινα, Πετσοφᾶ, Τραόσταλου, Γιούχτα).

Στὴν ΥΜ II-IIIΑ κατασκευάζονται εἰδῶλια μὲ κοῖλο κορμὸ ἀλλὰ καὶ μὲ συμπαγὴ ἀνώτερο. Στὴν πρώτη κατηγορία ἀνήκει τὸ εἰδῶλιο τῆς «Κουροτρόφου», ποὺ εἶναι τροχήλατο καὶ κοῖλο ἐσωτερικά. Τὸ συμπαγὲς κεφάλι ποὺ ἀπολήγει σὲ ἔμβολο καθὼς καὶ τὰ χέρια πλάστηκαν χωριστὰ, ὅπως καὶ στὰ νεοανακτορικὰ εἰδῶλια (εικ. 97). Κατασκευαστικὰ ὅμοιο εἶναι τὸ εἰδῶλιο **62** ἀπὸ τὴν Κνωσό (εικ. 38). Στὴ δεύτερη ἀνήκουν τὸ εἰδῶλιο τῆς «Ἀνεξερεύννητης Οἰκίας»⁴⁵⁹, ἀλλὰ καὶ τὰ εἰδῶλια τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων (εικ. 98), τὸ εἰδῶλιο **60** ἀπὸ τὴν Κνωσό (εικ. 32), τοῦ «Χοροῦ τοῦ Παλαικάστρου» (εικ. 99), τὰ δύο εἰδῶλια τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη⁴⁶⁰ καὶ τὸ μικρὸ εἰδῶλιο τοῦ Μαυρόσπηλιου (εικ. 100), ποὺ ἀκολουθοῦν τὴ μεσομινωικὴ παράδοση. Τελευταῖο χρο-

459. Βλ. σημ. 100.

460. Βλ. σημ. 101.

νικά γνωστό παράδειγμα του τύπου αυτού αποτελεί ένα ΥΜ ΙΙΒ ειδώλιο που βρέθηκε πρόσφατα στο Παλαίκαστρο⁴⁶¹. Στη μεσομινωική επίσης παράδοση προσγράφονται και τὰ τρία ειδώλια από τὸ Καλοῦ⁴⁶² καὶ τὰ Χανιά (εἰκ. 26), μὲ χειροποίητο συμπαγὲ κορμὸ καὶ κοίλη φούστα.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ειδώλια αὐτῆς τῆς περιόδου προέρχονται ἀπὸ τὴν Κνωσὸ καὶ παρουσιάζουν στυλιστικὴ καὶ κατασκευαστικὴ ὁμοιογένεια. Ὁ πηλὸς τοὺς εἶναι κιτρινωπὸς ὡς καστανός, καθαρὸς, τὸ ἐπίχρισμα ὅμοιο καὶ ἡ ἀραιὴ συνήθως ἀλλὰ σταθερὴ καστανόμαυρη βαφὴ ἀποδίδει λεπτομέρειες τῶν ἐνδυμάτων, τῶν κοσμημάτων ἀλλὰ καὶ σύγχρονα μοτίβα τῆς ἀγγειογραφίας.

Μεγάλα τροχήλατα εἶδωλα εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴν πρώιμη μετανакτορικὴ. Τὸ παλαιότερο βέβαιον παράδειγμα εἶναι, ὅπως εἶπαμε, τὸ ἐλλιπὲς εἶδωλο ἀπὸ τὰ Γουρνιά Μονοφατσίου τῆς Συλλογῆς Μεταξῶ, ποὺ χρονολογεῖται στὴν ΥΜ ΙΙΑ (εἰκ. 27). Ἀλλὰ στὴν κατηγορίᾳ τῶν ειδώλων θὰ μπορούσε νὰ συμπεριληφθεῖ καὶ μάλιστα ὡς τὸ πρῶτον χρονικὰ δείγμα, τὸ ἐλλιπὲς κοῖλον καὶ τροχήλατον 58 ἀπὸ τὴν Κνωσὸ, ποὺ ἔχει σωζόμενο ὕψος 0.09 καὶ ὑπολογιζόμενο 0.15 (εἰκ. 15).

Ἀπὸ τὴν ΥΜ ΙΙΒ εἶναι γνωστὰ ἀρκετὰ παραδείγματα καὶ τὸ πρῶτον μεγάλο σύνολο τροχήλατων ειδώλων ἀπὸ τὴ Γόρτυνα. Ἡ τεχνικὴ κατασκευῆς τῶν ειδώλων περιγράφηκε ἀναλυτικὰ ἀπὸ τὸν Σπ. Μαρινᾶτον στὴ δημοσίευσή τοῦ ἱεροῦ στοῦ Γάζι⁴⁶³: ὁλόκληρος ὁ κορμὸς καὶ ἡ κεφαλὴ συναρμολογοῦνται ἀπὸ τροχήλατα μέλη. Τὸ στήθος συμπίεζεται ἀπὸ τὶς πλατιὲς πλευρὲς καὶ διανοίγονται οἱ τρύπες γιὰ τὴ συγκόλλησιν τοῦ λαιμοῦ καὶ τῶν χειρῶν. Τὰ ἴχνη αὐτὰ διακρίνονται στοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ κορμοῦ. Ἡ στερέωσις τῶν χειρῶν παρουσιάζει τὶς περισσότερες δυσκολίες, ἀφοῦ ὅλον τὸ βάρος τοὺς στηρίζεται στὴν ἔνωση τῶν ὤμων. Ὁ Σπ. Μαρινᾶτος ὑπέθεσε ὅτι τὰ χέρια, ποὺ ἦταν κοῖλα ἐσωτερικά, πλάθονταν πάνω σὲ ἕνα πυρήνα ἀπὸ σκοινὶ ἢ χόρτα, ποὺ καίγονταν κατὰ τὴν ὀπτησιν. Ἰχνη τῆς, ὅπως ἀναφέρει, διέκρινε στοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν χειρῶν. Ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου, οἱ κομμώσεις, τὰ στήθη, τὰ φίδια κλπ. πλάθονται χωριστὰ στοῦ ἐπιθυμητοῦ σχῆμα καὶ συγκολλῶνται πρὶν τὴν ὀπτησιν κατὰ τὰ καθιερωμένα. Οἱ πληροφορίες αὐτὲς μποροῦν νὰ ἐλεγχθοῦν ἀπὸ τὰ ἐλλιπῆ καὶ μὴ συμπληρωμένα εἶδωλα ἀπὸ τὴ Γόρτυνα, τὴν «κατάσχεση Γαϊτάνου» καὶ τὸν Πρινιά. Τὰ εἶδωλα κατασκευάζονται ἀπὸ τρία «ζωνάρια» πηλοῦ ποὺ συγκολλῶνται στὴ μέση καὶ στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ ἐσωτερικά, ἐνῶ ἐξωτερικά οἱ ἄρμοι δὲν διακρίνονται. Στὸ ἐσωτερικὸ τῶν χειρῶν ὅχι μόνον δὲν παρατηροῦνται κατάλοιπα ὀργανικῆς ὕλης, ἀλλὰ ὀρισμένες κατασκευαστικὲς λεπτομέρειες ὑποδηλώνουν ὅτι ὁ αὐλὸς ἦταν κενὸς καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ὀπτησιν. Παρατηρεῖται συγκεκριμένα, στοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς κοιλότητος ἐνὸς χειροῦ εἰδώλου ἀπὸ τὸν Πρινιά (1949), ὅτι ἔχουν ἀπομείνει κατάλοιπα πηλοῦ στὴν ἐσωτερικὴ παρυφὴ διαμπεροῦς ὀπῆς ποὺ διανοίχτηκε πρὶν τὴν ὀπτησιν. Τὸν πηλὸ αὐτὸ ὥθησε ἡ αἰχμὴ τοῦ ἐργαλείου διάτρησις στοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ κενοῦ αὐλοῦ. Ἡ κοιλότης στοῦ

461. Βλ. σημ. 134.

462. Βλ. σημ. 110.

463. Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *ΑΕ* 1937 Β', 286.

έσωτερικό των χεριών 1949 και 1950, που ανήκουν στο ίδιο είδωλο, είναι συνεχής από τους βραχίονες έως και τις παλάμες. Στις περισσότερες όμως περιπτώσεις (έλλιπες είδωλο Α.Μ. 1943-8 Πρινα **35**, 15126, 15127, 15128 Γόρτυνας, **197** «κατάσχεσης Γαϊτάνου»), οι κοιλότητες των πήχων και των βραχιόνων είναι τυφλές, δεν επικοινωνούν δηλαδή στην ένωση των άγκώνων. Είναι φανερό επομένως ότι δεν υπήρχε ξύλινος σκελετός στο έσωτερικό των χεριών, όπως στα είδωλα της Κέας. Με την αφαίρεση πηλού και τη διάνοιξη όπων οι κατασκευαστές των ειδώλων επιδίωκαν τη μείωση του βάρους των χεριών και τη διευκόλυνση της όπτησης. Για τον λόγο αυτό άλλωστε στα μικρότερα είδωλα οι πήχεις και οι βραχίονες είναι συμπαγείς (είδωλο Γουρνιών Μονοφατίου, είδωλο Ίεροῦ Διπλῶν Πελέκεων, εικ. 29, 98, **195**, **197**, **199** «κατάσχεσης Γαϊτάνου», πίν. 46δ, ς', ζ). Για την ένωση των μελών δεν χρησιμοποιούνται οργανικές ύλες αλλά πηλός που ενισχύει εξωτερικά τις συγκολλήσεις. Γίνεται ενίοτε και χρήση παραδοσιακών μεθόδων, που είναι γνωστές από τα παλαιοανακτορικά χρόνια. Έτσι προσθέτουν πήλινα έμβολα στο σημείο ένωσης των αὐλῶν τοῦ πήχου και τοῦ βραχίονα στα είδωλα 15128 από τη Γόρτυνα, πιθανόν και στο **192** της «κατάσχεσης Γαϊτάνου», πίν. 46γ, όπως δηλαδή στα μικρά πήλινα είδωλα. Στο πρώτο παράδειγμα το έμβολο εισχωρεί αρκετά μέσα στον κενό, προφανώς και πριν την όπτηση, αὐλό.

Τεχνικά τα νεώτερα χρονικά είδωλα είναι άρτιότερα από τα παλαιότερα. Η συνεχής εξοικείωση με το υλικό και η πληρέστερη έμπειρική γνώση των μηχανικών ιδιοτήτων τοῦ πηλοῦ επιτρέπει την κατασκευή συνεχῶς μεγαλύτερων ειδώλων. Παρατηρείται εξελικτική αύξηση τοῦ ὕψους των ειδώλων και από τα είδωλα της Γόρτυνας έως τοῦ Καρφιοῦ το ὕψος σταδιακά υπερδιπλασιάζεται⁴⁶⁴. Χαρακτηριστικό επίσης της δυσκολίας συγκόλλησης των χεριών είναι το δυσανάλογα μικρό μήκος των βραχιόνων των περισσότερων ΥΜ ΠΙΑ-Β ειδώλων (Ίεροῦ Διπλῶν Πελέκεων, Γόρτυνας, Γουρνιών, «Ανεξερεύννητης Οἰκίας»). Πάντως από την αρχή της ΠΙΓ όλα τα είδωλα διαθέτουν μακρούς βραχίονες, γεγονός που αποδεικνύει ότι ὅλοι οι τεχνίτες είχαν ἐπινοήσει τρόπους για την ασφαλή συγκόλλησή τους στους ὤμους. Ένδιαφέρον παρουσιάζουν δύο παραλλαγές της καθιερωμένης χειρονομίας, ἐπειδὴ φανερώνουν τὴ σχέση των ἐργαστηρίων κατασκευῆς των ειδώλων. Βραχίονες σὲ πλάγια λοξή πρὸς τὴν κατακόρυφο τοῦ σώματος θέση διαθέτουν τα είδωλα **138**, Α.Μ. 15124 από τη Γόρτυνα και το **23** από τὸ Γάζι (πίν. 24, 38, 39) και σὲ λοξή πρὸς τὰ ἐμπρὸς τὰ είδωλα **141** από τη Γόρτυνα (εἰκ. 43), τὰ **26** και **27** από τὸ Γάζι (πίν. 44-45), τὰ **192** και **194** της «κατάσχεσης Γαϊτάνου» (πίν. 46β, γ) και τὰ **17**, **19**, **20** από τὸ Καρφί (πίν. 48-49, 50-51, 52-53). Οἱ κατασκευαστικὲς αὐτὲς ἰδιορρυθμίες μαρτυροῦν ἢ τὴν κοινὴ ἐργαστηριακὴ προέλευση των ἀναφερόμενων ειδώλων ἢ, τὸ πιθανότερο, τὴν κοινὴ γνώση κάποιων καθιερωμένων προτύπων. Τὸ ἴδιο δηλώνει και ἡ συμβατικὴ γραπτὴ διακόσμηση ἀπὸ ἐλίσσόμενες γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα λευκὲς ταινίες, που μαρτυρεῖται στὰ σύνολα ἀπὸ τὸ Γάζι, Καρφί και Βρόκαστρο.

464. Ὁ ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ ὁ.π. (σημ. 463) ἐπίσης χρονολογεῖ τὰ μετανακτορικὰ είδωλα με βάση τὸ ὕψος τῆς κυλινδρικής φούστας και τὸ ὕψος τοῦ ειδώλου.

Ένδιαφέρον για τὸ πρόβλημα τοῦ συντεχνιακοῦ χαρακτήρα τῶν ἐργαστηρίων κατασκευῆς εἰδώλων παρουσιάζει ἡ σύγκριση μὲ ἀνάλογα ἐργαστήρια, ποὺ ἔφτιαχναν πίθους καὶ σαρκοφάγους στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο. Καὶ στὶς τρεῖς περιπτώσεις τὰ ἀντικείμενα κατασκευάζονται ἀπὸ ἐπάλληλα «ζωνάρια» πηλοῦ, ἀντίθετα ἀπὸ τὰ ἀπλὰ ἀγγεῖα ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἓνα κομμάτι πηλοῦ. Κοινὰ προβλήματα γιὰ τοὺς κατασκευαστὲς πίθων, σαρκοφάγων καὶ εἰδώλων εἶναι ἡ δυσκολία χειρισμοῦ μεγάλης μάζας πηλοῦ, ποὺ ἀπαιτεῖ πείρα καὶ ἐξειδίκευση, ἡ ἀνάλογη δυσκολία ὀπτησης τῶν ὀγκωδῶν ἀντικειμένων καὶ τέλος ἡ δυσχέρεια ἀσφαλοῦς μεταφορᾶς σὲ μεγάλες ἀποστάσεις. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι τὰ ἐργαστήρια αὐτὰ δὲν εἶχαν μόνιμη ἐγκατάσταση, ἀλλὰ οἱ τεχνίτες τοὺς μετακινοῦνταν ἐποχικὰ καὶ ἀνάλογα μὲ τὴ ζήτησι, ὅπως δηλαδὴ οἱ συντεχνίες τῶν θραψανιωτῶν πιθαράδων⁴⁶⁵. Ἴσως ἀκόμα οἱ ἴδιοι τεχνίτες ποὺ κατασκεύαζαν πιθάρια καὶ σαρκοφάγους, ἦταν κατὰ περίπτωσι καὶ πλάστες τῶν εἰδώλων. Αὐτὸ μαρτυρεῖ ἐξάλλου καὶ ἡ διαπίστωσι κάποιων κοινῶν ἐφαρμογῶν σὲ σαρκοφάγους καὶ εἴδωλα, ὅπως εἶναι ἡ διάνοιξι ὀπῶν γιὰ τὴ διευκόλυνσι τῆς ὀπτησης καὶ ἡ χρῆσι ἐμβόλων - τενόντων γιὰ τὴν ἐνίσχυσι τῶν συγκολλήσεων⁴⁶⁶. Ἡ κατασκευαστικὴ ἐξάλλου ὁμοιογένεια ποὺ παρουσιάζει τὸ σύνολο τῶν τροχήλατων εἰδώλων, φανερῶναι τὸν «κλειστὸ» χαρακτήρα τῶν ἐξειδικευμένων αὐτῶν ἐργαστηρίων. Στὸν ἴδιο λόγο ὀφείλεται ἡ συνέχεια ποὺ παρουσιάζει ἡ ἐξέλιξι τοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ ἐποχὴ σὲ ἐποχὴ καθὼς καὶ ἡ δυνατότητα ἐντοπισμοῦ τῶν παραγόντων ποὺ τὸν καθορίζουν. Ἀντίθετα ἡ πολυμορφία τῆς μεσομινωικῆς πλαστικῆς ὀφείλεται σὲ ἓνα μεγάλο βαθμὸ στὸν «τοπικὸ» χαρακτήρα καὶ στὴ μικρὴ ἐμβέλεια τῶν ἐργαστηρίων, ποὺ συσπειρῶνονται κυρίως γύρω ἀπὸ τὰ πολυάριθμα ἱερὰ κορυφῆς, γεγονὸς ποὺ κάνει ἀδύνατη τὴν ἀναγνώρισι κοινῶν γιὰ τὸ σύνολο τοῦ ὑλικοῦ στυλιστικῶν γνωρισμάτων. Ἡ κατασκευὴ τροχήλατων εἰδώλων συνεχίστηκε καὶ στὰ πρῶιμα ἑλληνικὰ χρόνια, ὅπως μαρτυροῦν τὰ ἄφθονα παραδείγματα ποὺ προαναφέρθηκαν⁴⁶⁷. Ἀνάλογα συνεχίστηκε καὶ ἡ παραγωγὴ τροχήλατων ζωδίων⁴⁶⁸.

Τέλος ἀπὸ τοὺς ἀποθέτες τῆς Γόρτυνας καὶ Ἀξοῦ καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν «Ἀῖμονα» καὶ τὴ Σύμη προέρχονται γυναικεῖα εἴδωλα μὲ συμπαγὴ κορμὸ καὶ δακτυλιόσχημη βάση⁴⁶⁹, ποὺ ἀποτελοῦν τὴν κατάληξι μιᾶς μακρόχρονης καὶ ἀδιάλειπτης παρουσίας, ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὰ ΜΜ χρόνια.

465. Σαρκοφάγοι τοῦ ἴδιου ἐργαστηρίου ἐντοπίζονται συχνὰ σὲ μακρινὲς ἀποστάσεις. Βλ. Καλοῦ 90-1 Α. ΚΑΝΤΑ 290-3. Γιὰ τὶς ἐποχικὰς μετακινήσεις («βεντέμες») τῶν θραψανιωτῶν πιθαράδων βλ. Μ. ΒΟΓΙΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Τὰ πιθάρια στὸ Θραψανὸ τῆς Κρήτης* (Θεσσαλονίκη 1972) καὶ Thrapsano, Village of Jar-makers στὸ ΡΗ. ΒΕΤΑΝΚΟΥΡΤ, *East Cretan White on Dark Ware* (Philadelphia 1984) 130-142. Ἐπίσης ΧΡ. ΒΑΛΛΙΑΝΟΥ - Μ. ΠΑΔΟΥΒΑ, *Τὰ κρητικὰ ἀγγεῖα* (Βῶροι 1986) 20-2.

466. Καλοῦ 93 μὲ σημ. 223.

467. Βλ. σχετικὰ στὸ κεφ. II («Υπομινωικὴ πλαστικὴ»).

468. Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, *ΧΚΤ*, 216.

469. Παραδείγματα στὸ κεφ. II («Υπομινωικὴ πλαστικὴ»).

V. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΡΥΘΜΟΥ

Ἡ πλαστική ἐξεικόνιση τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς στὴ μινωικὴ τέχνη περνᾷ μέσα ἀπὸ διάφορα στάδια ἐξέλιξης ἀπὸ τὴν ἀρχέγονη σχηματοποίηση στὸν νατουραλισμὸ καὶ ξανὰ στὴν «τελική» σχηματοποίηση ποὺ καταλήγει στὸν ἐκφυλισμὸ. Καθεμιὰ ἀπὸ τὶς τρεῖς παραπάνω φάσεις ἐξέλιξης διαθέτει σύνολο ἰδιαίτερων χαρακτηριστικῶν ποὺ συγκροτοῦν ἓνα ρυθμό. Νατουραλιστικὲς τάσεις πρωτοεμφανίζονται στὸ τέλος τῆς προανακτορικῆς ἀλλὰ συγκροτημένο ρεῦμα στὸ τέλος τῆς παλαιοανακτορικῆς καὶ κυρίως στὴν ἀρχὴ τῆς νεοανακτορικῆς. Στὴ φάση αὐτὴ ὁ ρυθμὸς τῆς φυσιοκρατίας κυριαρχεῖ ἀπόλυτα στὴν τέχνη, ἀποδεσμεύοντας ἐντελῶς τὶς μορφὲς ἀπὸ τὰ ἀρχετυπικὰ γωνιώδη σχήματα. Τὸ ἰδιαίτερο αὐτὸ καλλιτεχνικὸ ὕφος χαρακτηρίζει καὶ ἀναδεικνύει ὄχι τόσο ἡ πετυχημένη ἀντιγραφὴ ἀπὸ τὰ φυσικὰ πρότυπα, ἀλλὰ ἡ δυναμικὴ κίνηση καὶ ζωὴ ποὺ διαπερνᾷ μορφὲς καὶ συνθέσεις, κίνηση ποὺ διοχετεύεται στὸν χῶρο ἀλλὰ καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῶν σωμάτων⁴⁷⁰. Ὁ ρυθμὸς στὴ συνέχεια ἐκφυλίζεται σταδιακὰ ἀλλὰ τὸ νατουραλιστικὸ ρεῦμα διατηρεῖται σὲ λανθάνουσα μορφή ἕως καὶ τὰ πρῶτα ἐλληνικὰ χρόνια.

Ἡ ἔξαρση τῆς φυσιοκρατίας στὶς δύο ἀνακτορικὲς περιόδους καὶ κυρίως στὴ δεύτερη προσδιορίζει τὸν χαρακτήρα τῆς νατουραλιστικῆς τέχνης ὡς ἀνακτορικῆς⁴⁷¹. Ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς ἀναφέρεται τόσο στὴ χρονικὴ διάρκεια τοῦ ρυθμοῦ (παλαιο-νεο-

470. Τὴ δομὴ τοῦ μινωικοῦ νατουραλισμοῦ ἀνέλυσε κυρίως ὁ F. MATZ: *Die frühkretischen Siegel* (Berlin-Leipzig 1928) (ἰδιαίτ. σ. 124-170) *Kreta und frühes Griechenland* (Baden-Baden 1962) 127, 138. *Kreta-Mykene-Troja* (Stuttgart 1956) 99-101. *Handbuch der Archäologie – Die Ägäis* (1954) 240. *Göttererscheinung*, 423 (43). Ἐπίσης V. MÜLLER, *Frühe Plastik*, 54. F. SCHACHERMEYR, *Die minoische Kultur des alten Kreta* (Stuttgart 1964) 207-8. B. SCHWEITZER, *Die geometrische Kunst Griechenlands* (Köln 1965) 126-8. Γὰ τὴν ἐπιβίωση δομικῶν ἀρχῶν τῆς νατουραλιστικῆς τέχνης στὰ δαιδαλικά χρόνια: Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, *XKT*, 211-4. Σὲ ψυχολογικὰ αἰτία ἀναζητεῖ τὴν ἐρμηνεῖα τοῦ καλλιτεχνικοῦ φαινομένου ὁ G. A. S. SNIJDER φθάνοντας ὅμως σὲ ἀκραῖα συμπεράσματα (*Kretische Kunst*, Berlin 1936, 38-49, 90-91. Βλ. καὶ κριτικὴ ἀπὸ τὸν J. HUTCHINSON, *Prehistoric Crete*, London 1962, 129-133). Ὁ HUTCHINSON καὶ κυρίως ἡ M. GROENEWEGEN-FRANKFORT (*Arrest and Movement*, London 1951, 214-6) ἀναζητοῦν τὶς ρίζες τοῦ μινωικοῦ νατουραλισμοῦ στὶς ψυχικὲς παρορμήσεις καὶ τὴν ἰδιοσυγκρασίαν τῶν καλλιτεχνῶν.

471. F. MATZ, *Göttererscheinung*, 410 (30). *Handbuch ὁ.π.* (σημ. 470) 240.

ανακτορική) όσο και στη χωροθέτηση τῶν ἐργαστηρίων κατασκευῆς νατουραλιστικῶν ἔργων (ἀνάκτορα ἢ ἀστικά κέντρα)⁴⁷² ἀλλὰ καὶ στὴν ἐπιλογὴ τῶν πρὸ πολυτιμῶν ὑλικῶν. Οἱ σημαντικὲς αὐτὲς παράμετροι τοῦ ρυθμοῦ ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ νατουραλιστικὰ ἔργα τέχνης ἀποτελοῦν ἀγαθὰ ἐπιδεικνυόμενης πολυτέλειας, ποὺ χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τὴν ἡγετική τάξη ὡς τεκμήρια τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ὑπεροχῆς⁴⁷³. Ἡ ταξικὴ αὐτὴ διάσταση τοῦ μινωικοῦ νατουραλισμοῦ ἐξηγεῖ τὴν περιορισμένη ἐπιρροή του ἔξω ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα, στὴν τέχνη ποὺ ἀπευθύνεται στὰ λαϊκὰ στρώματα. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς δὲν εἶναι σημαντικὴ ἡ ἐπίδραση τοῦ νατουραλισμοῦ στὴν πηλοπλαστικὴ ποὺ εἶναι ἀπὸ τὴ γένεσή της λαϊκὴ τέχνη μὲ μεγάλη παράδοση ἀπὸ τὰ νεολιθικὰ χρόνια καὶ ἐμφανίζει ἀξιοσημεῖωτη ἔμμονή στὰ ἀρχέγονα σχήματα. Ἐτσι, οἱ ὅποιες ἐπιρροὲς τῆς φυσιοκρατικῆς πλαστικῆς ἐντοπίζονται κυρίως στὴ μορφολογία καὶ σπανιότερα στὸν ρυθμό. Ἀναφέρθηκαν ἀρκετὲς τέτοιες περιπτώσεις στὴ διαμόρφωση τῆς κόμμωσης, στοὺς τύπους τῶν χειρονομιῶν, καὶ στὸ πλάσιμο τοῦ στήθους. Ὅμως λείπει κάθε αἴσθηση κίνησης καὶ ζωῆς ἀπὸ τὰ ἄκαμπτα καὶ ἄψυχα σώματα, ποὺ ἀνακαλοῦν ἔντονα τὶς προγενέστερες σχηματικὲς μορφές. Οἱ περιπτώσεις μιμήσεις διαμορφωμένων τύπων τῆς νατουραλιστικῆς πλαστικῆς μαρτυροῦν ἀπλῶς τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἐπιφανειακῆς, χωρὶς βάθος, ἐπίδρασης καὶ ὑπογραμμίζουν παράλληλα μὲ ἔμφαση τὴν ἀδυναμία τῆς πηλοπλαστικῆς νὰ ἀκολουθήσει δημιουργικὰ τὸ δυναμικὸ καλλιτεχνικὸ ρεῦμα τῆς ἐποχῆς.

Υπάρχουν ὅμως καὶ χαρακτηριστικὲς ἐξαιρέσεις. Ὅρισμένα εἰδώλια ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα, τὸν Κόφινα, τὴ Σύμη καὶ τὸν Τραόσταλο ἀποτελοῦν, ὅπως εἶδαμε, ἔργα ὑψηλῆς καλλιτεχνικῆς στάθμης καὶ εἶναι συγκρίσιμα μόνον μὲ τὰ καλύτερα παραδείγματα τῆς φυσιοκρατικῆς πλαστικῆς. Ἡ διάπλαση τῶν σωμάτων ἀλλὰ καὶ ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῶν φυσιογνωμικῶν χαρακτηριστικῶν (εἰδώλια Τραοστάλου) μαρτυροῦν τὴν ἐπιρροὴ τῶν ἐργαστηρίων χαλκοῦ καὶ φαγεντιανῆς. Ἡ ἐργαστηριακὴ συνάφεια φανερώνει ὅτι οἱ πηλοπλάστες εἶχαν γνώσεις κατεργασίας καὶ ἄλλων πολυτιμότερων ὑλικῶν⁴⁷⁴, ἰδιαίτερα μάλιστα τῆς χύτευσης τοῦ χαλκοῦ μὲ πρόπλασμα ἀπὸ κερί, ποὺ πλάθεται ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὁ πηλός. Ἴσως μάλιστα οἱ εἰδικευμένοι στὰ ἀνακτορικά ἐργαστήρια χαλκοπλάστες νὰ ἀσχολοῦνταν περιοδικὰ καὶ μὲ τὴν πηλοπλαστικὴ, ὅταν οἱ οἰκονομικὲς δυνατότητες τῶν χρηστῶν τῶν εἰδωλίων δὲν ἐπαρκοῦσαν γιὰ τὴν ἀπόκτηση χαλκίνων.

Παρὰ τὶς ἐξαιρέσεις ἡ ἀπήχηση τοῦ νατουραλισμοῦ στὸν χῶρο τῆς πηλοπλαστικῆς εἶναι περιορισμένη καὶ βραχύχρονη. Ἀπὸ τὴν ὀψιμὴ νεοανακτορικὴ καὶ κυρίως στὴν πρῶιμη μετανακτορικὴ («Πρῶιμη φάση»), τὸ νατουραλιστικὸ ρεῦμα ἐξαντλεῖται ἐνῶ παράλληλα ἐνισχύονται οἱ τάσεις ἐπανόδου σὲ γνωστὲς ἀπὸ τὴ ΜΜ πλαστικὴ σχηματικὲς φόρμες. Τὰ σώματα συγκροτοῦνται καὶ πάλι ἀπὸ συνθέσεις γεωμετρικῶν σχημά-

472. Σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τῶν ἐργαστηρίων βλ. CHR. BOULOTIS, *FMP*, 145-156.

473. J. MOODY, *FMP*, 235-241 καὶ C. VERLINDEN, *OpAth* XVII: 12, 1988, 183-9.

474. S. MACGILLIVRAY, *FMP*, 273-9 (ἡδη ἀπὸ τὴν ΜΜ).

των, όπως τρίγωνα, πρίσματα, ρόμβοι, κύλινδροι. Έτσι μετατρέπεται όριστικά σε κύλινδρο το κατώτερο τμήμα του σώματος των γυναικείων ειδωλίων και εγκαταλείπεται ή κωνική φούστα με τις καμπύλες πλευρές. Έπιστροφή στην παλαιοανακτορική παράδοση και αισθητική εκφράζει επίσης ή επικράτηση της γνωστής χειρονομίας των ΜΜ ειδωλίων που φέρνουν τα χέρια στο στήθος, καθώς και του «μεσομινωικού» πτηνόμορφου προσώπου με άσαφη συνοπτικά διατυπωμένα χαρακτηριστικά. Μόνο στον τρόπο δήλωσης των αμυγδαλόσχημων ματιών, στα είδωλα του Ίεροῦ των Διπλών Πελέκεων και το κεφάλι του Ψυχρού διαπιστώνεται επίδραση από τις όψιμες χρονικά κνωσιακές τοιχογραφίες. Στοιχεία ρεαλισμοῦ που κατάγονται από τη φυσιοκρατική παράδοση επιβιώνουν στο πλάσιμο του κορμού και κυρίως του στήθους όρισμένων γυναικείων ειδωλίων (π.χ. ειδώλιο Καλού και 49 Κνωσοῦ).

Πάντως τα χάλκινα είδωλα αντίθετα από τα πήλινα διατηρούν σε γενικές γραμμές τα βασικά μορφολογικά χαρακτηριστικά της φυσιοκρατικής πλαστικής, όπως τις κωδωνόσχημες φούστες, τις βοστρυχωτές κομώσεις και τις σπειροειδείς χειρονομίες, γεγονός που ίσως όφείλεται στην «κλειστή» εργαστηριακή παράδοση αλλά και στις αισθητικές ή θρησκευτικές προτιμήσεις των χρηστών.

Η «Πρώιμη» λοιπόν φάση αποτελεί οῦσιαστικά μεταβατική περίοδο με χαρακτηρισ που προέρχονται από την παλαιότερη μινωική παράδοση. Στοιχεία από την παλαιοανακτορική σχηματική και τη νεοανακτορική φυσιοκρατική αναμειγνύονται ελεύθερα χωρίς όμως να συγκροτούν νέα φυσιογνωμία, ένα νέο δηλαδή ρυθμό. Η τομή πραγματοποιείται στην επόμενη «Μέση Φάση», που αποτελεί στην πραγματικότητα την πρώτη, πρώιμη φάση, του μετανεκτορικού ρυθμοῦ.

Κύρια χαρακτηριστικά του είναι πρώτον ό τεκτονικός εκγεωμετρισμός που πραγματώνεται όχι με την απλή, σχεδόν τυχαία, συρραφή γεωμετρικών σχημάτων, όπως στην παλαιοανακτορική πλαστική, αλλά με την όρθολογική σύνθεση των μορφών πάνω στο καθορισμένο πλαίσιο των τεκτονικών αξόνων. Δεύτερον ή γραμμική-σχεδιαστική αντίληψη στην απόδοση των λεπτομερειών και τρίτον ό επιλεκτικός τονισμός σε μέγεθος και όγκο όρισμένων μερών της μορφής. Οί νέες αυτές αντίληψεις διαμορφώνονται έξω από την Κρήτη σε πρωιμότερη φάση, όπως αποδεικνύουν αρκετά σχετικά παραδείγματα, από τα ΥΕ Ι είδωλα της Κέας μέχρι τα ΥΕ ΙΙΒ είδωλα των Μυκηνών⁴⁷⁵, και

475. Μ. CASKEY 33-4 πίν. 16-17. Άνθρωπόμορφο άγγείο από την Άκρόπολη των Μυκηνών: W. TAYLOUR, *Antiquity* 44, 1970, 272 πίν. XXXIX, c. E. FRENCH, *SCABA*, 176 εικ. 7 (ΥΕ ΙΙΑ1). Η «κυρία της Φυλακωπής»: E. FRENCH (C. RENFREW) 211-216 εικ. 6.3 (πίν. 34d) 6.4 (πίν. 34a-b) και 6.5 (πίν. 31, 32a) (ΥΕ ΙΙΑ2). «Νατουραλιστικά» είδωλα: E. FRENCH εικ. 2 πίν. 13c. Γύψινο κεφάλι Μυκηνών: MARINATOS-HIRMER, *Kreta, Thera und das Mykenische Hellas* (München 1973) πίν. LVI, LVII. Έλεφαντίνο κεφάλι από το ιερό των Μυκηνών: W. TAYLOUR, *Antiquity* 44, 1970, 270 εικ. XLIC, d (πριν από το τέλος της ΙΙΒ). Γυναικείο ειδώλιο από το ιερό των Μυκηνών: AAA 3, 1970, 75 εικ. 2. *Antiquity* 43, 1969, 92 εικ. XIIIc (ΥΕ ΙΙΑ-πρώιμο ΙΙΒ). Ειδώλιο από την Άκρόπολη των Μυκηνών: ΠΑΕ 1962, 63 πίν. 61a (ΥΕ ΙΙΒ2) και άλλο σύγχρονο από το ιερό: AAA εικ. 6 *Antiquity* 44, 1970, πίν. XLII, b. Ειδώλιο του θαλαμωτοῦ τάφου 40 των Μυκηνών: AE 1888, 150 πίν. 9: 15. A. ΞΕΝΑΚΗ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Οί θαλαμωτοί τάφοι των Μυκηνών* (Paris 1985) 13-4 πίν. 28.

έρχονται στην Κρήτη μαζί με έλλαδικά φύλα στην ΥΜ ΙΙΒ και κυρίως στην ΙΙΓ⁴⁷⁶. Στη διάρκεια των δύο αυτών περιόδων («Μέση» και «Ύστερη» φάση) ή δομή των έλλαδικών και των κρητικών πλαστικών έργων παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά που εξελίσσονται όμοιότροπα και στις δύο περιοχές⁴⁷⁷.

Στη διείσδυση των μυκηναϊκών δομικών αντιλήψεων αντιστέκονται παρορμήσεις από το πρόσφατο παρελθόν άκμης της φυσιοκρατίας. Οι αντιστάσεις όμως αυτές έκδηλώνονται με διαφορετικούς βαθμούς έντασης και έτσι εξηγείται ή πολυμορφία που παρουσιάζει ή πλαστική της περιόδου. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελούν οι τρόποι απόδοσης του περιγράμματος του προσώπου, που είναι τυπικό μυκηναϊκό γνώρισμα ήδη από τη χρονική και στυλιστική φάση που αντιπροσωπεύουν τα είδωλα της Κέας. Έτσι στα είδωλα της Γόρτυνας, που είναι τα φυσιοκρατικότερα της περιόδου, το περίγραμμα δηλώνεται χωρίς ιδιαίτερη έμφαση με τον τονισμό της γραμμής των φρυδιών και των σιαγόνων, αλλά το μαλακό πλάσιμο και ή θολή διατύπωση των χαρακτηριστικών βρίσκονται μέσα στο κλίμα της νατουραλιστικής παράδοσης. Αντίθετα στα είδωλα των Γουρνιών το περίγραμμα τονίζεται ιδιαίτερα και διαμορφώνεται με την προσθήκη δακτυλίου από πηλό και βαφής. Το αποτέλεσμα που προκύπτει μαρτυρεί τη σύγκλιση με την έλλαδική πλαστική⁴⁷⁸.

Η επόμενη, «ύστερη» φάση είναι ή περίοδος της ωριμότητας του ρυθμού, της παγίωσης και κρυστάλλωσης των παραμέτρων του. Η γραμμική-σχεδιαστική αντίληψη εμπλουτίζεται με καλλιγραφική διάθεση, ιδιαίτερα στα καλύτερα δείγματα, όπως το ρυτό 137 των Μοιρών, το κεφάλι 78 (1812) της Αγίας Τριάδας και το είδωλο 23 από το Γάζι, ενώ ή τεκτονική συμμετρία φθάνει έως την επιτήδευση στο ρυτό π.χ. των Μοιρών, όπου εκτός από τα πλαστικά μέρη και ή γραπτή συμβατική διακόσμηση πειθαρχεί στις ανάγκες του ρυθμού. Έντονα τονίζονται επίσης οι οριζόντιοι και κατακόρυφοι άξονες τόσο στα πρόσωπα όσο και τους κορμούς και τα ύψωμένα χέρια. Η χειρονομία αυτή επικρατεί στα είδωλα καθώς και ή αντίστοιχη των χεριών στην οριζόντια θέση κάθετα στον κατακόρυφο άξονα του κορμού στα είδωλα, επειδή και οι δύο εκφράζουν άριστα το πνεύμα και το περιεχόμενο του τεκτονικού έκγεωμετρισμού. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου αποδίδονται με σχεδιαστική ακρίβεια, σαφήνεια και λιτότητα.

476. ΜΡ, 175-9. Μ. ΡΟΡΗΑΜ, *BSA* 60, 1965, 334-5. V. ΔΕΣΒΟΡΟΥΧ, *The Last Mycenaean*, 166-195 (με έπιφυλάξεις). Α. ΚΑΝΤΑ, 324-5. Ε. ΧΑΛΛΑΓΕΡ, *Cretan Studies* (Amsterdam 1988) 115-124 (κυρίως για τα Χανιά).

477. Για τους λόγους αυτούς πρέπει να αποφεύγονται οι χρονολογήσεις με βάση μόνο στυλιστικές συγκρίσεις ανάμεσα σε πλαστικά έργα από τον έλλαδικό χώρο και την Κρήτη πριν από την ΥΜ / ΥΕ ΙΙΒ, αφού πριν από το χρονικό αυτό όριο δεν παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά ρυθμού. Στην αντίθετη περίπτωση προκύπτουν πάντοτε υπερβολικά ψηλές χρονολογήσεις για τα κρητικά πλαστικά έργα (π.χ. είδωλα Κέας σε σχέση με τα είδωλα της Γόρτυνας, (CL. ΛΑΒΙΟΣΑ, *Πεπραγμ. Κρητολ.*, τ. Α', Αθήνα 1968, 380-381) και το είδωλο από τα Σαχτούρια (I. ΤΖΕΔΑΚΙΣ, *BSA* 62, 1967, 203-5).

478. Μυκητών: W. ΤΑΥΛΟΥΡ, *Antiquity* 43, 1969, πίν. XII, XIII και 44 πίν. XXXVIII-XLII, 'Απόλωνα Μαλεάτα: Ε. ΠΕΠΠΑ-ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, *Πήλινα είδωλα από το ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα Επιδαυρίας* (Αθήνα 1985 - Διδ. Διατριβή) πίν. 5.

Πάντως ἂν καὶ οἱ ἐπιρροὲς τῆς ἐλλαδικῆς-μυκηναϊκῆς πλαστικῆς εἶναι τώρα πρὸ ἔντονες καὶ εὐδιάκριτες ἢ καλλιτεχνικὴ στάθμη ἐξακολουθεῖ νὰ βρίσκεται σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο στὴν Κρήτη, γεγονὸς ποὺ ὀφείλεται στὴ διαρκὴ καὶ γόνιμη ἐπαφὴ μὲ τὸ μινωικὸ παρελθόν. Στὴν ἐλλαδικὴ πλαστικὴ ἡ κυριαρχία τῶν σχημάτων δὲν ἀμφισβητεῖται, ἀλλὰ στὴν Κρήτη ἐκδηλώνονται ἀκόμα ἀντιστάσεις στὶς ἰσχυρὲς τάσεις γιὰ σχηματοποίηση, ποὺ δὲν ἀλλοιώνουν ὅμως τὴ φυσιογνωμία τοῦ ρυθμοῦ.

Στὴν τελευταία, «ὑπομινωικὴ» φάση, ἡ συνοχὴ τῶν σχημάτων χαλαρώνει, ἡ συμμετρικὴ σχέση τῶν μελῶν διαταράσσεται, ἡ ἐνότητα τῶν μορφῶν διασπᾶται καὶ τὰ σχήματα αὐτονομοῦνται. Οἱ ἐνώσεις εἶναι γωνιώδεις, τὰ στερεομετρικὰ σχήματα συγκολλῶνται χωρὶς νὰ ἐνοποιοῦνται. Ἔτσι συρρικνώνεται καὶ στὸ τέλος ἐξαλείφεται τὸ κωνικὸ μέλος ποὺ διευκόλυνε ὀπτικά τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸν πρισματικὸ ἀνώτερο στὸν κυλινδρικὸ κατώτερο κορμό. Ὁ λαιμὸς ἐπιμηκύνεται καὶ ἀποξηραίνεται καὶ ἡ κεφαλὴ διογκώνεται στὸ ἔπακρο. Ἀντίθετα τὰ στήθη συρρικνώνονται σὲ μικρὲς κομβίους ἀποφύσεις.

Τὰ φυσιογνωμικὰ χαρακτηριστικὰ ἀποδίδονται ἀναλυτικά, τονισμένα μὲ προσθήκες πηλοῦ καὶ βαφῆς. Ἡ θέση τους ὅμως καὶ ἡ μεταξὺ τους σχέση μεγέθους δὲν διατηρεῖται σταθερὴ καὶ παρουσιάζει σοβαρὲς ἀποκλίσεις ἀπὸ τὸ φυσικόν. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ προσώπου εἶναι πάντα ἐπίπεδη, χωρὶς πλαστικότητα. Ἡ ἐξέλιξη πρὸς τὴ διάσπαση ἀκολουθεῖ δύο διαφορετικὲς κατευθύνσεις, ποὺ προσδιορίζονται ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες δομικὲς ἀντιλήψεις, τὴ μυκηναϊκὴ καὶ τὴ μινωικὴ. Ὁ ὑπερτονισμὸς τοῦ περιγράμματος τοῦ προσώπου, ποὺ ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ τῆς μυκηναϊκῆς δομῆς, ὁδηγεῖ σταδιακὰ στὸν ἀποχωρισμὸ τοῦ προσώπου ἀπὸ τὴν κεφαλὴ. Στὶς δύο προηγούμενες φάσεις τονίζεται μόνον τὸ περίγραμμα, ἀλλὰ στὴν «ὑπομινωικὴ» διαφοροποιεῖται ὁλόκληρη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ προσώπου ἀπὸ τὴν κυρτὴ τῆς κεφαλῆς καὶ ἔτσι μετατρέπεται σὲ ἐπίπεδη δισκοειδῆ ἢ διεδρικὴ τριγωνικὴ (π.χ. τὸ εἶδωλο **19** ἀπὸ τὸ Καρφί, ἢ «σφίγγα» **100** τῆς Ἀγίας Τριάδας, ἢ κεφαλὴ εἰδώλου **187** ἀπὸ τὸ σπήλαιον Πατσοῦ καὶ ἡ κεφαλὴ **69** ἀπὸ τὸ Καλὸ Χωριό). Στὸ ἔσχατο στάδιο ἀπομένει μόνον τὸ δισκοειδὲς ἢ τριγωνικὸ πρόσωπο, ἀφοῦ ὁ ὄγκος τῆς κεφαλῆς συρρικνώνεται καὶ στὸ τέλος σχεδὸν ἐξαλείφεται (εἶδωλα **11**, **12** Βροκάστρου, κεφαλὲς **90**, **97**, **92** Ἀγίας Τριάδας). Ἡ συνεχιζόμενη καὶ ἐντεινόμενη σύγκλιση τῶν μορφοπλαστικῶν ἀντιλήψεων στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο καὶ τὴν Κρήτη στὴν τελευταία αὐτὴ περίοδο ὁδηγεῖ στὴν κατασκευὴ ὁμοίων ἔργων καὶ στὶς δύο περιοχάς⁴⁷⁹.

Στὴ δεύτερη κατηγορία εἰδῶλων δὲν δηλώνεται τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ συγκολλῶνται πάνω στὴν ἀδρανὴ κυρτὴ ἐπιφάνεια τῆς κεφαλῆς. Ἡ ἀπουσία περιγράμματος ὁδηγεῖ στὸν ἀποσυντονισμὸ τῆς συμμετρικῆς διάταξης τῶν χαρακτηριστικῶν μὲ ἀποτέλεσμα τὴ γενικὴ χαλαρότητα καὶ ἀσυμμετρία. Τὰ μάτια καὶ τὰ μῆλα «ὀλισθαίνουν» σὲ ἀφύσικες θέσεις πρὸς τὰ κάτω ἢ τὰ πλάγια τῆς κεφαλῆς (π.χ. κεφαλὲς πλαστικοῦ ἀγγείου καὶ εἰδωλίου τῆς Σύμης, πλαστικὸ ἀγγεῖο **179** τῆς «κατά-

479. Παράδειγμα ἡ κεφαλὴ ἀπὸ τὴν Ἀσίνη: O. FRÖDIN - A. PERSSON, *Asine* (1938) 308 εἰκ. 211 ἢ κεφαλὴ τοῦ Ἰλινός: G. MYLONAS, *AJA* 41, 1937, 237-247 καὶ τῆς Ὑδρας: *ΑΔ* 20, 1965, Χρονικά 1, 130 πίν. 108α.

σχεσης Γαϊτάνου», ειδώλιο της Ἀκροπόλεως της Γόρτυνας). Ὁ τρόπος αὐτὸς ἀπόδοσης ἀνατρέχει σὲ πρωτεϊκές, δομικὲς ἀρχὲς τῆς μινωικῆς τέχνης, ὅπως εἶναι ἡ ἀποστροφή πρὸς τὰ τονισμένα περιγράμματα καὶ τοὺς γραμμικοὺς χαρακτῆρες καὶ ἡ ἐλεύθερη, χωρὶς δεσμεύσεις ἀνάπτυξη τῶν μορφῶν στὸν χῶρο.

Ἀνάλογες τάσεις μορφοποίησης σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχὲς τοῦ μετανακτορικοῦ ρυθμοῦ διαπιστώνονται καὶ στὰ ειδώλια ἀπὸ τὴν ΥΜ ΙΙΒ. Συγκεκριμένα, ἀπαλείφονται σταδιακὰ δευτερεύοντα στοιχεῖα, ὅπως περιζώματα καὶ κομμώσεις, συρρικνώνονται τὰ ἄκρα καὶ δηλώνονται μὲ περιληπτικὸ τρόπο τὰ φυσιογνωμικὰ χαρακτηριστικά. Οἱ τάσεις αὐτὲς ἐνισχύονται πρὸς τὴν Ὑπομινωικὴ καὶ ἔτσι οἱ κορμοὶ μετατρέπονται σὲ ἐπιμήκεις κυλίνδρους, τὰ ἄκρα σὲ ἀπλὲς ἀποφύσεις, ἐνῶ ἀντίθετα οἱ κεφαλὲς μεγεθύνονται καὶ ἡ μύτη συνήθως καὶ τὰ μάτια τονίζονται πλαστικά, ὅπως καὶ στὰ εἰδῶλα. Οἱ τονισμοὶ αὐτοί, ποὺ σχετίζονται μὲ θρησκευτικοὺς συμβολισμοὺς ἢ τρέχουσες κοινωνικὲς ἀντιλήψεις, δὲν λείπουν ἀπὸ καμιά ἐποχὴ, ἀλλὰ παρουσιάζουν πολυτυπία καὶ ἀνομοιογένεια, γεγονός ποὺ σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχει ἓνας ἐνιαῖος, διαχρονικὸς κώδικας μορφοποίησης τῶν εἰδωλίων⁴⁸⁰.

Μορφολογικὰ χαρακτηριστικά τῆς μινωικῆς εἰδωλοπλαστικῆς ἐπιβιώνουν ἕως καὶ τὰ δαιδαλικά-ἀρχαῖκά χρόνια. Περιγράφηκαν ἤδη ἀρκετὲς περιπτώσεις διατήρησης σὲ στάδιο ἐκφυλισμοῦ κομμώσεων, χειρονομιῶν, κυλινδρικῶν κορμῶν καὶ φυσιογνωμικῶν τύπων. Ἀκόμα, ἡ διατήρηση τοῦ μεγέθους τῶν γεωμετρικῶν-δαιδαλικῶν περίοπτων πλαστικῶν ἔργων στὴ μικρὴ σχετικὰ κλίμακα τῶν μινωικῶν εἰδωλίων καὶ εἰδῶλων θεωρήθηκε ὅτι ὀφείλεται σὲ παρορμήσεις ἀπὸ τὸ παρελθόν, δηλαδὴ στὴν πάγια ἀποστροφή τῆς μινωικῆς τέχνης πρὸς τὸ μνημειῶδες⁴⁸¹.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἐπιβίωση ἢ ἀναβίωση δομικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ μινωικοῦ νατουραλισμοῦ στὴν τέχνη τῆς δαιδαλικῆς καὶ ἀρχαϊκῆς περιόδου. Οἱ ἐρμηνεῖες τοῦ καλλιτεχνικοῦ αὐτοῦ φαινομένου ποικίλλουν ἀλλὰ εἶναι βέβαιο ὅτι δὲν ὀφείλεται στὴν ἀπλὴ ἀντιγραφὴ μινωικῶν ἔργων τέχνης ἢ σὲ μία συνειδητὴ ἐπιστροφή στὸ παρελθόν, σὲ ἓνα εἶδος δηλαδὴ ἀρχαϊσμοῦ⁴⁸². Στὴν περίπτωσή αὐτὴ ἡ ἐπίδραση θὰ ἦταν περιορισμένη καὶ ἐπιφανειακὴ, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ ἀφομοίωση τῶν δομικῶν ἀρχῶν τῆς μινωικῆς τέχνης προϋποθέτει μία βαθύτερη καὶ μονιμότερη διαλε-

480. Στὴν ἀνάγνωση αὐτῆς τῆς ιδιότυπης κρυπτογραφικῆς γλώσσας τῶν εἰδωλίων ἀποφασιστικὸ ρόλο διαδραματίζει ἡ χωροχρονικὴ καὶ νοηματικὴ του συνάφεια. Βλ. π.χ. τὴ γενικόλογη ἐρμηνεία, χωρὶς ἀναφορὰς στὸ «context», τῶν γεωμετρικῶν εἰδωλίων ἀπὸ τὸν Ν. HIMMELMAN-WILDSCHUTZ, *Bemerkungen zur geometrischen Plastik* (Berlin 1964). Κριτικὴ ἀπὸ τὴν L. H. LANGTON, *Bronze Anthropomorphic Votive Figurines* (Un. Mic. 1984) 11-12. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ παράγοντα συνάφεια («context») στὴν ἐρμηνεία τῶν εἰδωλίων βλ. στὸ κεφ. VI.

481. Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, *Στήλη (πιμτ. τόμος Ν. Κοντολέοντος)* 90-1, 94. Γιὰ τὸν χαρακτῆρα τοῦ μνημειώδους στὴν ἐλληνικὴ πλαστικὴ, Ν. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, *Πεπραγμ. Κρητ. Συνεδρ.* τ. Α' (Ἀθήνα 1973), 134-153.

482. Ἀπόψεις γιὰ τὸ θέμα καὶ κριτικὴ: Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, *ΧΚΤ*, 214-9. Εἰδικότερα γιὰ τὴν πιθανότητα ἀντιγραφῆς μινωικῶν μοτίβων ἀπὸ τυχαῖα ἀνακαλυπτόμενα κυρίως σὲ τάφους ἀντικείμενα τέχνης βλ. ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, *Κρητ. Χρον.* Δ', 1950, 294-318. Ν. COLDSTREAM, *BICS* 31, 1984, 99-100 καὶ *Studies in Honour of T. B. L. Webster* τ. II (Bristol 1988) 23-32.

κτική σχέση με τὸ παρελθὸν καὶ ψυχικὴ προδιάθεση. Μὲ τὴν ἐξέταση τῶν μορφολογικῶν καὶ στυλιστικῶν χαρακτηριστικῶν τῶν πηλινῶν εἰδωλίων καὶ εἰδώλων ποὺ προηγήθηκε τεκμηριώνεται ἡ ἀδιάλειπτη καὶ γόνιμη ἐπαφὴ μετὰ τὰς ἀρχὰς τῆς νατουραλιστικῆς τέχνης καὶ ἡ συντήρηση καὶ μετάδοση ἐνὸς δυναμικοῦ καλλιτεχνικοῦ ρεύματος, διαμέσου κυρίως τῶν ἐργαστηρίων πηλοπλαστικῆς ἕως καὶ τὰ πρῶιμα ἑλληνικὰ χρόνια. Σχήματα καὶ ἀπολιθωμένες μορφές ἀπὸ τὴ μινωικὴ παράδοση διατηροῦνται βέβαια καὶ στὰ χάλκινα εἰδώλια⁴⁸³, ἀλλὰ τὰ ἐργαστήρια χαλκοπλαστικῆς εἶναι πολὺ πρὸ συντηρητικὰ καὶ «κλειστὰ» καὶ περιορίζονται ἀπλῶς στὴν ἀναπαραγωγὴ ἀναχρονιστικῶν προτύπων ἕως τὴν πλήρη ἐξάντληση, χωρὶς καμιά προσπάθεια γιὰ ἀνανέωση καὶ ἀποδοχὴ τῶν νέων ἰδεῶν. Ἀντίθετα ἡ πηλοπλαστικὴ εἶναι τέχνη μὲ δημιουργικὸ καὶ ἀνανεωτικὸ χαρακτῆρα καὶ γι' αὐτὸ υἱοθετεῖ καὶ ἀφομοιώνει ἀμέσως τὶς νέες αὐτὲς ἰδέες, ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὶς μυκηναϊκὰς περιοχές. Πλάθονται ἔτσι μορφές μὲ ἰδιαίτερη καλλιτεχνικὴ φυσιογνωμία καὶ στοιχεῖα ἀνάμεικτα ἀπὸ τὴ μινωικὴ καὶ μυκηναϊκὴ τέχνη. Ἀσφαλῶς δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ περιόδους ἑντασης τῆς διείσδυσης τῶν μυκηναϊκῶν δομικῶν ἀντιλήψεων, δηλαδὴ στὴ «Μέση» καὶ «Ὑστερη» φάση τῆς μετανακτορικῆς πλαστικῆς, παρατηρεῖται μία ἀντίστοιχη ἀναζωογόνηση τῆς φυσιοκρατικῆς πνοῆς, ἀφοῦ τὰ νέα, ἰσχυρὰ ἐρεθίσματα παρέχουν ἀφορμὴ γιὰ καινούργιες δημιουργικὰς ἀναζητήσεις. Φαίνεται λοιπόν, στὸ φῶς τῶν νέων δεδομένων, ὅτι ἡ δυναμικὴ ἀναγέννηση τοῦ φυσιοκρατικοῦ ρυθμοῦ στὰ δαιδαλικά χρόνια δὲν ἀποτελεῖ μεμονωμένο ἢ τυχαῖο συμβάν, ἀλλὰ τὸ τελικὸ στάδιο καὶ κορυφαῖο γεγονὸς ἐνὸς ἀλυσιδωτοῦ φαινομένου περιοδικῆς ἀνανέωσης τῆς τέχνης, ποὺ παρατηρεῖται κυρίως στὸν χῶρο τῆς πηλοπλαστικῆς. Ἀλλὰ καὶ ἡ διαφορὰ ποιότητος ποὺ διαπιστώνεται στὰ ἔργα μιᾶς συγκεκριμένης περιόδου ὀφείλεται στὸν διαφορετικὸ βαθμὸ ἀφομοίωσης, ἀνάλογα μὲ τὴν ἰκανότητα τῶν τεχνιτῶν καὶ τὴν παράδοση τῶν ἐργαστηρίων, τῶν ἀρχῶν τῆς νατουραλιστικῆς τέχνης.

---

483. Ἡ Α. ΛΕΜΠΕΣΗ ὑποστηρίζει ὅτι τὸ μινωικὸ καλλιτεχνικὸ ὕφος συντηρήθηκε κυρίως στὰ ὑπομινωικά ἐργαστήρια, ποὺ κατασκεύαζαν χάλκινα εἰδώλια *ΧΚΤ* ὅ.π. (σημ. 482).

VI. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ

Ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν εἰδωλίων καὶ εἰδώλων εἶναι ἡ ἀσφαλὲς χρονολόγησή τους, ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ συνάφεια («context»), τὶς γραπτὲς διακοσμήσεις, τὸν ρυθμὸ καὶ τὴ μορφολογία. Ἡ ἀκριβὲς χρονολόγησή τους δίνει στὴ συνέχεια τὴ δυνατότητα ἀναζήτησης τῆς χωροχρονικῆς («temporal-spatial context») καὶ δευτερογενῶς καὶ νοηματικῆς συνάφειας μὲ ἓνα συγκεκριμένο κύκλο λατρείας καὶ τὴν ἀντίστοιχη εἰκονογραφικὴ ἐνότητα⁴⁸⁴. Ζητούμενο λοιπὸν εἶναι ἡ ἀναγνώριση καὶ περιγραφὴ τῆς λειτουργικῆς σχέσης τῶν εἰδωλίων καὶ εἰδώλων μὲ τὶς λατρευτικὲς πράξεις ποὺ τελοῦνται στὰ ἀνακτορικὰ καὶ τὰ οἰκιακὰ ἱερά, στὰ ἱερά κορυφῆς, στὰ μετανακτορικὰ κοινοτικά καὶ στὰ ὑπαίθρια ἱερά καὶ σπήλαια. Ἀλλὰ καὶ τὸ ζήτημα τῆς ἐρμηνείας συναρτᾶται ἔτσι μὲ τὸ εὐρύτερο πρόβλημα ἐρμηνείας τῆς λατρείας, ποὺ περιλαμβάνει τὴν ἀναζήτηση, ταύτιση καὶ σύνθεση θεματικῶν ἐνοτήτων μὲ περιεχόμενο νοηματικὰ ὁμόκεντρες λατρευτικὲς πράξεις⁴⁸⁵.

Κύκλοι Λατρείας - Θεματικὲς Ἐνότητες

1. Ἀνακτορικὴ - οἰκιακὴ λατεία

Ἀντίθετα ἀπὸ τὴν παλαιοανακτορικὴ, ἡ νεοανακτορικὴ εἰκονογραφία περιλαμβάνει μεγάλο ἀριθμὸ παραστάσεων ποὺ εἰκονίζουν τελετουργίες καὶ σκηνὲς θρησκευτικοῦ περιεχομένου μὲ κύρια χαρακτηριστικὰ τὴν ἔντονη ἀφηγηματικότητα καὶ τὴ ζωηρὴ δράση. Οἱ περισσότερες πληροφορίες προέρχονται ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῶν τοιχογραφιῶν, τῶν σφραγίδων καὶ τῶν σφραγιστικῶν δακτυλιδιῶν. Ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ εἰδώλια καὶ τὶς συνθέσεις εἰδωλίων παραπέμπουν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα σὲ θέματα τῆς νεοανακτορικῆς εἰκονογραφίας, μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴ σύνθεση ἀνθρώπινης μορφῆς καὶ

484. C. RENFREW, *SCABA*, 27-33. C. RENFREW, 393 κέ.

485. Πέντε παραδείγματα λατρευτικῶν πράξεων-θεματικῶν ἐνοτήτων μέσα στὴν ἀνακτορικὴ λατεία πραγματεύεται πρόσφατα ὁ P. WARREN: *Minoan Religion as Ritual Action* (Göteborg 1988).

κτιρίου. Ἡ ἐνότητα αὐτὴ ἀναφέρεται σὲ θρησκευτικὲς δραστηριότητες ποικίλης μορφῆς μέσα ἢ μπροστὰ σὲ κτίρια - ἱερά⁴⁸⁶.

Ἄρκετὰ τέτοια ὁμοιώματα προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα (π.χ. πίν. 81ς'). Εἰκονίζουν σεβίζουσα ἀνδρική μορφή μέσα σὲ ἱερό, ποὺ ἀποδίδεται συμβατικά μὲ τοὺς δύο πλάγιους καὶ τὸν ὀπίσθιο τοῖχο. Τὴν ἱερότητα τοῦ οἰκοδομήματος ὑπογραμμίζουν σὲ μερικὲς περιπτώσεις κέρατα καθοσιώσεως συγκολλημένα στὴν ἀπόληξη τῶν τοίχων. Μὲ ὅμοιο τρόπο ἀποδίδονται τὰ ὁμοιώματα ἱερῶν τοῦ Πισκοκεφάλου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὅμως λείπουν οἱ συγκολλημένες ἀνθρώπινες μορφές⁴⁸⁷. Ἄν καὶ δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν ἀκριβή τους προέλευση καὶ τὴν ἀνασκαφικὴ συνάφεια, τὸ εἶδος τοῦ πηλοῦ καὶ ἡ διάπλαση τῶν εἰδωλίων τὰ συνάπτει χωρὶς δυσκολία μὲ τὰ προϊόντα τοῦ νεοανακτορικοῦ ἐργαστηρίου τῆς Μεσαράς.

Στὴν ἴδια θεματικὴ ἐνότητα παραπέμπει καὶ τὸ MM III ὁμοίωμα τῶν Ἀρχανῶν⁴⁸⁸. Τὸ κτίριο ὅμως ἀποδίδεται ἀναλυτικὰ καὶ ὄχι περιληπτικά, ὅπως στὰ ὁμοιώματα τῆς Ἁγίας Τριάδας καὶ ἡ γυναικεία μορφή, ποὺ δὲν σώθηκε ὁλόκληρη, ἐμφανίζεται στὸν ἐξώστη ὡς δεόμενη ἢ ὡς ἐπιφαινόμενη σύμφωνα μὲ τὰ πρότυπα πιθανῶν ἀνακτορικῶν τελετουργιῶν⁴⁸⁹.

Περισσότερο σαφὲς καὶ ἀναλυτικὴ εἶναι ἡ περιγραφὴ τῆς λατρευτικῆς πράξης στὰ ὁμοιώματα τοῦ θολωτοῦ τάφου Καμηλαρίου, ποὺ χρονολογοῦνται, ὅπως εἶπαμε, στὴν πρώιμη νεοανακτορικὴ⁴⁹⁰. Τὸ γνωστότερο ἀπὸ αὐτὰ ἀποδίδει σκηνὴ λατρείας θεοτήτων ἢ θεοποιημένων νεκρῶν⁴⁹¹. Τὰ πρότυπα τῆς παράστασης βρίσκονται καὶ πάλι στὴν νεοανακτορικὴ εἰκονογραφία: τὸ μοτίβο τῆς καθιστῆς σὲ θρόνο ἢ στὸ ἔδαφος θεᾶς⁴⁹² καὶ ἡ σκηνὴ τῆς προσφορᾶς σκευῶν στὴν καθιστὴ θεότητα⁴⁹³. Εἰδικότερα ὁ συνδυασμὸς βωμοῦ μὲ σπονδικὰ σκεύη ὑπαινίσσεται τὴν προσφορὰ σὲ χθόνια θεότητα ἢ τὸν νεκρό, ὅπως φαίνεται στὴ γνωστὴ σκηνὴ τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἁγίας Τριάδας ποὺ ἀποτελεῖ τὸ πλησιέστερο εἰκονογραφικὸ παράλληλο⁴⁹⁴ ἀλλὰ καὶ σὲ ἓνα θραῦσμα σαρ-

486. Σχετικὰ εἶναι τὰ ἄρθρα τῶν E. DAVIS, N. MARINATOS καὶ R. HÄGG στὸ *FMP*. Ἄλλες θεματικὰ συναφεῖς παραστάσεις λατρείας: B. RUTKOWSKI, *FGK*, 11-34.

487. N. ΠΛΑΤΩΝ, *ΠΑΕ* 1952, 635-6. B. RUTKOWSKI, *FGK*, 22 εἰκ. 8: 3-6 ἀβέβαιης, ὅμως, χρονολόγησης. Ἄλλα παλαιοανακτορικὰ ὁμοιώματα χωρὶς ἀνθρώπινες μορφές εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴν Κνωσό (*PM* I, 305-6 εἰκ. 225: MM IIb) καὶ τὸ Μοναστηράκι Ἀμαρίου (A. ΚΑΝΤΑ, ἀνακοίνωση στὸ ΣΤ' Κρητολογικὸ Συνέδριο).

488. A. ΛΕΜΠΕΣΗ, *ΑΕ* 1976, 12-43.

489. R. HÄGG στὸ *FMP*, 132-3.

490. Βλ. σ. 59 καὶ σημ. 71.

491. D. LEVI, La tomba a tholos di Kamilarì presso a Festos, *ASAtene* XXXIX-XL (N. S. XXIII-XXIV 1961-2) 122-139. CH. LONG, 45-6.

492. *MMR* 346-352. B. RUTKOWSKI, *FGK*, 108-9. E. T. VERMULE, Götterkult, *ArchHom* 3, V (Göttingen 1974) 16-8. G. MYLONAS, *The Aegean and the Near East* (Studies presented to H. Goldman) (New York 1956), 110-121 (μυκην. εἰδώλια). W. D. NIEMEIER, *AM* 101, 1986, 81 εἰκ. 9-14 καὶ 130. CHR. BOULOTIS, *FMP*, 151.

493. Ἀγγεῖα, κύπελλα καὶ ρυτὸ καὶ ὄχι «πόπανα», ὅπως ὑποστήριξε ὁ Levi. Βλ. καὶ CH. LONG, 66.

494. CH. LONG, 36.

κοφάγου από τὸ Κυπαρίσι (εἰκ. 103)⁴⁹⁵. Στὴν παράσταση αὐτὴ συνδυάζεται ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τῆς πρόσοψης ἱεροῦ, ποὺ ἀποδίδεται συμβατικὰ καὶ ἀφαιρετικὰ μὲ γραμμικοὺς κίονες καὶ ἐπιστύλιο μὲ κυκλικὲς ἀπολήξεις τῶν δοκαριῶν τῆς στέγης, ὅπως στὶς παραστάσεις λατρείας⁴⁹⁶, μὲ τὴ λειτουργικότητα τοῦ βωμοῦ καὶ τὸ περιεχόμενο προφανῶς τῆς ἀνάλογης σκηνῆς τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἀγίας Τριάδας, ὅπου καὶ πάλι ὁ βωμὸς συνδυάζεται μὲ πανομοιότυπη σπονδικὴ πρόχου. Τὴ στενὴ εἰκονογραφικὴ καὶ νοηματικὴ συνάφεια μὲ τὴ σαρκοφάγο τῆς Ἀγίας Τριάδας πιστοποιεῖ ἡ ἐπανάληψη ὁμοίας πρόσοψης ἱεροῦ στὸ κατώτερο διάχωρο τῆς ἴδιας στενῆς πλευρᾶς τῆς πῆλινης λάρνακας ποὺ θυμίζει ἀνάλογης μορφῆς κτίσμα πίσω ἀπὸ τὸν βωμὸ στὴ σαρκοφάγο τῆς Ἀγίας Τριάδας.

Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς ἀπεικονίσεις χρησιμοποιοῦνται καθιερωμένοι τύποι μὲ συμβολικὸ περιεχόμενο, ὅπως ὁ βωμὸς, ἡ σπονδικὴ πρόχους, τὸ κτίριο. Ὁ συμβατικὸς, κωδικοποιημένος ἐπίσης τρόπος δήλωσης τοῦ ἱεροῦ, μὲ κίονες, μαρτυρεῖ ὅτι καὶ στὸ ὁμοίωμα δὲν ἀποδίδεται πραγματικὸς ἀρχιτεκτονικὸς τύπος, ἀλλὰ τὸ σύμβολο, τὸ ἰδεόγραμμα τοῦ ἱεροῦ, σύμφωνα μὲ τὴν κοινὰ ἀποδεκτὴ γλῶσσα τῆς νεοανακτορικῆς εἰκονογραφίας⁴⁹⁷. Ἴσως ἀκόμα ἡ στερεότυπη ἐπανάληψη τέσσερις φορές τῆς πράξης προσφορᾶς ἐμπνέεται ἀπὸ τὸν παγιωμένο τρόπο σύνταξης παρόμοιων, μηχανικὰ ἐπαναλαμβανόμενων θεμάτων, κυρίως στὶς τοιχογραφίες καὶ δὲν ἀποδίδει μὲ ρεαλιστικὸ τρόπο μία ὁμαδικὴ πράξη λατρείας ἰσαριθμῶν θεοτήτων ἢ θεοποιημένων νεκρῶν, ὅπως ὑποστηρίχθηκε⁴⁹⁸.

Ἐνα δεῦτερο ὁμοίωμα ἀποδίδει μία ἄλλη σκηνὴ λατρείας μέσα σὲ κυκλικὸ ἱερὸ μὲ κέρατα καὶ πουλιὰ στὴν περιφέρεια⁴⁹⁹. Μέσα σὲ αὐτὸ ἱερουργοῦν δύο καθιστὲς μορφές μπροστὰ σὲ τράπεζα, ἐνῶ μία τρίτη παρακολουθεῖ τὰ δρώμενα ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή εἶναι καὶ ἐδῶ φανταστικὴ καὶ δὲν ἀνταποκρίνεται σὲ πραγματικὲς κατασκευές. Τεκτονικὸ στοιχεῖο εἶναι μόνον ἡ θύρα, ποὺ ἀποτελεῖ σημαν-

495. Τὸ θραῦσμα προέρχεται ἀπὸ τὸν συλημένο τάφο 1 τοῦ ΥΜ ΠΙΑ2-Β νεκροταφείου θαλαμωτῶν τάφων στὴ θέση «Στοῦ Βαθειᾶ» περιοχῆς Κυπαρισίου Τεμένους: Γ. ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ, *Εἰλανίνη*, 235-243 (δημοσίευση τοῦ ἀσύλητου τάφου 3 καὶ συνοπτικὴ ἀναφορὰ στοὺς ὑπολοίπους).

496. B. RUTKOWSKI, *FGK*, 16-18 εἰκ. 3.

497. A. FURUMARK, *Op.Ath.* VI, 1965, 91, 94. Ὅπως τὰ περισσότερα πῆλινα ὁμοιώματα δὲν ἀποδίδει πιστὰ ἓνα ἀρχιτεκτονικὸ σχῆμα. Μακρινὴ εἶναι ἡ σχέση μὲ τὰ οἰκιακὰ ἱερά-«παρεκκλήσια» μὲ κίονες μπροστὰ καὶ κόγχες στὸ βάθος στὴν «οἰκία τοῦ Ἱεροῦ Βήματος», τὴν «οἰκία τοῦ Ἀρχιερέως» καὶ τὴν «Βασιλικὴ Ἑπαυλὴ» (D. LEVI, 129). Διαφορὲς ἐντοπίζονται τόσο στὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή ὅσο καὶ τὰ λειτουργικὰ τοὺς χαρακτηριστικά. Ἀσφαλῶς θὰ διέφερε καὶ ἡ μορφή ἀλλὰ καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς τελετουργικῆς πράξης, ποὺ πιθανότατα σχετίζονταν μὲ τὴ δραματοποιημένη θεοφάνεια. Βλ. σχετικὰ R. HÄGG, *AM* 101, 1986, 47-55, 61-2.

498. Ὁ D. LEVI ὑποστηρίζει ὅτι τὸ ὁμοίωμα ἀποδίδει σκηνὴ λατρείας θεοτήτων ἢ θεοποιημένων νεκρῶν. Βλ. ὅμως τὶς παρατηρήσεις τοῦ Ν. Πλάτωνος στὴν ἀνασύνθεση τοῦ «Campstool Fresco» ἀναφορικὰ μὲ τὸ νόημα μιᾶς στερεότυπα ἐπαναλαμβανόμενης τελετουργικῆς πράξης: *ΚρητΧρον.* ΠΓ', 1959, 344-5.

499. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ πτηνοῦ ὡς συμβόλου τῆς θεᾶς βλ. *MMR* 330-340. R. HÄGG, *AM* 101, 1986, 42.

τικό σημείο ιερότητας⁵⁰⁰ καὶ στοιχεῖο προσδιοριστικό τοῦ «οἰκιακοῦ» χαρακτήρα τῆς λατρείας. Ἡ διάταξη τράπεζας στὸ ἐσωτερικὸ δωματίου ἀνάμεσα σὲ ἱερεῖς ἢ λάτρες ὁδήγησε σὲ συγκρίσεις μὲ δωμάτια τῶν ἀνακτόρων Κνωσοῦ καὶ Φαιστοῦ μὲ τράπεζα ἢ ἐσχάρα στὸ κέντρο ἀνάμεσα σὲ θρανία καὶ λίθινο κάθισμα, στὰ ὁποῖα ἴσως ἐτοιμάζονταν ἱερὰ δεῖπνα⁵⁰¹.

Παρόμοια ὁμοιώματα κυκλικῶ ἢ ὀρθογώνιου τύπου, μὲ μορφὲς στὸ ἐσωτερικόν, προέρχονται καὶ ἀπὸ ὀρισμένα ὑπαίθρια ἱερὰ⁵⁰². Ἡ πρόσφατη ἀνασκαφὴ στὸν Κόφινα⁵⁰³, ὅπου βρέθηκαν ἀρκετὰ ὁμοιώματα καὶ τῶν δύο τύπων ἀπέδειξε ὅτι χρονολογοῦνται στὴ ΜΜ ΙΙΙ περίοδο, ὅπως δηλαδὴ καὶ τὰ ὁμοιώματα τοῦ Καμηλαρίου καὶ τῶν Ἀρχανῶν. Ἡ ἰδέα αὐτὴ ἀνατρέχει στὸν συνδυασμὸ κτιρίου μὲ ἀνθρώπινες μορφὲς ποῦ, ὅπως εἶδαμε, ἀναπτύσσεται κυρίως στὴ νεοανακτορικὴ περίοδο. Ἡ παρουσία τους ἐπομένως στὰ ἱερὰ αὐτὰ ἀνταποκρίνεται σὲ μία πρὸ ἐξελιγμένη φάση λατρείας πέρα ἀπὸ τὰ γνωστὰ πλαίσια τοῦ παλαιοανακτορικοῦ ἱεροῦ κορυφῆς. Ἡ φάση αὐτὴ ἴσως συμβαδίζει χρονικὰ μὲ τὴν ἀνέγερση κτιρίων καὶ τὴν ἀνάθεση εἰδωλίων μὲ χαρακτηριστικὰ τῆς νεοανακτορικῆς πλαστικῆς, ὅπως βοστρυχωτὲς κομμώσεις καὶ ἀνεπτυγμένο σχετικὰ μυικὸ ὄγκο. Ἐπιπλέον εἶναι εὐλόγο νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι τὰ ὁμοιώματα αὐτά, συνδεόμενα μὲ τὴ σειρά τῶν ἀνάλογων ὁμοιωμάτων ἄλλης προέλευσης, δηλώνουν προσεγγίσεις τῆς λατρείας στὰ ἱερὰ κορυφῆς πρὸς τὴν οἰκιακὴ - ἀνακτορικὴ λατεία καὶ τὶς πράξεις της, ὅπως αὐτὲς εἰκονίζονται ὅχι μόνο στὰ ὁμοιώματα ἀλλὰ καὶ στὴν εἰκονογραφία τῆς ἐποχῆς γενικότερα. Ἀποτελοῦν ἔτσι μία ἀκόμα μαρτυρία ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς πηλοπλαστικῆς γιὰ τὴν ἀνανέωση τῆς λατρείας στὰ ἱερὰ κορυφῆς στοὺς νεοανακτορικοὺς χρόνους, ποῦ εἶναι προφανὲς καὶ ἀπὸ ἄλλες κατηγορίες εὐρημάτων, καὶ ὑποδεικνύουν τὸν ἀνακτορικὸ - οἰκιακὸ κύκλο ὡς τὸν χῶρο προέλευσης αὐτῆς τῆς ἀνανέωσης.

Δύο ὁμοιώματα ἀπὸ τὸν τάφο Καμηλαρίου σχετίζονται μὲ δρώμενα τοῦ κύκλου τῆς ἐκστατικῆς λατρείας⁵⁰⁴, τὴν κιονολατεία καὶ τὸν χορό. Στὸ πρῶτο γονατιστὴ μορφὴ ἀγκαλιάζει κιονίσκο⁵⁰⁵. Πλησιέστερο εἰκονογραφικὸ παράλληλο ἀποτελεῖ μία ἀνάλογη

500. Σχετικὰ μὲ τὰ ἱερὰ - οἰκίσκους βλ. πρὸ κάτω (κοινοτικὰ ἱερὰ). Γιὰ τὴν ἱερότητα τῆς θύρας: A. EVANS, JHS 21, 1901, 181-5.

501. S. MIRIE, *Das Thronraumareal des Palastes um Knossos* (Bonn 1979) 69-70. Βλ. καὶ W. D. NIEMEIER, ὁ.π. (σημ. 492), 78 μὲ σημ. 108.

502. Πρόκειται γιὰ τὰ ἱερὰ κορυφῆς Πύργου Τυλίσσου: (ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, ΑΔ 19, 1964, Χρονικά Β3, 440 καὶ B. RUTKOWSKI, *Aegaeum* 2 (Liège 1988) 87-8. Τὰ δύο ὁμοιώματα -Α.Μ.Η. 18592 καὶ 16990- εἶναι ἀδημοσίευτα · Κόφινα (ἀδην. ἀπὸ τὶς παλιότερες ἀνασκαφές - ΑΔ 17, 1961-2, Χρονικά, 287-8 - ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς πρόσφατες: Α. ΚΑΡΕΤΣΟΥ - Γ. ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ, Ἀνακοίνωση στὸ Ζ' Κρητολ. Συνεδρ.) καὶ Πισκοκεφάλου (σημ. 487). Γιὰ τὸν χαρακτήρα τῆς λατρείας στὰ νεοανακτορικά χρόνια βλ. B. RUTKOWSKI, *Cult Places* 1986. Α. PEATFIELD, *FMP*, 89-93. Π. ΜΕΤΑΞΑ-MUHLY, *Φίλια Ἑπη εἰς Γ. Ε. Μυλωνῶν Α'* (1986), 272-283.

503. Ἀνασκαφὴ ἀπὸ τοὺς Ἀ. ΚΑΡΕΤΣΟΥ - Γ. ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗ 1990 (σημ. 502).

504. Κυρίως Α. PERSSON, *The Religion of Greece in Prehistoric Times* (Berkeley-Los Angeles 1942). P. WARREN, *Minoan Religion as Ritual Action* (Göteborg 1988).

505. D. LEVI ὁ.π. (σημ. 491), 69 εἰκ. 85.

σκηνή στο χρυσό δακτυλίδι τῶν Ἀρχανῶν⁵⁰⁶, ὅπου ἀνδρική μορφή ἀγκαλιάζει κυλινδρικό ἀντικείμενο, πού μοιάζει μέ τόν κιονίσκο τοῦ ὁμοιώματος. Παρόμοιο ἀντικείμενο εἰκονίζεται καί στο χρυσό δακτυλίδι τοῦ Βαφειοῦ κάτω ἀπό τὸ δέντρο⁵⁰⁷. Τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ ἐρμηνεύθηκαν ὡς πίθοι⁵⁰⁸, ἀλλὰ εἶναι πιθανότερο ὅτι ἀποδίδουν κιονίσκους ἀνάλογης μορφῆς μέ αὐτὸν τοῦ ὁμοιώματος. Ἄλλωστε ὑπάρχουν καὶ ἄλλα ἀσφαλῆ παραδείγματα λατρείας ἐλεύθερων κιόνων καὶ στύλων⁵⁰⁹.

Στὸ δεῦτερο ὁμοίωμα⁵¹⁰ τέσσερις ἀνδρικές μορφές χορεύουν μέσα σὲ κυκλικὸ χοροστάσι, πού καθοσιώνεται ἀπὸ συγκολλημένα στήν παρυφή του κέρατα. Ὁ κυκλικὸς χορὸς, γιὰ τὸν ὁποῖο ὑπάρχουν ἀναφορὲς στήν Ἰλιάδα⁵¹¹, σχετίζεται μέ τὸν κύκλο τῆς βλάστησης καὶ τῆς προσφορᾶς τῶν ἀπαρχῶν⁵¹², ἴσως καὶ μέ τελετουργίες μαγικοῦ ἢ μυστικιστικοῦ χαρακτήρα⁵¹³. Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τοῦ κυκλικοῦ χοροστασίου ἐπαληθεύθηκε σὲ πρόσφατες ἀνασκαφές στήν Κνωσό⁵¹⁴. Ἡ χρονολόγησή του στήν ΥΜ Π-ΠΙΑ βεβαιώνει τὴ συνέχισή τοῦ ἐθίμου καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴ τῶν ἀνακτόρων. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὁδηγεῖ καὶ ἡ χρονολόγησή τοῦ ὁμοιώματος κυκλικοῦ χοροῦ ἀπὸ τὸ Παλαίκαστρο στήν ΥΜ ΠΙΑ.

Ἐνα ἀκόμη ὁμοίωμα εἰκονίζει ἀνδρική μορφή πού ἀκουμπᾷ στὸ χεῖλος μεγάλου πίθου⁵¹⁵. Ἐπειδὴ ἡ μορφή δὲν φαίνεται νὰ δρᾷ στὰ πλαίσια κάποιας συγκεκριμένης τελετουργίας, συμπεραίνεται ὅτι ἴσως πρόκειται γιὰ ἀπλὸ θεατὴ μιᾶς ἱεροπραξίας πού ἐστιάζεται στὸ πιθάρι, ὅπως στὴ σκηνή τῶν σπονδῶν στὴ σαρκοφάγο τῆς Ἀγίας Τριάδας καὶ σὲ σφράγισμα ἀπὸ τὴν Κνωσό⁵¹⁶. Ἰσως λοιπὸν ἀποτελεῖ ἀπότμημα εὐρύτερης παράστασης μέ θέμα τὴ μετάδοσή τῶν σπονδῶν, ὅπως μαρτυρεῖ καὶ τὸ ἴχνος συγκόλλησης ἄλλου ἀντικειμένου στήν ἀπέναντί ἀπὸ τὸ εἰδῶλιο πλευρὰ τοῦ πίθου.

Στὸ νεοανακτορικὸ ἱερὸ τῆς ἑπαυλῆς τῆς Γόρτυνας δὲν βρέθηκαν ἀνάλογα ὁμοιώματα, ἀλλὰ καὶ πάλι δὲν λείπουν οἱ ἀναφορὲς σὲ θρησκευτικὲς τελετουργίες. Ἡ παρουσία συγκεκριμένα εἰδωλίων χορευτριῶν πίν. 2γ, δ, 5α-γ ἀλλὰ καὶ γυναικείας μορφῆς

506. J. SAKELLARAKIS, *Archaeology* 20, 1967, 280 εἰκ. 13.

507. CMS I, 219.

508. CH. SOURVINOU-INWOOD, *Kadmos* XII, 1973. S. HOOD, *The Minoans*, 138. A. PERSSON ὁ.π. (σημ. 504) 36-8.

509. *MMR*, 255-261. Πρόσθετα παραδείγματα: B. RUTKOWSKI, *FGK*, 60-61. M. VLASSAKIS - E. HALLAGER, *Kadmos* 23, 1984, 3-6.

510. D. LEVI ὁ.π. (σημ. 491), 139-145 εἰκ. 174 a-b.

511. Σ, 590-4.

512. *PM* III, 66-80. Συσχετισμὸς μέ τὸ «κερνοφόρο ὄρχημα» τοῦ κέρνου τῶν Κουρτιῶν ἀπὸ τὸν ΣΤ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗ, *BSA* 12, 1905-6, 9 κέ.

513. L. B. LAWLER, *Studies presented to D. M. Robinson* (Saint Louis 1951) 23-53.

514. P. WARREN, *BSA* 79, 1984, 319-320.

515. D. LEVI ὁ.π. (σημ. 491), 68 εἰκ. 83.

516. *MMR*, 342-3, 349. Τὴ σχέση χρήστη καὶ σπονδικοῦ σκεύους καὶ δευτερογενῶς τὸ νοηματικὸ περιεχόμενο τῆς σπονδῆς ὑπογραμμίζουν πιθανότατα τὰ σπονδικὰ ἀγγεῖα τῆς Κουμάσας, ὅπου ἀνθρώπινη σχηματικὴ μορφή συγκολλᾶται στὸν λαιμὸ ἀγγείου καὶ στὰ κέρατα ταυρόσχημου ρυτοῦ: ST. XANTHOUDIDES, *The Vaulted Tombs of Messara* (1924) πίν. XXVIII.

που κρατεί καλάθο πίν. 6α, β παραπέμπουν σε τελετουργικές πράξεις με περιεχόμενο την έκστατική λατρεία και την προσφορά σε θεότητες. Στον κύκλο της όργιαστικής λατρείας αναφέρεται ή ανάγλυφη απεικόνιση πάνω σε πήλινο πίνακα ιέρειας-χορεύτριας με ύψωμένα χέρια⁵¹⁷.

Όμως το πιο ενδιαφέρον εύρημα είναι μισό πήλινο ανάγλυφο «όφιοειδές πλαίσιο» («snake frame»), που αποτελείται από τρία, ανάγλυφα και στις δύο πλευρές, συμφυή τόξα μήκους 0.25 μ. (είκ. 106). Προς το άκρο της κυρτής κάτω παρυφής σώζεται άκρο χερσιού με ἐγχάρακτα δάκτυλα. Πρόκειται μάλλον για θραύσμα μεγάλου μεγέθους ανάγλυφης ή ολόγλυφης μορφής, που αποδίδει θεότητα ή ιέρεια, ή όποια κρατεί ύψωμένο πάνω από το κεφάλι της το σύμβολο του πλαισίου. Το μοτίβο αυτό είναι ιδιαίτερα προσφιλές στο θεματολόγιο της σφραγιδογλυφίας. Γι' αυτό διατυπώθηκε ή άποψη ότι ή παράσταση αυτή αποδίδει το κορυφαίο γεγονός μιās επίσημης τελετής των ανακτόρων. Ός πιθανός χώρος όργάνωσης της τελετής αναφέρθηκε ή Μεγάλη Άνατολική Αΐθουσα της Κνωσού («Great East Hall»)⁵¹⁸, ένα από τα σημαντικότερα κνωσιακά ιερά, τους τοίχους του όποιου κοσμούσε μεταξύ άλλων θεμάτων ένα μεγάλο ανάγλυφο «όφιοειδές πλαίσιο»⁵¹⁹. Στην ίδια θεματική και εικονογραφική ένότητα παραπέμπει και ένας δεύτερος ανάγλυφος πίνακας από το ιερό της Γόρτυνας που εικονίζει αντιμέτωπες σφίγγες μπροστά σε αμφίκιλο βωμό και φοινικοειδές⁵²⁰. Όλα αυτά τα εικονογραφικά στοιχεία άπαντούν σε σύνθεση σε σφραγίδα στο Cambridge, όπου το μοτίβο-σύμβολο της γυναικείας μορφής με τό «όφιοειδές πλαίσιο» αιώρεται πάνω από αμφίκιλο βωμό, δέντρο και έραλδικούς γρύπες (άντι για τις σφίγγες του πήλινου πίνακα)⁵²¹. Όλα λοιπόν τα συμφραζόμενα, ανάγλυφα, πίνακες και παράλληλο εικονογραφικό ύλικό, βεβαιώνουν ότι στο ιερό της Γόρτυνας αποδόθηκε εικονιστικά σκηνή δραματοποιημένης θεοφάνειας, που είχε ως πρότυπο μία ανακτορική τελετή, με κορυφαία πράξη την εμφάνιση της θεάς-ιέρειας κάτω από το σύμβολό της. Στο ιερό όμως της Γόρτυνας, όπου άπεικονίζεται συμβολικά ή πράξη αυτή άπαλλαγμένη από τα δραματικά στοιχεία της τελετουργίας, στη θέση της θεάς «εμφαίνεται» το άδρανές πήλινο όμοίωμά της. Με τον τρόπο αυτό άποκαθίσταται ένα σύνθετο τρισδιάστατο όμοίωμα μιās πραγματικής και σημαντικής πράξης της λατρείας νοηματικά ίσοδύναμο με τις παραστάσεις των δακτυλιδιών και των τοιχογραφιών, ένα διαρκές «δεικνύμενο» δηλαδή, που παραπέμπει συνειρμικά στον κεντρικό ιδεολογικό πυρήνα της επίσημης θρησκείας όπως και τα άλλα όμοιώματα που αναφέρθηκαν. Τα πήλινα ειδώλια ύπομνηματίζουν πιθανό-

517. D. LEVI, *BdA* 44, 1959, είκ. 16α.

518. R. HÄGG - Y. LINDAU, *OpAth* 15, 1984, 67-77. R. HÄGG, *AM* 101, 1986, 48, 56, 59. W. D. NIEMEIER, *AM* 101, 1986, 83 κέ. Για το σύμβολο και την πιθανή σημασία του βλ. *PM* IV, 1, 169-176. M. GILL, *Kadmos* 8, 1969, 85-102. B. RUTKOWSKI, *FGK*, 100-105.

519. Άνασυγκροτήθηκε από θραύσματα ανάγλυφων τοιχογραφιών από τον B. KAISER, *Untersuchungen zum minoischen Relief* (Bonn 1976) 280-1 πίν. 49.

520. D. LEVI *ό.π.* (σημ. 517) είκ. 19.

521. R. HÄGG - Y. LINDAU *ό.π.* 71 (ύποσ. 24) είκ. 1: 9. B. RUTKOWSKI, *FGK*, είκ. 30: 5.

τατα ἄλλα συνοδευτικά τοῦ κύριου γεγονότος δρώμενα, ὅπως ὁ χορὸς καὶ οἱ προσφορὲς ἀπὸ γυναικεῖο ἀποκλειστικὰ ἱερατεῖο.

Στὶς θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴ δραματοποιημένη ἢ ἐνορατικὴ θεοφάνεια παραπέμπουν καὶ τὰ εἰδῶλα τῆς Κέας, ποὺ ἀπεικονίζουν χορεύτριες σὲ μία διαρκὴ ἀναπαράσταση τῆς πράξης ἐπὶ κλήσης τῆς θεότητος, σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη ποὺ διατυπώθηκε στὴν τελικὴ δημοσίευσή τους⁵²². Ἀνάλογο πιθανότατα εἶναι τὸ νοηματικὸ περιεχόμενο τῶν εἰδωλίων τῆς Ὀλυμπίας⁵²³, ποὺ ἀποδίδουν ἐπίσης ἐπίσημα πρόσωπα, μάλλον ἱέρειες-χορεύτριες μὲ ἱερατικὰ ἐνδύματα καὶ χορευτικὲς χειρονομίες.

Μὲ τὶς πράξεις προσφορᾶς πρὸς τὴ θεότητα συνάπτεται ἐννοιολογικὰ καὶ ἓνα ΥΜ Ι ἐλλιπὲς γυναικεῖο εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν Ἀμνισὸ ποὺ κρατεῖ καδοειδὲς ἀγγεῖο μπροστὰ στὸ στήθος (39)⁵²⁴.

Ἡ ἔλλειψη ἀνασκαφικῶν πληροφοριῶν καὶ ἡ ἀποσπασματικὴ δημοσίευση τοῦ ὑλικοῦ τῆς Ἀγίας Τριάδας δυσχεραίνουν τὴν προσπάθεια ἀνάλογης ἐρμηνευτικῆς ἀνασύνθεσης. Πάντως δὲν λείπουν καὶ ἀπὸ τὸ σύνολο αὐτὸ οἱ ἀναφορὲς σὲ συγκεκριμένες τελετουργικὲς πράξεις. Ἔτσι τὸ καθιστὸ γυναικεῖο εἰδῶλιο ποὺ χειρονομεῖ ζωηρά, ὅπως καὶ τὰ σύγχρονά του τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς Φαιστοῦ, ἀποτελοῦσε πιθανότατα μέλος μιᾶς τρισδιάστατης ἀπεικόνισης τῆς «προσφορᾶς σπονδῶν» ἢ «ἱερᾶς συνομιλίας». Ἀνάλογου περιεχομένου ἱεροπραξίες ἀποδόθηκαν ἀναλυτικὰ στὰ δύο πρῶτα ὁμοιώματα τοῦ Καμηλαρίου.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ γνωστὸ ὁμοίωμα τῆς αἰωρούμενης γυναικείας μορφῆς ἀνάμεσα σὲ στύλους, πάνω στοὺς ὁποίους κάθονται πουλιά. Ἡ παράσταση αὐτὴ σχετίστηκε, ἀπὸ τοὺς Α. Evans καὶ Μ. Nilsson, μὲ ἀθηναϊκὸ ἔθιμο τῆς κλασικῆς ἐποχῆς⁵²⁵. Ὅμως ὁ συγκεκριμένος τρόπος ἀπόδοσης ἐπισημαίνει τὴ θεματικὴ καὶ εἰκονογραφικὴ συνάφεια μὲ τὶς ἀντιλήψεις καὶ τοὺς τρόπους μορφοποίησης τῆς ἐνορατικῆς θεοφάνειας καὶ μαρτυρεῖ ὅτι τὸ ὁμοίωμα ἀποδίδει αἰωρούμενη ἀνάμεσα σὲ στύλους θεότητα⁵²⁶. Τὴν ἐρμηνεῖα αὐτὴ διευκολύνει ἡ παρουσία τῶν πουλιῶν, τὰ ὁποῖα συνοδεύουν τὴ θεὰ ἢ συμβολίζουν τὴ θεοφάνεια. Ἴσως λοιπὸν τὸ ὁμοίωμα αὐτὸ ἀποτελοῦσε τμῆμα εὐρύτερου συμπλέγματος, ποὺ περιλάμβανε καὶ πράξεις ἐπὶ κλήσης ἢ ἐκδήλωσης σεβασμοῦ πρὸς τὴ θεότητα, ὅπως στίς γνωστὲς παραστάσεις. Τὴν παράσταση ἐπομένως ἐνδέχεται νὰ συμπλήρωναν τὰ γυναικεῖα εἰδῶλια ποὺ βρέθηκαν μαζὶ μὲ τὴν αἰώρα καὶ ἀποδίδουν σεβίζουσες⁵²⁷.

522. Μ. CASKEY 42.

523. Βλ. σημ. 313.

524. ST. ALEXIOU στὸ J. SCHÄFER, *Amnisos* (Berlin 1992) 187 πίν. 42.1. ΑΔ 19, 1964, Χρονικά Β3, 439-444. Γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα βλ. στὸν σχολιασμὸ τῶν δύο πρῶτων ὁμοιωμάτων τοῦ τάφου Καμηλαρίου.

525. PM IV, 1. 24-7 MMR, 331 ὑποσ. 7.

526. Εἰκονογραφικὰ παράλληλα: PM I, 159-160. MMR, 341-6, 354-5. D. LEVI, *ASAtene* VIII-IX (1925-6) 140 N. 139 εἰκ. 155 (FGK, εἰκ. 14: 5). Ὁ Α. FURUMARK διέκρινε δύο εἰκονογραφικοὺς κύκλους ἀπόδοσης τῆς θεοφάνειας (*OpAth* VI, 1965, 91 κέ.). Σαφέστερη περιγραφὴ καὶ διάκριση τῶν εἰκονογραφικῶν δεδομένων τῆς ἐνορατικῆς καὶ δραματοποιημένης θεοφάνειας ἀπὸ τὸν R. HÄGG, *AM* 101, 1986, 41-62.

527. L. BANTI, 24. MMR, 300-2 καὶ 147-8.

Τὸν ἐρμηνευτικὸ συσχετισμὸ μὲ τὸν κύκλο τῆς θεοφάνειας τεκμηριώνει καλύτερα ἓνα ἀκόμα ὁμοίωμα ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα, τὸ ὁποῖο ἂν καὶ ἐλλιπὲς ἀνασυγκροτεῖται εὐκόλα σύμφωνα μὲ τὰ εἰκονογραφικὰ δεδομένα τοῦ προηγούμενου παραδείγματος (εἰκ. 102). Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο στύλους μὲ συγκολλημένα πουλιὰ πάνω στὸ στέλεχος καὶ στὸ ἐνδιάμεσο διάστημα λοξὸ φαλλόσχημο κιονίσκο. Τὰ δύο τελευταῖα ὁμοιώματα εἰκονογραφοῦν πιθανότατα τὴν ἀνεικονικὴ-βαιτυλοειδῆ⁵²⁸ καὶ τὴν εἰκονιστικὴ-ἀνθρωποειδῆ μορφή τῆς θεότητας, κωδικοποιώντας ἔτσι μία θεμελιακὴ ὄντολογικὴ ἀντίληψη σχετικὰ μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ θεοῦ.

Στὸν χῶρο τῶν δογματικῶν ἀντιλήψεων γιὰ τὴν ἐνσάρκωση τῆς θεότητας καὶ τῆ θεοφάνεια ἴσως ἀνήκει τὸ περιεχόμενο ἑνὸς ἀκόμα γνωστοῦ ὁμοιώματος, τῆς λεγόμενης Κουροτρόφου τοῦ Μαυρόσπηλιου, ποὺ ἀπεικονίζει τὴ θεία τροφὴ καὶ τὸν νεαρὸ θεὸ σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Α. Evans⁵²⁹. Ὁ συσχετισμὸς ὅμως τοῦ συμπλέγματος μὲ τὴ μυκηναϊκὴ κουροτρόφο δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴν ὑψηλὴ χρονολόγησή του στὴν ΥΜ Π-ΙΙΑ1, ἀφοῦ ὁ τύπος αὐτὸς εἶναι μεταγενέστερος⁵³⁰. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ πάντως ὀφείλεται ἐν μέρει καὶ στὴ λανθασμένη χρονολόγηση στὴν ΥΜ ΙΙΒ, ποὺ εἶχε προτείνει ὁ Α. Evans. Σημειώνεται ἀκόμα σχετικὰ ὅτι ὁ στερεότυπος τρόπος ἀπόδοσης τῆς μυκηναϊκῆς, ὅπως καὶ τῆς ἀνατολικῆς κουροτρόφου εἶναι διαφορετικὸς⁵³¹, καθὼς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἀναφέρονται ἀσφαλῆ παραδείγματα κουροτρόφων στὴν Κρήτη πρὶν ἀπὸ τὴν Ὑπομινωικὴ περίοδο⁵³².

Στὴν πραγματικότητά τὸ σύμπλεγμα ἀπαρτίζουν δύο εἰδῶλια μὲ πανομοιότυπη λατρευτικὴ χειρονομία, ποὺ πλάσθηκαν χωριστὰ καὶ μετὰ συγκολλήθηκαν μὲ παρέμβλητο τεμάχιο πηλοῦ⁵³³: πρόκειται δηλαδὴ γιὰ τὸ γνωστὸ θεῖο ζεῦγος, ποὺ εἰκονίζεται συχνὰ σὲ σκηνὲς ἐπὶ κλησῆς ἢ «ἱερᾶς συνομιλίας»⁵³⁴. Ἡ διαφορὰ μεγέθους ὑπογραμμίζει τὴ σημασία τῆς θήλειας μορφῆς σὲ σχέση μὲ τὴν ἀνδρική, ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει καὶ στὸ σύνολο τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων, καθὼς καὶ σὲ σφραγιστικὲς παραστάσεις⁵³⁵. Τὸ σύμπλεγμα λοιπὸν κωδικοποιεῖ σὲ ἓνα σύμβολο-ἰδεόγραμμα μία ἄλλη δογματικὴ ἀρχὴ τῆς μινωικῆς θρησκείας.

528. Γιὰ τὶς ἀντιλήψεις αὐτὲς ἀναλυτικὰ Α. EVANS, *JHS* 1901, 99-204.

529. *PM* III 468-476. S. FORSDYKE, *BSA* 28, 1926-7, 263, 290 κέ. πίν. XXI.

530. Ὁ συσχετισμὸς μὲ τὴ μυκηναϊκὴ κουροτρόφο ἀπὸ τὸν Μ. NILSSON, *MMR*, 300. Γιὰ τὴ μυκηναϊκὴ κουροτρόφο καὶ τὴ χρονολόγησή της βλ. G. MYLONAS, *The Aegean and the Near East (Studies presented to H. Goldman)* 120 καὶ *E.E.Φ.Σ.Π.Α.* Β, 5, 1954-5, 139-152. E. FRENCH, 140-4.

531. Βλ. προηγούμενα σχετικὰ παραδείγματα. Ἀκόμα καὶ στὴν Ἀνατολὴ ὁ τύπος εἶναι παραπλήσιος μὲ τὸν μυκηναϊκό: U. WINTER, *Frau und Göttin* (Freiburg 1983) 387-393.

532. HADZISTELIOU-PRICE, *Kourotrophos* (Leiden 1978) 6-7: παραδείγματα ἀπὸ τὸ σπήλαιο Εἰλειθυίας Ἰνάτου καὶ τὸ σπήλαιο Ἑρμοῦ Κραναίου.

533. B. RUTKOWSKI (*FGK* 120-1. Βλ. σχετ. καὶ CHR. BOULOTIS, *ArchKor* 9, 1979, σημ. 347). Θεωρεῖ ὅτι τὸ σύμπλεγμα εἰκονίζει μεταφορὰ εἰδῶλου ἀπὸ ἱέρεια.

534. Βλ. τελευταῖα W. D. NIEMEIER, *CMS Beih.* 3 (Berlin 1989) 163 κέ.

535. W. D. NIEMEIER, *ὁ.π.* (σημ. 534) 181-2 εἰκ. 6: 4-6.

Ἡ ἀνδρική θεότητα ἐκφυλίζεται καὶ ἐξαφανίζεται γρήγορα μετὰ τὴν πτώση τῶν ἀνακτόρων. Γι' αὐτὸ καὶ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὰ ὑστερότερα χρονικὰ σύνολα εἰδώλων ἀπὸ τὸ Γάζι, Καρφὶ κλπ. ὅπως καὶ ἀπὸ τοὺς ΥΜ ΙΙΙ τάφους, στοὺς ὁποίους ἔχουν βρεθεῖ λίγα, γυναικεῖα ἀποκλειστικά, εἰδώλια⁵³⁶.

Ἀπὸ τὸ Παλαίικαστρο προέρχεται ἓνα εἰδώλιο λεοντοκέφαλῆς ἢ κυνοκέφαλῆς γυναικας (εἰκ. 104), ποὺ ἀποτελεῖ μέλος εὐρύτερης σύνθεσης, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ θραύση στὴν πίσω ἐπιφάνεια τῆς φούστας. Τυπολογικὰ συγγενεῖς εἶναι οἱ λεοντοκέφαλες ἢ κυνοκέφαλες μορφές σὲ ἓνα ἔνθεμα ἀπὸ ὄστρεο τῆς Φαιστοῦ, ποὺ συγκρίθηκαν μὲ ἀνατολικά παράλληλα⁵³⁷. Εἶναι γενικὰ ἀποδεκτὸ ὅτι ἡ ἔμπνευση γιὰ τὴ δημιουργία τῶν δαιμονικῶν ὄντων τῆς μινωικῆς εἰκονογραφίας προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, ἀπ' ὅπου εἰσάγονται εἴτε διαμορφωμένοι τύποι, εἴτε ἐρεθίσματα καὶ ιδέες ποὺ ἀναπλάθονται στὴν Κρήτη⁵³⁸. Εἰδικότερα ἡ ἐξέλιξη τοῦ θέματος τῆς λεοντοκέφαλῆς γυναικας καταγράφεται σαφέστερα στὴν αἰγυπτιακὴ εἰκονογραφία ἀπὸ ὀρισμένες σποραδικές ἀπεικονίσεις τοῦ Μέσου Βασιλείου, ἕως τὴν τυποποιημένη καὶ ἰδιαίτερα ἀγαπητὴ μορφή τοῦ θεοῦ Bes⁵³⁹. Ὁ τύπος λοιπὸν ἤλθε μᾶλλον ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ἀλλὰ δὲν εὐδοκίμησε στὴν Κρήτη, ἀφοῦ τὰ δείγματά του εἶναι ἐλάχιστα. Ἡ χρονολόγηση τοῦ εἰδωλίου προσδιορίζεται ἀπὸ τὸν χρονικὸ ὀρίζοντα τῶν σφραγισμάτων τῆς Ζάκρου, δεδομένου ὅτι παρουσιάζει μορφολογικὲς ὁμοιότητες μὲ ὀρισμένα φανταστικά ὄντα κυρίως στὶς σωματικὲς ἀναλογίες καὶ τὸ σχῆμα τῆς φούστας⁵⁴⁰.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ εἰδώλια ποὺ ἀναφέρθηκαν ἀποτελοῦν μέλη εὐρύτερων συνθέσεων καὶ συμπλεγμάτων, ποὺ ἀποδίδουν δρώμενα τῆς ἐπίσημης λατρείας, γνωστὰ ἀπὸ πολλὲς ἀπεικονίσεις σὲ σφραγίδες, σφραγιστικά δακτυλίδια καὶ τοιχογραφίες. Ἐμφαση ἀποδίδεται κυρίως στὶς ἀντιλήψεις ποὺ ἀναφέρονται στὴ θεοφάνεια, στὴν Ἀποκάλυψη δηλαδὴ τῆς θεότητας στοὺς πιστοὺς καὶ σὲ τελετουργίες ποὺ σχετίζονται μὲ προσφορές, σπονδὲς ἢ δεήσεις μέσα σὲ ἱερά, ἐνῶ δὲν λείπουν καὶ οἱ ἀναφορὲς σὲ δογματικά θέματα τῆς θρησκείας.

Τὰ εἰδώλια καὶ τὰ ὁμοιώματα τοποθετήθηκαν μέσα σὲ μικρὰ οἰκιακὰ ἱερά καὶ σὲ μία περίπτωση στὸν προθάλαμο ἑνὸς μνημειακοῦ θολωτοῦ τάφου, σὲ χώρους δηλαδὴ

536. Ἀπὸ τοὺς τάφους στὸ Καλοῦ, τὰ Δικαστήρια Χανίων καὶ τοὺς Ἀρμένους. Ἀναλυτικὸς σχολιασμός τοῦ εἰδωλίου ἀπὸ τὸ Καλοῦ μὲ σχετικὴ βιβλιογραφία στὸ *Καλοῦ* 98-103.

537. *MMR*, 372-3 εἰκ. 179 (*MonAnt* XII, 1902, 129 πίν. VIII, 1). "Ἄλλα μορφολογικὰ συγγενῆ παραδείγματα «lion-men»: J. YOUNGER, *The Iconography of Late Minoan and Mycenaean Sealstones and Finger Rings* (Bristol 1988) 212-3. J. WEINGARTEN, *The Zakro Master and his Place in Prehistory* (Göteborg 1983) 111.

538. Συνολικὴ διαπραγμάτευση ἀπὸ τὴν J. WEINGARTEN ὅ.π. (σημ. 537). Γιὰ τοὺς ἀνατολικούς καὶ αἰγυπτιακοὺς δαίμονες ἐνδεικτικὰ βλ. τὰ ἄρθρα τῶν H. FISHER, W. LAMBERT, D. HANSEN καὶ M. MELLINK στὸ *Monsters and Demons in Ancient and Medieval Worlds* (Papers presented in honour of E. Porada) (Mainz 1987) 13-26 καὶ 37-52.

539. Γενικὰ H. FISHER ὅ.π. (σημ. 538) 17-20 μὲ σχετ. βιβλιογραφία J. WEINGARTEN ὅ.π. (σημ. 537) 101-5. Ἡ J. WEINGARTEN διαπιστώνει ἐπίδραση τῆς εἰκονογραφίας τοῦ Bes σὲ μερικὰ σφραγίσματα τῆς Ζάκρου.

540. Ὡψιμη νεοανακτορικὴ: J. WEINGARTEN ὅ.π. (σημ. 537). 2-6, 122-6.

εύκολα προσπελάσιμους από τους πιστούς. Ἡ διηγηματικὴ ἀντίληψη, ποὺ εἶναι κοινὸς παρονομαστὴς σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς συνθέσεις, μαρτυρεῖ ὅτι δὲν ἀντιπροσώπευαν ἀπλὰ ἀναθήματα, ἀλλὰ ἐπενεργοῦσαν ὡς ἓνα εἶδος «εἰκόνας-δεικνυμένου» τῆς λατρείας μὲ στόχο τὴ διδαχὴ καὶ μύηση τῶν πιστῶν στὶς τρέχουσες θρησκευτικὲς πεποιθήσεις. Παράλληλα ἡ ἄμεση νοηματικὴ συνάφεια μὲ τὸ περιεχόμενο τῆς ἀνακτορικῆς λατρείας ὑποδηλώνει τὴ χρῆση τῶν εἰδωλίων καὶ ὁμοιωμάτων ὡς μέσων καὶ ἀγωγῶν προπαγάνδας, ποὺ στόχευε στὴν τόνωση τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος καὶ στὴ σύσφιξη τῶν θρησκευτικῶν, ἀλλὰ προφανῶς καὶ τῶν πολιτικῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὰ κέντρα ἐξουσίας καὶ στὴν περιφέρεια, στὴν Κρήτη ἀλλὰ καὶ σὲ ὁρισμένες περιοχὲς τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδας. Στοιχεῖα προπαγάνδας εἶναι ἄλλωστε ἀνιχνεύσιμα σὲ πολλὲς πτυχὲς τῆς ἀνακτορικῆς ζωῆς, τέχνης καὶ ἀρχιτεκτονικῆς⁵⁴¹. Ἀκόμα, ἡ ἐπίδραση ποὺ ἀσκοῦσαν μορφὲς καὶ τύποι τῶν κοινωνικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἐκδηλώσεων τῶν ἀνακτόρων σὲ περιφερειακὰ κέντρα ἐπιρροῆς τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ στὴν Κρήτη καὶ στὸ Αἶγαο μαρτυροῦν τὴν προσπάθεια καλλιέργειας σὲ ὅλη τὴ μινωικὴ ἐπικράτεια, τοῦλάχιστον στὰ ἀνώτερα στρώματα, μιᾶς κοινῆς κοινωνικῆς καὶ θρησκευτικῆς συνείδησης, μιᾶς ἐπίσημης «κρατικῆς» ἰδεολογίας, ποὺ εἶναι στοιχεῖο ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας καὶ τὴ διατήρηση τῆς συνοχῆς τοῦ πολιτικοῦ συστήματος⁵⁴².

Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς δὲν ἐμφανίζονται ἄλλα εἰδώλια σὲ ἀφηγηματικὲς συνθέσεις μετὰ τὸ τέλος τῆς νεοανακτορικῆς, ἀφοῦ ἡ θρησκευτικὴ ἰδεολογία ποὺ τὰ ἐνέπνεε κατέρρευσε μαζὶ μὲ τὰ ἀνάκτορα. Ἡ λατεία ἀποκεντρώνεται, ἀλλάζει χαρακτῆρα καὶ ἀσκεῖται σὲ μικρὰ κοινοτικὰ ἱερά.

2. Ἐρὰ κορυφῆς

Ἀρκετὰ εἰδώλια χρονολογοῦνται μὲ στυλιστικὰ κριτήρια στὰ πρῶιμα νεοανακτορικὰ χρόνια. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ εἶναι σχετικὰ μεγάλου μεγέθους, ἰδιαίτερα τὰ εἰδώλια τοῦ Κόφινου, καὶ στηρίζονται σὲ σταθερὲς βάσεις. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι τὰ εἰδώλια αὐτὰ κατασκευάζονταν γιὰ νὰ τοποθετηθοῦν ἢ νὰ στερεωθοῦν πάνω σὲ μία μεγαλύτερη βάση ἢ βᾶθρο στὴ διάρκεια τῶν τελετουργιῶν. Ἀποκοτῶν ἔτσι λόγῳ καὶ τοῦ μεγέθους καὶ τῆς ποιότητος κατασκευῆς τὴν ἀξία δεικνυμένου, στοιχείου δηλαδὴ ἀπαραίτητου, ἄμεσα συναρτώμενου μὲ τὸ λειτουργικὸ μέρος τῆς λατρείας. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ μαρτυρεῖ συνακόλουθα τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς πρὸ σύνθετης σχέσης τοῦ λάτρη καὶ τοῦ χώρου τῆς λατρείας, ὅπως ἄλλωστε φανερώνει καὶ ἡ ἀνέγερση κάποιων κτισμάτων, συνήθως ἀπλῶν κατασκευῶν καὶ διαμορφώσεων⁵⁴³, σὲ κάποια ἀπὸ τὰ ἱερά στὴν ἴδια χρονικὴ

541. Σχολιασμὸς διαφόρων πλευρῶν τοῦ ζητήματος ἀπὸ τοὺς CHR. BOULOTIS, H. VAN EFFENTERRE καὶ H. DAVIS στὸ *FMP*, 145-156, 85-87, 157-161.

542. Γιὰ τὴ χρῆση τῆς θρησκείας ὡς μέσου γιὰ τὴν ἄσκηση πολιτικῆς ἐξουσίας στὴ μινωικὴ Κρήτη βλ. συνοπτικὰ Ν. MARINATOS στὸ *Minoan Thalassocracy* (σημ. 307).

543. B. RUTKOWSKI, *Cult Places* 1986. A. PEATFIELD, *FMP*, 89-93. A. LEBESSI - P. MUHLY, *AA* 1990, 315-336.

περίοδο (ΜΜ ΙΙΙ), τεκμήριο καὶ αὐτὸ τῆς προσπάθειας γιὰ τὴ διευθέτηση τοῦ χώρου τῆς λατρείας ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ συστηματοποίηση καὶ καλύτερη ὀργάνωση τῶν τελετουργιῶν. Ἀνανεωτικές ἐπίσης ἀντιλήψεις μαρτυρεῖ ἡ παρουσία σὲ ὀρισμένα ἱερὰ κορυφῆς πῆλινων ὁμοιωμάτων ἱερῶν μὲ στοιχειώδη ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση καὶ ἀνθρώπινες μορφές, ὀρθιες ἢ καθιστὲς στὸ ἐσωτερικόν, πού, ὅπως ἐλέχθη, σχετίζονται μὲ τὸ περιεχόμενο τῆς ἀφηγηματικῆς εἰκονογραφίας τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου.

3. Κοινοτικὰ ἱερὰ⁵⁴⁴

Ἡ ὑποχώρηση τῶν ἀφηγηματικῶν στοιχείων συμβαδίζει μὲ τὴν ἀνάπτυξη καὶ προβολὴ τῶν χαρακτήρων πού προβάλλουν τὶς ιδιότητες ἢ τὶς ὑποστάσεις τῆς θεότητας. Ἔτσι ἀποκτοῦν ἰδιαίτερη σημασία τὰ μορφικὰ εἰδώλια πού ἐξειδικεύουν τὸ περιεχόμενο τῆς λατρείας, κυρίως ἡ χειρονομία τοῦ εἰδώλου, πού ἀποτελεῖ ἀναγνωριστικὸ σημεῖο («θεὰ μὲ ὑψωμένα χέρια»), καὶ τὰ σύμβολα, πού ἀναφέρονται σὲ χθόνιες ἢ ἐπίγειες ιδιότητες. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ προγενέστερο πλαίσιο λατρείας δὲν συντελεῖται ἀπότομα ἀλλὰ μέσα ἀπὸ μεταλλαγές τῶν ὁποίων ὀρισμένες μόνο πτυχές εἶναι ἀναγνωρίσιμες στὸ ἐπίπεδο τῆς θρησκευτικῆς εἰκονογραφίας.

Μὲ τὴν εἰκονογραφικὴ ἀνάλυση πού προηγήθηκε βεβαιώθηκε ὅτι ὁ τύπος τῆς χειρονομίας τῶν ὑψωμένων χειρῶν προηγεῖται χρονικὰ ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῶν εἰδῶλων, ἀφοῦ ἀπαντᾷ σὲ νεοανακτορικὰ εἰδώλια πού δὲν διαφέρουν στὸ μέγεθος, τὴ διάπλαση καὶ τὴ διακόσμηση ἀπὸ τὰ κοινὰ εἰδώλια, πού ἀποδίδουν λάτρεις-σεβίζοντες (πίν. 8β-ε, 13β). Ἐνισχύεται ἔτσι μὲ ἓνα νέο ἐπιχείρημα ἡ ἄποψη πού διατύπωσε ὁ F. Matz ὅτι ἡ ὑψωση τῶν χειρῶν δὲν ἐκφράζει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὴ δέηση ἢ τὴν εὐλογία, νόημα πού ἀποδίδεται κυρίως στὴ χειρονομία τῶν μετανακτορικῶν εἰδῶλων, ἀλλὰ τὴν ἐπίκληση πρὸς τὴ θεὰ καὶ ἐπομένως προέρχεται ἀπὸ τὴ νεοανακτορικὴ εἰκονογραφία τῆς θεοφάνειας⁵⁴⁵. Ἡ ἐπικράτηση τοῦ γνωστοῦ γωνιώδους σχήματος στὰ μετανακτορικὰ εἰδῶλα ὀφείλεται σὲς ἀπαιτήσεις τοῦ ρυθμοῦ καὶ συγκεκριμένα σὲς ἰσχυρὲς τάσεις γιὰ τεκτονικὸ ἐκγεωμετρισμὸ τῶν μορφῶν πού ἀναπτύσσονται στὴ μετανακτορικὴ περίοδο, ἀλλὰ ἡ διαδικασία μεταφορᾶς τοῦ τύπου ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία τῆς θεοφάνειας στὸ εἶδωλο μὲ ὑψωμένα χέρια δὲν φωτίζεται ἀπὸ τὶς διαθέσιμες μαρτυρίες.

Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ χειρονομία αὐτὴ δὲν ἀποτελοῦσε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πᾶν καὶ ἀναγνωριστικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς θεᾶς, πού μεταφυτεύθηκε σύμφωνα μὲ μία ἄποψη ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ εἰκονογραφία⁵⁴⁶. Βέβαια στὴν Ἀνατολὴ ὑπάρχουν ἀσφαλεῖς μαρτυρίες γιὰ τὴν παρουσία τῆς μετὰ τὰ μέσα τῆς 3ης χιλιετίας⁵⁴⁷ καὶ τὴ διάδοσή της στὴ διάρκεια κυρίως τῆς Πρώτης Βαβυλωνιακῆς Δυναστείας. Στὴν περίοδο αὐτὴ ἄλλωστε

544. Γιὰ τὸν δημόσιο χαρακτήρα τῆς λατρείας στὰ ἱερὰ μὲ τὶς θεές: S. HOOD, *Studies presented to F. Schachermeyr* (1977) 158-172. B. RUTKOWSKI, *SMEA XXVI*, Roma 1987, 264. *Μινωικὴ θεά*, 220-1.

545. F. MATZ, *Götterscheinung*, 408 (28) κέ. Ἀντίθετα, *Μινωικὴ θεά*, 248-250.

546. *Μινωικὴ θεά*, 239-243.

547. H. FRANKFORT, *Cylinder Seals* (London 1939), 144.

χρονολογούνται οί δυο γνωστοί βαβυλωνιακοί κύλινδροι από τον Πλάτανο και τα Γιοφυράκια με δεόμενες μεταξύ άλλων μορφές⁵⁴⁸. Όμως, εκτός από το γεγονός ότι δεν θα ήταν κατανοητή στην Κρήτη ή πολύπλοκη θρησκευτική εικονογραφία των σπάνιων εισηγμένων ανατολικών κυλίνδρων, ή ίδια ή θεότητα με τα ύψωμένα χέρια δεν είχε ασφαλώς πρωτεύουσα θέση στο μεσοποταμιακό πάνθεον, ώστε να επηρεάσει μακρόθεν τη μινωική εικονογραφία⁵⁴⁹. Ακόμα, δεν βεβαιώνονται ασφαλείς έρμηνευτικά άπεικονίσεις δεόμενης θεότητας στην παλαιοανακτορική περίοδο. Αντίθετα υπάρχουν ένδειξεις ότι ή χειρονομία ύψωσης των χεριών, που εμφανίζεται σποραδικά είχε μάλλον άποτροπαϊκό χαρακτήρα⁵⁵⁰. Μόνο σέ μία σφραγίδα στο Ashmolean Museum εικονίζεται γυναικεία μορφή δεόμενη με τον ανατολικό τρόπο⁵⁵¹. Η άπουσία πάντως συμβόλων και χαρακτηριστικών της θεϊκής φύσης αλλά και ή όμοιότητα που παρουσιάζει τó ένδυμά της με τά είδώλια του Πετσοφά, όπως επισημαίνει ό V. Kenna, βεβαιώνουν ότι εικονίζεται θνητή μορφή. Ίσως τó νεύμα αντιγράφηκε μηχανικά από κάποιο άνατολικό κύλινδρο.

Τά στοιχεΐα που παρατέθηκαν βεβαιώνουν ότι ή εμφάνιση και διάδοση της χειρονομίας στα είδώλια συμπίπτει χρονικά με τήν ανάπτυξη της άφηγηματικής εικονογραφίας με θρησκευτικό περιεχόμενο. Η ισχυρή ψυχολογική της βάση έξηγεΐ τή διαχρονική της παρουσία σέ διαφορετικούς πολιτισμούς.

Τόν μεταβατικό χαρακτήρα της λατρείας στο χρονικό μεταίχμιο ανάμεσα στη νεοανακτορική-κνωσιακή ανακτορική και τή μετανακτορική περίοδο εκφράζει περιληπτικά τó εικονογραφικό περιεχόμενο του Ίεροϋ των Διπλών Πελέκεων. Τά άφηγηματικά στοιχεΐα λανθάνουν άκόμα, όπως άποδεικνύουν τά τέσσερα μικρότερα είδώλια που εικονίζουν λάτρες ή αναθέτες σύμφωνα με τά καθιερωμένα της νεοανακτορικής εικονογραφίας (εϊκ. 29-31). Όμως ή κεντρική μορφή είναι βέβαιο ότι εικονίζει τή θεότητα. Τó άποδεικνύει άλλωστε και τó σύμβολο της θεοφανείας, τó πουλί, που κάθεται πάνω στο κεφάλι της (εϊκ. 28). Είναι έπομένως σαφές ότι τó νοηματικό περιεχόμενο της εικονιζόμενης σκηνής είναι ή έξ Άποκαλύψεως παρουσία της θεάς μέσα στον «οΐκο» της, που καθοσιώνεται ως ιερό από τή θεία παρουσία. Η αντίληψη αύτη βρίσκει γενική έφαρμογή στα μεταγενέστερα μετανακτορικά ιερά, όπου οί άφηγηματικές συνθέσεις εκλείπουν, ενώ αντίθετα τó είδωλο της θεάς τυποποιείται, όπως επίσης και ή σκευή της λατρείας. Φαίνεται λοιπόν ότι μετά από μία σύντομη περίοδο άμφιταλαντεύ-

548. CMS II, 1: 306. CMS II, 2: 206. Για τó θέμα της θεάς με τά ύψωμένα χέρια στην Άνατολή: H. FRANKFORT *ό.π.* (σημ. 547), 143, 158. E. PORADA, *Corpus of Ancient Near Eastern Seals* (Washington 1948) 41-62. U. WINTER, *Frau und Göttin* (Freiburg 1983), 155 κέ.

549. Για τics θεότητες αυτές βλ. H. FRANKFORT *ό.π.* (σημ. 547) 156-179. E. PORADA *ό.π.* (σημ. 548) 39 κέ. Η ανατολική θεά με τά ύψωμένα χέρια είναι δευτερεύουσας σημασίας και συνήθως εισάγει τόν πιστό ή άλλο θεό στην κύρια θεότητα βλ. σχετ. H. FRANKFORT, U. WINTER *ό.π.* (σημ. 548) με άφθονα παραδείγματα.

550. *Μινωική θεά*, πίν. ΙΑ΄. P. YULE, *Early Cretan Seals* (Mainz 1981) πίν. 1, 2.

551. V. E. G. KENNA, *Cretan Seals*, 122 άρ. 167 πίν. 7, 22.

σεων και δισταγμών ή λατρεία αποκαθάρζεται από τὰ παλαιὰ σχήματα και τυποποιείται μέσα στο κοινοτικό πλαίσιο λατρείας τῶν μετανακτορικῶν χρόνων.

Τὸ νοηματικό περιεχόμενο τοῦ κοινοτικοῦ κύκλου λατρείας μορφοποιεῖται στο οἰκιακό περιβάλλον, με τὸν πυκνὸ και ἀφαιρετικό τρόπο τῆς μετανακτορικῆς εἰκονογραφίας, ἀπὸ τοὺς κυκλικούς «οἰκίσκους», ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ΥΜ ΠΙΒ ἕως τὴν ΠΓΒ⁵⁵², δηλαδὴ στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο με τὰ κοινοτικά ἱερά.

Τὸ σχῆμα τοὺς μάλλον δὲν ἀπηχεῖ πραγματικό τεκτονικό τύπο ἀν και ἐπιχειρήθηκε ταύτιση με ἀσαφεῖς ἀπεικονίσεις ἱερῶν πάνω σὲ σφραγίδες⁵⁵³. Πιθανότατα, ὅπως παρατήρησε ὁ Α. Evans, τὸ σχῆμα τοὺς προέρχεται ἀπὸ τὶς κυκλικὲς πῆλινες βάσεις («stands»), ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι παλαιότερες ἀπὸ τοὺς οἰκίσκους, ὅπως ἡ ΥΜ ΠΙΑ1 κυλινδρική βάση τῶν Γουρνιῶν⁵⁵⁴, ποὺ παρουσιάζει σαφὴ ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση με κίονες και κέρατα καθοσιώσεως και ἡ ἐπίσης ΥΜ ΠΙΑ βάση ἀπὸ τὶς Μοῖρες⁵⁵⁵ με ἀνοίγματα παραθύρων. Τὴν καταγωγή τοῦ τύπου ἀπὸ τὴν ἀγγειοπλαστικὴ βεβαιώνει ἀκόμα τὸ στερεότυπο κυλινδρικό σχῆμα, ποὺ ὅπως εἶπαμε στὸν σχολιασμό τῆς κυλινδρικῆς φούστας τῶν εἰδώλων, ὀφείλεται στὴ μηχανικὴ χρῆση τοῦ γρήγορου τροχοῦ, καθὼς και ἡ συμβατικὴ γραπτὴ διακόσμηση ἀπὸ τὴν ἀγγειογραφία ποὺ φέρουν δύο οἰκίσκοι⁵⁵⁶. Ἡ ἐρμηνεία τῶν «οἰκίσκων» ὡς ὁμοιωμάτων ἱερῶν τῆς θεᾶς στηρίχτηκε στο ἐπιχείρημα ὅτι μέσα στὰ δύο τελευταῖα παραδείγματα εἶχαν τοποθετηθεῖ εἰδῶλια τῆς θεᾶς με ὑψωμένα χέρια⁵⁵⁷. Ἡ μὴ ἀντιστοιχία με τὴν ὑπαρκτὴ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ ἱεροῦ τῆς θεᾶς δὲν εἶναι ἀπρόσμενη, ἀφοῦ και τὰ νεοανακτορικά ὁμοιώματα ἱερῶν δὲν ἀποδίδουν πραγματικὲς κατασκευές. Ἀναφέρθηκε ἄλλωστε και ἓνα ἑλλειψοειδὲς νεοανακτορικό ὁμοίωμα ἀπὸ τὸν τάφο Καμηλαρίου και ἄλλα παρόμοια ἀπὸ ἱερά κορυφῆς (Κόφινα, Πύργου κλπ.) ποὺ προσεγγίζουν μορφολογικά στὸν τύπο τοῦ κυκλικοῦ ναῖσκου. Μοναδικό τεκτονικό στοιχεῖο τῶν ναῖσκων, καθὼς ἐπίσης

552. Σχετικά παραδείγματα ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, *ΚρητΧρον.* Δ', 1950, 450-2. Β. RUTKOWSKI, *Cult Places* (1986) 103 με σημ. 17. C. MAVRIYANNAKI, *SMEA XV (IncGr LV)* (Roma 1972) 161-170.

553. *PM* II, 131-2. V. E. G. KENNA, *The Cretan Talismanic Stones in the Late Bronze Age* (1969) 14. Λιγότερο πιθανὴ εἶναι ἡ εἰσαγωγή τοῦ τύπου ἀπὸ τὸν Βορρὰ ἢ τὴν Ἀνατολή (ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ ὁ.π. και *Μινωικὴ θεά*, 278 με σημ. 392). Ἡ εὐρύτατη διάδοσή του δὲν μαρτυρεῖ πολιτιστικὲς ἀλληλεπιδράσεις ἀλλὰ μάλλον κοινότητα ἀντιλήψεων και ἰδεῶν (βλ. C. MAVRIYANNAKI ὁ.π. (σημ. 552) 168).

554. *PM* II, 133-4. Γιὰ τὴ χρονολόγηση, Α. ΚΑΝΤΑ, 280.

555. Ἀπὸ τὴν «Τάχερη» Μοιρῶν ἀπ' ὅπου και τὸ ἀνθρωπόμορφο ρυτό: ΑΔ 32, 1977, Χρονικά Β2, 315 πίν. 188γ. Κατάλογος βάσεων ἀπὸ τὸν ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ ὁ.π. (σημ. 552) και τὴν Α. ΚΑΝΤΑ ὁ.π. (σημ. 553).

556. «Οἰκίσκοι» Καραβάν-Σεράι και Ἀρχανῶν *PM* II, 129-130. ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, *ΚρητΧρον.* Δ', 1950, και *Μινωικὴ θεά*, 205-6 και 277-281. Τὴ στενὴ μορφολογικὴ συνάφεια με τοὺς κυλινδρικούς ταφικούς πίθους ἐπισημαίνει και ὁ Ν. COLDSTREAM, *BICS* 34 (1984) 100.

557. ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, *ΚρητΧρον.* Δ' (1950) 455-462. Ὡς ἀπεικόνιση μύθου ἀρπαγῆς ἐρμηνεύει τὸ ὁμοίωμα στὴ *Μινωικὴ θεά*, ὁ.π. (σημ. 556). Συνοπτικὴ ἀναφορά στὶς διάφορες ἐρμηνεῖες τοῦ ὁμοιώματος: Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, *Φίλια Ἐπη Β'*, 69. Ν. COLDSTREAM ὁ.π. (σημ. 556).

καὶ τοῦ προγενέστερου ὁμοιώματος τοῦ Καμηλαρίου, εἶναι ἡ θύρα⁵⁵⁸, ἡ ὁποία σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις ἀσφαλίζει μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, δηλαδὴ μὲ κινητὸ στέλεχος ποὺ περνάει μέσα ἀπὸ θηλειὲς στὰ πλάγια τοῦ ἀνοίγματος. Μὲ τὸ ἀνοιγμα τῆς θύρας ἀποκαλύπτεται τὸ εἰδώλιο τῆς θεᾶς, μόνιμο ἢ κινητό, ὅπως ὑποθέτουμε στὶς περιπτώσεις ποὺ αὐτὸ ἀπουσιάζει. Τὸ εἰδώλιο αὐτὸ καθοσιώνει τὸν οἰκίσκο ὡς ναῖσκο-κατοικία τῆς θεᾶς. Παράλληλα ἡ Ἀποκάλυψη τοῦ εἰδώλου ποὺ πραγματοποιεῖται μὲ τὸ ἀνοιγμα τῆς θύρας ἀνατρέχει τόσο στὸ νοηματικὸ περιεχόμενο ὅσο καὶ στὸν θεατρικὸ χαρακτήρα μιᾶς πιθανῆς τελετουργίας μὲ ἀντικείμενο τὴ δραματοποιημένη θεοφάνεια καὶ ἀρχιτεκτονικὸ πλαίσιο εἰδικὰ διαμορφωμένους χώρους τῶν ἀνακτόρων καὶ μερικῶν ἀνακτορικῶν «ἐπαύλεων»⁵⁵⁹. Τὸ συγκρότημα αὐτὸ περιλάμβανε σύστημα πολυθύρων μπροστὰ ἀπὸ τὸν ὑπερψωμένο χώρο, ὅπου σύμφωνα μὲ ἰσχυρὲς ἐνδείξεις, λάμβανε χώρα ἡ τελετουργικὴ Ἀποκάλυψη τῆς θεᾶς-ἱερείας ἢ τοῦ ὁμοιώματός της. Ὁ δραματικὸς χαρακτήρας τῆς τελετουργίας αὐτῆς προϋποθέτει τὴν παρουσία καὶ συμμετοχὴ θεατῶν μὲ πράξεις ἐπὶ κλήσης καὶ λατρείας. Ἀλλὰ ἐνῶ στὰ ἀνακτορικὰ ἱερὰ ὁ διαθέσιμος χώρος ἐπαρκεῖ γιὰ τὴ συγκέντρωση ἀρκετῶν δεκάδων λάτρων, στὰ κοινοτικὰ ἱερὰ δὲν ἀρκεῖ παρὰ μόνον γιὰ ἀτομικὲς προσφορὲς, ἀφοῦ τὰ δωμάτια εἶναι μικρῶν διαστάσεων καὶ περιέχουν συνήθως ἀρκετὰ ἀγγεῖα καὶ σκεύη. Ὁ χώρος ἐπομένως γιὰ τὴν ὀργάνωση «ἀνοικτῶν» τελετῶν μὲ συμμετοχὴ πλήθους πιστῶν θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὶς ὑπαίθριες ἐκτάσεις καὶ πλατεῖες ποὺ ἔχουν ἐντοπισθεῖ κοντὰ σὲ ἱερὰ⁵⁶⁰, ὅπου εἶναι πιθανὸ ὅτι μεταφέρονταν τὰ εἰδῶλα μετὰ τὴν τελετουργικὴ Ἀποκάλυψη μέσα στὸ ἱερό. Ἀναφορὲς σὲ παρόμοιες τελετουργικὲς πράξεις μεταφορᾶς καὶ ἔκθεσης τῶν εἰδῶλων εἶναι ἄλλωστε γνωστὲς ἀπὸ τὸ τυπικὸ λατρείας πολλῶν ἐλληνικῶν ἱερῶν, ἐνῶ δὲν λείπουν καὶ κάποιες πληροφορίες ἀπὸ τὰ μυκηναϊκὰ κείμενα⁵⁶¹. Ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ εἰκονογραφία ἔχουμε περιπτώσεις μεταφορᾶς εἰδῶλων⁵⁶², καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν Κρήτη ἀπὸ τὸ γεωμετρικὸ νεκροταφεῖο Κνωσοῦ⁵⁶³, ἀπεικόνιση σὲ κάλπη πιθανολογούμενης μεταφορᾶς πάνω σὲ ὄχημα.

558. Σημειώθηκε ἤδη ἡ σημασία τῆς θύρας στὰ ἱερὰ: A. EVANS, *JHS* 21, 1901. 181-5 (βλ. ὁμοίωμα 118 (15072) τοῦ τάφου Καμηλαρίου).

559. Κυρίως R. HÄGG, *AM* 101 (1986), 41-62.

560. Τέτοιες πλατεῖες ἔχουν ἐντοπισθεῖ κοντὰ στὰ ἱερὰ τῶν Γουρνιῶν, Ἀγίας Τριάδας καὶ Καρφιοῦ: S. HOOD, *Studies presented to F. Schachermeyr* (1977) 158-172. B. RUTKOWSKI, *Cult Places* (1986) 154-167 καὶ *SMEA* XXVI (Roma 1987) 257-280.

561. I. BALD-ROMANO, *Early Greek Cult Practice* (ἐκδ. R. HÄGG - N. MARINATOS - C. NORDQUIST) (Stockholm 1988) 128 (ἀναφορὲς στὰ ἐλληνικὰ κυρίως ἱερὰ). Οἱ πιθανὲς μαρτυρίες τῶν μυκηναϊκῶν κειμένων σχολιάστηκαν προηγουμένως (ὑποσ. 347). Γιὰ τὴν πιθανὴ σημασία τῶν «Ξοανηφόρων», ποὺ ἀναφέρονται ὡς ἔργο τοῦ Σοφοκλέους ἀπὸ τὸν Σχολιαστὴ τοῦ Αἰσχύλου (Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας) βλ. A. A. DONOHUE, *Xoana and the Origins of Greek Sculpture* (Atlanta 1988) 16-19 καὶ 239. Ἴσως ἐδῶ ὑπάρχει συνάφεια περιεχομένου μὲ τὰ μυκηναϊκὰ «θεοφόρεια», ποὺ πιθανότατα συνδέονται μὲ τὴν τελετουργικὴ μεταφορὰ τῶν εἰδῶλων.

562. Βλ. προηγ. (σημ. 347).

563. Δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν N. COLDSTREAM, *BICS* 31, 1984, 93-104. Ἴσως ἡ αἰνιγματικὴ αὐτὴ παράσταση ἀπηχεῖ κάποιους μύθους ἀλλὰ καὶ τελετουργίες μεταφορᾶς εἰδώλου πάνω σὲ τροχοφόρο

Ἡ πράξη, ὅπως εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὸ τυπικὸ τῆς λατρείας τῶν ἐλληνικῶν καθὼς καὶ τῶν ἀνατολικῶν καὶ αἰγυπτιακῶν ἱερῶν, συνοδεύεσθαι ἀπὸ στολισμῶν τῶν ἀγαλμάτων, ἐναγισμοὺς καὶ καθάρσεις⁵⁶⁴. Τὰ κείμενα καὶ ἡ εἰκονογραφία τῆς κρητομυκηναϊκῆς περιόδου δὲν παρέχουν ἀνάλογης σαφήνειας πληροφορίες, ὥστόσο ὅμως δὲν λείπουν καὶ κάποιες ἀξιόλογες ἐνδείξεις. Ὡστόσο οἱ πράξεις αὐτὲς μαρτυροῦν τὸν σεβασμὸ πρὸς τὸ εἶδωλο καὶ τὴ λατρευόμενη θεότητα ποὺ εἶναι κοινὸς τόπος σὲ ὅλες τὶς θρησκείες. Ἔτσι ὑποθέσαμε ὅτι οἱ λευκὲς γραπτὲς ταινίες ποὺ κοσμοῦν τὰ περισσότερα εἶδωλα μᾶλλον ἀποδίδουν πραγματικὲς ὑφασμάτινες ταινίες (π.χ. εἰκ. 52, 53, 57). Ἐνδείξεις ἐπίσης γιὰ τὴν τέλεση καθαρμῶν καὶ σπονδῶν προσφέρουν ἡ διαμόρφωση τῆς κεφαλῆς τῶν εἰδώλων καθὼς καὶ ἡ μορφή καὶ λειτουργικότητα ὀρισμένων σκευῶν. Σημειώθηκε ἡ μορφολογικὴ συνάφεια τῶν ἀνθρωπόμορφων σκευῶν μὲ τὰ εἶδωλα, γεγονός ποὺ ὑποδηλώνει καὶ λειτουργικὴ συνάφεια στὶς πράξεις λατρείας· συνάφεια ποὺ μαρτυρεῖ καὶ ἡ διαμόρφωση τῆς κεφαλῆς ὀρισμένων εἰδώλων στὸ σχῆμα κρατηρόσχημου ἀγγείου (πίν. 44-45, 50-51, 66-68· σύγκρινε μὲ τὴν κεφαλὴ τοῦ ρυτοῦ τῶν πίν. 64-65). Οἱ ὁμοιότητες αὐτὲς ὑπαινίσσονται πιθανὴ χρῆση τῶν εἰδώλων ὡς σπονδικῶν σκευῶν καὶ τὴν τέλεση σπονδῶν μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἀνθρωπόμορφων ἀγγείων, ὅπως ἴσως καὶ τῶν γνωστῶν σωληνωτῶν σκευῶν τὰ ὅποια, λόγῳ σχήματος εἶναι κατάλληλα γιὰ μεταγγίσσεις ὑγρῶν⁵⁶⁵. Τὴν πιθανότητα αὐτὴν ἐνισχύει ἀνθρωπόμορφο ρυτὸ μὲ συμφυὲς χέρι μεγάλου εἰδώλου στὴν πίσω πλευρά, ποὺ βρέθηκε στὸ ἱερὸ Σύμης⁵⁶⁶: ἴσως εἰκόνιζε λάτρη ἢ ἱερέα ποὺ σπένδει μπροστὰ σὲ εἶδωλο. Μία κεφαλὴ σύγχρονου εἰδώλου ποὺ βρέθηκε σὲ γειτονικὸ χῶρο ἐπιβεβαιώνει τὴν ὑπαρξὴ ἱεροῦ⁵⁶⁷.

4. Ὑπαίθρια λατεία

Στὸ τέλος τῶν μετανακτορικῶν χρόνων καὶ στὴν Ὑπομινωικὴ σημειώνεται ἀναζωπύρωση τῆς υπαίθριας λατρείας. Ἡ σχέση μὲ τὸν προγενέστερο κύκλο υπαίθριας λατρείας δὲν ἔχει ἀποσαφηνισθεῖ, ἐνῶ ἀντίθετα ἐπισημαίνονται πολλὲς διαφορὲς

φορεῖο: W. BURKERT, *Early Greek Cult Practice*, 81-8. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τῆς πρώιμης ἐλληνικῆς εἰκονογραφίας στὴν Κρήτη (μύθος ἢ τελετουργία) βλ. Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, *Εἰλαπίνη (τιμητ. τόμος Νικολάου Πλάτωνος)* 125-138.

564. I. BALD-ROMANO ὁ.π. (σημ. 561) 129-133.

565. Τὴν πιθανότητα χρῆσης τῶν σωληνωτῶν σκευῶν ὡς ἀγωγῶν γιὰ τὴ διοχέτευση τῶν ὑγρῶν ἐνισχύει ἡ ὁμοιότητά τους μὲ τοὺς πῆλινους ἀγωγοὺς νεροῦ (PM IV, 1, 145-9), ἡ εὑρεση YM ΠΙΒ σωληνωτοῦ σκεύους μὲ κύπελλο στὸ στόμιό του *in situ* στὸν Κορμό (PH. BETANCOURT, *Expedition* 26: 1 (1983) 32-7) καὶ ἡ ἀνασκαφὴ μεγάλου ἀποθέτη ἱερῶν σκευῶν σὲ νεοανακτορικὸ οἰκιακὸ ἱερὸ στὸ Καστέλλι Πεδιάδος, ποὺ περιλάμβανε μεταξὺ ἄλλων πολλὰ σωληνωτὰ σκευή καὶ ἀρκετὲς δεκάδες κυπέλλων κοινωνίας καὶ σπονδικῶν πρὸχων (ἀνασκαφὴ 1989-ἀδην.).

566. ΠΑΕ 1972, 198 πίν. 187β.

567. ΠΑΕ 1975, 323 πίν. 257β. Βλ. καὶ κεφ. II, σ. 77-8 γιὰ τὴ χρονολόγηση.

κυρίως ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογὴ τοῦ χώρου ἐγκατάστασης ἀλλὰ καὶ τὸ εἶδος, τὴ σύνθεσιν καὶ τὴ συνάφεια τῶν ἀναθημάτων⁵⁶⁸.

Τὸ σημαντικότερο ἱερὸ τῆς κατηγορίας αὐτῆς εἶναι ἀναμφίβολα ἡ «Πλατεία τῶν ἱερῶν» τῆς Ἀγίας Τριάδας. Οἱ πλούσιοι ἀποθέτες τοῦ περιλάμβαναν πολλὰ ἀνδρικά κυρίως εἰδῶλια, ἀνθρωπόμορφα ἀγγεῖα, τροχήλατα καὶ χειροποίητα ζῶδια, ταύρων κυρίως, φανταστικὰ ὄντα, ὁμοιώματα κεράτων καὶ ἀρμάτων⁵⁶⁹. Παρόμοια εὐρήματα, ἀλλὰ μὲ διαφορετικὴ συνάφεια, προέρχονται ἀπὸ τὴ Φαιστό, Τύλισο, Καραβὰν Σεραί Κνωσοῦ, Μοῖρες, τὸ ἱερὸ Σύμης Βιάννου καὶ τὰ σπήλαια Πατσοῦ, Ψυχροῦ καὶ τὸ Ἰδαῖο Ἄντρο⁵⁷⁰.

Ἡ ἔντασις τῆς ὑπαίθριας λατρείας σχετίσθηκε μὲ μετακινήσεις μυκηναϊκῶν φύλων πρὸς τὴν Κρήτη στὴν ὀψιμὴ μετανακτορικὴ⁵⁷¹. Βέβαιο εἶναι ὅτι οἱ μεταναστεύσεις αὐτὲς προκάλεσαν στροφὴ πρὸς τὴν παραδοσιακὴ ὑπαίθρια λατρεία, ἡ ὁποία, ἂν καὶ πέρασε σὲ στάδιο ὕψους στὴν ὀψιμὴ νεοανακτορικὴ καὶ πρῶιμὴ μετανακτορικὴ, δὲν διακόπηκε ποτέ. Ἡ στροφὴ αὐτὴ στὴ θρησκεία συνδυάζεται μὲ ἀνάλογες παρορμήσεις στὸν ὥρο τῆς τέχνης στὴν ἴδια περίοδο, ὅπου ἡ ἀποδοχὴ δομικῶν ἀρχῶν τῆς μυκηναϊκῆς τέχνης προκαλεῖ ἀντίρροπὴ τάση ἐπιστροφῆς στὶς ρίζες τοῦ μινωικοῦ νατουραλισμοῦ⁵⁷². Ἔτσι δημιουργοῦνται καινούργιες μεικτές, κρητομυκηναϊκές, μορφὲς τέχνης καὶ θρησκείας. Εἰδικότερα σημειώνεται ὅτι ἡ ἐπάνοδος στὴν ὑπαίθρια λατρεία συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐμφάνισιν νέων μορφῶν καὶ ἀντιλήψεων, ποὺ δὲν ἔχουν μινωικὸ παρελθόν, ἐνῶ ὁδεύουν πρὸς τὴν ἐξαφάνισιν παλαιοί, γνωστοὶ τύποι. Συγκεκριμένα, ἡ μινωικὴ θεὰ, πλευρὲς καὶ ιδιότητες τῆς ὁποίας σκιαγραφοῦν τὰ εἰδῶλια τῶν ἱερῶν κορυφῆς καὶ μορφοποιοῦν τὰ μετανακτορικὰ εἰδῶλα, ἀπουσιάζει ἐντελῶς ἢ ὑποβαθμίζεται, σὲ ἀνώνυμες μορφές, ποὺ δὲν ξεχωρίζουν ἀπὸ τοὺς ἀπλοὺς λάτρεις. Ἀναφέρθηκαν ἤδη ἀρκετὰ τέτοια εἰδῶλια ἀπὸ τὰ ἱερὰ Γόρτυνας, Ἀξοῦ, Σύμης, Ἀναβλόχου, Πραισοῦ καὶ Σητείας, ποὺ χρονολογοῦνται ἕως καὶ τὰ ἀρχαῖα χρόνια. Τὰ περισσότερα διαθέτουν κυλινδρικὸ κορμό (π.χ. εἰδῶλια πίν. 76), ἀλλὰ ἀναφέρθηκαν καὶ μεμονωμένα στὸν τύπο τῆς καθιστῆς θεᾶς (πίν. 77α) καὶ τοῦ εἰδῶλου μὲ ὑψωμένα χέρια (πίν. 77γ), γεγονός ποὺ τεκμηριώνει ὅτι ὁρισμένα τουλάχιστον ἀπὸ αὐτὰ ἀποδίδουν θεότη-

568. Desideratum ἀποτελεῖ μία συνθετικὴ μελέτη τῶν προβλημάτων χρονολόγησιν, συνάφειας καὶ ἐρμηνείας τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὰ ὑπαίθρια ἱερὰ καὶ σπήλαια τοῦ τέλους τῶν μινωικῶν καὶ πρῶιμων ἐλληνικῶν χρόνων. Ὅρισμένες πλευρὲς τῶν προβλημάτων ἐρμηνείας θίγονται ἀπὸ τοὺς R. V. NICHOLLS, 9 κέ., καὶ C. RENFREW, 405 κέ.

569. Περισσότερα στὸ κεφ. II. Γενικὴ ἀναφορὰ ἀπὸ τὴν L. Banti μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ μικρὰ κυρίως εὐρήματα, εἰδῶλια καὶ ζῶδια, εἶναι ἀδημοσίευτα.

570. Συνοπτικὴ ἀναφορὰ ἀπὸ τὸν R. V. NICHOLLS, 11-12. Γιά τὶς Μοῖρες: *ΑΔ* 32, 1977, B2, 315. Σύμη: *IIAE* 1972 κέ. *AE* 1981. Ἰδαῖο Ἄντρο: *IIAE* 1983 κέ. Παρόμοια εὐρήματα προέρχονται καὶ ἀπὸ ὑπαίθριο ἱερὸ Ὑπομινωικῶν – ΠΓ χρόνων στὴ θέσιν Νησί Ἐλεύθερνας, ἀνασκαφὴ Θ. ΚΑΛΠΑΞΗ: *ΚρητῒΕστ* 1988 (Ἀρχ. Εἰδ. 1987) 302-3.

571. R. V. NICHOLLS, 10-11.

572. Βλ. στὸ κεφ. V, σ. 140-1.

τες τοῦ μινωικοῦ πανθέου: μάλλον ἀποτελοῦν ἀναθήματα προελληνικῶν φύλων, συντηρητικῶν στίς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις.

Ἄλλες ὅμως κατηγορίες ἀναθημάτων ἀποτυπώνουν νεωτερικὲς ἀντιλήψεις. Ἡ δήλωση τοῦ ἀνδρικοῦ γεννητικοῦ ὀργάνου στὰ εἰδώλια ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ΥΜ ΠΙΓ (πίν. 57β) καὶ δὲν ἔχει προγενέστερα μινωικὰ παράλληλα, ἐνῶ ἀντίθετα ἀναφέρθηκαν λίγο πρωιμότερα παραδείγματα στὸ Αἰγαῖο καὶ τὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα, γεγονὸς ποὺ τεκμηριώνει ὅτι ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἦλθε μαζὶ μὲ τὰ νέα φύλα⁵⁷³. Τὰ κρητικὰ εἰδώλια εἶναι μικροῦ μεγέθους καὶ ἀνώνυμα, χωρὶς χαρακτηριστικὰ θείας φύσης, ἀποδίδουν ἐπομένως ἄρρενες λάτρες. Τὸ γεννητικὸ ὄργανο δηλώνει τὸ φύλο, ὅπως καὶ τὸ γένειο, ἐνῶ τὴν ιδιότητα τοῦ πολεμιστῆ ἢ κυνηγοῦ προσγράφει ὁ ταινιόσχημος γραπτὸς ἱμάντας τοῦ τελαμών⁵⁷⁴. Ὡς ὅμως αὐτὴ ἡ παραστατικὴ, ρεαλιστικὴ ἀπόδοση τῆς γυμνότητος ὑπαινίσσεται τὰ ἔθιμα μύησης ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἐφηβεία στὴν ὠριμότητα, ὅπως τὰ γνωστὰ ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη παράδοση Ἐκδύσια ἢ Περιβλημαῖα⁵⁷⁵. Τὴν πιθανότητα αὐτὴ ἐνισχύει καὶ ἡ παρουσία σποραδικῶν ὑπομινωικῶν γυμνῶν γυναικείων εἰδωλίων μὲ δηλωμένο ἐπίσης τὸ γεννητικὸ ὄργανο στὸν ἴδιο ἀποθέτη τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀγίας Τριάδας (ἀδην.). Οἱ ἀναθέσεις αὐτὲς ἀποτελοῦν πολὺ πιθανὴ ἔνδειξη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐθίμου τέλεσης ὁμαδικῶν γάμων μετὰ τὴν ἐνηλικίωση⁵⁷⁶. Τὸ ἔθιμο αὐτὸ ἴσως ὑπαινίσσεται ἓνα σύμπλεγμα ἀγκαλιασμένων ἐτερόφυλων εἰδωλίων ἀπὸ τὸ σπήλαιο Πατσοῦ, ποὺ χρονολογεῖται στὴν ὑπομινωικὴ περίοδο⁵⁷⁷.

Ἀναφέρθηκε ἀκόμα ἓνα πιθανὸ πρόωμο παράδειγμα «μαστιγοφόρου» ἀπὸ τὸν Πρινιὰ ποὺ χρονολογεῖται μὲ στυλιστικὰ κριτήρια πρὸς τὴν ΥΜ ΠΙΓ (πίν. 57ε). Ὁ τύπος παρουσιάζεται σὲ ἐξελιγμένη ἀπόδοση σὲ μερικὰ πῆλινα Ὑπομινωικά - ΠΓ εἰδώλια ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα καὶ σὲ ἓνα χάλκινο ΥΓ ἀπὸ τὴ Σύμη⁵⁷⁸. Στίς περιπτώσεις αὐτὲς ὁ «μαστιγοφόρος» κρατεῖ τὸ μαστίγιο μὲ τὸ χερί ἀνασηκωμένο στὸ ὕψος τοῦ ὤμου, ἐνῶ στὸ πρόωμο παράδειγμα τοῦ Πρινιὰ ἡ μορφὴ ἀποδίδεται ὡς σεβίζουσα στὴν παραδοσιακὴ μινωικὴ χειρονομία μὲ τὰ χερία στὸ στήθος. Τὴν τέλεση πάντως «διαμαστιγώσεων» στὴν Κρήτη δὲν ἐπαληθεύουν οἱ πηγές, ἀντίθετα ἀπὸ τὴ δωρικὴ Σπάρτη ὅπου περιλαμβάνεται στὰ ἔθιμα μύησης καὶ ἀγωγῆς τῶν νέων⁵⁷⁹. Ὡς στὴν Κρήτη παραμελήθηκε γρήγορα καὶ ἐγκαταλείφθηκε μετὰ τὴν Ὑστερογεωμετρικὴ.

573. Παραδείγματα ἀπὸ τὴ Φυλακωπὴ καὶ τὴν Τίρυνθα: C. RENFREW, 223, 421.

574. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Καβροχώρι: ΑΔ 34, 1979, Μελέτες, 228 πίν. 90β.

575. R. F. WILLETS, *Cretan Cults and Festivals* (London 1962) 175-8, 294.

576. R. F. WILLETS ὁ.π. (σημ. 575) καὶ 285.

577. CCO, 77 εἰκ. 34. Α. ΚΑΝΤΑ, 205 εἰκ. 84: 4, 5.

578. Γιὰ τὸ θέμα βλ. πρόσφατα Α. LEBESSI, *BCH*, 115, 1991, 109-123.

579. Α. BRELICH, *Paides e Parthenoi* (Roma 1969) 133 κέ. Η. JEANMAIRE, *Couroi e Courètes* (1939), 115 κέ. Τὰ ἀντικείμενα ποὺ ἐρμηνεύθηκαν ὡς μαστίγια σὲ μινωικὲς παραστάσεις (G. SÄFLUND, *FMP*, 227-233) εἶναι μάλλον σκῆπτρα.

Ίδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀνάθεση φανταστικῶν ἀνθρωπόμορφων ὄντων κυρίως στὸ ἱερὸ τῆς Ἀγίας Τριάδας καὶ σποραδικὰ σὲ δύο ἀκόμα ἱερά⁵⁸⁰. Ἡ εἰκονογραφικὴ καὶ μορφολογικὴ ἀνάλυση τοῦ τύπου βεβαίωσε ὅτι τὰ πρωιμότερα δείγματα διαθέτουν πόδια ἀνθρώπου, ποὺ φέρουν μυκηναϊκοῦ τύπου σάνδαλα καὶ κνημίδες, σῶμα ζώου, μάλλον ταύρου, καὶ ἀνδρική κεφαλὴ. Τὸ ἀποσπασματικὰ διατηρημένο ὄν, στὸ ὁποῖο ἀνήκουν τὰ πόδια 3103α, HTR.437 καὶ ἡ κεφαλὴ 1812 (εἰκ. 55), φέρει ἀκόμα σύστημα ταινιῶν ποὺ καλύπτει τὸ στέρνο καὶ τοὺς μηρούς⁵⁸¹. Τὸ σύστημα ταινιῶν, ποὺ θυμίζει ποδιά, προέρχεται ἴσως ἀπὸ τὴν αἰγυπτιακὴ σφίγγα τοῦ Νέου Βασιλείου, ποὺ γνωρίζει μεγάλη διάδοση καὶ στὴν Ἀνατολή⁵⁸². Ἀποφασιστικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν ποδιῶν αὐτῶν σὲ φανταστικὸ ὄν μὲ σῶμα ζώου καὶ κνημὲς ἀνθρώπου καὶ ὅχι σὲ ἀνθρωπόμορφο εἶδωλο, ὅπως εἶχε ὑποθέσει ἡ L. Banti, ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὅτι οἱ μηροὶ εὐρύνονται ἀπότομα πρὸς τὴ σύμφυση μὲ κυλινδρικό κορμὸ ζώου (πίν. 58α, εἰκ. 55), ὅπως παρατηρεῖται ἄλλωστε στὰ σύγχρονα τροχήλατα ζωόμορφα εἶδωλα. Στὴν εἰκόνα 55 τὸ πίσω τμήμα τοῦ συμπληρώθηκε κατ' ἀναλογίαν καὶ μὲ ἐλαφρὰ σμίκρυνση τῆς κλίμακας λίγο μεγαλύτερου ὁμοίου ὄντος, ποὺ ἔχει πιθανότατα πλασθεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο τεχνίτη μὲ πανομοιότυπα μορφοπλαστικά χαρακτηριστικά καὶ γραπτὴ διακόσμηση. Ὅπως προαναφέρθηκε ὑπάρχουν ἀκόμα ἀρκετὰ πόδια ἀνάλογων μεγαλύτερων καὶ μικρότερων ἀνθρωπόμορφων ὄντων, ποὺ χρονολογοῦνται μὲ στυλιστικά κριτήρια στὴν ἴδια περίοδο. Μετὰ τὴν ΥΜ ΙΙΓ τὰ ὄντα αὐτὰ ἐκφυλίζονται, μικραίνουν, τὰ χαρακτηριστικά σχηματοποιοῦνται, οἱ λαιμοὶ ἐπιμηκύνονται καὶ οἱ κεφαλές μεγεθύνονται, σύμφωνα μὲ τὶς τρέχουσες ἀντιλήψεις, ἐνῶ ἡ διακόσμηση ἀπλουστεύεται. Τὰ πόδια τοὺς δὲν εἶναι πιά ἀνθρώπινα καὶ δὲν διαφέρουν ἀπὸ αὐτὰ τῶν ζωόμορφων εἰδωλίων. Σὲ αὐτὴ τὴ στυλιστικὴ καὶ χρονικὴ βαθμίδα ἀνήκει ἡ λεγόμενη σφίγγα (εἰκ. 59). Μετὰ τὴν Ὑπομινωικὴ - Πρωτογεωμετρικὴ δὲν εἶναι γνωστὸ κανένα παράδειγμα.

Ἀκριβῆ παράλληλα δὲν ἀναφέρονται στὴν προγενέστερη μινωικὴ εἰκονογραφία. Συνήθως ἡ προέλευση τέτοιων μεικτῶν μορφῶν, ὅπως οἱ σφίγγες καὶ οἱ γρύπες, ἀναζητεῖται στὴν Ἀνατολή, ὅπου τὸ θεματολόγιο τῶν φανταστικῶν ὄντων εἶναι ἰδιαίτερα πλούσιο ἤδη ἀπὸ τὴν τρίτη χιλιετία⁵⁸³. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὰ ὑπάρχει καὶ ἓνα ὄν μὲ χαρακτηριστικά ἀνθρώπου καὶ ταύρου («Bull-man»), ποὺ δὲν παρουσιάζει ὅμως ἰδιαίτερες ὁμοιότητες μὲ τοὺς ταυράνθρωπους τῆς Ἀγίας Τριάδας. Τὸ πλησιέστερο μορφολογικὰ παράλληλο τῶν φανταστικῶν ὄντων τῆς Ἀγίας Τριάδας ἀπαντᾷ στὴν Κύπρο, σὲ σύγχρονο ἱερὸ τῆς Ἑγκωμης: πρόκειται συγκεκριμένα γιὰ τοὺς δύο πῆλινους «κενταύρους», οἱ ὁποῖοι ἐρμηνεύθηκαν ὡς συνοδοὶ ἀνδρικῆς θεότητας ποὺ σχετίζεται

580. L. BANTI, 54-6 εἰκ. 43-6. M. BORDA, πίν. XLIII. A. KANTA, εἰκ. 39: 1, 6. F. HALBHERR, *MusItal* II, 1888, πίν. XIV: 1, 8. M. R. BELGIORNO, *SMEA XIX (IncGr LXVIII)* (Roma 1978) 218-221.

581. Στυλιστικά - μορφολογικά χαρακτηριστικά καὶ χρονολόγηση στὰ κεφ. II καὶ III.

582. H. DESSENNE, *Le Sphinx* (Paris 1957), 102: 261 κέ. 108-9.

583. Βλ. προηγ. στὸν σχολιασμὸ τοῦ εἰδωλίου λεοντοκέφαλῆς γυναικείας μορφῆς ἀπὸ τὸ Παλαίκαστρο (σ. 151). Ἰδιαίτερα γιὰ τὸν «Bull-man»: E. PORADA, *Corpus of the Ancient Near Eastern Seals I* (Washington 1948) 10 κέ.

μέ ταύρους καὶ ταυροθυσίες⁵⁸⁴. Πρόσθετο στοιχείο ἐνισχυτικό τῆς συνάφειας τοῦ περιεχομένου τῆς λατρείας ἀποτελεῖ ἡ ἀνάθεση εἰδωλίων ταύρων σὲ δύο ἱερὰ τῆς Ἑγκωμῆς καὶ στοὺς σύγχρονους μὲ αὐτὰ ἱερὰ τῆς Ἀγίας Τριάδας. Φαίνεται ὅμως πιθανότερο ὅτι ἡ ἰδέα γιὰ τὴ μορφοποίησή τους ἦλθε ἀπὸ τὴν Κρήτη στὴν Κύπρο παρὰ ἀντίστροφα⁵⁸⁵.

Τὰ φανταστικά ὄντα τῆς Ἀγίας Τριάδας ἀποτελοῦν ἐπομένως χαρακτηριστικὸ δείγμα συγκρητισμοῦ τῆς μυκηναϊκῆς καὶ μινωικῆς εἰκονογραφίας, ποὺ μορφοποιήθηκε στὴν Κρήτη μέσα σὲ ἓνα κλίμα ἀναβίωσης τῶν ἀρχῶν τοῦ μινωικοῦ νατουραλισμοῦ. Ἡ προσθήκη ταινιῶν στοὺς στέρνο ἴσως ὀφείλεται σὲ συνειρμὸ μὲ τὸ μοτίβο τῆς αἰγυπτιακῆς σφίγγας, λόγῳ ἐξωτερικῆς ὁμοιότητος· μυκηναϊκά εἶναι τὰ σάνδαλα, οἱ κνημίδες καὶ ὁ τύπος τοῦ γενείου καὶ τέλος κρητικά εἶναι τὸ τοξωτὸ διάδημα καὶ ἡ πλαστικὴ ἀντίληψη ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴν ντόπια καλλιτεχνικὴ παράδοση⁵⁸⁶.

Ὡστόσο ἂν καὶ ὀρισμένα εἰκονογραφικά του χαρακτηριστικά δὲν εἶναι κρητικά τὸ νοηματικὸ του περιεχόμενο δὲν εἶναι ἀσφαλῶς ἀσχετο μὲ τὶς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἰδιαίτερη σημασία τοῦ ταύρου στὴν τελετουργία τῆς θυσίας· ἐπίσης σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ παρουσία μεγάλου ἀριθμοῦ τροχήλατων ζωδίων ταύρων τόσο στοὺς ἱερὰ τῆς Ἀγίας Τριάδας, ὅσο καὶ σὲ ἄλλα σύγχρονα ἱερὰ. Δὲν εἶναι ἀκόμα τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι σὲ δύο ἱερὰ ποὺ βρέθηκαν ἀνθρωπομορφικά ὄντα, στοὺς ἱερὰ τῆς Ἀγίας Τριάδας καὶ στοὺς σπήλαιο τοῦ Ἑρμοῦ Κραναίου, ἀνατέθηκαν ἐπίσης πῆλινα κέρατα καθοσιώσεως μὲ βαιτυλόσχημο στέλεχος στοὺς ἐσωτερικοὺς καὶ ἐπικολλημένα ἢ ζωγραφισμένα στοὺς κεντρικοὺς καὶ τὰ πλάγια στελέχη χαρακτηριστικὰ ἀνθρώπινης μορφῆς⁵⁸⁷. Τὸ σύμβολο αὐτὸ τῶν σχηματοποιημένων κεράτων μὲ κυλινδρικό, βαιτυλόσχημο κεντρικὸ στέλεχος συνάπτεται ἄμεσα μὲ τὸν ταῦρο πιθανότατα ὡς σύμβολο καθοσιώσεως, ἀφοῦ εἰκονίζεται ἀνάμεσα στὰ κέρατά του στὴ σαρκοφάγο τῶν Γουρνιῶν καὶ σὲ ἀπλοποιημένη μορφὴ στὴ σαρκο-

584. V. KARAGEORGHIS, *Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον* II, 160-173. Τοῦ ἴδιου, *Πεπραγμένα Β' Κρητ. Συνεδρ.*, Β', 180-5. Ὑποστηρίχθηκε ὅτι ὁ τύπος μορφοποιεῖται μέσα σὲ κλίμα ἔντονης μυκηναϊκῆς ἐπιρροῆς στὴν Κρήτη καὶ στὴν Κύπρο: R. V. NICHOLLS, *BSA* 65, 1970, 28-30. R. ARNOLD, *The Horse Demon* (Un. Micr.) (1972) 144-8.

585. Κεφ. II σ. 104-5 σημ. 339, 340.

586. Ὁ τύπος δὲν σχετίζεται μορφολογικὰ τουλάχιστον μὲ τὸν ἐλλαδικὸ κένταυρο, ἡ γένεση τοῦ ὁποίου τοποθετεῖται στὰ τελευταῖα μυκηναϊκά χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴν ταύτιση εἰδωλίου κενταύρου στοὺς ἱερὰ τῆς Φυλακωπῆς. Βλ. E. FRENCH στοὺς C. RENFREW 223. Γιὰ τὸν ἐλλαδικὸ κένταυρο: V. R. DESBOROUGH, R. V. NICHOLLS, M. POPHAM, *BSA* 65, 1970, ὅ.π. (σημ. 584). K. FITTSCHEN, *Untersuchungen zum Beginn der Sagen Darstellungen bei den Griechen* (1969). B. SCHIFFLER, *Die Typologie des Kentauren in der antiken Kunst von 10. bis zum Ende des 4. Jhr. v. Chr.* (1976). Ὡστόσο ἂν ἡ μορφοποίηση τοῦ κενταύρου σχετίζεται μὲ τελετουργικὰ μεταμφιέσεις, σύμφωνα μὲ μιὰ ὑπόθεση τοῦ W. BURKERT ἀναφορικά μὲ τὴ γένεση τῶν ἀνθρωπομορφικῶν ὄντων τῆς ἐλληνικῆς μυθολογίας (*Greek Religion*, 1985, 103-4, 166) εἶναι πιθανὸν νὰ ὑπάρχει κοινὴ ἀφετηρία στὴ φάση τῆς δημιουργίας καί, ἀρχικὰ τουλάχιστον, κοινὸ νοηματικὸ περιεχόμενο στὸν ἐλλαδικὸ καὶ στὸν κρητικὸ τύπο (βλ. πρὸ κάτω).

587. L. BANTI, 58-62 εἰκ. 58-63. F. HALBHERR ὅ.π. (σημ. 380) πίν. XIV, 3. A. KANTA εἰκ. 38: 10-11.

φάγο της Ἐπισκοπῆς⁵⁸⁸. Ὁ ἐξανθρωπισμός λοιπὸν τοῦ ταύρου συμπαρασύρει πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση καὶ τὸ συμβολικὸ του ὁμοίωμα, δηλαδή τὸ σκεῦος τῶν κεράτων καθοσιώσεως. Τὸ νόημα αὐτῶν τῶν συμβολισμῶν ἀπορρέει πιθανότατα ἀπὸ ἀρχέγονες τοτεμικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὸν ἀνθρωπομορφισμό τῶν ζώων καὶ τὸν θηριομορφισμό τῶν θεῶν ποὺ ἀποτυπώνονται σὲ πολλὰ ἀρχαῖες λατρεῖες καὶ μύθους καὶ μεταξὺ αὐτῶν καὶ στὴν ἑλληνικὴ μυθολογία. Σχετίζεται ἀκόμα μὲ τὸ τυπικὸ τῆς θυσίας καὶ συγκεκριμένα μὲ πράξεις τελετουργικῆς ἐξομοίωσης τοῦ θύτη μὲ τὸ θύμα, ποὺ εἰκονοποιεῖται μὲ τὴν περιένδυση τοῦ σώματος τοῦ θύτη μὲ τὴν δорὰ τοῦ θύματος⁵⁸⁹. Ἴσως λοιπὸν καὶ τὰ αἰνιγματικὰ ἀνθρωπομορφικὰ ὄντα τῆς Ἁγίας Τριάδας καὶ τῶν ἄλλων ἱερῶν εἶναι στὴν πραγματικότητα συμβολικὲς καὶ παραστατικὲς ἀπεικονίσεις μιᾶς σημαντικῆς τελετουργικῆς πράξης, ἅμεσα σχετιζόμενης μὲ τὸ νοηματικὸ περιεχόμενο τῆς θυσίας τοῦ ταύρου. Ἄλλωστε καὶ τὰ πῆλινα εἰδῶλια ταύρων ποὺ εἶναι ὁμοιώματα πραγματικῶν παραπέμπουν συνειρμικὰ στὴν τελετουργία τῆς ἀνάθεσης ὁμοιωμάτων τοῦ ἱεροῦ ζώου στὴ θεότητα, πιθανότατα ἰσοδύναμης νοηματικὰ μὲ μία πραγματικὴ θυσία.

Τὰ διαλαμβανόμενα στὸ παρὸν κεφάλαιο δὲν ἐξαντλοῦν ἀσφαλῶς τὸ σύνθετο θέμα τῆς ἐρμηνείας τῶν εἰδωλίων καὶ εἰδώλων. Ὁ προσδιορισμὸς τῆς λειτουργικῆς τους θέσης μέσα στὴ λατρεία εἶναι κυρίως θέμα καθορισμοῦ τῆς σχέσης τοῦ εἰδωλίου καὶ εἰδώλου μὲ τὸν χῶρο καὶ τὸ περιβάλλον τῆς λατρείας. Προϋποθέτει γι' αὐτὸν τὸν λόγο πλήρεις καὶ ἀκριβεῖς πληροφορίες γιὰ τὶς συνθήκες εὑρεσης μέσα στὸ ἀρχαιολογικὸ στρώμα. Ὅμως, ὅπως ἔχει ἤδη σημειωθεῖ, οἱ ἀνασκαφικὲς πληροφορίες ποὺ συνοδεύουν τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πρὸς ἐξέτασιν ὑλικοῦ εἶναι ἀνεπαρκέστερες. Ἐτσι ἀναμένοντας τὴν ὁλοκλήρωση συστηματικῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν καὶ πλήρεις τελικὲς δημοσιεύσεις, μένουν ἀναγκαστικὰ πρὸς ἔρευνα θέματα, ὅπως ὁ καθορισμὸς τοῦ ρόλου καὶ τῆς θέσης τῶν εἰδωλίων στὴ λατρεία στὰ ἱερὰ κορυφῆς, ἡ λειτουργικὴ σχέση τοῦ εἰδωλίου μὲ τὸν χῶρο ἀνάθεσης κατὰ τὴν Παλαιοανακτορικὴ καὶ Νεοανακτορικὴ περίοδο, ὁ ρόλος καὶ ἡ θέση τῶν εἰδωλίων στὰ νεοανακτορικὰ ἱερὰ· ὁ καθορισμὸς τῶν παραγόντων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν παρουσία ἢ τὴν ἀπουσία εἰδωλίων στὰ ἱερὰ (τὸ τελευταῖο εἶναι ἀρκετὰ σύνηθες στὰ νεοανακτορικὰ ἱερὰ καὶ χαρακτηριστικὸ γιὰ τὶς περιπτώσεις Κνωσοῦ, Μαλίων καὶ Ζάκρου, ἀντίθετα πάντως μὲ τὴ Φαιστό, Γόρτυνα καὶ Ἁγία Τριάδα)· ὁ προσδιορισμὸς ἐνὸς χώρου ὡς ἱεροῦ σὲ σχέση μὲ παρουσία ἢ ἀπουσία εἰδωλίων καὶ ἡ καταγραφή τοῦ context ποὺ συνοδεύει (ἢ ὄχι) αὐτὴ τὴν παρουσία ἢ ἀπουσία· ὁ ἐντοπισμὸς τῆς πρώτης ἐμφάνισης τοῦ πῆλινου εἰδώλου στὰ ἱερὰ μὲ θρανίο

588. Σαρκοφάγος Γουρνιῶν: MARINATOS-HIRMER, *Kreta, Thera und das Mykenische Hellas* (München 1973) εἰκ. 131 (διακρίνονται τὰ στελέχη τῶν κεράτων συμμετρικὰ ὡς πρὸς τὸν κεντρικὸ βαῖτυλο). Ἐπισκοπῆς: Α. ΚΑΝΤΑ, εἰκ. 63:1 (*ΙΕΕ* τ. Α', 336). Ἀναφορικά μὲ τὴ λατρεία τοῦ ταύρου F. MATZ, *Πεπραγμένα Ἀ' Κρητολ. Συν. τ. Α' (ΚρητΧρον. ΙΕ'-ΙΣΤ' 1961-2)* 215-223.

589. W. BURKERT ὁ.π. (σημ. 563) καὶ σ. 64-6 καὶ *Homo Necans*, 1983, 112, 115, 131. Ἴσως ὁ μύθος τοῦ ταύρου ποὺ κατασκεύασε ὁ Δαίδαλος γιὰ τὴν Πασιφάη ἀποτελεῖ μία ἐκ τῶν ὑστέρων μυθολογικῶν ἐπένδυση, ἕναν αἰτιολογικὸ μῦθο, τῆς τελετουργίας τῆς μεταμφίσεως σὲ ταῦρο. (ΑΠΟΛΛΟΔ. III. 1, 4. ΚΛΗΜΗΣ ΑΛΕΞ., *Προτρεπ.* IV, 51Ρ).

(μὲ αὐτὸ τὸ θέμα σχετίζεται ἡ ἐρμηνεία τοῦ θραύσματος «ὄφιοειδοῦς πλαισίου» ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Γόρτυνας, ποὺ πιθανὸν τεκμηριώνει αὐτὴ τὴν παρουσία στὴν ὄψιμη νεοανακτορική, ἀνεξάρτητα ἂν ἀνήκει σὲ ὁμοίωμα θεότητας ἢ λατρευτικὸ εἶδωλο. Τὸ ἴδιο ἐρώτημα θέτει καὶ τὸ ΥΜ ΙΙ - ΙΙΑ1 εἶδωλο 3034 ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα)· ὁ καθορισμὸς τῆς σχέσης εἰδωλίων καὶ σκευῶν λατρείας σὲ ἓνα μετανακτορικὸ κοινοτικὸ ἱερό, ἀπὸ τὰ ὁποῖα, ἂς σημειωθεῖ, κανένα δὲν ἔχει δημοσιευθεῖ πλήρως· ὁ προσδιορισμὸς τοῦ χαρακτήρα τῶν εἰδωλίων στὰ ὑπαίθρια ἱερὰ τοῦ τύπου Ἁγίας Τριάδας, ὅπου πλεονάζουν τὰ ἀνδρικὰ εἰδώλια ἀντίθετα μὲ τὰ νεοανακτορικά καὶ μετανακτορικά ἱερά, ὅπου πλεονάζουν τὰ γυναικεῖα· ὁ προσδιορισμὸς τοῦ ἀρχικοῦ σταδίου ἐμφάνισης καὶ τῆς πρώτης μορφῆς τοῦ ιδιότυπου κρητικοῦ ταυροκενταύρου καθὼς καὶ ὁ καθορισμὸς χρονολογικῆς καὶ μορφολογικῆς συνάφειας μὲ ἀντίστοιχους τύπους στὴν Κύπρο καὶ τὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα.

Ὅμως ἡ διεξοδικότερη προσέγγιση θεμάτων ὅπως τὰ παραπάνω, ἐκτὸς τοῦ ὅτι συναντᾷ τὴν ἐγγενῆ δυσχέρεια ποὺ ἀναφέρθηκε, δηλ. τὴν ἔλλειψη ἐπαρκῶν στοιχείων, ἀποτελεῖ πεδίο ἐρευνας εἰδικὰ προσανατολισμένης σὲ ἐρμηνευτικὰ θέματα καὶ ὑπερβαίνει τὸ πλαίσιο καὶ τοὺς στόχους ποὺ ἐξαρχῆς τέθηκαν γιὰ τὴν παρούσα ἐργασία.

Προσθήκη

1. Σὲ πρόσφατη ἀνασκαφὴ τῆς Ἐφορείας στὸν λιμενικὸ οἰκισμὸ τῆς Κνωσοῦ στὸν Πόρο Ἡρακλείου (οἰκόπεδο Σκαντζουράκη) βρέθηκε ἓνα μικρὸ καὶ σχηματικὸ ἀνδρικὸ εἶδωλο μὲ δηλωμένο γεννητικὸ ὄργανο, ποὺ ἔχει ἀποκοπεῖ ἀπὸ τὴ βάση του (πίν. 84α-γ)⁵⁹⁰. Τὸ ἀνασκαφικὸ στρῶμα ἦταν ἀνάμεικτο καὶ περιεῖχε κεραμεικὴ χρονολογούμενη στὴ νεοανακτορική καὶ ΥΜ ΙΙΑ2-Β (πρώιμη). Ἡ σχηματικότητα τοῦ εἰδωλίου συνηγορεῖ στὴ χρονολόγησή του στὴν τελευταία χρονικὴ φάση. Ἀκόμα, ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Πόρου στὴ διάρκεια τῆς ΥΜ ΙΙΒ καθιστᾷ ἀδύνατη τὴ χρονολόγηση τοῦ εἰδωλίου μετὰ τὸ χρονικὸ αὐτὸ ὄριο. Τὸ εὑρημα αὐτὸ μαρτυρεῖ τὴν παρουσία τοῦ τύπου τοῦ γυμνοῦ ἀνδρικοῦ εἰδωλίου στὴν Κρήτη σὲ μία χρονικὴ περίοδο λίγο πρωιμότερη ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα παραδείγματα τῆς Φυλακωπῆς καὶ τῆς Τίρυνθας.

2. Κατὰ τὴ διάρκεια ἐπίσκεψης στὸ Κρατικὸ Μουσεῖο τοῦ Μονάχου τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1996 ὑπέπεσε στὴν ἀντίληψή μου ἓνα ἄγνωστο σὲ μένα μινωικὸ πῆλινο εἶδωλο, τὸ ὁποῖο στὸν σύντομο Ὁδηγὸ τοῦ Μουσείου ἀναφερόταν ὡς μυκηναϊκὸ μὲ προέλευση τὴ Σπάρτη.

Λόγω τῆς ἰδιαίτερης σημασίας του θεώρησα σκόπιμο νὰ ἀπευθυνθῶ στὸν Διευθυντὴ τοῦ Μουσείου Dr. F. W. Hamdorf, ποὺ εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μὲ ἐνημερώσει γιὰ τὶς συνθηκὲς ἀπόκτησής του ἀπὸ τὴν Κρατικὴ Συλλογὴ, νὰ μοῦ ἀποστείλει τὴν πολὺ πρόσφατη δημοσίευσή του (S. WOLF, *Die Herbert - Lutz - Gedachtnis - Stiftungen*, Institut für Klassische Archäologie, München 1996, σ. 20-25) καθὼς καὶ τὶς τέσσερις φωτογραφίες ποὺ ἀναδημοσιεύονται ἐδῶ (πίν. 82α, β, 83α, β).

Τὸ εἶδωλο (ῥψους 0.12 μ.) ἀγοράστηκε τὸ 1929 μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ E. Buschor καὶ μὲ ἔξοδα τῆς οἰκογένειας Lutz. Ὁ ἴδιος ὁ Buschor δήλωσε τότε ὡς προέλευση τὴ Σπάρτη. Ὅλα πάντως τὰ στυλιστικά, μορφολογικὰ καὶ εἰκονογραφικὰ δεδομένα μαρτυροῦν ὅτι τὸ εἶδωλο αὐτὸ δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὴ μυκηναϊκὴ πηλοπλαστικὴ τῶν

γνωστών σχηματοποιημένων ειδωλίων, όπως σωστά επισημαίνει ή S. Wolf. Τò πρόσωπό του θυμίζει ΥΜ ΙΙ - ΙΙΙΑ ειδώλια (βλ. σχετ. στο υποκεφάλαιο «Η πρώτη φάση τής μετανακτορικής πλαστικής»), κυρίως όμως ή καλλιγραφική απόδοση τών ματιών, πού όπως είπαμε οφείλεται μάλλον σέ επίδραση τής μεγάλης ζωγραφικής, καθώς επίσης καί ή κόμμωση με τόν συμπαγή ευθύγραμμο πλαστικό βόστρυχο καί τούς γραπτούς σιγμοειδείς πλάγιους βοστρύχους («παρωτίδες») συναντοῦν ἀκριβή παράλληλα στα ειδώλια **42** καί **43** (εἰκ. 28, 29) τοῦ Ἱεροῦ τών Διπλῶν Πελέκεων τής Κνωσοῦ. Σαφής ὁμοιότητα διαπιστώνεται επίσης με τήν κεφαλή τοῦ Ψυχροῦ **16** (πίν. 23α, β) στο σχῆμα τοῦ προσώπου, τήν ἀκριβή καί τονισμένη απόδοση τών χαρακτηριστικῶν καί τήν κυματοειδή κόμμωση, πού προέρχεται ἀσφαλῶς ἀπό μορφές τής μεγάλης ζωγραφικής.

Τò φολιδωτό κόσμημα τοῦ περικορμίου ἀπαντᾷ συνήθως σέ ἐπινώτια μινωικῶν ειδωλίων τής ἴδιας περιόδου. Δικτυωτό συνεχές κόσμημα, ἕνα μοτίβο συγγενές, πού συχνά ἐναλλάσσεται με τò φολιδωτό πάνω στο ἴδιο ἀγγεῖο, καλύπτει τò περικόρμιο τοῦ ΥΜ ΙΙ ειδωλίου τής «Ἀνεξερεύνητης Οἰκίας» (σ. 63). Ἡ μεγάλη κεντρική ψήφος-περίαπτο τοῦ περιδεραίου σχήματος ἀνεστραμμένου τριγώνου εἶναι ὅμοια με τίς χάντρες τοῦ περιδεραίου τοῦ ειδωλίου **42**.

Τέλος ή διακόσμηση τής φούστας ἀπό συστήματα κάθετων ταινιῶν ἀπαντᾷ σέ παρόμοια διάταξη ἐξηρημένων τετραγώνων με κάθετα γραμμίδια, στή φούστα τοῦ ειδωλίου τής «Θεᾶς τών ὄφρων», ὅπου ἀσφαλῶς ἀποδίδει μοτίβο ὑφαντικῆς προέλευσης. Ἀκόμα τò ὑπόλευκο χρῶμα τοῦ πηλοῦ καί τò πορτοκαλόχρωμο στιλπνὸ με τόνους καστανοῦ τής βαφῆς (φαίνονται μόνον στήν ἐγχρωμὴ φωτογραφία τοῦ Ὁδηγοῦ) εἶναι χαρακτηριστικά τών κνωσιακῶν ἐργαστηρίων κεραμικῆς τής ΥΜ ΙΙ - ΙΙΙΑ περιόδου, πού κατασκεύασαν επίσης καί ἄφθονα ειδώλια (βλ. ἄρθρο μου με τίτλο «Minoan clay figures and figurines. Manufacturing techniques» στο 6ο Συνέδριο Αἰγαιακῆς Ἀρχαιολογίας, Φιλαδέλφεια 1996. Ὑπὸ δημοσίευση στο *Aegaeum*).

Οἱ ἐπισημανθεῖσες εἰκονογραφικὲς ὁμοιότητες με τὰ ειδώλια τοῦ Ἱεροῦ τών Διπλῶν Πελέκεων μαρτυροῦν τήν κοινή τους προέλευση ἀπὸ τήν Κνωσό, ἀλλὰ τò δημοσιευόμενο εἶναι ἀσφαλῶς πρωιμότερο ἀπὸ τήν ΥΜ ΙΙΙΑ2, ὅπου χρονολογοῦνται τὰ ειδώλια τοῦ Ἱεροῦ. Παρὰ τήν ἐμφανὴ ἀκαμψία καί τὴ μὴ ἀνταπόκριση στὶς ὀργανικὲς ἀναλογίες ἀνάμεσα στὸν ἀνώτερο καί κατώτερο κορμὸ τοῦ γυναικείου σώματος, τò ρεαλιστικὸ πλάσιμο καί ὁ ὄγκος τοῦ στήθους, μαρτυρεῖ τήν ἄμεση ἐπιρροή τής φυσιοκρατικῆς πλαστικῆς. Γι' αὐτοὺς τοὺς λόγους, σύμφωνα καί με τὰ εἰκονογραφικὰ δεδομένα, τò ειδώλιο πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στήν ΥΜ ΙΙ - ΙΙΙΑ1 περίοδο.

Ἄν ὄντως βρέθηκε κοντὰ στὴ Σπάρτη ἀποτελεῖ μία ἀκόμα ἐνδειξη γιὰ τίς ἐντονες σχέσεις τής Λακωνίας με τήν Κρήτη στήν ΥΜ/ΥΕ Ι-ΙΙ περίοδο, ἕνα ζήτημα πού ξανατέθηκε πρόσφατα μετὰ τὰ πλούσια μινωικὰ εὐρήματα τοῦ ἱεροῦ κορυφῆς τών Κυθήρων (βλ. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, Τὸ μινωικὸ ἱερὸ κορυφῆς τών Κυθήρων, *Λοίβη εἰς μνήμην Ἀ. Καλοκαιρινοῦ*, Ἡράκλειο 1944, 195-203). Ἡ ἄποψη επίσης πού ὑποστήριξα (βλ. σ. 125-128) ὅτι ὅλες οἱ γνωστὲς χειρονομίες τών μυκηναϊκῶν ειδωλίων κατάγονται ἀπὸ τήν Κρήτη ἀποκτᾷ τώρα ἕνα ἐπιπλέον ἐπιχείρημα: ή μετάδοση αὐτὴ ἴσως ἔγινε κατὰ τήν περίοδο τών ἐντονῶν πολιτισμικῶν ἐπαφῶν ἀνάμεσα στοὺς δύο χώρους, διαμέσου εἰσηγμένων μινωικῶν ειδωλίων, ὅπως τò εἰκονιζόμενο ἀρχέτυπο τοῦ μυκηναϊκοῦ τύπου Φ.

Summary

MINOAN TERRACOTTA FIGURES AND FIGURINES FROM THE NEO - PALATIAL TO THE SUB - MINOAN PERIOD

This study examines matters related to the style, morphology, technique and interpretation of Minoan terracotta figures and figurines from the Neo-Palatial to the Sub - Minoan period. It also addresses the question of the presence of Mycenaean figurines in Crete, and the evidence regarding Minoan influences on the figures of the Aegean islands and the Mycenaean mainland.

The introduction and a selective catalogue (Chapter I) are followed by the examination of Minoan terracotta figures within a chronological framework based on the common stylistic traits of series of figures corresponding with specific temporal phases.

THE EVOLUTION OF THE MINOAN PLASTIC FORM

The Old Palatial Period

The sharp increase in the production of clay figurines is associated with the development of the cult activity in peak sanctuaries where they comprise the most popular category of votives. The human form is rendered analytically while the schematization which characterizes the Neolithic and Early Minoan period regresses. The end of this period witnesses the appearance of figurines of developed plasticity which reflects a realistic perception of the bodily form (Phaistos, Piskokephalo) despite the disproportion of individual anatomical features.

The Neo - Palatial Period

The influence of the naturalistic style is manifest principally in the works of palatial workshops crafted in luxury materials. In the case of terracotta figurines, this style's impact is apparent primarily in their morphological characteristics (i.e. hairstyles, the formation of the breasts, gestures), and secondarily in their stylistic features. The modelling of the majority of figurines still conforms to the morphological precepts of the Middle Minoan period. Nevertheless, certain figurines

(particularly from Aghia Triadha -pl. 7α, β-, Kophinas -pl. 13γ-ζ'- and Traostalos) have adapted entirely to the naturalistic style. The stylistic, morphological and technical homogeneity of figurines from a variety of locations in Messara (Aghia Triadha, Kannia - Gortyna, Kamilari, Phaistos) permits the identification of the stylistic character of a Messara workshop. These figurines share the eclectic adoption of naturalistic principles and the borrowing of pottery decorative motifs (rosettes -fig. 9-, foliate band -figs. 6, 7-, spirals -figs. 5, 8-, arcade pattern -fig. 1). Three female figurines (from Aghia Triadha -pl. 8β-ε-, Kannia and Siva -pl. 13β- respectively) attest to the existence during this period of the gesture of the upraised arms, accomplished with the semi-elliptical or semi-circular formation of the arms.

The Post - Palatial period (Early phase: LM II-III A)

This phase is characterized by the swift disappearance of naturalistic influences, the rigidity of forms which comprise syntheses of geometric formations and the simultaneous fragmentation of organic unity, which is the principal characteristic of the naturalistic style.

The skirt of female figurines acquires a cylindrical shape which tapers into a short cone at the juncture with the torso. The morphological characteristics and painted decoration of the «kourotrophos» from Mavro Spelio (fig. 12) place her in this period, while a series of figurines from Palaikastro (figs. 20-23), Amari (pl. 16α, β), Aghia Triadha (fig. 25), Kalou (*Arch.Delt.* 33, 1978 p. 99), Ierapetra (pl. 17α, β) and another possibly from Pyrathi (pl. 84δ-ζ'), with a characteristic lunate - shaped hairstyle are assigned to the same phase. Also dated to this period (late LM III A) is the assemblage of figurines from the Shrine of the Double Axes and, consequently, the angular formation of the gesture of the upraised arms which becomes standardised during the following chronological phase.

The Post - Palatial period (Middle phase: LM III B)

This period witnesses the genesis of the style of tectonic geometricization. Its principal characteristic comprises the emphasis of the horizontal and vertical axes of the form's components (arm - forearm, sternum, the outline of the skirt, nose, eyebrows). Other aspects of this style are the emphasis of the linear elements of the face, the plastic over - accentuation of certain physiognomic characteristics, and the increase in the size of the head.

Certain aspects of this new style can be detected in earlier or contemporary Mycenaean counterparts (discussed in detail in Chapter V). These common features attest to the increased Mycenaean influence and presence in Crete, and correspond with parallel influences in pottery. Certain figures dated to this phase (e.g. those from Kannia -esp. pl. 24, 25) still follow the naturalistic tradition, which is enriched by principles pertaining to the new style, whereas others (e.g. figures from Gournia -pls. 30, 31) are coarse in appearance and somewhat reminiscent of contemporary Mycenaean figures (e.g. those from the Mycenae shrine).

The Post - Palatial period (Late phase: LM IIIC)

This style's maturity is attained in certain figures through the balance of plastic and linear components enriched by a calligraphic spirit (e.g. the rhyton from Tacheri (Moires) -pl. 34α-δ-, a female figure from Gazi -pl. 37-39-, a head from Aghia Triadha -pl. 54α-γ). The rhyton from Tacheri belongs to a series of anthropomorphic vessels which range chronologically from the LM IIIB to the Sub - Minoan period (pls. 34-36, figs. 49-51). This category of vessel is not attested in Crete prior to LM IIIB and its Levantine inspiration seems most probable. The principal factor contributing to the formation of this vessel type may have been the concept regarding the separation of the face from the head, resulting in the prominence of the former. This projection is manifest in many contemporary figures (e.g. Gazi, Karphi -pls. 37α, β, 41β, 48α, 49α) whose predominant feature is clearly the face. The selective accentuation of morphological features contributes to the disappearance or abbreviation of others considered to be of secondary importance, such as the loin - cloth, hairstyles and the limbs. The fragmentation of the form's unity accelerates towards the end of this phase.

The Sub - Minoan period

This fragmentation, most clearly evidenced in the face, evolves in two directions. Firstly, the over - accentuation of linear features (eyebrows, jawline), a trend originating in the structural principles of the Mycenaean tradition, brings about the gradual detachment of the face from the head (e.g. pls. 74-75). Secondly, and in contrast to the above approach, through the effacement of the facial outline lack of cohesion and asymmetry prevail (e.g. pls. 59-68). The aversion to outlines and symmetrical constructs compirises a central Minoan structural principle, particularly in creations produced during the efflorescence of Minoan naturalism.

This stylistic phase lasts until the 7th century and witnesses, in its latter part, the blending of older types and categories with characteristics of early Greek plastic art. Such categories are the seated figure (pl. 77α); the figure with upraised arms which echoes the morphology of its earlier counterpart (pl. 77γ); the Mycenaean figurine type with the cylindrical body (pl. 76a-ς'); certain Minoan - type gestures and physiognomic types with Minoan antecedents.

Mycenaean figurines in Crete

The limited distribution of Mycenaean figurines in Crete reflects the difficulty of the infiltration of such schematic types in a region imbued with a strong naturalistic tradition. With the exception of few figurines clearly adhering to established Mycenaean types, the majority of examples comprise admixtures of the Phi and Psi types, combining both Mycenaean and Minoan characteristics. Securely dated figurines affirm Crete's chronological lead in the creation of the familiar Phi and Psi gestures, while the existence of intermediary types demonstrates the transition from Minoan naturalistic to Mycenaean schematic forms (see also Ch. III.4).

The influence of Minoan plastic forms overseas

Although naturalistic figures and figurines are not unknown in the Aegean islands and the Mycenaean mainland, their structural principles cannot be defined as Minoan since, as a rule, linear characteristics predominate. This is particularly evident in the faces of the Kea female figures, and in the Mycenaean figurines manufactured in media other than clay. Minoan influences are also clearly detected in the morphology of figurines from Peristeria, the Menelaion and Olympia. Evidence of Minoan influences on Mycenaean figures outside Crete during the Post-Palatial period is restricted to certain fragments and incomplete examples from Thebes, Tiryns, Phylakopi and Rhodes. The tendency towards uniformity, evidenced in all forms of artistic expression within the Mycenaean sphere of influence, does not permit the distinction between Minoan and Mycenaean characteristics in the late figures (e.g. the «Lord of Asine», a figure in Berlin (*Frühe Plastik* pl. XII: 230) e.t.c.). Minoan influences in Cyprus are attested by the creation there of a type of female figurine with upraised arms.

MORPHOLOGICAL CHARACTERISTICS

1. Dress

Female attire consists of the bodice, skirt, belt and a type of shawl. In Neo-Palatial figurines the bodice leaves the breasts bare whereas during the Post-Palatial period these are covered. The crocuses and irises painted on the Mavro Spelio figurine's bodice perhaps render floral decoration of religious significance woven or embroidered on garments. In some cases the bodice is decorated with wavy, transverse or dotted lines which perhaps represent jewellery or woven patterns (figs 27, 58, 73, 74, 80).

Two belt types are rendered plastically: one consists of consecutive circular rings (fig. 85), while the other, which is grooved, is on occasions clasped in front with a pin (fig. 86. Unpublished figurines from Kophinas). The belt consisting of a flat band is painted unto the waist. In two cases, tassels hanging from this are reminiscent of the Homeric description (fig. 76, A. Kanta fig. 84: 2).

On the basis of their painted decoration, two well - represented types of shawl are recognized, with an all - over scale (figs. 16, 18) and crosshatch (figs. 19, 31, 41) pattern respectively, while certain decorative variants are also recognized. The decoration on a garment covering both the shoulder and the chest of certain figurines from Knossos (figs. 28, 32, 36-pl. 81α, β) and one example from Kannia (fig. 3) most probably render textile patterns. Parallels on a Pylos wall - painting and sealstones attest to the function of such garments as priestly garb. Given that three out of four known examples are of Knossian provenance, it seems probable that their function is related to the signification of attire within palatial society during the LM II - IIIA period.

The spiral, wavy or straight bands on certain figures and figurines (e.g. Palaikastro -fig. 10-, Myrsine, Palaikastro dancers -figs. 20-22, Kannia-fig. 42) perhaps represent decorative woven bands. The white bands encircling the bodies of female figures from Gazi and Karphi (figs. 52, 53, 57) perhaps render the cloth counterparts which were wrapped around these figures during their use in cult activity.

Male dress combines the kilt and sheath or, alternatively, comprises one of the known types of sheath alone. In certain isolated instances shoes and thonged sandals are painted on the feet (pl. 12α, β, fig. 55). Legs of anthropomorphic beings from Aghia Triadha combining bovine bodies with human heads and legs bear painted greaves which copy a Mycenaean bronze type (fig. 55).

2. Jewellery

A considerable number of figures and figurines bear necklaces and bracelets rendered with bands or series of dots, dashes or droplets ranging in number from one to four strings (fig. 28). Parallels are provided principally by wall-paintings.

3. Hairstyles

In female Neo - Palatial figurines these are usually formed of thick stiff locks (e.g. pl. 5γ, 7α, 7ς') which fall straight down the back, or, more rarely, of denser finer locks wrapped around the head (e.g. pls. 9β, δ). In Post - Palatial figures the locks are combined with a cone - shaped hair arrangement held together by a curved diadem which can be cylindrical (pls. 34β-δ, 41β), flat (pl. 37α, β, 48, 49), or, more rarely, dentate on top (pls. 25α, β, 27β).

In other instances the hair is swept into a bun at the top of the head or the nape where it is held in position by a Kerchief and pins (Kannia pls. 6α, β, 6γ), or it is crescent - shaped (Kalou, Palaikastro, Amari -see Ch. II: p. 64-5, Karphi- pl. 53). A tressed cone - shaped hairstyle is recognized in figurines from Aghia Triadha (pl. 8α) and Phaistos (pl. 3α) while others have circular locks wrapped around the head (fig. 29, pls. 73γ, δ, 74α-γ).

Male hairstyles are less elaborate and, as a rule, feature locks of hair (pls. 11β, 57β). Two figures from Aghia Triadha have beards and moustaches (figs. 66, 55). Similar male figures are known from Mycenaean representations.

4. Gestures

Although not frequent in clay figurines, the placing of the hand on the forehead, which is widespread in bronze figurines, is attested (pls. 12α, β, 13α). From as early as the MM III-LM I period the placing of both hands on the stomach, which comprises the prototype of the Phi type figurines' gesture is evidenced (pls. 1α, 1δ). More frequent is the positioning of the hands on the breasts, attested continuously from the MM period until the end of the Mycenaean era, when it approaches

morphologically the familiar Tau type Mycenaean figurines (pls. 7γ, 7δ, 14δ-ε, 16α, β, 18α, 19α, 57α, β, ε).

The crescent - shaped formation of the upraised arms, attested in figurines ranging from the Neo - Palatial (pl. 8β-ε, 13β) to LM IIIA (fig. 25, 32) is recognized in the later Psi type Mycenaean figurines and most likely comprised their prototype. From the LM IIIA period this gesture, in compliance with contemporary stylistic precepts, acquired its angular formation.

The gesture consisting of the placing of one hand on the stomach and the raising of the other to the shoulder is evidenced during the MM period and continues to exist during the LM I (esp. Kannia -pl. 3γ-, Phaistos, Aghia Triadha) and the Post - palatial Period (figurine from Kalou -*Arch.Delt.* 33, 1978 p. 99). This type was transferred to the Mycenaean mainland, where it took the form of the familiar standardized gesture of Proto - Phi figurines.

TECHNIQUE

As a rule the figurines produced during the Old Palace period are solid, with the exception of the female figurines's skirt, which is usually hollow and handmade. Yet at the close of this period the manufacture of figurines on the fast wheel, a standard practice during the Neo - Palatial phase, is also attested.

Figurines from various locations in Messara (pls. 1-13α) sharing characteristics assignable to one workshop are dated to the Neo-Palatial period. Certain workshops continue to produce figurines destined for use in peak sanctuaries such as Juktas, Kophinas, Petsofas, Traostalos, where cult practices continued into the Neo-Palatial period.

Several LM II-III A figurines from Knossos manufactured of the same clay as their contemporary pottery and decorated with rich linear patterns originating in textile and pottery motifs were undoubtedly produced by workshops established in the Knossian region (figs. 12, 13, 17, 28-34, 36-41).

From a manufacturing viewpoint, Post-Palatial figures are strikingly homogenous, a fact which attests to the close affiliation between workshops. The manufacturing technique of large - scale figures is reminiscent of that of pithoi which are built up of successive coils of clay joined together without the aid of an internal support. The arms, solid in small figures and hollow in larger ones, are attached to the torso with additional clay, or pegs. Such elaborate procedures required an advanced knowledge of the properties of clay and thus the creation of large - scale figures was no doubt limited to a few highly skilled itinerant potters.

QUESTIONS OF STYLE

Naturalism is an artistic phenomenon with a sociological dimension: it developed primarily within the palatial environment. This close association with higher Minoan social orders is reflected in the style's limited impact in the creation of

terracotta figurines, which is essentially a popular artform closely affiliated with communal peak sanctuary cult. For this very reason naturalistic influences regress after the fall of the palaces while the traditional rigid forms prevail again.

In contrast to Minoan naturalism, which is a Cretan artistic conception, the schematization of the Post-Palatial style is determined primarily by exogenous, non-Cretan parameters related to the adoption and integration of Mycenaean structural principles (geometricization, linearization). However this infiltration of Mycenaean elements brought about a simultaneous counter - movement in the form of a return to the roots of Minoan naturalism. In this light can be explained the periodic rejuvenation of Cretan art during the Post - Palatial period, accomplished through the constant reference to naturalistic elements (e.g. figures from Kannia and Gazi, and the Tacheri rhyton).

Furthermore the much debated survival of naturalistic principles in Daedalic - Archaic art can be ascribed to the continual, vital, dialectic relationship with traditional Minoan principles, rather than to the revival, through mechanical reproduction, of older prototypes.

QUESTIONS RELATED TO INTERPRETATION

On the basis of the excavation data, stylistic and morphological features, the spatial and temporal context of figures and figurines can be established. Once this prerequisite is fulfilled, their function and the underlying concepts determining this can be sought within the framework of certain categories of cultic ritual and associated iconographic cycles.

Thus the functional and conceptual context of figures and figurines is examined within the framework of palatial - domestic and peak sanctuary cult during the Neo-Palatial period; communal cult during the Post-Palatial period; hypaethral and semi - hypaethral cult during the Post - palatial and Sub - Minoan period.

Palatial - domestic cult

The juxtaposition of the human figure with a building, rendered in detail or summarily, comprises a visual symbolization of the ritual enacted within or outside this structure. Aghia Triadha has yielded simple models of this type (e.g. pl. 81c'), while Kamilari and Archanes have provided more complex ones. The Kamilari models provide analytic representations of ritual activities such as the presentation of offerings to seated figures; dancing; the possible preparation of sacred meals; pillar worship; the practice of libation into a pithos. These religious formations are amply attested in Neo - Palatial religious iconography.

Although the Kannia complex did not yield such models, narrative themes related to dance and offertory rituals enacted by a female priesthood can be reconstructed on the basis of free - standing figurines. Of particular interest is the reconstruction of the figure of a female goddess with a «snake frame» (fig. 106). A clay pinax from the

same shrine decorated in relief with heraldic sphinxes flanking a central incurved altar and a palm tree links the above mentioned representation of the goddess with an iconographic cycle probably inspired by the epiphanic ritual held in the «Great East Hall» of the Knossos palace.

A seated female figurine from Aghia Triadha (pl. 8a) perhaps represents a goddess during a ceremony of offerings or a «sacra conversazione». The well - known female figurine suspended between two posts perhaps represents the epiphany of an anthropomorphic deity also signified by the presence of birds. A similar model of a phallus - shaped column between two posts with birds attached to these and at the ground level (fig. 102) may render a divinity's aniconic image.

The so - called kourotophos of Mavro Spelio most likely depicts the female deity with her consort rather than her offspring for which there is no evidence in the Minoan iconography. The Mycenaean kourotophos type, with which it has been paralleled, appears at a later date.

Finally a lion or canine - headed figurine (fig. 104), part of a larger synthesis which included other figures, may be attributed to an iconographic cycle of Levantine origin.

Peak sanctuary cult

The presence in these sanctuaries of models of circular and rectangular type attests to the formal and possibly conceptual associations with domestic cult practices.

The increase in size and the accentuation of the plasticity of several figures and figurines, apart from reflecting a transformation in the signification of the «value» of the body, are perhaps associated with the establishment of a new function within the ritual which transcends that of the ordinary votive. The emphasis on the functionality of cult practices is also evident in the architectural elaboration which takes place in peak sanctuaries during this period.

Communal cult

The waning during the Post-Palatial period of the narrative spirit, which dynamically pervades Neo - Palatial iconography, is superseded by the development of an advanced symbolish which aims at the specialization of the cult's conceptual content. Thus the gesture becomes the principal means of symbolizing the divine presence, and special significance is attached to the display of the symbols of her divine quality.

The iconographic elements of the figurine assemblage of the Shrine of the Double Axes, dated to the LM IIIA2 period on the basis of stylistic criteria and the painted decoration, reflect the character of the transition from the narrative to the symbolic means of expression. The narrative medium is echoed in the two female figures' (probably worshippers or attendants) turn of the head which hints at an interaction

with the deity, and the offering by the male worshipper of a bird symbolizing the divine hypostasis. However, the prominence of the gesture of upraised arms, and the strict frontal pose of the principal, divine figure indicate that she no longer functions uniquely as the central, organic member of a composition of clay figurines, but is, in addition, the recipient of the worship of the visiting faithful to whom the gesture is also extended.

The epiphanic presence of the deity in a «casa sancta» is symbolically transferred to the domestic cult context, during this period, with the «hut - urn» models housing a fixed or possibly movable figurine. The device of the opening of the door and the subsequent revelation of the figure is conceptually akin to a more elaborate epiphanic mechanism: that of the revelation of a figure or a goddess - impersonator on an elevated podium or bench through a polythyron, which is most likely suggested by the architectural lay - out of three Neo - Palatial Knossian buildings (the Royal Villa, the House of the High Priest and the House of the Chancel Screen).

The epiphanic presence is also hinted by the gesture of the upraised arms, originating in the context of Neo - Palatial iconography, which signifies the invocation of the deity and is suggestive of her divine presence. This transference from the narrative to the symbolic sphere is in accordance with the wider trends characterizing Post - Palatial religious iconography, which is particularly evident in the highly symbolic imagery of the larnakes.

The probable use of the polythyron system in the epiphanic ritual is suggestive of the importance of the spectators' presence and participation in a ritual with an inherent dramatic character. However the Post - Palatial shrines have, as a rule, inadequate space to accommodate a considerable number of participants at least at the level of the communal, non - domestic ritual. It is therefore possible that the figures, housed therein were transported to an open - air location, namely courts in the vicinity of the shrines. This practice complies with ritual activity enacted in both indoor and hypaethral locations, evidenced at large sanctuary complexes such as Syme and Juktas from the Neo - Palatial period at least.

The transportation of the figures was possibly associated with their cleansing and decorating, as is attested by Linear B tablets, Mycenaean wall - paintings, Near Eastern iconography and Greek literary sources. As previously mentioned, the white bands painted around the bodies of certain figures may well represent cloth counterparts.

Evidence for libation rituals focusing on these figures is provided by the cultic equipment of Post - Palatial shrines, namely snake tubes and anthropomorphic vessels. Both may be employed as recipients for the channelling of liquids, as is evidenced by their open cylindrical and pierced conical form respectively.

The morphological characteristics of the anthropomorphic rhyta are also indicative of their conceptual association with large - scale figures. Such features are the formation of the head and their customary attachment to a vessel form, which, although inorganic, is conceived as conceptually correspondent with the human form: the tripartite composition of certain rhyta (e.g. Tacheri, Karphi: figs. 49, 50), accomplished through their plastic and painted decoration, recalls the structural

division of female figures into head, torso and skirt. The painted decoration in the middle section of the Tacheri rhyton is thus used to render the bodice usually worn by female figures.

The functional association of anthropomorphic rhyta with clay figures is also concluded from the finding in the Syme sanctuary of a fragment of a head - vase to which the hand of a large - scale figure is attached (*Praktika* 1972 pl. 187b).

Open - air cult

This type of cult activity has a long tradition in Minoan Crete; however, upon comparison with earlier hypaethral or semi - hypaethral cult, the open - air ritual which evolved towards the end of the Post - Palatial period is characterized by significant differences.

The figure of the female deity, which was dominant in communal Post - Palatial shrines, degenerates into anonymous figurines, which do not differ from those of ordinary worshippers (e.g. pl. 76a-ç).

The realistically rendered male and occasionally female nudity may refer to initiation ceremonies associated with fertility rites (communal marriages?). Such rituals are probably suggested by the terracotta embracing couple found in the Patsos cave. Sub - Minoan (pl. 57e) and Proto - Geometric figures of whipbearers attest to whipping ceremonies and related rites known to have been performed in the Doric world.

The anthropomorphic being combining a bovine body, human head and occasionally human legs (figs. 55, 59) is most probably conceptually linked with wheelmade and solid bovine figurines, with which it is usually found. The earliest (early LM IIIC) realistic rendition of this type is attested by a few fragmented figures from the Piazzale dei Sacelli shrine at Aghia Triadha. Later versions are smaller and less elaborate.

The iconographic features of this early type (greaves, sandals, beard) are Mycenaean but its plastic rendering is associated with this period's revived Minoan naturalism. Only a fragmentarily preserved system of relief and painted bands covering the sternum of a figure (fig. 55) may be attributed to a secondary influence of an exogenous iconographic element, namely the apron of the Egyptian New Kingdom sphinx, which bears a visual similarity with the Cretan figure.

The finding of these «bull - centaur» figures with bull figurines in Cretan Post-Palatial and contemporary Cypriot sanctuaries strongly favours their conceptual link with the bull (in the form of either sacrificial animal or a clay simulacrum) in the context of hypaethral sanctuaries dated to the end of the Creto - Mycenaean period and the beginning of the Greek times.

Perhaps the anthropomorphism of the most sacred of sacrificial animals extends to the sphere of substitution in the form of schematic clay horns of consecration in such sites as Aghia Triadha and Patsos to which facial features are also attached. These visual coherences of human and bovine figures may well comprise an iconic

expression of the ceremonial assimilation of the sacrificer and the sacrificial victim, and a metaphoric expression of the symbolic offering of the sacred animal.

Moreover, the strongly realistic rendering of the details (greaves, sandals, beard, hairstyle) indicates that the representation of this figure is not based on an envisioned, purely conceptual image, but rather on a literal, factual image witnessed in real life and reproduced in clay: human beings, hunters or warriors, judging from the sandals and greaves, garbed in a bull's hide. Thus the assimilation of the sacrificer with the sacrificial victim takes on a realistic character, which perhaps derives from a mimetic ritual, during which a symbolic interchange of roles is achieved by the sacrificer's dressing in the sacrificial victim's hide.

A recent find

A recently found LM IIIA2-B nude male figurine in a rescue excavation at Poros - Katsabas (the Knossian «Harbour - Town») is the earliest securely dated figurine of this type so far reported from Crete, the Aegean and Mainland Greece (pl. 84a-y).

A recent publication

A recently published clay figurine, possibly from Sparta, is in all probability a product of the Knossian workshops of the LM II - IIIA period (pl. 82-83).

This is proven by the painted decoration of the bodice and the skirt, the shape of the central bead of the necklace, the rendition of the facial features, especially of the eyes, and the type of the headdress, which have parallels in Knossian figurines, especially in those of the Temple of the Double Axes.

Despite its stiffness and disproportion of the bodily forms it still retains elements of the naturalistic tradition, indicating a date not later than the LM II - IIIA1 period.

If it has really been found at Sparta, it must be taken as a document of the well-known Cretan - Laconian connections during the LM/LH I-II period, as well as a significant piece of evidence linking the Phi-type of the mycenaean figurines with an imported from Crete naturalistic prototype.

Εύρετήρια ειδωλίων και ειδώλων

1. ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΙΑ ΑΡ. ΠΙΝΑΚΑ, ΑΡ. ΕΙΚΟΝΑΣ, ΑΡ. ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ ΚΑΙ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ

<u>Άριθμός πίνακα</u>	<u>Άρ. εικόνας</u>	<u>Άρ. Καταλόγου</u>	<u>Προέλευση</u>
1α, β	1	122	Φαιστός
1γ	2	123	Φαιστός
1δ, ε		124	Φαιστός
2α, β		132	Φαιστός
2γ, δ	3	150	Γόρτυς
3α		128	Φαιστός
3β, γ	93	145	Γόρτυς
4α, β	94	148	Γόρτυς
5α-γ	95	149	Γόρτυς
6α, β		146	Γόρτυς
6γ		151	Γόρτυς
6δ		147	Γόρτυς
7α, β	91	114	Άγ. Τριάδα
7γ		108	Άγ. Τριάδα
7δ-ζ'		109	Άγ. Τριάδα
8α		72	Άγ. Τριάδα
8β, γ	96	73	Άγ. Τριάδα
8δ, ε		75	Άγ. Τριάδα
9α, β	5	82	Άγ. Τριάδα
9γ, δ	6(87)	81	Άγ. Τριάδα
10α	8	77	Άγ. Τριάδα
10β, γ	9	84	Άγ. Τριάδα
11α, β		101	Άγ. Τριάδα
12α, β		106	Άγ. Τριάδα
13α		110	Άγ. Τριάδα
13β		136	Σίβας
13γ, δ		158	Κόφινας
13ε, ζ'		159	Κόφινας
14α, β		71	Καρδουλιανός
14γ		162	Άρβη
14δ-15α, β	12(97)	55	Κνωσός (Μαυρόσπηλιο)
14ε-15γ, δ	13(100)	56	Κνωσός (Μαυρόσπηλιο)
16α, β	19	184	Άμარი (Συλλ. Γιαμαλάκη)
16γ, δ	18	183	Άμარი (Συλλ. Γιαμαλάκη)

<u>Ἀριθμὸς πίνακα</u>	<u>Ἀρ. εἰκόνας</u>	<u>Ἀρ. Καταλόγου</u>	<u>Προέλευση</u>
17α, β		14	Ἱεράπετρα (Συλλ. Γιαμαλάκη)
18α-γ		189	Χανιά
19α-γ	26	188	Χανιά
20α, β	33	59	Κνωσὸς
20γ	34	52	Κνωσὸς
20δ, ε	25	116	Ἀγ. Τριάδα
20ς, ζ	35	117	Ἀγ. Τριάδα
21α, β		50	Κνωσὸς
21γ, δ	40	48	Κνωσὸς
21ε, ς	41	47	Κνωσὸς
22α-δ		9	Γουρνιὰ
22ε, ς		65	Ἀρχάνες
23α, β		16	Ψυχρὸ
24α, β - 25α, β	42	138	Γόρτυνα
26α, β		141	Γόρτυνα
26γ, δ		140	Γόρτυνα
27α, β		142	Γόρτυνα
28α, β	44	139	Γόρτυνα
29α, β		68	Μάλια
29γ, δ	47	7	Γουρνιὰ
30-31α, β	46(101)	6	Γουρνιὰ
32α, β		8	Γουρνιὰ
32γ, δ		10	Γουρνιὰ
33α-γ		2	Παλαίकाστρο
34α-δ	49	137	Μοῖρες
35α, β		152	Γόρτυς
35γ, δ		135	Φαιστὸς
36α	51	91	Ἀγ. Τριάδα
36β		93	Ἀγ. Τριάδα
36γ		179	«Ἀἴμονας»
36δ		180	«Ἀἴμονας»
36ε		181	«Ἀἴμονας»
36ς		178	«Ἀἴμονας»
36ζ		94	Ἀγ. Τριάδα
37α, β - 39	52	23	Γάζι
40α, β - 41α		24	Γάζι
41β - 43α, β	53	25	Γάζι
44-45α, β		26	Γάζι
46α		193	—
46β		194	—
46γ		192	—
46δ		195	—
46ε		198	—
46ς		197	—
46ζ		199	—

<u>Ἀριθμὸς πίνακα</u>	<u>Ἀρ. εἰκόνας</u>	<u>Ἀρ. Καταλόγου</u>	<u>Προέλευση</u>
46η'		196	—
47α, β		190	Λασίθι ἢ Γάζι (Συλλ. Γιαμαλάκη)
47γ, δ		200	—
48-49α, β	56	19	Καρφὶ
50-51α, β		20	Καρφὶ
52-53α, β		17	Καρφὶ
54α-γ	55	78	Ἄγ. Τριάδα
55α, β		186	Ἄμარი (Συλλ. Γιαμαλάκη)
55γ, δ		185	Ἄμარი (Συλλ. Γιαμαλάκη)
56α, β	58	191	—
56γ, δ		161	Τσοῦτσουρος
57α		111	Ἄγ. Τριάδα
57β		104	Ἄγ. Τριάδα
57γ, δ		32	Κρουσώνας
57ε		38	Πρινιάς
57ς'		15	Ψυχρὸ
58α, β	55	78	Ἄγ. Τριάδα
59-63	57	18	Καρφὶ
64-65		21	Καρφὶ
66-68		33	Πρινιάς
69α, β		34	Πρινιάς
70α, β		35	Πρινιάς
71α, β	66	90	Ἄγ. Τριάδα
72α, β	60	88	Ἄγ. Τριάδα
72γ, δ	62	97	Ἄγ. Τριάδα
72ε	65	92	Ἄγ. Τριάδα
73α, β	64	98	Ἄγ. Τριάδα
73γ, δ	67	187	Πατσὸς
74α-γ		69	Καλὸ Χωριὸ
75α, β	68	79	Ἄγ. Τριάδα
75γ, δ		11	Βρόκαστρο
75ε		12	Βρόκαστρο
76α		167	«Ἀἶμονας»
76β		169	«Ἀἶμονας»
76γ		170	«Ἀἶμονας»
76δ		166	«Ἀἶμονας»
76ε		171	«Ἀἶμονας»
76ς'		168	«Ἀἶμονας»
77α		174	«Ἀἶμονας»
77β		175	«Ἀἶμονας»
77γ		172	«Ἀἶμονας»
77δ, ε		37	Πρινιάς
78α, β	70	134	Φαιστὸς
78γ, δ	71	125	Φαιστὸς
78ε		36	Πρινιάς

<u>Ἀριθμὸς πίνακα</u>	<u>Ἀρ. εἰκόνας</u>	<u>Ἀρ. Καταλόγου</u>	<u>Προέλευση</u>
78ζ, ζ	72	127	Φαιστός
79α, β	73	129	Φαιστός
79γ, δ	74	51	Κνωσός
79ε, ς	80	49	Κνωσός
80α		154	Βασιλικά Ἀνώγεια
80β, γ	76	28	Τύλισος
81α, β	36	53	Κνωσός
81γ, δ		160	Τσοῦτσουρος
81ε		173	«Αἶμονας»
81ς		112	Ἀγ. Τριάδα
82-83		—	Σπάρτη;
84α-γ		—	Πόρος
84δ-ς		203	Πυράθι;

2. ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΙΑ ΑΡ. ΕΙΚΟΝΑΣ, ΑΡ. ΠΙΝΑΚΑ, ΑΡ. ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ ΚΑΙ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ

<u>Ἀριθμὸς εἰκόνας</u>	<u>Ἀρ. πίνακα</u>	<u>Ἀρ. Καταλόγου</u>	<u>Προέλευση</u>
1	1α,β	122	Φαιστός
2	1γ	123	Φαιστός
3	2γ, δ	150	Γόρτυς
4		74	Ἀγ. Τριάδα
5	9α, β	82	Ἀγ. Τριάδα
6(87)	9γ, δ	81	Ἀγ. Τριάδα
7(90)		113	Ἀγ. Τριάδα
8	10α	77	Ἀγ. Τριάδα
9	10β, γ	84	Ἀγ. Τριάδα
10		4	Παλαΐκαστρο
11		57	Κνωσός
12(97)	14δ, 15α, β	55	Κνωσός (Μαυρόσπηλιο)
13(100)	14ε, 15γ, δ	56	Κνωσός (Μαυρόσπηλιο)
14		63	Κνωσός (M. Ashmolean)
15		58	Κνωσός
16		130	Φαιστός
17		54	Κνωσός
18	16γ, δ	183	Ἀράρι (Συλλ. Γιαμαλάκη)
19	16α, β	184	Ἀράρι (Συλλ. Γιαμαλάκη)
20(99)		1	Παλαΐκαστρο
21		1	Παλαΐκαστρο
22		1	Παλαΐκαστρο
23		1	Παλαΐκαστρο
24		201	Φαιστός (M. Ashmolean)
25	20δ, ε	116	Ἀγ. Τριάδα
26	19α, γ	188	Χανιά
27		156	Γουρνιά Μονοφατσίου (Συλλ. Μεταξά)

<u>Ἀριθμὸς εἰκόνας</u>	<u>Ἀρ. πίνακα</u>	<u>Ἀρ. Καταλόγου</u>	<u>Προέλευση</u>
28		42	Κνωσὸς
29(98)		43	Κνωσὸς
30		44	Κνωσὸς
31		45	Κνωσὸς
32		60	Κνωσός (M. Ashmolean)
33	20α, β	59	Κνωσὸς
34	20γ	52	Κνωσὸς
35	20ς, ζ	117	Ἄγ. Τριάδα
36	81α, β	53	Κνωσὸς
37		61	Κνωσός (M. Ashmolean)
38		62	Κνωσός (M. Ashmolean)
39		64	Κνωσός (M. Ashmolean)
40	21γ, δ	48	Κνωσὸς
41	21ε, ς	47	Κνωσὸς
42	24, 25	138	Γόρτυς
43		141	Γόρτυς
44	28α, β	139	Γόρτυς
45		40	Ἄμνισὸς
46(101)	30-31α, β	6	Γουρνιὰ
47	29γ, δ	7	Γουρνιὰ
48		70	Ἀστρακοὶ
49	34α-δ	137	Μοῖρες
50		22	Καρφὶ
51	36α	91	Ἄγ. Τριάδα
52	37α, β - 39	23	Γάζι
53	41β - 43α, β	25	Γάζι
54		202	— (M. Ashmolean)
55	54, 58	78	Ἄγ. Τριάδα
56		19	Καρφὶ
57	59-63	18	Καρφὶ
58	56α, β	191	—
59		100	Ἄγ. Τριάδα
60	72α, β	88	Ἄγ. Τριάδα
61		96	Ἄγ. Τριάδα
62	72γ, δ	97	Ἄγ. Τριάδα
63		99	Ἄγ. Τριάδα
64	73α, β	98	Ἄγ. Τριάδα
65	72ε	92	Ἄγ. Τριάδα
66	71α, β	90	Ἄγ. Τριάδα
67	73γ, δ	187	Πατσὸς
68	75	79	Ἄγ. Τριάδα
69		—	Κνωσός (A.M.H. 15305)
70	78α, β	134	Φαιστὸς
71	78γ, δ	125	Φαιστὸς
72	78ς-ζ	127	Φαιστὸς

<u>Ἀριθμὸς εἰκόνος</u>	<u>Ἀρ. πίνακα</u>	<u>Ἀρ. Καταλόγου</u>	<u>Προέλευση</u>
73	79α, β	129	Φαιστὸς
74	79γ, δ	51	Κνωσὸς
75		87	Ἄγ. Τριάδα
76	80β, γ	28	Τύλισος
77		31	Τύλισος
78		29	Τύλισος
79		30	Τύλισος
80	79ε-ς'	49	Κνωσὸς
81		3	Παλαίκαстро (Πετσοφὰς)
82		46	Κνωσὸς
83			Παλαίκαстро (Πετσοφὰς)
84			Παλαίκαстро (Πετσοφὰς)
85		41	Κνωσὸς
86		121	Φαιστὸς
87(6)	9γ, δ	81	Ἄγ. Τριάδα
88		83	Ἄγ. Τριάδα
89			Ἄγ. Τριάδα (Α.Μ.Η. 22341)
90(7)		113	Ἄγ. Τριάδα
91	7α, β	114	Ἄγ. Τριάδα
92		144	Γόρτυς
93	3β, γ	145	Γόρτυς
94	4α, β	148	Γόρτυς
95	5α-γ	149	Γόρτυς
96	8β, γ	73	Ἄγ. Τριάδα
97(12)	14δ, 15α, β	55	Κνωσὸς
98(29)		43	Κνωσὸς
99(20)		1	Παλαίκαстро
100(13)	14ε, 15γ, δ	56	Κνωσὸς
101(46)	30α, β, 31	6	Γουρνιὰ
102			Ἄγ. Τριάδα
103		σαρκοφάγος	Κυπαρίσι
104		5	Παλαίκαстро
105		67	Κανλὶ Καστέλλι
106		153	Γόρτυς

Γενικὸν Εὐρετήριον

- ἀγγεῖο θεριστῶν, 113
 ἀγγεῖο πολεμιστῶν, 116
 Ἁγία Τριάδα, 13, 14, 30-36, 54, 56-59, 60, 61, 63, 65, 67, 68, 83, 88, 89, 90, 95, 97, 98, 108, 111, 113, 115, 116, 118, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 130, 136, 138, 139, 144, 150
 Ἁγία Τριάδα:
     «Πλατεία Ἱερῶν», 158-162
     σαρκοφάγος, 109, 114 (369), 144, 145
 Ἀδρομύλοι, 47
 Αἴγινα, 103(328)
 Αἴγυπτος - αἰγυπτιακὲς ἐπιδράσεις, 89 (233), 108 (344, 346), 113 (364, 367), 115, 151, 157, 160
 αἰγυπτιακὸς σκαραβαῖος, 56
 αἰώρα, 56, 120, 149
 Ἀκρόπολις Ἀθηνῶν, 117
 Ἀμνισός, 25, 72, 149
 Ἀνάβλοχος, 158
 ἀνάγλυφος πίνακας, 148
 ἀνακτορική - οἰκιακὴ λατρεία, 143-152
 ἀνακτορικὸς ρυθμός, 57, 62
 ἀνακτορική τελετή, 148
 Ἀνατολή - ἀνατολικὲς ἐπιδράσεις, 78, 79, 113 (364), 115, 122 (419), 150 (531), 151, 153-154, 157, 160
 Ἀνατολικὴ Κρήτη, 82
 ἀνδρική θεότητα, 151
 ἀνεικονικὴ λατρεία, 150
 ἀνθρωπομορφισμὸς ζώων, 162
 ἀνθρωπόμορφα ὄντα Ἁγ. Τριάδας, 117, 160-162
 ἀνθρωπόμορφο ἀγγεῖο:
     Ἁγ. Τριάδας, 77-78, 83, 84
     Ἀξοῦ - Αἶμονα, 78, 91
     Ashmolean Museum, 78
     Ἀφρατιοῦ, 78
     Γόρτυνας, 77-78
     Γουρνιῶν, 74, 77
     Ἰαλυσοῦ, 95 (269)
     Ἰδαίου Ἄντρου, 78, 89 (233), 104
     Καρφιοῦ, 77-78
     Κνωσοῦ, 78, 91
     Κορμιοῦ, 78, 89 (233)
     Μοιρῶν, 75-80, 81, 83, 88, 104, 138
     Minet el Beida, 78 (190)
     Μυκηνῶν, 137 (475)
     Πρινιᾶ, 78, 91
     Σύμης, 77-78
     Tell-Brak, 78
     Φαιστοῦ, 77-78, 83, 89 (233)
 Ἀξός - «Αἶμονας», 43-45, 93, 94, 127, 133, 158
 Ἀπολλόδωρος, 162 (589)
 Ἀπόλλων Μαλεάτας, 138 (478)
 Ἄρβη, 43, 61, 126
 Ἀργολίδα, 98
 ἄρμα - ρυτό:
     Καρφιοῦ, 87
 Ἀρμένιοι, 75, 114 (369), 115, 126, 151 (536)
 Ἀρχάνες:
     Τροῦλος, 29, 70, 72, 75, 126
     Φουρνί, 124 (428)
     οἰκίσκος, 144, 155 (556)
 Ἀσίνη, 96, 103, 104, 139 (479)
 Ἀστρακοί, 9, 29, 75, 113
 Ἀτσιπάδες, 97
 Βαφειό, 114 (369), 121, 147
 βαβυλωνιακοὶ κύλινδροι, 154
 Βασιλικά Ἀνώγεια, 41, 97, 122
 Bes, 151
 Βραχάσι, 94 (265)
 Βρόκαστρο, 13, 21, 91, 133, 139
 Βρύσες, 81 (200)
 βωμός, 144, 145
     ἀμφίκοιλος, 148

Γάζι, 14, 23, 80-81, 82, 83, 84, 85, 88, 91, 109,
115, 121, 122, 131, 132, 133, 138

«Γαϊτάνος - κατάσχεση», 47, 81, 131, 132, 140
Γιούχτας, 60

Γόρτυς:

Κανιά, 39-41, 55-56, 57, 58, 64, 70-72, 74,
76, 80, 81, 92, 109, 113, 115, 118, 119,
120, 123, 124, 125, 126, 128, 130, 131,
132, 138, 140, 158

Ἀκρόπολη, 92, 97, 128, 133, 140, 158

«Παλλάδιο», 94

Γουλάς, 47

Γουρνιά: 13, 20, 70, 73 (151), 74, 111, 113,
118, 121, 124, 126, 132, 138

σαρκοφάγος, 161-162

Γρίβιγλα, 58 (70)

γυμνότητα, 86 (222), 93, 116, 159, 163

γυναικεῖο ἱερατεῖο, 149

Δαίδαλος - Πασιφάη, 162 (589)

δακτύλιοι πεδίων, 117

δακτύλιοι περικορμίων, 114 (372)

Ἐγκωμη

«κένταυροι», 160-1

ἔθιμα μύησης:

Ἐκδύσια - Περιβλημαῖα», 159

ὁμαδικοὶ γάμοι, 159

διαμαστίγωσις, 159

ἐκστατικὴ λατρεία, 148-149

Ἐλεύθερνα

Νησί, 158 (570)

ἔνδυμα:

ἀνδρικό, 115-116

ἀνθοστόλιστο, 108

ἡμιδιάφανο, 109

θεϊκό, 108 (346)

ἱερατικό, 108, 113, 114

μυκηναϊκό, 114 (373)

πολυτελές, 112 (364)

ἐπίβλημα, 113-114

ἐπικόσμημα:

κεντημένο, ἐνυφασμένο, 109, 112, 113

ἐνεπίρραφοι ρόδακες, 112, 113

ψῆφοι, 112 (362), 113

ἐπινώτιο: 111-113

μὲ φολιδωτὸ κόσμημα, 111-112

μὲ δικτυωτὸ κόσμημα, 112

ἱμάντες ἐπινωτίου, 112, 113

Ἐπισκοπή:

σαρκοφάγος, 162

ἐπίτοκος θεά, 74

Ἔργανος, 47

ἐργαστήρια:

εἰδώλων, 133

θραψανιδῶτες πιθαράδες, 133

ἱερῶν κορυφῆς, 130

Κνωσοῦ, 131, 164

Μεσαρᾶς, 130

πίθων, σαρκοφάγων, 133

χαλκοῦ, φαγεντιανῆς, 136, 141

ὑπομινωικὰ ἐργαστήρια, 141 (483)

Ζάκρος, 113, 151

ζώνη: 110-111

αὐλακωτή, 110

βρόχος, 110

ταινιωτή, 111

ζ. Ἦρας, 111

πόρπη, 110

θεῖο ζεῦγος, 150

θεοποιημένοι νεκροί, 144, 145

Θεοφάνεια, 144, 145 (497), 148-150, 153, 154,
156

θεοφώρα, 156 (561)

Θήβα, 103, 118(395)

θηλυστολοῦντες ἱερεῖς, 113

Θήρα, Ἀκρωτήρι, 100 (307), 108 (346), 118
(395), 119 (407), 121, 122

θηριομορφικὰ ἀγγεῖα, 78

θρόνον, θρόνα, θρονσελκτήρια, 108 (346)

θύρα ἱεροῦ, 145-146, 156

θυσία:

ταύρου, 161-162

τελετουργικὴ μεταμφίεση, 162 (589)

Ἰαλυσός - Τριάντα Ρόδου, 95(269), 100(307),
104, 128(449)

Ἰδαῖο Ἄντρο, 158

ἱερὰ δεῖπνα, 146

ἱερὰ κορυφῆς, 14 (13), 51-53, 59-60, 122, 130,
146, 11152-153

ἱερὰ συνομιλία, 150

ἱερὸς κόμβος, 111 (356)

Ἰλινός, 139

Ἰτανος, 47

Καβούσι, 13, 85, 88, 94

καθιστὰ εἰδώλια, 55, 57, 63-64, 67, 75, 93, 149, 158

κάλαθος, 148

Καλλιθέα Ἀχαΐας, 117

Καλὸ Χωριό, 29, 90, 91, 95, 124, 139

Καλοῦ, 65, 66 (116), 67 (118), 70 (183), 100 (311), 109, 112, 115, 128, 131, 137, 151 (536)

Καμηλάρης, 36, 59, 62, 144-147

Κανλὶ Καστέλλι, 29, 70, 127

Καρδουλιανὸς

Μαμαλούκω, 30, 60

Καρφί, 22, 77, 84-85, 87, 88, 91, 94, 115, 121, 122, 123, 124, 132, 133, 139

Καστέλλι Πεδιάδας, 60 (80)

Κέα:

ἱερό, 15, 99-100, 119 (408), 128, 137, 138, 149

κένταυρος ἑλλαδικός, 161 (586)

«κένταυρος»:

κυπριακός, κρητικός, 83, 104, 160-161

κέρνος Κουρτῶν, 97

κινολατρεία, 146-147

Κλήμης Ἀλεξανδρεύς, 162 (589)

κνημίδες, 83, 116-117, 160

Κνωσός: 9, 25-29, 60, 61, 63, 66, 68, 70, 90, 95, 96, 97, 98, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 114 (369), 118, 120, 126, 127, 129, 130, 131, 137, 144 (487)

Ἀνάκτορο, 13

Ἀνεξερεῦνητη Οἰκία, 63, 64, 72, 73, 74, 75, 80, 98, 108 (346), 109, 113, 116, 119, 121, 125, 126, 130, 132, 164

Βασιλικὴ Ἑπαυλῆ, 68, 118, 145 (497)

Βασιλικὸς Δρόμος, 68, 111

Ἑλληνικά, 27, 63 (99), 67, 111

Θησαυροφυλάκια ἱεροῦ, 59, 101, 107, 108 (346), 110, 115, 164

Ἱερὸ Διπλῶν Πελέκεων, 62, 66-68, 75, 102, 111, 112, 113, 115, 116, 119, 120, 121, 124, 125, 127, 130, 132, 137, 150, 154, 164

Καραβὰν Σεράι, 26, 155 (556), 158

Μαυρόσπηλιο, 27, 63, 109, 113, 121, 126, 131

Μαυρόσπηλιο - «Κουροτρόφος», 62, 64, 65, 109, 112, 118, 121, 130, 150

Μικρὸ Ἀνάκτορο, 67, 108 (346), 111, 126

Οἰκία Hogarth, 27

Οἰκία Βοοθυσίας, 60 (79)

οἰκόπεδο Καλαθάκη, 28

Πανεπιστήμιο, 95

κοινοτικά ἱερά, 153-157

Κορμός, 79, 157 (565)

κόμμωση ἀνδρική:

βοστρυχωτή, γένειο-μύσταξ, ἐν χρῶ κουρά, τοξωτὸ διάδημα, στεφάνη, 124-125

κόμμωση γυναικεία:

βοστρυχωτή, 120-121

βόστρυχοι παρωτίδες, 124, 164

μὲ διάδημα, 122

κεφαλομάντηλο-κεκρύφαλος, 122

κρωβύλος, 122-124

κωνική, 121

κωνικὴ τιάρα, 123

οὐλή, 120

μὲ περόνες, 122-123

μὲ ταινίες, ὄρμους, 120

τοξωτή - θηλειά, 121

τύπου στεφάνης, 124

Κουμάσα, 147 (516)

Κοῦρτες, 147 (512)

Κόφινας, 9, 42, 60, 110, 116, 125, 136, 146, 152

Κρουσώνας:

Κοῦπος, 24, 86, 116

Κύθηρα, 164

κυκλικὸ ἱερό, 145

κυλινδρική βάση, 76, 155

Κυπαρίσι:

σαρκοφάγος, 145

κύπελλο ἀναφορᾶς, 118 (395)

Κύπρος, 78, 79, 104

Κύπρος:

Ἑγκώμη, 160-161

Λακωνία: 164

Κάμπος, 100 (309), 126

Παυλοπέτρι, 100 (309)

Μενελάιο, 96 (281), 101, 103 (328)
λεοντοκέφαλη - κυνοκέφαλη γυναίκα, 151
Λέσβος, 115
λιβυκός τύπος, 49

Μάλια, 29, 61, 73
μαστίγια, 159 (579)
Μεσαρά, 54
ἐπιφανειακές ἔρευνες, 51 (33)
μεσομινωικά ειδώλια, 14, 50-53
μετανακτορικός ρυθμός: 137-140
πρώιμη φάση, 61-62
μέση φάση, 69
ὑστερη φάση, 75, 79-80
ὑπομινωική πλαστική, 87, 93
μεταφορὰ ειδώλων, 108 (347), 156-7
σὲ ὄχημα, 156 (563)
Μικρὰ Ἀσία, 115
μινωικὲς ἐπιβιώσεις, 93-95, 140-141
Μοῖρες:
Τάχρη, 39, 75-80, 98, 155, 158
Μοναστηράκι, 144 (487)
Μουσεία, Συλλογές:
Μουσεῖο / Ashmolean (Ὁξφόρδης), 9, 15,
28, 48, 68, 82, 91, 92, 94, 104, 122, 127,
154
Βερολίνου, 104
Βόννης, 81
Βρετανικό, 82
Μονάχου, 163
Rigori (Ρώμης), 15, 92, 96
Φλωρεντίας, 88
Συλλογὴ Bomford, 48
Μεταξᾶ: 14, 61, 122 (420), 124 (428)
Γουρνιᾶ Μονοφατσίου, 42, 66, 82, 109,
131, 132
Γιαμαλάκη: 127
Ἀμάρι, 45-46, 64, 68, 85, 111, 112, 118,
123, 126, 130
Ἱεράπετρα, 21, 64, 65, 118
Λασίθι ἢ Γάζι, 46, 82, 122
Μόχλος, 59, 124 (428)
μυκηναϊκὰ ειδώλια: 15, 74, 90, 119
τύπος νατουραλιστικός, 65, 95 (273), 96,
102, 126, 127, 137(475)
Πρωτο-Φ, 68, 95 (273), 108 (346), 128
Φ, 97-98, 164

Ψ, 95-97, 103, 127
μεταβατικός, 127
Τ, 68, 98-99, 127
σταυρόσχημος, 99
κουροτρόφος, 150
μυκηναϊκὰ κείμενα, γραφή, 108 (347), 116
(388), 156
Μυκῆνες: 95 (273), 96 (281), 100, 102, 108
(347), 114, 115 (374), 118 (395), 123,
137 (475), 138 (478)
Θρησκευτικὸ κέντρο, 74, 96 (281), 103
(328), 137
Μυρσίνη, 64, 65, 66, 102, 114, 124, 126

νατουραλιστικός ρυθμός:
αἰγαιακός, 100
μινωικός, 53-54, 135-136
νεολιθικὰ ειδώλια, 49-50

οἰκιακὰ ἱερά, 56, 145 (497)
οἰκίσκοι πῆλινοι, 104, 155
Ὀλυμπία, 101, 102 (322), 109, 110, 128, 149
Ὅμηρος, 108 (346), 111 (357), 116 (388), 117
(390, 392), 122 (420)
ὁμειώματα:
ἀρμάτων, 158
ἱερῶν, 144-147, 149-150, 153
κεράτων, 158, 161-162
ὀφιοειδὲς πλαίσιο («snake-frame»), 148

Παγκαλοχώρι, 74, 76, 83, 109, 110, 112, 118,
119, 123
Παλαίκαστρο: 19-20, 61, 64, 65, 66, (116), 70,
72, 73, 74, 75, 86, 114, 115, 118, 124,
125, 126, 130, 131, 147, 151
Καστρί, 84
«Παρασυράκης - Δῶρον», 47
Πατσός (σπήλαιο Ἑρμοῦ Κραναίου), 13, 46,
90, 95, 111, 124, 139, 158, 159, 161
Παυσανίας, 114 (369)
Πεδιάδα:
ἐπιφανειακές ἔρευνες, 51 (33)
περιδέραια, 117-119
περικόρμιος: 107-110
ἱμάντες περικορμίου, 110
μὲ σειρὲς ψήφων, 114
Περιοστεριά, 100, 101, 128

Πετσοφάς, 13, 52 (38, 39), 53 (40), 59, 118,
122, 127, 129

Πισκοκέφαλο, 52, 53 (40), 60, 61, 122, 124,
127, 129, 144

πλατεῖες ἱερῶν, 156

ποδιά, 101

Πόρος:

σπηλαιώδης τάφος, 114 (372)

οἰκόπ. Σκαντζουράκη, 163

Πραισός, 47, 128, 158

Πρινιάς: 13, 24-25, 96

Λειβάδια, 25, 86, 125, 127

Ξυλόπορτα, 25, 95

Πατέλα, 25, 85, 88, 121, 131

προπαγάνδα, 152

Πρόσυμνα, 100

πρωτομινωικά εἰδώλια, 49-50

πυκνὸς ρυθμὸς, 77

Πύλος, 113, 116, 117 (390)

Πυράθι, 48

Ροτάσι, 42, 97, 122

ρυτοφόρος, 120 (410)

σάλι, 115

Σαχτούρια, 82, 88, 122, 128 (477), 138 (477)

Σητεία, 94, 128, 158

Σίβας:

Ἁγία Μαρίνα, 39, 59, 127

Σοφοκλῆς / Ξοανηφόροι, 156 (561)

Σπάρτη, 163

σπονδές, καθαρμοί, στολισμοὶ εἰδώλων, 157

σπονδές σὲ πῖθο, 147

σπονδικὴ πρόχους, 145, 147 (516)

στολιδωτὴ φούστα, 101

Σύμη, 43, 60, 92, 112, 125, 133, 136, 139, 157,
158, 159

συριακὰ εἰδώλια, 110 (355)

Συροπαλαιστίνη, 78

«σφίγγα»:

Ἁγίας Τριάδας, 88, 90

σφίγγα αἰγυπτιακή, 160

σφραγίδες, σφραγίσματα, σφρ. δακτυλῖδια,
συγκρίσεις, 52 (36), 113, 114 (369),
120, 121

σφραγίδες, σφραγίσματα, σφρ. δακτυλῖδια,
147, 148, 150, 151, 155

σωληνωτὰ σκεύη, 157

ταινίες: 114-115

ἐλίσσόμενες - χιαστί, 115

θηλείες, στεφάνια, δακτύλιοι, 114

Τανάγρα:

σαρκοφάγος, 108 (347), 114 (369)

Τίρυνθα, 103, 108 (347), 114 (369), 115, 116,
159 (573)

τοιχογραφίες:

συγκρίσεις, 107, 108 (346, 347), 109 (348),
110, 113, 114 (369), 115, 116, 117
(390), 118 (395), 119 (407), 120, 121,
145 (498), 148

ἐπίδραση, 67, 69 (130), 101 (316), 111,
137, 145, 164

Τραόσταλος, 53 (40), 59, 110, 111 (356), 136

Τραπέζα, 53 (40)

τροχήλατα:

εἰδώλια ζώων, 76, 83, 133, 158, 161

ταῦρος, 83, 158

Τσούτσουρος, 9, 61

σπήλαιο Εἰλειθυίας, 42, 85, 89, 123

Τύλισος, 23-24, 67, 98, 99, 111, 118, 122, 127,
158

Πύργος, 146 (502)

Υδρα, 139 (479)

ὑπαίθρια λατρεία, 157-162

ὑπαίθριο ἱερό, 76, 117

ὑποδήματα: 116-117

μπότες, 116

σάνδαλα - πέδιλα, 83, 116-117, 160

Φαιστός: 14 (13), 37-39, 52, 53 (40, 41), 54,
55, 57, 59, 61, 63, 64, 67, 68, 89, 95-96,
97, 109, 110, 111, 112, 113, 118, 119,
121, 122, 124, 126, 128, 129, 130, 158

Χάλαρα, 89 (235)

φαλλόσχημος κιονίσκος, 150

Φορτέτσα

πίθος, 94 (265), 114 (369), 115

φούστα, 110

Φυλακωπή:

ἱερό, 15, 101, 102 (325), 103, 129, 159
(573), 161 (586)

- χάλκινα είδωλα, 13, 14, 53, 54, 58, 100 (307, 309), 103 (325), 107, 110, 118 (395), 120, 123, 125 (435), 128
 Χαραΐζι, 124 (428), 125 (435)
 Χαμαλεύρι, 97
 Χανιά:
     Δικαστήρια, 9, 10, 46, 65, 123, 127, 131, 151 (536)
     Καστέλλι, 75, 83, 97-98
 χειρονομίες: 125-128
     σπειροειδείς, 102 (320), 125-126
     χέρια στο κεφάλι, 126
     στην κοιλιά, 126
     στο στήθος, 126-127
     στην κοιλιά και στον ώμο, 127-128
     ύψωμένων χειρῶν, 57, 59, 65, 68, 81, 104, 127, 153, 158
     χορευτική, 101, 128
 χθόνια θεότητα, 108 (347), 144
 χιτώνας:
     ποδήρης, 96, 101, 110
 χλαίνα:
     ἀλεξάνεμη, 111, 113
 Χόνδρος:
     Κεφάλι, 98
 χορός: 19, 101, 104, 146-147, 149
     κυκλικός, 147
     κερνοφόρο ὄχημα, 147 (512)
 χορεύτριες, 147-149
 χοροστάσι, 147
 Χουδέτσι
     Ὁξω Πέτρες, 29, 55 (51)
 Ψέλια, 120
 ψῆφος:
     παπυροειδής, 119, 164
     θρησκευτική σημασία, 119
 Ψυχρό, 13 (2), 21, 69, 71, 83, 117, 128, 137, 158, 164

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΑΝΘΡΩΠΟΜΟΡΦΙΚΗ ΠΗΛΟΠΛΑΣΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ
ΑΠΟ ΤΗ ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΕΩΣ ΤΗΝ ΥΠΟΜΙΝΩΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ
ΑΡ. 174 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟ ΤΟΥ 1998
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.»
ΜΙΛΩΝΟΣ 26 - ΑΘΗΝΑ
ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
ΕΥΡΩΠΗΣ ΜΑΝΤΕΛΟΥ
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ (ΠΙΝΑΚΩΝ)
ΝΕΛΛΗΣ ΙΩΑΝΝΟΥ
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ
ΓΡΑΜΜΙΚΩΝ ΣΧΕΔΙΩΝ (ΕΙΚΟΝΩΝ)
ΓΡΗΓΟΡΗ ΚΑΡΙΑΝΑΚΗ
ΜΟΝΤΑΖ Α. ΜΠΟΥΜΠΑΛΙΚΗ
ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΥ. ΑΝΔΡΟΒΙΚ
Η ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΙΝΑΙ ΤΗΣ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ